

Գ. ԼԱԶԵԱՆ

9(176)
L-13

ՀԱՅԱՍՏԱՆ ԵՒ ՀԱՅ ԴԱՏՇ

ԸՍՏ ԴԱԹՆԱԳՐԵՐՈՒ

ՄԱՐԴԱՀԱՄԱՐ

ՀԱՅ ԵՒ ՕՏԱՐ ԱՂԲԻՒՐՆԵՐ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՔՍՐՏԷՍ

ՏԳԱՐԱՆ «ՅՈՒՍԱԲԵՐ»

ԳԱՀԻՐԷ

1942

L'ARMENIE ET LA CAUSE ARMENIENNE

D'APRÈS LES TRAITÉS

PAR KAPRIEL LAZIAN

TABLE DES MATIÈRES

1. Introduction	3
2. Traité Franco-Persan (4 Mai 1807)	7
3. Traité Russo-Persan de Gulistan (12 Octobre 1813)	7
4. Traité Russo-Persan du Turkmentchai (2-10 Février 1828)	8
5. Traité Russo-Turc d'Adrinople (2-14 Sept. 1829)	8
6. Traité Russo-Turc de San-Stéfano (19 Février 1878)	9
7. Traité Anglo-Russe (18-30 Mai 1878)	9
8. Traité défensif Anglo-Turc, dit le Chypre (4 Juin 1878)	10
9. Extraits des procès-verbaux du traité de Berlin	11
10. Traité de Berlin (1-13 Juillet 1878)	14
11. Déclaration du Patriarche Varjabédian	15
12. Traité de Paris et les réformes (30 Mars 1856)	27
13. Mémorandum des grandes Puissances et la réponse d'Abidin pacha.	29
14. Mémorandum des 6 Grandes Puissances à la Sublime Porte (7 Sept. 1880)	33
15. Mémorandum de la Sublime Porte (3 Octobre 1880)	41
16. Mémorandum des ambassadeurs de France, de Russie et d'Angleterre (Mars 1895)	43
17. Mémorandum de la Sublime Porte (3 Juin 1895)	61
18. Mémorandum des ambassadeurs d'Angleterre, de France, de Russie à la Sublime Porte (14 Octobre 1895)	62
19-20. Déclaration du congrès des éléments d'opposition de l'Empire Ottoman (27-29 Decembre 1907)	64
21. Accord entre l'Ittihat et le parti Dachnag au sujet de la constitution ottomane (24 Août 1909)	71
22. Accord Russo-Turc au sujet des réformes dans les vilayets orientaux (6 Janvier 1914)	72

23. Alliance Germano-Turque (6 Août 1914)	77
24. Accord secret Franco-Anglo-Russe concernant la Turquie (Avril-Août 1916)	78
25. Décret du gouvernement Kérensky concernant l'Arménie (26 Avril 1917)	79
26. Résolution du congrès des Soviets concernant la question des nationalités (20 Juin 1917)	9
27. Déclaration du gouvernement russe au sujet des droits des minorités (25 Sept. 1917)	0
28. Participation des Arméniens à la Grande Guerre	81
29. Comité de Transcaucasie (9 Mars 1917)	82
30. Seïm de Transcaucasie et les pourparlers de Trébizonde (27 Novembre 1917)	83
31. Déclaration du gouvernement soviétique au sujet des droits des nationalités de Russie (2-15 Novembre 1917)	92
32. Armistice de Brest-Litovsk (2-15 Décembre 1917)	93
33. Décret du gouvernement Soviétique concernant l'Arménie (30 Décembre 1917)	93
34. Les 14 points du président Wilson (8 Janvier 1918)	95
35. Traité de Brest-Litovsk (3-17 Mars 1918)	95
36. Traité complémentaire de Brest-Litovsk (3 Mars 1918)	96
37. Conférence de Batoum (11 Mai 1918)	97
38. Ultimatum turc à la délégation Transcaucasienne (26 Mai 1918)	99
39. Acte de l'Indépendance de la Géorgie (26 Mai 1918)	101
40. Acte de l'Indépendance de l'Arménie (28 Mai 1918)	103
41. Accord Germano-Géorgien (28 Mai 1918)	104
42.-43. Traité Turco-Géorgien (4 Juin 1918)	105
44. Traité Turco-Arménien de Batoum (4 Juin 1918)	108
45. Conseil de l'Arménie	110
46. Protestation soviétique auprès de la Turquie au sujet du traité de Brest-Litovsk (20 Sept. 1918)	114
47. Armistice de Moudros (30 Octobre 1918)	117
48. Acte de non-reconnaissance du traité de Brest-Litovsk par l'U. R. S. S. (13 Novembre 1918)	118
49. Décret soviétique de non-reconnaissance de l'indépendance de la Géorgie (24 Décembre 1918)	118
50. Traité d'amitié Anglo-Persane (9 Août 1919)	119
51. Mémorandum des délégations Arméniennes à la Conférence de la Paix (12 Février 1919)	120

52. Guerre Arméno-Géorgienne et des accords	121
53.-54. Traité entre les Républiques de Géorgie et d'Arménie (3 Novembre 1919)	124
55. Acte de l'Union et de l'Indépendance de l'Arménie (28 Mai 1919)	125
56. Reconnaissance de l'Indépendance de l'Arménie par les Alliés (19 Janvier 1919)	132
57. L'Arménie et le gouvernement de Dénikin	133
58. L'Arménie et le Pont	133
59. L'Arménie et des pourparlers avec le gouvernement d'A- zerbaïdjan	134
60. Accord d'amitié Arméno-Kurde (20 Novembre 1919)	139
61. Révolte communiste en Arménie	140
62. Mandat de l'Arménie	143
63. Mission militaire Américaine, rapport du général Harbord	145
64. Président Wilson et le Sénat Américain	152
65.-6. Traité de Sèvres (10 Août 1920)	158
67. Pourparlers entre Moscou et l'Arménie	168
68. La région du Karabagh et l'Arménie	172
69. Mémorandum de l'ambassadeur Gerard au sujet de l'Ar- ménie	173
70. Discours du représentant d'Angleterre à Erivan	176
71. Liste des représentants diplomatiques de l'Arménie en étranger	178
73.-75. Guerre Arméno-Turque (des mémorandums)	188
76.-77. Armistice d'Alexandropole	194
78.-79. Accord d'Alexandropole (2 Décembre 1920)	204
80. Soviétisation de l'Arménie (Accord Dro-Légrand) 2 Dé- cembre 1940	206
81. Accord Russo-Turc de Moscou (16 Mars 1921)	208
82. Accord commercial entre l'Arménie, la Géorgie et l'Azer- baïdjan (2 Juin 1921)	211
83. Pacte des 4 Républiques Caucasiennes (10 Juin 1921, Paris)	212
84. Traité Russo-Turc de Kars (13 Octobre 1921)	213
85. Accord Franco-Turc (20 Octobre 1921)	217
86. Projet du Foyer National (21 Sept. 1921)	218
87. Traité de Lausanne (24 Juillet 1923)	220
88. Question d'installation des réfugiés arméniens	222
89. Proposition d'un don pour la liquidation définitive des	

questions arméniennes (H. H. Asquith. Stanley Baldwin)	223
90. Fédération Transcaucasienne (11 -12 Mars 1922)	228
91. Pacte de la Confédération Caucasienne (14 Juillet 1934) Bruxelles)	228
92. La constitution de l'U. R. S. S. (26 Novembre 1936)	230
93. Des traités entre l'U. R. S. S et la Turquie	231
94. Recensement du peuple arménien	234
95. Bibliographie (en arménien).	253
96. Table des matières	261
97. Bibliographie (en français et en anglais)	
98. L'Arménie (carte géographique d'après les traités)	

L'ARMÉNIE ET LA CAUSE ARMÉNIENNE (BIBLIOGRAPHIE)

HISTOIRE - LITTÉRATURE

- J. Morgan**, Histoire du peuple arménien, Paris. 1918.
- Essai sur les Nationalités (les Arméniens), Paris, 1917.
  - Etude sur la Turquie. Paris, 1918, p. 233.
  - Recherches sur les origines des peuples du Caucase.
  - Les stations préhistorique de l'Alagheuz.
  - Mission scientifique au Caucase, 2 volumes.
  - Les premiers âges des métaux dans l'Arménie Russe.
  - Manuel de numismatique orientale. 1923. p. 200.
- Fr. Nansen**. L'Arménie et le Proche-Orient, Paris, 1928.
- F. Macler**. La France et l'Arménie à travers l'art et l'histoire,
Paris, p. 227.
- Autoure de l'Arménie, Paris, p. 236.
  - Petite bibliothèque arménienne, publiée sous la
direction de F. Macler, 10 volumes.
- C. Schlumberger**. L'Épopée Byzantine, 3 volumes, 1896, 1900, 1905.
- Victor Langlois**. Collection des historiens anciens et modernes de
l'Arménie, Paris, 1881, 421 p. 2 vol.
- J. Lament**, L'Armenie, entre Byzance et l'Islam, depuis la conquête
Arabe jusque en 886, Paris, 1919.
- Fr. Tournebez**, Histoire, politique et religieuse de l'Arménie, Paris p.827.

- N. Yerga**, Brève histoire de la Petite-Arménie, Paris, 1920.
- Colonel Brémont**, Notes historiques et géographiques sur l'Arménie,
Le Caire, 1918, p. 171.
- Eduard Dulaurier**, Histoire, dogmes, traditions et liturgie de
l'église arménienne orientale, Paris, 1857, p. 186.
- P. Iéon Alichan**, Sissouan, L'Arméno - Cilicie. Description géo-
graphique et historique, Venise, St. Lazar, p. 540.
- M. Ormanian**, Le Vatican et les Arméniens, Rome, 1873, p. 307.
- "   L'Eglise arménienne, son régime, son présent, son
    histoire, sa doctrine, sa discipline, sa liturgie, Paris,
    1910, p. 192.
- J. Sandaldjian**, Histoire documentaire de l'Arménie des temps du
paganisme, 2 vol.
- E. Basmadjian**, Histoire moderne des arméniens (1375—1916),
Paris, 1917, p. 174.
- "   La Cilicie, son passé et son avenir, Paris, 1919 p. 48.
- Noël Dolens et A. Khatch.**, Histoire des anciens Arméniens, 1917,
p. 226.
- Kévork Mesrob**, L'Arménie.
- N. Adentz**, L'âge et l'origine de l'empereur Basil I (extrait de «By-
zantion»).
- A. Tchobanian**, La France et le peuple arménien (conférence)
Paris, p. 39.
- "   Chants populaires arméniens, Paris, p. 268.
- "   Les Trouvères Arméniens, Paris, 1906, p. 297.
- "   Poèmes Arméniens, Paris, 1908, p. 263.
- "   La roseraie de l'Arménie, 3 vol.
- Franz Werfel**, Les 40 Jours de Moussa-Dagh.
- Henri Bordaux**, Antaramé de Trébisonde.
- A. Navarian**, Anthologie des poètes arméniens, 1918.
- A. Aharonian**, Vers la liberté. L'abîme.
- "   Dans les ténèbres.
- R. Zartarian**, Clarté nocturne, Paris, 1913.
- Chirvanzadé**, L'Artiste, Paris,   "
- "   La Possédée, Paris   "
- Minas Tcheraz**, Poètes arméniens,   "
- H. H. Baronian**, Maître Balthazar,   "
- V. Papazian**, Santo, Paris 1920.
- Raffi**, Samouel, 2 vol., Paris, 1924.

POLITIQUE

- André Mandelstam**, La Société des Nations et les Puissances, devant le Problème Arménien, Paris, 1926, p. 335.
- » Le sort de l'Empire Ottoman, — Paris, p. 631.
- Vicomte Bryce**, Le traitement des Arméniens, dans l'Empire Ottoman, (1915—1916), p. 533.
- Henri Morgenthau**, Mémoires de l'ambassadeurs Morgenthau, Paris, 1919.
- » Les faits les plus horribles de l'histoire, Paris, 1919, p. 16.
- Johannes Lepsius**, Les Massacres de l'Arménie, Préface par René Pinon, Payot et Cie, Paris 1919, p. 332.
- » L'Arménie et l'Europe, Lausanne, 1896.
- Aram Andonian**, Documents officiels concernant les Massacres Arméniens, Paris, 1920 p. 168
- Henry Barbey**, Au pays de l'épouvante, l'Arménie martyre, Paris, Les Massacres d'Arménie, Témoignages des victimes, Préface de G. Clémenceau, 1896, p. 263.
- Edouard Driault**, La question d'Orient, depuis ses origines jusque à nos jours, I tome, Paris, 1898, II tome (1918—1937), Paris, 1938.
- Jean Pichon**, Le partage de Proche-Orient, 1938, p. 382.
- Pierre Quillard**, Pour l'Arménie, Memoirs et Dossiers, 1902.
- «Pro Armenia» Rédacteur en chef: Pierre Quillard, 1900—1908. Continué sous le titre: Pour les Peuples d'Orient. Directeurs F. de Pressensé et Victor Berard, 1912—1914.
- René Pinon**, Les supressions des Arméniens, Paris, 1916 p. 76.
- Arnold J. Toynbée**, Les Massacres Arméniens. Préface par Lord Bryce. Lausanne - Paris, p. 158.
- Dr. Harry Sturmer**, Deux ans de guerre à Constantinople, Paris.
- Poidebard**, Role militaire des Arméniens sur le front de Caucase.
- A. Krafft Bonard**, Arménie, Justice et réparation. Genève.
- George Caulis**, La Ruine d'une Empire. p. 357.
- Emile Doumergue**, L'arménie, les massacre et la question d'Orient, 1916. p. 205.
- Gener. G. Kerganoff**, La participation des arméniens à la guerre mondiale (1914—1918) Paris, 1927.

BIBLIOGRAPHY, IN ENGLISH, ABOUT ARMENIA
AND THE ARMENIAN QUESTION

THE COUNTRY AND THE PEOPLE

- «Armenia, Travels and Studies» By H. F. B. Lynch (Longman's Green & Co, London, 1901, 2 vols.)
- «Armenia and the Near East» By Fritjoff Nansen (Allen & Unwin. 1927).
- «Turkish Armenia» By Tozer (1881)
- «Notes from a Diary in Asiatic Russia» By Warkworth (1898)
- «Transcaucasia and Ararat» By Bryce (1896)
- «The Near East» By Hogarth (1902)
- «The Church and the Eastern Empire» By Tozer (1881)
- «The Armenians» By Emily J. Robinson Frederick Printing Co. London .
- «Armenia past and present» By W. Llew Williams, I. The Land and the People, II. Historical, III. The modern problem (London, 1917).
- «Travel and Politics in Armenia» By Noel Buxton and Rev Harold Buxten, with an introduction by Viscount Bryce.
- «Round about Armenia» The Record of a Journey Across the Balkans, Through Turkey, the Caucasus and Persia, by E. A. Brayley Hodgets (London, 1917)
- «Armenia and the Armenians» By Emily J. Robinson (pamphlet)
- «Impressions of Armenia» By Lt. Col. the Hon. Walter Guinness.
- «The people of Armenia» By Arshag Tchobanian.
- «The Children of the Illuminator» By the Rev. Father Nicolai Velimirovic D. D. (Armenian Bureau, London, 1918).

POLITICAL HISTORY.

- «Life and adventures of Joseph Amin, 1726—1809» By Himself (The Baptist Mission Press, Calcutta; 1918).
- «Six Prisons and two Revolutions» By Oliver Baldwin.
- «Armenia and the War» By A. P. Hagopian (Hodder & Stoughton, 1917),
- «Oppressed People and the League of Nations» See chapter V. section D.— by Noel Buxton and T. P. Conwil-Evans (J. M. Dent & Sons, 1922).

VIII

- «**Armenian's Charter**» (An Appreciation of the Service of Armenians in the Allied Cause, London, 1918).
- «**The Republic of Armenia**» By Mesrovb Seth (Calcutta, 1924).
- «**Tragedy of the Caucasus**» By Mikael Varandian
- «**The Armenian Question in the American House of Representatives**» A Speech by Lt. Col. Little of Kansas (The Armenian Bureau, London).
- «**Leavening the Levant**» By Joseph K. Green D. D., Boston.
- «**Constantinople, the Solar Plexus of the War**» By an Obscure Diplomatist.
- «**Transcaucasia and the Caspian**» (Leaflet) Reprinted from the Globe.
- «**Armenians and Baku**» (Leaflet) Reprinted from the Daily Telegraph.
- «**The Future of the Near East**» By Col Sir Mark Sykes Bt.
- «**Two War years in Constantinople**» By Dr. H. Stuermer, (London, 1917).
- «**The Treatment of Armenians in the Ottoman Empire**» Documents presented to Viscount Grey, with a Preface, by Viscount Bryce.
- «**Is it Peace**» See page 254, Chapter on Treaty of Lausanne (London, 1924), by David Lloyd George.
- «**Germany, Turkey and Armenia**» A Selection of Documents, (London 1917).
- «**Martyred Armenia**» By Faiz El-Ghuseim, Bedouin Notable of Damascus, (London, 1917).
- «**The Armenian Trek**» By C. R. Mcluer Stevens (Frederick Printing Co, London).
- «**The Tragedy of Armenia**» By Henry Morgenthau.
- «**Crescent and Iron Cross**» By E. F. Benson (London 1918).
- «**The Murderous Tyranny**» By Arnold J. Toynbee.
- «**The Blackest page in Modern History**» By Herbert Adams Gibbons.
- «**The Path of Glory**» By Joseph Hocking, (London 1917).
- «**From Turkish Tolls**» The Narrative of an Armenian Family's Escape. By Esther Meguerditchian (London, 1918).
- «**The Clean Fighting Turk, Yesterday, Today and Tomorrow**»
-

Ն Ե Ր Ա Ծ Ո Ւ Թ Ի Ի Ն

Հայ դասի դիւանագիտական պատմութիւնը շափազանց հարուստ է: Մերձաւոր Արեւելքը եւրոպական պետութեանց մրցակցութեան գլխաւոր քաւորը կազմած էր անցեալ պատերազմին, իսկ Հայաստան իր աշխարհագրական դիրքով մեծ ուժերու բախման վայրը կը հանդիսանար: Այդ պատճառով ալ Վեհաժողովներ, Դեսպանական Խորհուրդներ, Ազգերու Դաւանակցութիւն, Հայաստեանեւրոպական Լիկա լայնօրէն զբաղած են մեր դասով, եւ կնիւում են համապատասխան համաձայնութիւններ, միջազգային դաւանագրեր:

Պատերազմի երջանին՝ զենիին յանձնուած ըլլալով նոր կացութիւններ ստեղծելու պարտականութիւնը, դաւանագրերու անարժէք դառնալու մասին յանախ արտայայտութիւններ կ'ըլլան: Բայց եւ այնպէս խաղաղութեան երջանին պետութիւնները դաւանագրերէն տարբեր միջոց մը գտած չեն՝ նշդելու համար երկու եւ աւելի երկիրներու սահմաններն ու փոխարաբերութիւնները:

Հայ Դասը ուսումնասիրելու ամենակարգ նամբան՝ մեզ հետ կապ ունեցող միջազգային դաւանագրերու ամբողջութեանը ծանօթանալն է:

Հայ Դասիպատմութիւնը, ըստ դաւանագրերու, երեք գլխաւոր երջաններու կարելի է բաժնել.

Ա.— Բարեկրօնագումներու պահանջ.

Բ.— Հայաստան իբրեւ անկախ պետութիւն.

Գ.— Հայաստան անդամ Խ. Միութեան:

Ռուսերը արդի Հայաստանը առաջին անգամ պարսիկներէն գրաւելէ վերջ (Քիւրմենճայի Դաւանագիր, 1828) սահմանակից դարձան Օսմանեան Կայսրութեան, եւ 1878ի պատերազմին է որ Սան-Սեֆանոյի դաւանագրի 16րդ յօդուածով «Բ. Դուռը պարտաւորութիւն յանձնեցին կ'առնէ՝ Հայոց բնակած գաւառներուն մէջ տեղական պահանջուած բարեկրօններն ու բարեկրօնագումները առանց այլեւս յապաղելու գործադրել»: Ռուսաստանի հանդէպ Օսմ. Կայսրութեան ունեցած այս յանձնարարութիւնը, քանի մը ամիս վերջ, Պերլինի Դաւանագրի 61րդ յօդուածով փոխանցուեցաւ Վեց Մեծ պետութիւններուն, որոնք բաւականացան յուսադրելով 1880ին եւ 1895ին Ապիլը Համիտին յիշեցնել Բարեկրօնագումներու անհրաժեշտութիւնը:

Հայ յեղափոխութեան խմորումի եւ պոռթկումի տեսակէսէն, Սան-Սեթանոյի եւ Պերլինի Դաւանագրով խոստացուած, բայց չգործադրուած Բարենորդումները մեծ դեր կատարեցին: Հայ յեղափոխական կուսակցութիւններու եւ հայ եկեղեցական իշխանութիւններու հաղափական աշխատանքը կազմեց Բարենորդումներու պահանջը:

Օսմանեան Սահմանադրութեան շրջանին՝ 1908էն 1913, հայերը դադրեցան եւրոպական պետութեանց մօտ դիմումներ կատարելու եւ ներքին պետական խողովակով արժարձեցին կեանքի եւ ինչքի ապահովութեան պահանջը վեց նահանգներու մէջ: Սակայն Ապրիլ Համիսի յաջորդող Իքթիսատ-Քերաֆրի կառավարութիւնը եւս չկարողացաւ բարեկարգել երկիրը: Պալանեան պատերազմին թուրքիա կորսնցուց եւրոպական վիլայէթները: Այդ շրջանին հայ յեղափոխականները շարունակեցին մնալ օրինապահ տար մը, բաւականանալով միայն վերաբարձել Բարենորդումներու հարցը: Միւս կողմէն, Ռուսաստանի մէջ յանկարծ դադրեցաւ Դաւանակցութեան դեմ սկսուած հալածանքը: Էջմիածնի Հայոց Կաթողիկոսը կովկասեան փոխարեանի միջոցով դիմումներ կատարեց ցարին, նոյն ասեմ արտասահմանի մէջ պատուիրակութիւն մը նշանակեց Պողոս Փառայի ղլխաւորութեամբ: Պոլսոյ դեսպանները յուշագրեով վերակենդանացուցին Պերլինի Դաւանագրին մոռցուած ճիշդ յօդուածը եւ բանակցութիւններու սկսան կառավարութեան հետ: Ի վերջոյ, 1914 Յունուար 26ին կնճուեցաւ վարչապետ Սայիտ Հալիմ փառայի եւ ռուս դեսպան Գուկելիչի միջեւ Բարենորդումներու վերաբերմամբ համաձայնութիւն մը, որու հիման վրայ նշանակուեցան եւրոպացի կնճիչներ՝ Հօմ եւ Վեսթերնեկ: Ասոնք հազիւ թուրքիա ժամանած՝ ծագեցաւ եւրոպական Պատերազմը: Օսմանեան բանակի վերակազմութիւնը անցած էր Գերմանիոյ ձեռքը, որու կողքին պատերազմի կը մտնէր Իքթիսատական թուրքիան:

Եւրոպական Պատերազմով փակուեցաւ Հայ Դատի Բարենորդումներու շրջանը: Տեղի ունեցան տեղահանութիւններ եւ մեծ վերիվայրումներ: Հայերը կռուեցան Դաւանակիցներու կողքին, պատերազմի բոլոր նակասներուն վրայ: Ռուսաստանի յեղափոխութիւնը եւ ցարական իշխանութեան տապալումը դիւրացուց կովկասեան երկիրներու, նաեւ Հայաստանի անկախութիւնը: Այս երկրորդ շրջանին է որ կնճուեցաւ, Սեւրի մէջ, Հայաստանի համար կարեւորագոյն միջազգային դաւանագիրը: Այս վերջինով նանչուեցաւ Միացեալ եւ Անկախ Հայաստան մը, որուն սահմանները նշուեցան, ըստ դաւանագրի տրամադրութեան, Միացեալ Նահանգներու նախագահ Ուիլսոնի կողմէ:

Ազգերու Դաւանակցութեան անգորութիւնը առաջին անգամ ի

յայտ եկաւ Հայաստանի հարցին մէջ, երբ ռուսերուի բարձակում մը բաժնեց այդ երկու երկիրներուն միջեւ Միջազգային Դաւանագրով մը անկախ նանչուած պետութեան մը հողերը, եւ Ազգ. Դաւանակցութիւնը բաւականացաւ բողոքներով:

Հայկական Հարցի երրորդ օրջանը կը սկսի անկախութեան կորուստէն վերջ: Թրքահայերու վերաբերմամբ կ'արժարձուի ա.— Ազգային Օճախի մը կազմութիւնը. բ.— Միջազգային փոխառութեան մը կնիումը՝ ապահովելու համար հայ զաղքականներու զեւեղումը Հայաստանի մէջ (Նանսէնի ծրագիր): Այս երկու ծրագիրներու շուրջ ալ Ազգ. Դաւանակցութիւնը որոշումներ տուաւ, բայց կարելի չեղաւ ապահովել անոնց գործադրութիւնը:

Իսկ խորհրդ. Միութեան տիրապետութեան տակ անցած Հայաստանը 1922ին անդամ եղաւ Անդրկովկասեան Դաւանակցային Միութեան, յետոյ՝ 1936ի խորհրդային նոր սահմանադրութեամբ՝ լուծուեցաւ Անդրկովկասեան Հանրապետութիւններու Միութիւնը, եւ Հայաստանը դարձաւ ուղղակի անդամ խորհրդային Ընկերվարական Հանրապետութեանց Միութեան:

* *

Հայ Դատի ամբողջական պատկերը պիտի տեսնենք երեք պատմական օրջաններու ընթացքին կնիւած դաւանագրերու ուշադիր ընթերցումով:

Որեւէ ազգի նականագրին մէջ *հաւասարապէս* դեր կը կատարեն նոյն ազգին ոգեկան, նիւթական ոյժերը եւ արտաքին-ֆաղափական ազդակները: Սխալ պիտի ըլլար անտեսել այդ երկու տարբեր ազդակները: Իրատես ֆաղափականութիւնը այդ երկու ուժերուն համադրութիւնն է:

Ներկայ հատորի հրատարակութեամբ մեր ժողովուրդին յիշեցրնելով իր ազգային իրաւունքները՝ հաւաստացած ենք, որ Միջազգային Արդարագասութիւնը ի վերջոյ, առանց ցեղային գերակայութեան, պիտի նանչնայ նաեւ փոքր ազգերու գոյութիւնը եւ պանանջները: Այդ տեսակէտէն նաեւ հայ ժողովուրդին ցուցադրելիք կորովը եւ վճռականութիւնը իրենց կատարելիք դերը ունին:

* *

Հայաստանի վերաբերեալ դաւանագրերը մինչեւ այժմ առանձին հատորի մը մէջ ամփոփուած չեին: Լեօի «Հայոց Հարցի Վաւերագրերը» հատորը, լոյս տեսած 1915ին, ունի «Գլխաւորապէս Բարեկրօնականութեան վերաբերեալ փաստաթուղթեր. այդ թուականէն վերջն է, որ կրնաւուցան մեզ օտարագրող կարեւորագոյն դաւանագրերը: Վերջիններուն մէջ մասը Ա. Արեղեան հրատարակած է «Հայրենիք» ամսա-

գրի եւ «Վեմ»ի մէջ: Մենք լայնօրէն օգտուեցանք այդ երկու գործերէն, Ա. Մանսէլեզոյ «La Société des Nations et les Puissances devant le Problème Arménien»էն, ուրիշ օտար հրատարակութիւններէ, ապա «Ազատամարտ»ի, «Ճակատամարտ»ի եւ «Յուսաբեր»ի համախմբումներէն: Գլխաւորապէս առած ենք դաւանաբերք, յուշագրերը՝ մեկ հասարի մէջ չալ կարենալու համար. իսկ ուրիշ յարակից վաւերաբույքներ վերապահած ենք յառաջիկային երկրորդ հասարի մը համար:

Օգտակար նկատեցինք նաեւ մեր այս գործին կցել մինչեւ այժմ հրատարակուած Հայաստանի եւ հայ ժողովուրդի մարդանասարք զանազան բուսականներու: Վիճակագրական այդ տախտակները ուրիշ մեկ պատկերէն են մեր հայրենիքին եւ մեր ժողովուրդին կրօն մեծ վերիվայրումներուն եւ ի վերջոյ անի տկոսին, որ կը կազմէ մեր ցեղային եզօք կարողութիւնը:

Հայ Դատի վերաբերեալ հայ եւ օտար լեզուներով աղբիւրներու ցանկ մը կուսանք այս հասարով: Մեր դատին ծանօթանալու համար կը յուսանք թէ ան կրնայ օգտակար դեր մը կատարել:

ԳԱՐԲԻԼ ԼԱԶՆԱՆ

ՀԱՅԱՍՏԱՆ ԵՒ ՀԱՅ ԴԱՏՈ

ԸՍՏ ԴԱՇՆԱԳՐԵՐՈՒ

ՖՐԱՆՍ-ՊԱՐՍԿԱԿԱՆ ԴԱՇԻՆՔ

(1807 Մայիս 4)

Ֆրանք-պարսկական միութեան դաշնագիր՝ կնքուած է Մայիս 1807 թ. Ֆինկենշտայնի մօտ, Նապոլէոնի բանակատեղում: Ստորագրել են՝ Ֆրանսայի լիազօր Մարէ, Պարսկաստանի լիազօր Ռիզա-իան:

ՅՕԴ. 2 (Ֆրանսան երաշխաւորում է Պարսկաստանի հողի ամբողջութիւնը):

ՅՕԴ. 3.— Ֆրանսացիներին Ն. Կ. Մեծութիւնը նանայում է Վրաստանը իրրե օրինական սեփականութիւն Պարսկաստանի Ն. Կ. Մեծութեան:

ՅՕԴ. 4.— Նա (Ֆրանս. կայսրը) պարտաւորուած է ամէն ջանք թափել՝ ստիպելու, որ Ռուսաստանը պարպէ Վրաստանը և պարսկական հողը:

ՅՕԴ. 8.— Պարսկաստանի Ն. Մ. կայսրը պարտաւորուած է իր կողմից խզել քաղաքական ու առեւտրական բոլոր յարաբերութիւնները Անգլիայի հետ, անմիջապէս պատերազմ յայտարարել այդ պետութեան և անյապաջ պատերազմական դործողութիւններ սկսիլ:

ՅՕԴ. 9.— Ամէն մի ուրիշ պատերազմի միջոցին, ուր որ Անգլիա և Ռուսաստանը միասնաբար հանդէս կը գան Պարսկաստանի և Ֆրանսայի դէմ, Ֆրանսա և Պարսկաստան ևս նոյն կերպ դուրս պիտի գան նրանց դէմ...

ԿԻԻԼԻՍՏԱՆԻ ԴԱՇՆԱԳԻՐ

(1813 Հոկտ. 12)

Ռուսաստանի և Պարսկաստանի միջև կնքուած հաշտութեան դաշինք, 1813 Հոկտեմբեր 12ին, Կիլիսիանի մէջ: Ստորագրած են՝ Ռուսաստանի լիազօր Ռուշչեւ, Պարսկաստանի լիազօր Միրզա Ապտիւլ Հասան խան:

ՅՕԴ. 3.— Նորին Մեծութիւն Շահը... այսու հանդիսաւորապէս կ'ընդունի, որ Ռուսաստանի կայսրութեան սեփականութիւն

կը կազմեն Ղարաբաղի և Գամծակի խանութիւնները, որոնք ներկայիս վերակազմուած են Ելիզաւետպոլի նահանգ անուան տակ: Այլեւ Շեքի, Շիրվան, Դերբենդ, Ղուբա, Բաղու խանութիւնները, ինչպէս նաեւ Թալիշի խանութեան այն հողամասերը, որոնք ներկայիս Ռուսաստանի կայսրութեան իշխանութեան տակ կը գտնուին: Նմանապէս ամբողջ Դաղստանը, Վրաստանը, Շորազեալի նահանգի հետ միասին, Իմերթիան, Գուրիան, Մինգրելիան և Աբխազիան, այլեւ բոլոր այն կալուածներն ու հողերը, որ կը գտնուին ներկայիս հաստատուած տահմանի եւ կովկասեան գծի միջեւ, այս վերջինին ու կասպից ծովին յարակից հողերու և ժողովուրդներու հետ միասին:

ԹԻԻՐԲՄԵՆԱՅԻ ԴԱՇՆԱԳԻՐ

(1828 Փետր. 10/22)

Ռուսաստանի և Պարսկաստանի միջև կնքուած հաշտութեան գաշինք. ստորագրած են՝ Ռուսաստանի կողմէ Պասկեւիչ և Օբրեզկով, Պարսկաստանի կողմէ Աբբաս-Միրզա:

ՅՕԴ. 3. Ն. Մ. Պարսից Շահը իր և իր ժառանգներու և յաջորդներու անունով Ռուսաստանի կայսրութեան կը գիջի, որպէս կատարեալ սեփականութիւն, Երևանի խամուլիւնը, Արաքսէն այս կողմ և այն կողմ, այլեւ Նախիջևանի խանութիւնը...

ՅՕԴ. 5.— Ն. Մ. Պարսից Շահը հանգիսաւորապէս կ'ընդունի, որ վերոյիշեալ տահմանագծի և կովկասեան լեռնաշղթայի և Կասպից լճի միջև ինկած բոլոր հողերն ու բոլոր կղզիները, ինչպէս նաև այն կողմերը բնակող բոլոր վաչկատուն և այլ ժողովուրդներու հողերը յաւիտենապէս Ռուսաստանի կայսրութեան կը պատկանին:

ԱԴՐԻԱՆՈՒՊՈՒԼԻՍԻ ԴԱՇԻՆՔԸ

(1829 Սեպտ. 2/14)

Սուլթան Մահմուտի գահակալութեան շրջանին, Ռուսաստան պատերազմ յայտարարեց օսմ. պետութեան դէմ և յառաջացաւ մինչև Էրզրում և Ազրիանուպոլիս: Օսմ. Պետութեան կողմէ Սաալք էֆ. Ապտուլթաութէր պէյ և Աքիֆ էֆ. Ազրիանուպոլիսի մէջ 1829ին ռուսերու հետ կնքեցին դաշինք մը, որով Յունաստան ստացաւ իր անկախութիւնը: Ռուսերը պարպեցին Էրզրումը, բայց իրենց երկրին կցեցին Անապան, Փոթին, Ախալցխան և Ախալքալաքը շրջակայ գիւղերով:

Էրզրումի հայութեան մեծամասնութիւնը այս թուականին մեկնեցաւ ռուսաց բանակին հետ եւ հաստատուեցաւ Ախալքալաքի շրջանը:

ՍԱՆ-ՍԹԵՖԱՆՈՅԻ ԴԱՇՆԱԳԻՐ

(1878 Փետր. 19)

Ռուս-թրքական հաշտութեան դաշնագիր՝ կնքուած 19 Փետրուար 1878ին Սան-Սթեֆանոյի մէջ: Ռուսաստանի լիազօրներ՝ Իկնատիեւ և Նելիտով, Թուրքիոյ լիազօրներ՝ Սաֆվելի և Սաստուլլահ:

807. 16.— Նկատելով, որ ռուսական զօրաց Հայաստանի մէջ գրաւած, բայց Թուրքիոյ վերադարձուելիք տեղերէն մեկնիլը կրնայ կռիւներու և երկու տէրութեանց բարեկամական յարաբերութիւններուն վնաս բերող կնճիռներու ծնունդ տալ, Բ. Դուռը պարտաւորութիւն յանձն կ'առնէ՝ հայոց բնակած գաւառներուն մէջ տեղական պէտքերու պահանջած բարւոքումները և բարենորոգումները առանց այլևս յապաղելու գործադրել և քիւրտերուն ու չէրքեզներուն զէմանոնց ապահովութիւնը երաշխաւորել:

807. 19.— Ռուսաստանի կայսերական կառավարութիւնը, նկատի ունենալով Թուրքիոյ ֆինանսական դժուարութիւնները և համակերպելով Ն. Վ. Սուլթանի ցանկութեան, համաձայն է, որ նախորդ յօդուածի մէջ հաշտուած գումարներու մեծ մասին հատուցումը փոխարինուի հետևեալ հոդանին զիջումներով... Բ) Արտահանը, Կարօր, Պաթուժը, Պայազիտը և մինչև Սողանլուխ տարածուող հողամասը...

ԱՆԳԼԵՒՌՈՒՍ ՀԱՄԱԶԱՅՆՈՒԹԻՒՆ

(Պերլիտի վեւաթուղովի ՆԱԽՕՐԵԱԿԻՆ)

(1878 Մայիս 18/30)

Անգլիառուսական համաձայնութիւն մը կը կնքուի 18/30 Մայիս 1878ին Լոնտոնի մէջ: Ռուսաստանի լիազօր՝ Շուվալով, Մեծն Բրիտանիոյ լիազօր՝ Մալզպերի:

807. 7.— Սան-Սթեֆանոյի նախնական դաշնագրով Հայաստանի մասին տրուած խոստումը պէտք չէ որ բայտառապէս Ռուսաստանին վերաբերի, այլ նաեւ Անգլիային:

807. 10.— Ինչ կը վերաբերի Ալաշկերտի հովիտին և Բայազիտ քաղաքին՝ որովհետև այդ հովիտը հանգիստնում է տրանզիտային մեծ ճանապարհ՝ դէպի Պարսկաստան և անազին նշանակու-

թիւն ունի տաճիկների աչքում, ուստի Ն. Վ. կայսրը համաձայնու-
 ամ է սրանց վերադարձնել այն:

ՅՕԴ. 11.— Բրիտանիոյ Նորին Մեծ. կառավարութիւնը, հա-
 մաձայնելով վէճի առարկայ չդարձնել Ռուսաստանի Կայսեր
 ցանկութիւնը՝ ձեռք բերելու Բաթում նաւահանգիստը և պահ-
 պանելու իր նուաճումները Հայաստանում, իրենից չի ծածկում, թէ
 ուսուական սահմանի այդ ընդարձակման հետեանքով կարող են
 ապագային հաւանօրէն Ասիայի տաճիկ բնակչութեան հանգստին
 սպառնացող լուրջ վտանգներ ծագել: Ն. Վ. կառավարութիւնը
 այն կարծիքին է, թէ այդ վտանգից օսմաննան կայսրութիւնը
 պաշտպանելու պարտականութիւնը, որ ընկնում է մասնաւորա-
 պէս Անգլիայի վրայ, հնարաւոր է իրազործել՝ առանց մի նոր
 պատերազմի ազէտին ենթարկելու Եւրոպան:

Միևնոյն ժամանակ, Թագուհու կառավարութիւնը ի գիտու-
 թիւն է աւնում Նորին Կայսր. Մեծ. կողմից տրուած հաւաստիա-
 ցումներն այն մասին, թէ Ռուսաստանի սահմանը ապագային պի-
 տի չընդարձակուի Ասիական Տաճկաստանի ուղղութեամբ:

ՊԱՇՏՊԱՆՈՂԱԿԱՆ ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԻՒՆ ԱՆԳԼԻԱՅԻ ԵՒ ԹՈՒՐԻՔԻՈՅ ՄԻՋԵՒ

(1878 Յունիս 4 Ն. Տ.)

Նորին Կայսերական Մեծութիւն Սուլթանը և Նորին Մե-
 ժութիւն Մեծն Բրիտանիայի և Իրլանտիայի Միացեալ Թագաւորու-
 թեան Թագուհին և Հնդկաստանի Կայսրուհին, փոխադարձաբար
 ցանկութիւն ունենալով ընդլայնելու և հաստատելու բարեկա-
 մութեան այն կապերը, որոնք բարեբախտաբար գոյութիւն ու-
 նին երկու կայսրութիւններու միջեւ, որոշեցին կազմել պաշտպա-
 նողական դաշնակցութեան դաշնագիր մը, որ նպատակ ունի ա-
 պահովելու ապագային Նորին Մեծութեան Սուլթանին հողերը Ա-
 սիայի մէջ:

Նոցին Մեծութիւնները առ այս ընտրեցին և նշանակեցին
 իրենց հետեւեալ լիազօրները.

Նորին Կայսերական Մեծութիւն Սուլթանը՝ Նորին Գերա-
 զանցութիւն Սալֆեթ-փաշային, Նորին Կայսերական Մեծութեան
 արտաքին գործերու նախարարին.

Եւ Նորին Մեծութիւն Մեծ Բրիտանիոյ և Իրլանդիայի Մի-
 ացեալ Թագաւորութեան Թագուհին և Հնդկաստանի Կայսրուհին՝
 Մեծաշուք Առուստէն Հէնրի Լէյլըդին, Նորին Մեծութեան ար-
 տակարգ և լիազօր դեսպանին Բ. Դրան մօտ.

Որոնք փոխանակելէ վերջ իրենց լիազօրութիւնները պատշաճօրէն և ըստ օրինի՝ ընդունած են հետեւեալ յօդուածները.

ՅՕԴ. 1.— Եթէ Ռուսաստանը, իր ձեռքը պահելով Պաթումը, Արտահանը, Կարսը կամ ասոնցմէ մէկը, այսուհետեւ որեւէ առանձին փորձ ընէ տիրելու Ատիոյ մէջ Ն. Վ. Սուլթանի ունեցած երկիրներէն որեւէ մէկ մասին, որոնք խաղաղութեան վերջնական դաշնագրով պիտի որոշուին, այն ժամանակ Անգլիան կը պարտաւորուի միանալ Ն. Վ. սուլթանի հետ, զէնքի ուժով այդ երկիրները պաշտպանելու համար:

Ի փոխարինութիւն՝ Ն. Վ. Սուլթանը կը խոստանայ Անգլիան՝ մտցնել անհրաժեշտ բարենորոգումները, որոնք յետոյ մանրամասնաբար, պիտի որոշուին երկու պետութիւններու միջեւ և որոնք նպատակ ունին Բ. Դրան քրիստոնեայ եւ այլ հպատակներու բարեւոք վարչութիւնը եւ պաշտպանութիւնը խնդրոյ առարկայ երկիրներուն մէջ, եւ որպէսզի Անգլիան իր պարտակասութիւնը կատարելու համար հարկաւոր եղած միջոցներն ապահովէ, Ն. Վ. Սուլթանը հաւանութիւն կուտայ նոյնպէս, որ Կիպրոս կղզին գրաւուի եւ կառավարուի Անգլիոյ կողմէն:

ՅՕԴ. 2.— Ներկայ դաշնագիրը պիտի վաւերացուի եւ վաւերացուած օրինակներու փոխանակութիւնը տեղի պիտի ունենայ ամսուան մը ընթացքին ու եթէ հնար է՝ նաեւ ակելի կանուխ: Ի հաստատութիւն որոշ երկու կողմերու լիազօրները ստորագրեցին այս դաշնագիրը եւ իրենց կնիքները դրին:

Ստորգր. ՍՍ.ՎՅԵԹ

Ա. Հ. ԼԵՅԸՐԴ

ՔԱՂՈՒԱԾՆԵՐ ԲԵՐԼԻՆԻ ՎԵՀԱՍՏՈՂՈՎԻ ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐԻՑ

Արժ. No 12

Նիստ Յուլիսի 4 (Ն. Տ.) 1878

Լորդ Սոլսբիլի 1) այն ժամանակ առաջարկուած է զբաղուել Սան Ստեֆանօի դաշնագրութեան 16րդ յօդուածով, որ վերաբերում է Հայաստանին: Նորին գերազանցութիւնը պատրաստ էր ընդունելու այդ յօդուածի վերջին երեք տողերը, որոնք վերաբերում են հայերին տրուելիք բարենորոգումներին, եթէ Վեհաժողովն ընդունէր ջնջել այդ յօդուածի առաջին երեք տողերը,

1) Անգլիոյ լիազօր

որանց նայած, կարծես, ռուսական զօրքի հեռանալը կախուած է այս բարենորոգումները Բ. Դրան ձեռքով մտցնելուց: Եթէ ոչ՝ լորդ Սօլսբիւրին մի ուրիշ նիստում պիտի առաջարկէ յատկապէս հայերի համար պատրաստուած մի յօդուած:

Կոմս Շուվալով 1) առանց պնդելու, որ այս հարցը ենթարկուի վիճարկութեան, որի համար ինքը բոլորովին պատրաստ չէ այսօր, վախ է յայտնում սակայն, որ ռուսական զօրքերի հեռանալը, եթէ տեղի ունենայ նախ քան խոստացուած բարենորոգումների ներմուծումը, կարող է լուրջ անկարգութիւնների ազդանշան դառնալ, և ինչուրում է բոլոր դիտողութիւնները յետաձգել մինչեւ այն վայրկեանը, ուր Վեհաժողովը լրիւ կերպով կը զբաղուի Հայաստանի հարցով:

Արժ. No 14

Նիստ 5 Յուլիսի (Ն. Տ.) 1878

Վեհաժողովն անցնում է 16րդ յօդուածին, որ վերաբերում է հայերին, և որի մասին հարց եղաւ անցեալ նիստերից մէկում:

Այս առարկայի մասին լորդ Սօլսբիւրի մի առաջարկ բերեց, որ բաժանուէնց բոլոր լիազօրներին: Նորին գերագանցութիւնը պահանջում է 16րդ յօդուածի առաջին տողերի ջնջումը մինչեւ «pays» (երկիր) բառը և ցանկանում է աւելացնել հետեւեալ նախադասութիւնը.

«Նա 2) բացի դրանից համաձայնութիւն կը կայացնէ վեց ուրիշ ստորագրող պետութիւնների հետ այս պարտաւորութեան նըշանակութեան և նրա գործադրութեան համար անհրաժեշտ միջոցների մասին»:

Նորին գերագանցութիւնը յարում է, թէ հայոց շահերը պէտք է որ պաշտպանուեն, և իր առաջարկութեան նպատակն է յոյսեր տալ նրանց թէ անմիջական բարեօրոգումների կատարման և թէ միանգամայն այս բարեօրոգումների ընդարձակման մասին ապագայում:

Կարաթէոզորի փաշամ 3) ընդունում է, որ վերջին պատերազմի ժամանակ ըմբոստ ցեղերը լուրջ անկարգութիւններ առաջ բերին, բայց Բ. Դուռը, երբ տեղեկութիւններ առաւ, իսկոյն միջոցների դիմեց այդ անկարգութիւններին վերջ տալու համար: Լօրդ Սօլսբիւրիի առաջարկութիւնը թւում է թէ նկատի ունի ապագայում ձեռք առնուելիք նոր միջոցներ: Կարաթէոզորի փա-

1) Ռուսիայ լիազօր:— 2) Բ. Կուր

3) Քիւրեակամ լիազօր

շան կը ցանկար, որ ի նկատի առնուէին այն կարգադրութիւնները, որ Բ. Դուռն արդէն սկսել է, եւ որ յօգուածին տակաջուէին հետեւեալ խօսքերը. «Բ. Դուռը պիտի հազորդէ վեց պետութիւններին արդիւնքն այն միջոցների, որոնք արդէն ձեռք են առնուած այս ուղղութեամբ»: Այս յաւելումը թէ գոհացում պիտի տար Օսմանեան կառավարութեան և թէ պիտի լրացնէր անգլիական լիազօրների ներկայացրած բանաձեւի իմաստը:

Կոմս Շուվալովը գերադասում է լօրդ Սօլսբերիի խմբագրութիւնը: Եթէ Բ. Դուռը միջոցներ է ընդունել եւ նրանց գործադրութեան մէջ չէ դրել, անօգուտ է յիշատակել դրանց:

Նախագահը 1) նկատել է տալիս թէ գուցէ զժուար լինի զբաղողական միջոցներ գործ դնել անկախ ցեղերի դէմ, և նորին պայծառափայլութիւնը կետկած է յայտնում Սօլսբերիի առաջարկած յօդուածի գործնական ոյժի մասին:

Կարաթէոդորի փաշամ պնդում է իր առաջարկած յուելման վրայ: Լորդ Սօլսբերիին խնդրում է յետաձգել վիճարանութիւնը, որպէսզի ինքը ժամանակ ունենայ մի քանի փոփոխութիւններ մտցնել նախնական բնագրի մէջ:

Հարցը յետաձգուում է մի մերձաւոր նիստի:

Արժ. № 15

Նիստ 8 Յուլիսի (Ն. Ց.) 1878

Զեռնամուտի լինելով օրակարգի հետեւեալ կէտին, նախագահը նկատում է, որ լօրդ Սօլսբերիին յանձն էր առել ներկայացնել վեհաժողովին օսմանեան լիազօրների հետ կայացնելիք համաձայնութեան արդիւնքը հայերին վերաբերեալ 18րդ յօդուածի խմբագրութեան մասին:

Լօրդ Սօլսբերիին կարդում է խմբագրութիւնը, որ կայացած է Մեծն Բրիտանիայի և Թիւրքիայի լիազօրների համաձայնութեամբ:

1) Իսխան Ռիսմարկ

ՊԵՐԼԻՆԻ ԳԱՇՆԱԳԻՐ

(1878 ՅՈՒԼԻՍ 1/13)

Լիազօրներ Ռուսաստանի կողմէ՝ Կորչակով, Շուվալով և Ուրբի, Գերմանիոյ՝ Պիտտարք, Պիւլով, Հոննլոհէ, Աւստրիոնոմգարիոյ՝ Անդրաշի, Կարուի և Հայմերլէ, Յրամսայի՝ Վադզինկաոն, Սէն-Վալիէ և Դեպրէ, Մեծ Քրիտանիոյ՝ Պիկոնֆիլտ, Սալզպըրի և Ռոսսէլ, Իտալիոյ՝ Կորտի և Լոնէյ, Թուրքիոյ՝ Գարաթէոգորի փաշա, Մուհամմէտ Ալի փաշա և Սաատուլլան պէյ:

(80Դ. 1—57.— Կը վերաբերին Պուլկարիային, Արեւելեան Ռումելիին, Պոսնանէրոսէքին, Գարատալին, Սերպիային, Ռումանիային և Եային):

80Դ. 58.— Բ. Դուռը Ռուսաստանի կառավարութեան կը զիջի Ասիոյ մէջ՝ Արասանի, Կարսի և Պաթումի հողամասերը, վերջինի նաւահանգիստով, այլ և Եայն բոլոր հողամասերը, որ կը տարածուին ռուս-տաճկական նախկին սահմանի և հետեւեալ սահմանադժային հողաշերտի միջեւ (Ճորձա-Բարդուս-Արաք գիծ):

80Դ. 59.— Ն. Մեծ. Ռուսաստանի կայսրը կը յայտարարէ, թէ իր մտադրութիւնը՝ Պաթումը դարձնել ազատ նաւահանգիստ՝ ըստ նախկինին առեւտրական է:

80Դ. 60.— Ալաշկերտի հովիտը և Պայազիտ քաղաքը, որ Սան Սթեֆանոյի դաշնագրի 19րդ յօդուածով Ռուսաստանին զիջուած են, կը վերադարձուին Տաճկաստանին:

80Դ. 61.— Բ. Դուռը կը պարտաւորուի առանց աւելորդ յապաղման իրականացնել այն բարենորոգումները, զորս տեղական պէտքերը կը պահանջեն հայոց բնակած գաւառներուն մէջ, և անոնց ապահովութիւնը կրաշխաւորել չէրքէզներու և քիւրտերու դէմ: Այս նպատակով ձեռք առնուած միջոցները պարբերաբար պէտք է ծանուցանէ տէրութեանց, որոնք անոնց գործադրութեան պէտք է հսկեն:

80Դ. 62.— Քանի որ Բ. Դուռը հաստատ մտադրութիւն յայտնած է պաշտպանելու կրօնական ազատութիւնը ամենալայն իմաստով, ուստի և դաշնագիր կողմերը այդ կամուտը յայտարարութիւնը կ'առնեն ի տեղեկութիւն:

Օսմ. կայսրութեան ոչ մէկ մասին մէջ կարելի չէ դաւանական տարբերութիւնը առիթ տայ, որ որեւէ մէկը զրկուի իրաւունք ունենալէ, և կամ չճանչցուի անոր այդ իրաւունքը բոլոր այն բաներուն մէջ, որ կը վերաբերին քաղաքացիական ու քաղաքական իրաւունքներէն օգտուելուն, հանրային պաշտօններ

ընդունելուն, պաշտօնական զբաղումներուն եւ վարձատրութեան եւ կամ այլեւայլ ազատ զբաղումներ եւ արհեստներ ունենալուն...

ՅՕԴ. 63. — 1856 Մարտ 30ի Փարիզի դաշինքը և 1871 Մարտ 13ի դաշինքը կը պահեն իրենց ոյժը բոլոր այն որոշումներու սահմաններուն մէջ, որ չեն վերացուած եւ կամ չեն փոխուած վերոյիշեալ յօդուածներով...

ԱՏԵՆԱԽՕՍՈՒԹԻԻՆ Տ. Տ. ՆԵՐՍԷՍԻ Ս. ԱՐՔԵՊԻՍԿՈՊՈՍԻ
ՊԱՏՐԻԱՐԲԻ ԿՈՍՏԱՆԴՆՈՒՊՈԼՍՈՅ ՅԱԶԳԱՅԻՆ ԺՈՂՈՎԻ
ՀԱՅՈՅ Ի ԶԻ ՅՈՒԼԻՍԻ 1878*)

Տեա՛րք Երեսփոխանք,

Ամիս մ'առաջ սոյն այս պատկառելի ժողովին մէջ պատասխանելով հարցման մը, զոր ազգասէր ոմանք երեսփոխանք կ'ուղղէին ինձ ազգային խնդրոյն նկատմամբ, եւրոպական տէրութեանց քով մեր ըրած ջանքերը և գտած համակրական ընդունելութիւնը զկնի յառաջ բերելու, կ'ըսէի ձեզի. «Ես չեմ միայն աշխատող, այլ ի՛մ է բոլոր պատասխանատուութիւն»:

Դեռ ժամը չը հնչեց՝ ամբողջ այս պատասխանատուութեան զի կրկին է նա. մին այսօր Հայոց այս մեծ ժողովին առջեւ, և միւսը ազգին առջեւ, յանցեալն, ի ներկայն և յապագայն, և պատմութեան առջեւ:

Այո՛, ես այս պատասխանատուութիւնը շատ աւելի ծանր ըզգացի քան զոր կրնաք երեւակայել, և չզգացի զայն միայն ձեր առջեւ՝ որ այսօրուան ազգը կը ներկայացնէք, այլ և զգացի՛ զայն մեր Նախնեաց հողիներուն ու յիշատակին առջեւ՝ որ կանգնեցին և որ պահեցին զՀայ ազգն ու զՀայաստան, և զգացի զայն այն անհամար Հայ սերունդներուն առջեւ՝ որք պիտի յաջորդեն մեր սերունդին: Եթէ երկրորդն այս պատասխանատուութեանց շատ աւելի ծանր է ու անդ քան զառաջինը, ներեցէ՛ք ըսել հիմակուց, ես այդ պատասխանատուութենէն բնաւ չեմ վախնար. զի ամբողջապէ՛ս ունիմ պատասխանել, և խղճմտանքս սնդորր է և զըռւարթ: Ի՞նչ աւելի փափուկ է առաջին պատասխանատուութիւնս, այն՝ որ կոչեալ եմ այսօր կատարել ձեր առջեւ. և եթէ իմ բացատրութիւններս զոհ չընեն զձեզ, ուրիշ բան չը՛ մնար ինձ ընել:

*) Պատեօմական նրատարկութիւն Պատրիարքարանի, նանդեմ ժրանսական բարգամուրեամբ. Կ. Պոլիս, 1878:

այլ պատմութեան դատաստանին ապաւինիլ, որուն ենթարկեալ ենք ամենքս ալ, և՛ ես, և՛ դուք, և՛ որք այս շրջապատէս դուրս կը խօսին և կը գրեն:

Եւ զայս ըսելով ո՛չ թէ բնաւ նուազ կ'ուզեմ զգալ ձեր դատելու իրաւունքն ու իշխանութիւնը, այլ զի յանուն ազգային պատկառելի շահուց, պէտք է նախամեծար համարիմ կրել դատապարտութիւն անիրաւ՝ նաեւ ազգիս կողմէն, քան թէ հրապարակել զամենայն: Եւ եթէ ամէն տեսակ հալածանք, դատապարտութիւն, պատիժ և փորձութիւն յանձն չէի առած առաջին օրէն, զգուշացուցանելով զայս այն ամենէն և զիս միայն կէտ նպատակի ընծայելով, եթէ յանձն չէի առած զոհուիլ, ինչո՞ւ ուրեմն ձեռնարկեցին յայս գործ:

Տեա՛րք Երեսփոխանք,

Հայկական խնդիրը, իր արդի ձեւին մէջ ինքնիրմէ չծնաւ, այլ ընդհանուր Արեւելեան խնդիրէն ծագեցաւ: Ահաւասիկ ինչպէս. Հայոց խնդիր մը կար տասն և աւելի տարիներէ ի վեր. մինչդեռ ո՛չ Հէրսէք-Պօսնայի խնդիր կար, ո՛չ Պուլկարաց խընդիր քաղաքական ձեւով: Հայաստանի Հայոց կրած հարստահարութեան խնդիրն էր այն. Ազգին ու Տէրութեան մէջ մնացած էր. և ազգը անընդհատ տասը տարի, իր յանձնաժողովներովը, իր Քաղաքական ժողովներովը, իր Երեսփոխանական ժողովներովը, իր Պատրիարքներովը, այս հարստահարութեանց բարձումը կը հայցէր Բարձրագոյն Դրնէն: Ահա՛ այս էր միայն Հայոց խնդիրը: Եկաւ Հէրսէք-Պօսնայի խնդիրը և ապա Պուլկարիոյ խնդիրը:

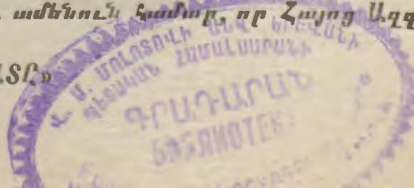
Այս երկու խնդիրներուն մէջ խառնուած էր հարստահարութեան խնդրոյն հետ ազգային ինքնօրինութեան խնդիրն ալ: Այս գաւառները տպատմութեան դրօշ պարզեցին իրենց օրինաւոր Տիրոջը դէմ: Արիւնհանգութիւնը Եւրոպայի միջամտութիւնը հըրաւիրեց, և այս մեծ կայսրութեան մը դրացի ուրիշ մեծ կայսրութիւն մը յանուն քրիստոնէութեան ամենէն աւելի ձայն բարձրացուց: Տէրութիւնք ի ժողով գումարեցան ի Պոլիս: Ինչ ըրաւ Հայոց ազգը. օրինաւորութենէն դուրս չելաւ. Հայերը գոհ էին, որ Օսմանեան Տէրութեան ներքեւ էին. այլ իրենց վիճակէն դառապէս դժգոհ էին և որովհետեւ ընդհանուր քրիստոնէից վիճակը բարւոքելու խօսքեր կ'ըլլային, Հայերն ալ ընդհանուր բարեկարգութենէն սպասեցին իրենց վիճակին բարւոքումը:

Ձեր Պատրիարքը, գիտէք արդէն, Տեարք Երեսփոխանք, պաւրապ չկեցաւ. աշխատեցաւ Բ. Դրան քով, աշխատեցաւ դեսպանաց քով: Այլ դեռպանաժողովը փոխանակ ընդհանուր վիճակին

քարևոքուժը նկատողութեան առնելու, նկատողութեան առաւ
միայն Հէրոէք-Պօսնայի և Պուլկարաց խնդիրները: Ասիանիրա-
ւութիւն մըն էր մնացեալ քրիստոնեայ ժողովրդոց, և ներկեցէք
ըսել, թերեւս իմ սահմանէս քիչ մը դուրս ելլելով, օսմանեան
կայսրութեան ալ քայքայուժը կը պատրաստէր՝ պատամբութիւ-
նը քաջալերելով:

Օսմանեան կայսրութիւնը Դեսպանաժողովին այս որոշուժը
չընդունեց. եւ մեք Հայքս պատճառ չունէինք որ դժգոհէինք,
տեսնելով թ. Դուռը, որ կը մերժէր բացառիկ ու մասնաւոր շը-
նորհուսմներ ու բարեկարգութիւնք, որոց արդիւնքը պիտի ըլլար
մանաւանդ աւելի դառնացում մեր վիճակին. զի տուրքերն աւելի
մեր վրայ պիտի ծանրանային, ինչպէս նաեւ այն տարերքն՝ ու-
րոնցմով կը բաղկանայ յուրիս այս երկրին կառավարութեան մէջ:
Այլ մեծագոյն չարիք մը ու աղէտք փրթաւ ընդհանուր երկրին
վրայ. պատերազմը: Օսմանեան կայսրութիւնը այս մեծ պատե-
րազմէն առաջ իր զօրութիւնը գործածած էր Հէրոէք-Պօսնայի և
Պուլկարիոյ պատամբութեանց դէմ եւ կանոնաւոր պատերազմ
մղելով երկու իշխանութեանց հետ՝ Գարատաղի ու Սերպիոյ՝ որոց
օգնութեան կը սլանար ինչ որ պաշտօնական կերպարանք չունե-
նալով Սլավ էր, ի լուութիւն դատապարտած էր անոնց զէնքերը:
Հուսկ ապա Պուլկարիոյ արգաւանդ դաշտերը եւ, աւա՛ղ, մեր
այնքան ազգայնոց արեամբն ու քրտինքովն ողողեալ մեր Հա-
յաստանի օրհնեալ դաշտերը անիծակուռ արհեստին քանդմանցն
ու արհաւրաց տեսարան եղան: Օսմանեան ազգը իր ցեղին յա-
տուկ բնադդովն ոգեւորած՝ պահ մը ետ մղեց հաագին թշնամին և
յապուշ կրթեց աշխարհ իր արիական դիմադրութեամբ ու վեր-
ջապէս տեղի տուաւ աւելի մեծ զօրութեան առջեւ, եւ Ռուսիոյ
յաղթական բանակները մէկ կողմէն մինչեւ Հայաստանի մայրա-
քաղաքն եկան, եւ միւս կողմէն մինչեւ բոլոր Թուրքիոյ մայ-
րաքաղաքն ի Պոլիս: Ժամը հնչեց խաղաղութեան: Երկու տէ-
րութեանց բանակցութիւնն սկսաւ Քրզանլըքի մէջ եւ ընդհանուր
պայմաններն կոնցան յԱդրիանուպոլիս: Անմիջապէս պիտի սկսէր
դաշնագրութեան բանակցութիւնը:

Ոչ ոք կարող է բռնան զօրութեան դէմ, մանաւանդ երբ բա-
րոյական զօրութիւն միայն ունի. եւ ո՛վ ալ ըլլայ չկրնայ փոխել
եղելութեանց ընթացքը: Մեծ խելք եւ մեծ հեռատեսութիւն
պէտք չէր տեսնելու համար թէ երկրին վիճակը կը փոխուէր բո-
լորովին, եւ անոր հետ նաեւ անձնիւր քրիստոնեայ ժողովուրդի
գոյութեան պայմաններն ալ կը փոխուէին: Մէկ խօսքով վասնզն
ակներեւ էր ինձի համար եւ ամենուն համար, որ Հայոց Ազգը պի-

տի կրնար անհետանալ իբր ինքնուրոյն ժողովուրդ, եւ եթէ իր գոյութիւնը չամրապնդէր, պիտի ոչնչանար:— Հարստահարութեան խնդրոյն կ'աւելնար մեծ քան զայն խնդիր, Ազգին գոյութեան ու չգոյութեան խնդիրը:

Այլ ընդհանուր պայմանաց մէջ Հայոց Ազգին անուէն անգամ չկար, եւ Դաշնագրութեան վիճարանութիւնը այն պայմանաց տահանին մէջ միայն կրնար ըլլալ: Գրեթէ յուսահատելու էր. եւ եւ չգիտեմ թէ ի'նչպէս չյուսահատեցանք: Անկարելի է նկարագրել ազգին մորմօքը՝ զոր, թողէք ըսեմ, զգացի ի սիրտ եւ ի բովանդակ անձն իմ. միանգամայն զգացի անեղն այն պատասխանատուութիւն՝ որ այն հանդիսաւոր ժամուն կը ծանրանար իմ վրայ. զի Ազգն իր երեսփոխանական ժողովովը Ազգին խնդիրն ինձի էր յանձնած մասնաւորապէս: Յաջողիլ անկարելի էր սովորական միջոցներով, ոչ ալ սպասելը ներելի էր: Կրնայի ի ժողով կօչել զձեզ, եւ այն ատեն բան մը չընելով ալ՝ ձեր առջեւ պատասխանատուութեանէ ազատիլ, կրնայի գոնէ Քաղաքական ժողովով գործել: Պէտք էր որ այնպիսի պարագայի մէջ՝ նայէի միայն անձնական պատասխանատուութեանս ու ձեր առջեւ անպարտ ելլելով՝ խղճիս առջեւ պարտաւոր մնայի:

Տես'րք երեսփոխանք, անշուշտ անհետացած չէ ձեր յիշողութենէն այն օրերուն յիշատակը: Օսմանեան ազգը՝ որ առատապէս հեղած էր իր արիւնն ի դաշտ պատերազմաց, այնքան զոհողութիւններէ ետքը իր պարտութիւնը տեսնելով, եւ այսքան չարեաց սկզբնապատճառ քրիստոնէութեան անունը միշտ հնչելով իր ականջին, բնական էր որ արտաքոյ կարգի գրգռութիւն մը ըզգար: Աւելի քան երբեք՝ պէտք էր խոհեմութեամբ ու շրջանայեցութեամբ գործել. այլ նաեւ ուժով եւ ազդու կերպով գործել: Ձեր Պատրիարքը մտածեց, խորհրդակցեցաւ: Իր շուրջն ունէր բոլոր եպիսկոպոսական դասը՝ պատրուտ գործելու իրեն հետ անուն Ազգին եւ յանուն Ազգին զոհուելու, եթէ պէտք ըլլար: Միացաւ իր սրբազան եղբարց հետ՝ եւ որոնք արդէն իրենց կոչման օրն առաջի Աստուծոյ երդուեալ էին, նորէն երդուան նուիրել զանձինս Ազգին:

Օսմանեան լիազօր դեսպանք դեռ չէին ուղեւորած յԱդրիանուպոլիս, եւ ու իմ սրբազան եղբայրակիցներս գործել սկսանք: Ազգին յայտնի էր այն ատեն ինչ որ ուղեցինք. այն է Հայոց յիշատակութիւնը Դաշնադրութեան մէջ. եւ յայտնի է այսօր՝ թէ այս յիշատակութիւնն եղաւ մասնաւոր յօդուածով մը: Արդեօք ճիշդ մեր ուղածին պէս եղա՞ւ յիշատակութիւնը: Ո՛չ. այլ քաղաքականութեան մէջ՝ «Երբ չես կրնար ընել ինչ որ կ'ուզես, պէտք է ընես ինչ որ կրնաս»:

Աւասիկ Այ-Ստէֆանոսի Դաշնադրութեան 16րդ յօդուածը.

«ՅՕԴ. 16. Նկատելով որ ռուսական զօրաց Հայաստանի «մէջ գրաւած բայց թուրքիոյ վերադարձուելիք տեղերէն մեկ-«նիլը՝ կրնայ կռիւներու և երկու տէրութեանց բարեկամական «յարաբերութիւններուն վնաս բերող կնճիկներու ծնունդ տալ, «Դուռը պարտաւորութիւն յանձն կ'անու՝ Հայոց բնակած գա-«ւառներուն մէջ տեղական պիտոյից պահանջած բարւոքումներն «ու բարենորոգումներն առանց այլևս յապաղելու գործադրել և «քիւրտերուն ու չէրքէզներուն դէմ անոնց ապահովութիւնն ե-«քրայխաւորել»:

Այս յօդուածին ուժովը քիւրտերուն ու չէրքէզներուն հարս-տահարութեանց դէմ ապահովեալ էին Հայք. իրենց տասը տարի է ի վեր արձակած աղաղակը վերջապէս արձագանգ կը գտնէր. ու մեր յանուն Ազգին ներկայացուցած խնդրոյն մէկ մասը կը լուծ-ուէր ըստ սկզբան և համազգային իրաւանց կարգին մէջ կը մանէր: Այլ մեր Ազգային խնդիրը Արեւելեան ընդհանուր խըն-դրոյն հետ նոր կերպարանք ու նշանակութիւն առած էր:

Այս երկիրը մինչև այսօր կառավարուեցաւ տաճիկ պաշտօ-նատարաց ձեռքով, և այսօր հասարակ եղած ճշմարտութիւն մըն է պաշտօնատարաց յոռութիւնը. այնպէս զի նոյնիսկ Բ. Դուռը և երկրին վեհապետը քանիցս հռչակեցին զայն: Արդ՝ ճշմարիտ չէ ըսել մասնաւորապէս Հայաստանի համար՝ թէ Հայ ժողովրդեան պատուհասը քիւրտերն են միայն ու չէրքէզները, այլ պատու-հաս մըն ալ անարժան պաշտօնատարներն են: Այս պաշտօնա-տարաց մէջ, Հայաստանի մէկ ծայրէն միւս ծայրը, գրեթէ և ո՛չ մէկ հայ պաշտօնատար մը կայ:

Պատերազմէն առաջ մեր վեհափառ Ինքնակալը, այս մեծատա-րած կայսրութեան միահեծան Տէր, սահմանադրութեամբ և հաւա-տարութեան սկզբունքով փորձեց լուծել Արեւելեան խնդիրը, կը-րօնքի խորութիւնը վերցունելով քաղաքական ու վարչական խնդիրներու մէջ, ու Տէրութեան պաշտօնները հաւասարապէս բաշխելով իր ամէն կարգի հպատակաց, և անոնց մէջ մէկ հատիկ խորութիւն մը ընդունելով՝ այն որ իւրաքանչիւրին կարողու-թեանէն ու անձնական արժանիքէն կը ծագի: Հայոց Ազգը ո՛չ դը-ժընդակ, ո՛չ ըմբոստ գտնուեցաւ այս հայրենասիրական վերջին ջանից. նա մանաւանդ քանի քանի իր զաւակունքը ինքզինքնին նուիրեցին գործին յաջողութեանը. ինչո՞ւ. վասն զի տեսն ուր փառաւոր դեր մը պահուած էր Հայուն՝ խնդրոյն այդ եղանակ լուծմանը մէջ. վասն զի Հայն իր ինքնուրոյն եկեղեցիովն ու ինք-նուրոյն ազգութեամբը, որ չէ խառնուած ո՛չ օտար եկեղեցւոյ

մը հետ և ոչ օտար ազգի մը հետ, ամենէն աւելի կրնար անխառն եւանդով աշխատիլ երկրին վերածնութեանը համար, և անոր՝ չեմ քսեր գլխաւոր գործաւորներէն մէկն ըլլալ, այլ կը համարձակիմ քօել՝ գլխաւոր գործաւորն ըլլալ, համակերպելով նաև՝ Աստուծո՛մէ իրեն մենաշնորհեալ բնական տուրքովը պարագայից բերմանցն ու այլ և այլ ազգաց այլ և այլ բնաւորութեանցն ու բարոյից:

Գեղեցիկ էր այն գործը յոր ձեռնարկեց իր գահակալութեան օրէն մեր այժմու վեհափառ Ինքնակալը, և ոչ ոք կրնայ մեղադրել զՀայո՛ որ յուսացին: Այլ փորձն ի դերեւ ելաւ. և պատեքազմն ու թշնամւոյն յաղթութիւնը եկան նոր ուղղութիւն մը տալ Արեւելեան խնդրոյն և նոր եղանակ մը ներկայացնել լուծման:

Արեւելեան խնդիրն այլեւս ուրիշ կերպով չէր կրնար լուծուիլ, այլ կամ, Աստուած մի արասցէ, բաժանմամբ, կամ զանազան կարգի ժողովրդոց համար յատուկ ու մասնաւոր դրութեամբ վարչութեան. և այս ըսել է՝ ճորտել այն դաւառները որոնք մէյմէկ ազգային յիշատակաց կեդրոններ են, և որք ի հնուցն ազգի մը հայրենիքը կազմելով՝ դեռ այսօր բնակութեան տեղի են մնացած նոյն ազգին անհատներուն գոնէ մեծ մասին, ուր վերջապէս քրիստոնեայք և անոնց վարչութիւնը յանձնել այն ազգէն քրիստոնեայ պաշտօնատարաց՝ անփոփոխ և անվթար պահելով վեհ. կայսեր վեհապետական իշխանութիւնը. այսպէս՝ Հէրոսէք, այսպէս՝ Գօնա, այսպէս՝ Գուլկարիա, այսպէս՝ Յունական գաւառք, այսպէս՝ Հայաստան. և մնացեալ բոլոր գաւառաց մէջ անթերի պահել Տաճիկ պաշտօնատարներով վարչութիւնը, թէև գանուխն հոն քրիստոնեայք, բայց ուր չեն այն քրիստոնէից ազգութեան օրրանք, և ուր սակաւաթիւք են սոքա: Գաւառաց այս կերպ ուրոշումը՝ ըստ մեզ՝ բնաւ քաղաքական կերպարանք կամ հետեւանք պիտի չունենար:

Մեր ազգային խնդրոյն այս մասն է ահա որ չէր լուծուած Այ-Սաէֆանոսի Դաշնադրութեան 16րդ յօդուածին մէջ, այլ եւ ոչ բոլորովին բարձի թողի էր եղած. զի ինչ որ ընդհանուր կերպով վարչական բարեկարգութիւն ու բարեւոքում տրամադրած էր յօդուածն այն, հոն պիտի երթար յանգէր վերջապէս. զի հոն էր բարեւոք վարչութեան խնդրոյն միակ կարելի լուծումը, և այլ ամենայն լուծում անհաստատ ու անիրաւ պիտի ըլլար: Եւ մենք ազգովին պարտաւոր ենք այն պետական աւագ անձանց, որ դաշնադրութեան այդ յօդուածը ստորագրեցին. և հոս բարեպատեհ առիթ կը գտնեմ այդ երախտագիտութիւնը յանուն ազգին յայտնելու իրենց, և որոց մին այսօր՝ իր շրջահայեաց, խոհեմ ու ա-

մոքիչ հանճարովը՝ կը վարէ դժուար ու փափուկ պարագայից մէջ այս երկրին ներքին ու արաքին քաղաքականութիւնը:

Այ-Ստէֆանոսի Դաշնադրութեան 16րդ յօդուածը երբ ձեռք անցուցինք, նոր ոգի առինք և աւելի եռանդեամբ սկսանք աշխատիլ: Մեր գործը չէր լմնցած, այլ սկսած էր: Յայտնի էր որ Այ-Ստէֆանոսի Դաշնադրութիւնը ինչպէս որ էր՝ այնպէս պիտի չմնար. իր դանազան տրամադրութիւնքը եւրոպական բովէն անցնելով փոփոխութիւններ պիտի կրէին: Մասնաւորապէս 16րդ յօդուածն ալ անպատեառ փոփոխութեան ենթակայ պիտի ըլլար: Ինչ որ եւրոպական քաղաքականութեան շահուց հետ սերտ առնչութիւն ունէր Դանուբի հովտին ապագայ քաղաքական վիճակը, նոյն կերպով և թերեւս աւելի շօշափելի կերպով Եփրատայ հովտին ապագայ քաղաքական վիճակը առնչութիւն ունէր անգլիական շահուց հետ:

Որչափ ալ անշահաւէր ըլլար և հայասէր միայն՝ այն զգացուածք, որ 16րդ յօդուածին խմբագրութեանն առաջնորդած էր, Անգլիան պիտի տեսնէր այդ յօդուածը Եփրատայ հովտին մէջ նոր քաղաքական վիճակ մը կը պատրաստէ՝ որ կրնայ մասնաւոր կերպով զայն ստորագրող տէրութեանց միոյն քաղաքական շահուց տեսակէտին պատասխանել: Անգլիան պիտի չընդունէր զայս: Կամ յօդուածը վերցունելու պիտի աշխատէր, կամ փոխելու: Դիտմամբ կ'արտասանեմ վերցունել բառը, զի եղան քաղաքագիտաց շըրթունք՝ որ հնչեցին այս բառը, այլ անկարելի էր վերցունել. զի անմարդասիրութիւնն ու խժդժութիւնը անկարելի է Անգլիոյ ազատամիտ ազգին համար: Կը մնար միայն բարեփոխել յօդուածը այն կերպով՝ որ յօդուածը մնայ իբրև Հայոց համար խմբագրեալ յօդուած. Հայաստանը բարեկարգի Հայաստանի համար, եւ Հայկական խնդիրը չէզոքանայ, այսինքն՝ լոկ Հայկական խնդիր ըլլայ:

Բայց մենք ալ մեր կողմէն պէտք էր որ աշխատէինք. պէտք էր մեր մոռցուած անունը յիշեցնէինք՝ երբեմն մեզի հետ ապրող եւ այսօր կորսուած հին ու փառաւոր ազգերուն թողանցը Եւրոպայի մէջ. պէտք էր գիտնար Եւրոպա, որ Հայ ազգը կը զգայ ինքզինքը եւ գիտէ իր իրաւունքը պաշտպանել: Խորէն Սրբազան ուղեւորեցաւ ի Բէթէրսպոլսկ, եւ Խրիմեան Սրբազան յԱրեւմուտոս Եւրոպիոյ՝ իրեն թարգման ունենալով ազգային երիտասարդութեան փայլերէն մին՝ որ իր նորահաս ու միանգամայն հասուն հանճարովը մեր Հայոցս ապագայ գեղեցիկ յոյսերը պատկերացուց Եւրոպիոյ առջեւ, ինչպէս Խրիմեան Սրբազան ալ Հայաստանի փառաց սուգը ու դժբախտութեան մէջ համբերատար ազնուութիւնը

կը ներկայացնէր իր դէմքին վրայ, ինչպէս Խորէն Սրբազան ալ հին յիշատակներով Թրթռուն և նոր յոյսերով բարախուն սիրտը Ազգին: Ասոնք պատգամաւորք էին պաշտօնապէս Ազգին կողմէն. իսկ ամէն Հայու պարտքն էր գործակցիլ իրենց, և իմ իրաւունքըս էր այսպիսի պարագայի մէջ Հայութեան ընդ որ զաւակացը դիմել, քանի՛ և ո՛ւր որ պէտք ըլլար: Որո՛ւն սիրտը Հայու ա՛նունով կը Թրթռար և որ կարող կը զգար զինքը օգտակար ըլլալու Ազգին, գործակցեցաւ հոս ինձի և հո՛ն ազգային պատգամաւորաց: Եւ զի ջանքն ընդհանուր եղաւ, ընդհանուր եղաւ նաեւ համակրութիւնը որ ամէն կողմէն սկսաւ ծնիլ ու բազմանալ մեր ազգին համար. օրագիրք Թարգման եղան այս համակրական զգացմանց, պաշտպան կացին մեր դատին գրեթէ առանց բացառութեան ամենուրեք, ժողովրդական ակումբներ կազմեցան և քաղաքական բեմերն իսկ որոտացին մեր Ազգային խնդրոյն վիճաբանութեամբ: Կրնայինք ըսել թէ Սւրբապետ զգացումն ի մեր կողմն էր. զգացող՝, աւա՛ղ, առաջուց գիտէի թէ այս դարուս մէջ շահը միայն կը խօսի և մանաւանդ շահը միայն պիտի խօսի այն ծերացեալ ու գործոց մէջ կարծրացեալ քաղաքագիտաց ա՛կումբին մէջ՝ որ պիտի գումարէր ի Պէրլին: Այլ մննք շահն ալ ի մեր կողմ ձգած էինք: Քիչ մ'առաջ ըսի արդէն թէ ի՞նչ պէտք:

Տէրութեանց Աւագաթողովը գումարուած և արդէն մէկ քանի նիստ ըրած էր ի Պէրլին. ամէն կողմէ ամէն տէրութենէ յուսադրութիւնք ու պաշտօնական խոստումներ ընդունած էի. յայտարարութիւններ՝ թէ ի նչ որ միւս քրիստոնեայ ժողովրդոց պիտի տրուի, պիտի տրուի նաև Հայոց. ձայն չունէին հայերը և չէին կրնար ունենալ Աւագաթողովին մէջ, այլ — մինչև այս աստիճան էին մեզի տրուած յոյսերը — մեծ և ազնուախոհ սղգի մը, Կաղզիոյ արտաքին գործոց պաշտօնեայն և առաջին լիազօր դեսպանը յանձն առած էր որ ինք ներկայացուցիչ ու փաստաբան կանգնի մեր դատին՝ Աւագաթողովին մէջ, նա՛ որ և կատարեալ հաւանութեամբ ընդունած էր մեր խնդրոյն ձեւը, հոգին և գործնական եզրանակը՝ ինչպէս որ առաջարկած էինք մեր պաշտօնական գրութիւններով:

Վերջապէս՝ աւագաթոյնն այն աւագաց և ճարտարագոյնն ի քաղաքագիտաց Նախագահն իսկ Աւագաթողովին, որ և մասնաւոր ուշադրութեամբ քննած էր մեր լծիւրն ու մեր գրերն ամենայն՝ և մասնաւոր հոգատարութիւն յայտնած առաջին օրէն մեր դատին համար, պաշտօնական կերպով ներկայացուց և օրակարգն անցուց մեծ ժողովին՝ Կ. Պօլսոյ Հայոց Պատրիարքին նամակը առ

նոյն ինքն Նախագահն, Հայ պտտգամաւորաց խնդրագիրը, Հայաստանի վարչութեան համար ծրագրեալ կանոնադիրը և Հայաստանի վրայ վիճակագրական տեսութիւն մը:

Այսպէս ահա ներելի էր մեզ յուսալ թէ խնդիրն ի հիմանց պիտի քննուէր ու հիմնական պիտի ընդունէր լուծում: Այլ ճիշդ այս միջոցին երեւան ելաւ գաղտնի դաշնադրութիւնը ընդ մէջ Թուրքիոյ և Անգղիոյ՝ Ասիոյ նկատմամբ:

Տեսարք երեսփոխանք, ինձի չի պատկանիր քաղաքական տեսութեանց մէջ մտնելով ըսել թէ ո՛րչափ յանցաւոր կրնան ըլլալ Հայերը որ չնախատեսեցին զայդ նոր քաղաքականութիւնը՝ զոր և ոչ մէկ տէրութիւն եւրոպայի մէջ նախատեսած էր, և որուն մէջ յայտնի չէ տակաւին, երեւակայութիւնն արդեօք կամ թէ հեռատես քաղաքագիտութիւնը տակի՛ մեծ դեր խաղացած է: Այլ այդ դաշնադրութիւնը՝ որ եթէ գործադրելի՛ անուրանալի բարիք մըն է Թուրքիոյ համար և Հայոցս համար ալ, արգելք չեղաւ որ Աւագածողովն զբաղի Այ-Ստէֆանոսի Դաշնադրութեան 16-րդ յօդուածովը, բարեփոխէ զայն, չէզոքացնէ ու մէկ տէրութեան երաշխաւորութեան ու հսկողութեանը փոխանակ բոլոր մեծ տէրութեանց երաշխաւորութիւնն ու հսկողութիւնը դնէ, մինչդեռ միւս կողմէն ալ Թուրք-անգղիական դաշնադրութեամբ՝ Անգղիոյ մասնաւոր պաշտպանութիւնն ապահովեալ էր Հայոց համար. այլ արգելք եղաւ որ Հայ ազգին խնդիրն ամբողջապէս նկատողութեան առնուի:

Որ և է անկողմնակալ մտածութեան համար ակնբերու է, որ եթէ Թուրք-անգղիական դաշնադրութիւնը Ասիոյ քրիստոնեայ ժողովրդոց համար բարեկարգութեան ծրագիրը Անգղիոյ ու Թուրքիոյ կառավարութեանց համաձայնութեամբ որոշուիլ տրամադրած չըլլար, տէրութիւնք իրենք զայդ ծրագիրը պիտի որոշէին:

Աւասիկ Պէրլինի Դաշնադրութեան 61-րդ յօդուածը.

«Բարձրագոյն Դուռը կը խոստանայ, առանց այլ եւս յապա-
« ղելու, զործագրել այն բարեօքումներն ու բարենորոգումները,
« զորս տեղական պէտքերը կը պահանջեն Հայոց ընկած գաւառ-
« ներուն մէջ, և անոնց ապահովութիւնն երաշխաւորել Չէրքէզաց
« ու Բրդաց դէմ: Այս նպատակաւ ձեռք առած միջոցները պար-
« բերաբար պիտի ծանուցանէ տէրութեանց, որք անոնց գործա-
« դրութեանը պիտի հսկեն»:

Տեսարք երեսփոխանք, եթէ այս յօդուածը ցաւալի բան մ'ու-
նի, այն է որ մեր խնդրոյն լուծումը ըստ մասին կը յետաձգէ-
չկործաներ ազգին յոյսերը, այլ եւ չպտակեր նոյն հետայն: Եւ ո՞ր

ազգ կրցած է յանկարծակի կերպով իր բազմանոցն ի կատար հասնիլ. դժբախտութիւնն է միայն և մահ, որ յանկարծակի կրնան զալ անձի մը և ազգի մը վրայ. կեանքն ու բարեկեցութիւնը յամբը կը ձեւանան: Եւ ասոր համար է որ կ'անիրաւեն անոնք որ կ'ըսեն թէ՛ «Ինչո՞ւ սկսանք, եթէ պիտի չյաջողէինք», և թէ՛ «Յայտնի էր որ պիտի չյաջողէինք»: Ղի օր մը յաջողելու համար՝ այս օրէն սկսելու էր. և զի եթէ ապահով կերպով գիտնայի ալ առաջուց թէ պիտի չյաջողիմ բնաւ, դարձեալ պիտի սկսէի, և այն թո՛ղ գրէր ինձի ազգս ի գատապարտութիւնս:

Բայց օչ ինքնին ձեռնարկեցի ես յայս գործ. այլ յառաջ քան զիս և բուռն քան զիմս էր ազգին ընդհանուր փափագը. եւ ես պատգամ միայն ընդունած էի զայն փափագն յառաջ վարելու: Արդ՝ երկու կարգ առարկութիւնք կան որոց ազգած ցաւը կ'աւելնայ յիս իմ ցաւերուս վրայ. այս առարկութեանց մին է այն՝ թէ վասն զի քիչ խնդրեցինք, քիչ ընդունեցանք, թէ անկատար կերպով թարգման կացինք Ազգին իղձերուն և թէ նոյն իսկ այն կերպով վարուեցանք դիտմամբ և խորհրդով՝ որ անկատար կերպով պսակուին այդ իղձերը: Այս առարկութիւնը ազգայնոց սոմանց կողմէն է և նոր ապացոյց մը կը հանդիսանայ այն չարեաց՝ որ Ազգին գերութեան վիճակը գործած է, յամառ անվտանգութիւնը բնական յատկութիւն մ'ընելով ազգայնոց: Ա՛հ, եթէ այդ խիզախ վճիռն արձակողը գիտնար, թէ անոնք որ աշխատեցան վեց ամիսներէ ի վեր, աշխատեցան այնպէս՝ որպէս ոչ երբեք աշխատած էին իրենց կեանքին մէջ, ընծայելով, ազգին համար զամենայն որ սենէին, որն իր հարստութիւն, որն իր տաղանդ, որն իր ազգեցութիւն, և ամէնքն իրենց աշխատութիւն. եթէ գիտնա՞ր թէ ի՞նչպէս արհամարհեցին դժարութիւնք ու վտանգ. եթէ գիտնար թէ լաւ եւս համարեցան զոհել իրենց շահն ու անձը, քան թէ նշանախեց մը զոհել ազգային ծրագրէն. եթէ գիտնա՞ր թէ ի՞նչ սուրբ հայրենասիրութեամբ վստուած էին առանց որ եւ է փառքի կամ համբաւոյ ակնկալութեան ո՛չ այժմ, ո՛չ առ յապայն, եթէ գիտնար ինչ որ ես գիտեմ, խղճմասնեքին մէջ պիտի դողար՝ այդ դատապարտութիւնն արտասանելով:

Միւս առարկութիւնը օտարէ՛ն կուգայ մանաւանդ, զի չկայ Հայ մը՝ որ զայդ առարկութիւնը կարենայ ընել. ա՛յն է թէ՛ ինչ որ ձեր Պատրիարքը ազգին խնդիրը կողչեց, այն իր հնարած խնդիրն էր, և ազգը չաւնէր մասնակցութիւնս: Այդ օտարը չէ՛ լսած Հայոց ազգին անվերջանալի ազազակը այնքան տարիներէ ի վեր, և չէ լսած սօյն այս Երեսփոխանական փողովին յանուս Ազգին ինձի յանձնած պաշտօնը՝ զոր և կրկնեց ասկէ քիչ ժամանակ առաջ:

Եւ արդ՝ ահա յայտնեցի ձեզի թէ ի՞նչ ձեռով և ի՞նչ բառերով ներկայացուցի Հայոց խնդիրն Եւրոպայի, և զոր կ'ամփոփեմ հոս սապէս. Հայոց վարչութիւն ճայաստանի մէջ առանց քաղաքական փառասիրութեան, զոր նրբնք չենք ունեցած և չենք կրնար ունենալ, մեր Վեհափառ Սուլթանին հովանաւորութեանը և վեհապետական խնամութեանը ներքեւ: Դժուր, ազգային երեսփոխաններ, ըսէ՛ք, դուք որ բոլոր ազգին քուէովն ընտրուած՝ կը զգաք ի ձեր սիրտ բարբախել սի՛րան ազգին, ըսէ՛ք, ազգին խնդիրը չէ՞ այն որ ներկայացուցի:

Ըսէ՛ք, պիտի ներէի՞ք ինձ որ լուռ մնայի. ըսէ՛ք, պիտի ներէի՞ք որ այնպիսի պարագայի մէջ ուր թուրքիոյ քրիստոնեայ ժողովրդոց բազմը պիտի վճռուէր, ձեր Պատրիարքը անհոգ կենար. ըսէ՛ք, պիտի ներէի՞ք եթէ նոյնիսկ անյոյս և անսպաւէն չգիմէի ազգաց ժողովին՝ գէթ անոր համար, որ Եւրոպայ դիտնայ՝ թէ Հայոց ազգ մըն ալ կայ Արեւելքի մէջ: Ըսէ՛ք, պիտի ներէի՞ք դուք և պիտի ներէի՞ն ինձ մեր Նախնեաց հոգիք, Հայկէն ժինչեւ մեր վերջին Լեւոն, Լուսաւորիչէն մինչեւ ի վերջինն ներսէս՝ ի շարս մեր ազգաչէն և ազգասէր կաթողիկոսաց, ըսէ՛ք, պիտի ներէի՞ն և պիտի ներէի՞ք եթէ խոջ և խութ առ ոտն հարկանելով մինչեւ Եւրոպա չհասցունէի Ազգին ազադակը. Ըսէ՛ք, ըսէ՛ք ձեր հանդիսաւոր քուէովը, ըսէ՛ք ձեր միաձայն քուէովը, զի միաձայն միայն կրնայ ըլլալ քուէն այս պարագայիս մէջ. Ըսէ՛ք, եւ ձեր քուէն թող պատասխանէ այդ անհեթեթ եւ ազգուրաց առարկութեան 1):

Եւ սակայն ո՞ւր է կորուստը, ո՞ւր է այնքան աշխատութեանց և ջանից ապարդիւն մնալը, ո՞ւր է անյաջողութիւնը, ո՞ւր է դժբաղդութիւնը, ո՞ւր յուսահատութիւն: Վասն զի՞ առաջին անգամ Հայոց ազգին անունն անցաւ հանդիսաւոր դաշնագրութեանց մէջ՝ ա՞յդ է կորուստը. վասն զի՞ Հայոց ապագային սերմունքը դրուեցան, ա՞յդ է մեր ջանից ապարդիւն ելնելը. և վասն զի՞ Եւրոպայի ժողովուրդներն ու տէրութիւնները ճանչցան ու սիրեցին Հայ ազգը, ա՞յդ է անյաջողութիւնը. եւ վասն զի՞ այս վայրկենիս որ կը խօսիմ ձեզի այս ազգային բնմին վրայէն, թերեւս մեծ ևս բեմերու վրայէն հարցունենք կ'ազգին Եւրոպայի կառավարութեանց՝ Հայոց նկատմամբ, ա՞յս է մեր լքումն ու յուսահատութիւն:

Տեա՛րք երեսփոխանք, ըսի արդեն թէ մեր խնդիրն անմիջա-

1) Ազգային ժողովն յիստեարաբանական միաձայնութեամբ մեծեց սոյն օտարոթի առարկութիւնը:

պէս եւ կատարելապէս չէ՛ իրականացած, եւ ասոր համար պարտք համարեցայ բողոքել հոռ տէրութեանց դեսպանաց քով, և ի Պերլին լիազօրաց քով: Բողոքը տկարին իրաւունքն է եւ շատ անգամ յուժկէտս կը գործածուի նա. այլ ո՛չ այս պարագային մէջ, զի արդիւնքն իսկ տեսնուեցաւ վերջին վայրկենին, յօգուածին խմբագրութեանը մէջ: Այո՛, մեր խնդիրն ամբողջապէս չէ կատարուած, այլ մեծ է արդէն ինչ որ ստացանք դաշնագրութեան այն յօդուածով. եւ մեծ է՝ ոչ ոք կրնայ ուրանալ զայս և ես քան զայլ ոք աւելի նուազ՝ Անգլիոյ մասնաւոր պաշտպանութիւնը:

Մենք չենք յուսացած մեր զօրութեանը վրայ այդ պաշտպանութեան տալու համար այն ուղղութիւնը՝ զոր կրնանք փափաքիլ մեր ազգային խնդրոյն կատարմանը նկատմամբ. այլ իրողութիւնք զօրաւորագոյն են քան զամենայն՝ և վճարար կը հրամային նոքա տէրութեանց քաղաքականութեան:

Անգլիոյ մեծ ազգին քաղաքականութիւնը՝ որուն յայտնի են շահերը, նպատակն ու համակրութիւն, կրնայ ի տկարան այնպիսի ձեւ ու ոգի մը զգենուլ՝ որ իր յաւիտեական կողմն մշանջնաւորապէս պատող ովկիանոսին պէս ինքն իրեն դէմ մարտնջելով թէ և չյոգնի, չպարտասի, այլ՝ զի պէտք է յաջողի, հա՛րկ պիտի զգայ վերջապէս նոր ոգի ու նոր ձեւ առնուլ:

Իսկ մենք, Տեա՛րք երեսփոխանք, մենք յարատեւենք մեր սկսած գործին մէջ: Այսպիսի գործեր ո՛չ մէկ օրուան մէջ, ո՛չ մէկ մարդու ձեռքով կրնան կատարուիլ: Պատրաստուինք մեր ապագային: Նախ՝ չկենանք հոս, Հայաստան երթանք. Հայաստան՝ զրկենք ինչ որ ունինք Ազգին մէջ իր բնիքուն, տաղանդաւոր, ազգասէր, ուսումնասէր եկեղեցականներ. Հայաստան երթան մեր դաստիարակներ, ուսուցիչներ, մեր այնաքան վառվռուն երիտասարդներ. Հայաստան երթան մեր արուեստագէտներ, վաճառականներ. Հայաստան երթան այնքան գծրախտ պանդուխտներ. ո՛չ եւս պիտի ըլլայ հոն սով, սրածութիւն. ո՛չ եւս հարբատահարութիւն. ո՛չ եւս կենաց և ընչից և պատուոյ տուեանգութիւն. ո՛չ եւս աշխատութեան խափանում: Ուղիներ պիտի բացուին. ջրանցքներ պիտի շինուին. գործարաններ պիտի կառուցուին. Անգլիոյ դրամատէրք հո՛ն պիտի երթան իրենց դրամը գործածելու. թող երթան մեր դրամատէրք ալ, ընկերութիւններ կազմեն այս օրուրնէ. ընկերութիւններ՝ ամէն քաղաք և գիւղ դպրոցներ հաստատելու համար. Հնդկաստանէն, Հայաստանէն, Անգլիայէն, Թուրքիայէն, Ռուսիայէն, Աւստրիայէն ու մինչեւ Պարսկաստանէն միասն, ձեռք ձեռքի տան բոլոր Հայերը, և այն

տանն թերեւս ես ալ ցաւագար ու անբուժելի հիւանդութեամբ վարակեալ, ի գերեզման իջած ըլլամ արդէն. այլ տեսնելով այսքան ազգային միասիրտ, միահոգի աշխատութեան գեղեցիկ արդիւնքները, տեսնելով պատկուած մեր այսօրուան բոլոր յոյսերը, հոգիս պիտի խայտայ գերեզմանիս մէջէն և պիտի ընդգրկէ մեր սիրելի նախնեաց հոգիները...

ՓԱՐԻՉԻ ԴԱՇՆԱԳԻՐԸ ԵՒ ԲԱՐԵՆՈՐՈԳՈՒՄՆԵՐԸ 1)

(1885 Մարտ 30)

Թուրքիոյ ներքին, ընդհանուր յեզաշրջումը սկսաւ Սուլթան Մահմուտ Բ. ի ձեռքով. բայց մասնաւորապէս քրիստոնեայ հպատակներու նկատմամբ բարենորոգումներու ձեռնարկեց անոր որդին՝ Սուլթան Ապտիւլ Մեճիտը, որ իր սատարագամի, առաջին լուսամիտ թուրք պետական անձի՝ Ռէշիտ փաշայի յորդորով 1839ին հրատարակեց առաջին Բաճիմաթը (բարենորոգում) հրովարտակը՝ Գիւլխանէի խաթթը Շէրիֆը: Թուրքիոյ քրիստոնեայ ժողովուրդներու կեանքին մէջ որոշ բարելաւում մտցուց Բարենորոգումի այս ձեռնարկը:

Պետութիւնները՝ Աւստրիան, Անգլիան և Ֆրանսան, Վիեննայի մէջ բանակցութիւններու սկսան Ռուսաստանի հետ և Փետրուար 1ին (Ն. Տ.) բրոթոքով մը ստորագրեցին, որ իրբեւ հիմ պիտի ծառայէր խաղաղութեան դաշնագրին: Այս բրոթոքովի չորս պայմաններէն մէկն էր Օսմանեան Կայսրութեան հպատակներու ազաւ հովութեան հարցը: Թուրք կառավարութիւնը ամէն կերպ աշխատեցաւ, որ ազագայ դաշնագրին մէջ այս կէտը իբրեւ առանձին պայման չդրուի:

Այս բանակցութիւններուն արդիւնք ըլլալով՝ Փարիզի Գոնկրէին բացման օրը, 1856 Փետրուար 6/18ին, Սուլթանը հրատարակեց նոր Բաճիմաթի խաթթը Հիւմայունը (բարենորոգումներու արքայական հրովարտակը), որով իր բոլոր հպատակներուն դարձեալ կը շնորհուէր ապահովութիւն կեանքի, պատուի և զոյքի, հաւասարութիւն օրէնքի ստիճեւ, անխտիր ընդունելութիւն վարչական և զինուորական պաշտօններու մէջ, կրօնի և սւաման ազատութիւն, քանի մը վարչական սահմանափակումներով, դատարաններու մէջ վկայութիւններու հաւասարութիւն և այլ ժողովրդավար բարենորոգումներ:

1) Այս դաւանագիրը կարգաւ նախ Լան Սան-Սթեֆանոյի դաւանագիրը, էջ 9:

Փարիզի դաշնագրի (1856 Մարտ 30) Գրդ յօդուածը, յիշելով այդ հրովարտակը՝ կը շեշտէ յատկապէս, որ ան պէտք է իբր հիմ ծառայէ թուրք կառավարութեան և Սուլթանի քրիստոնեայ հպատակներու փոխադարձ յարաբերութիւններու: Օսմանեան հպատակ հայերու և միւս քրիստոնեաներուն համար այդ թամզիմաթը մեծ կարեորութիւն ունեցաւ իբրեւ կռուան, որուն յենելով՝ եւրոպական պետութիւնները ընդհանուր ճնշում ի գործ դրած են թուրքիայի վրայ, ի նպաստ քրիստոնեայ բնակիչներուն, և այդ է եղած պաշտօնական հիմնաքարը Հայոց Ազգային Սահմանադրութեան և առ հասարակ Պատրիարքարաններու առանձնաշնորհումներուն:

Փարիզի դաշնագրի Գրդ յօդուածը.

«Ն. Մեծութիւն Սուլթանը՝ իր հպատակների բարեկեցութեան մասին ունեցած մշտական հոգացողութեամբը՝ յատուկ ֆերման շնորհեց, որով բարեոքում է, առանց ցեղի և կրօնի խըտրութեան, նրանց բոլորի վիճակը, և դրանով նա նուիրագործեց իր վեհանձն դիտաւորութիւնները թուրքիայի քրիստոնեայ ժողովուրդի նկատմամբ: Միեւնոյն ժամանակ ցանկալով մի նոր ապացոյց ևս տալ իր այս զգայուններին՝ նա հաղորդեց դաշնագրին ստորագրող պետութիւններին վերոյիշեալ ֆերմանը (հրովարտակ), որը Սուլթանի արքայական կամքի ինքնաբուխ արտայայտութիւնն է: Պետութիւնները ճանաչում են այս յայտարարութեան կարեւոր նշանակութիւնը: Ինքն ըստ ինքեան ենթադրում է, որ այս հանգամանքը բնաւ իրաւունք չէ տալիս յիշեալ պետութիւններին՝ ոչ միասին և ոչ առանձին՝ խառնուել ո՛չ Սուլթանի և իր հպատակների փոխադարձ յարաբերութիւնների և ոչ էլ նրա կայսրութեան ներքին գործերի մէջ»:

Իսկ Թամզիմաթի հրովարտակին մէջ քրիստոնեաներուն վերաբերեալ տրամադրութիւնները հետեւեալներն են.

«Այս բոլոր առանձնաշնորհումներն և կրօնական արտօնութիւնները, որոնք մեր նախնիքներից ի վաղուց անտի շնորհուել են պետութեան մէջ բնակող և իմ պաշտպանութիւնը վայելող բոլոր քրիստոնեայ և այլ ոչ-մահմետական հասարակութիւններին՝ վաւերացուած են մեզանից և պիտի պահպանուին»:

«Իւրաքանչիւր քրիստոնեայ կամ ոչ-մահմետական հասարակութիւն պարտաւորուում է մի որոշ ժամանակի ընթացքում իր միջից ընտրուած յանձնաժողովի միջոցով, Բ. Դրան հսկողութեան տակ և իմ բարձր բարեհաճութեամբ, քննել իր ունեցած առանձնաշնորհումներն և արտօնութիւնները, սահմանել ժամանակի և

քաղաքակրթութեան պահանջած բարենորոգումներն և հաղորդել
Բ. Դրանս: (1)

ԾԱՆՈՒՑԱԳԻՐ ՊԵՐԼԻՆԻ ԴԱՇՆԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ԳՈՐԾԱԴՐՈՒԹԵԱՆ ՄԱՍԻՆ

Պերլինի դաշնագրութեան կնքումէն վերջ, առաջին անգամ
Հայկական Հարցը արծարծուեցաւ 1880ին Անգլիոյ նախաձեռնու-
թեամբ և վեց մեծ պետութիւններու ղեկավաններու հաւաքական
գործակցութեամբ: Այս առթիւ փոխանակուեցան հետեւեալ վա-
ւերագրերը.

ԱՊԷՏԻՆ ՓԱՇԱՅԻ 1880 ՅՈՒԼԻՍ 5 ԹՈՒԱԿԱՆԱԻ ԾԱՆՈՒՑԱԳԻՐՆ՝)

Պ. Դեռպան

Պատիւ ունիմ պատասխանելու Ձեր Վսեմութեան Յունիոս 11ի
Ծանուցագրի (note) այն մասին՝ որ Պերլինի Դաշնագրութեան
Ճ1-րդ Յօդուածին պայմաններուն կը վերաբերի. պայմաններ՝ որ
միեւնոյն Յօդուածին վերջին հատուածին մէջ բացայայտ դրուած են:

Պատերազմին հետեւանք եղող ամէն տեսակ մտազբաղումնե-
րու և դժուարութեանց հակառակ՝ Օսմանեան կայսերական կա-
ռավարութիւնն միշտ ի մտի ունեցաւ այս պայմաններու գործա-
դրութիւնը. և Քիւրտիստանի ամէն մասերուն և ուրիշ վիլայէթ-
ներու մէջ բազմաթիւ ձեռնհաս պաշտօնատատարներ զրկեց՝ որոնց
պաշտօնն էր միայն ամենէն աւելի ազդու միջոցներն փնտռել թէ՛
Հայոց և թէ՛ Նորին կայսերական Վեհափառութեան՝ Սուլթանին՝
հաւատարիմ միւս հպատակներուն անդորրութիւնը ապահովելու
և վերջապէս նշանակելու համար միեւնոյն միջոցներու կիրառու-
թեան եղանակը, անձամբ իսկ գործադրելով ինչ ինչ միջոցներ՝
իրենց շնորհուած իրաւունքին համեմատ: Այս Յանձնաժողովներէն
զատ՝ անձանօթ չէ նաեւ՝ թէ կարճ ժամանակի մը մէջ Օսմանեան
կառավարութիւնը որոշեց Նիզամիէ ատեաններէն բաժնել գործա-
դիր իշխանութիւնը, Եւրոպայի մէջ ի գործ դրուածին համա-
ձայն, թէ՛ կը ջանայ լաւ կազմակերպութիւն մը տալ անոնց և
ամեն ուրեք տուրքի և տասանորդի հաւաքման նոր եղանակ մը

(1) Սարուխան, Հայկական Խնդիրն Եւ Ազգ. Սահմանադրութիւնը Թիւրքիայում
(1860—1910), Թիֆլիս, 1912, էջ 14:

*) Դիւան Կ. Պոլսի Հայոց Պատրիարքանի

հաստատելու անհրաժեշտ փորձառութիւնն ընել՝ բնակիչներու հանգիտան ու հանդարտութիւնը ապահովելու համար, թէ՛ վերջապէս սկսած է հաստատել տեղ տեղ քաղաքապահ զօրք և ոստիկանութիւն՝ բնիկ և օտար բազմաթիւ մասնաւոր սպաներու պաշտօն տալով ներկայացնել Օրինաց Ծրագիրներ այս երկու շրահանգներու (institutions) վրայ, և ի նկատ առնուլ ամէն ինչ՝ որ նպատաւոր կրնայ ըլլալ անոնց յաջողութեանը:

Այս քննութիւններէն կը հետեւի՝ թէ ժողովուրդներու նկարագրին և պէտքերուն ամենէն աւելի յարմարող բարեկարգութեանց մէջէն այժմ՝ իսկ իբրև ամենէն աւելի ստիպողական և արդիւնագործ ընդունուածներն կը կայանան գիւղախմբերու կազմակերպութեան և բաշխումին՝ ինչպէս նաև եղեռնադատ ատեաններու հաստատմանը վրայ:

Կարևոր կը համարիմ ուրեմն քանի մը մանրամասնութեանց մտնել այս երկու կէտերու վերաբերմամբ, որ սահմանուած են և բաշխուողին՝ ապահով և ստոյգ եզանակաւ՝ հասարակաց կարգն ու անդորրութիւնը:

Իւրաքանչիւր գաւառակ պիտի բաժնուի գիւղախումբերու՝ որք իրենց կարգին՝ պիտի պարունակեն մէկմէկու մերձաւոր գիւղերու խումբեր:

Գիւղախմբական ժողովներն պիտի ընտրուին բնակիչներու ձեռամբ, և կառավարութիւնը պիտի անուանէ գործադիր իշխանութեան վերաբերեալ ինչ ինչ իրաւունքներ ընդունած գիւղախմբական վարիչ ժողովականներէն մին: Այս վարիչներն կախում պիտի ունենան դաւառակապետներէ (Sous-Préfets) և թաղապետական պաշտօններն ալ պիտի կատարեն հաւաստրապէս: Պէտք է որ զիրենք ընտրող բնակիչներու մեծամասնութեան կրօնին վերաբերին, և այս պարագայի մէջ իրենց իբր օգնական (adjoint) պիտի ունենան փոքրամասնութեան կրօնը դաւանող անձեր: Իրենց պաշտօններու գործադրութեան մէջ ժողովրդին քուէովն ընտրուած՝ չորսն վեց անդամներէ բաղկակած խառն ժողովի մը աջակցութիւնն պիտի ընդունին: Վերը յիշատակուած վարիչներն ու գիւղախմբական ժողովներն առաջին անգամ միայն պիտի անուանուին գաւառակապետներու վարիչ ժողովներէն, և այդ ժողովները պիտի ընտրեն զանոնք իւրաքանչիւր տեղերու բնակիչներու մէջէն:

Իւրաքանչիւր վարիչ իւր հրամանին ներքեւ պիտի ունենայ քաղաքապահ զօրք, որուն թիւը տեղւոյն իրական պէտքերուն համեմատութեամբ պիտի կրնայ աւելնալ: Այդ ղինեալ զօրութեան գործը պիտի ըլլայ ապահովել գիւղախմբին կարգն ու անդորրութիւնը, ձերբակալել չարագործներն ու սրիկաններն և պաշտպա-

նել րնակիրչներն ամէն բռնութեան և կեղեքումներու դէմ: Քաղաքապահ զօրքերու ամէն մէկ դասակը պիտի կրնայ միւս գիւղախումբերու քաղաքապահ զօրքերուն օժանդակութիւնը կամ գործակցութիւնը խնդրել՝ միասին գործելու և աւազակներու ձերբակալման մէջ յաջողելու համար:

Վերը յիշատակուած գործակալներէն զատ՝ իւրաքանչիւր նահանգի մէջ պիտի կազմակերպուի՝ մասնաւոր կանոնագրի մը ուսժով՝ նահանգային քաղաքապահութեան մարմին մը, որուն սպաններն ու զինուորներն պիտի ընտրուին կայսրութեան հպատակ և զոյգ բոլոր դասակարգերու մէջէն, և որ պիտի դրուի նահանգապետներուն հրամաններուն ներքեւ, գաւառապետներու և գաւառապետներու տրամադրութեան տակ դրուելու համար: Իբրև հրամանատարներ (commandants) պիտի ունենայ փորձառու սպաններ և օգնական ու ձեռնառու պիտի ըլլայ՝ ամէն անգամ որ գիւղախումբերու մէջ գտնուող քաղաքապահութեան գործակցութիւնը խնդրուի:

Ներկայ ծանուցագրի շրջանակէն դուրս կը մնայ թուարկութիւնն այն ամէն առուելութեանց, զորս կ'ընծայէ նախագծեալ կազմակերպութիւնը: Բաւական է հաստատել միայն թէ՛ հաւասարապէս ազդու միջոց մը պիտի ըլլայ այն, աւելցնելու համար գիւղախմբական դպրոցներու թիւը, յառաջդիմութիւն տալու ներկագործութեան և բարւոքելու համար հաղորդակցութեան ճանապարհներն՝ վարիչներուն և գիւղախմբական ժողովներուն խնամքովը:

Այլանիկի նահանգապետութեան գաւառակներէն մէկուն մէջ ստացուած մեկնոյն փորձառութիւնը կարճ միջոցի մէջ յառաջ բերաւ լաւագոյն արդիւնքներ ի մեծ գոհունակութիւն տեղական ժողովուրդին: Այդօրինակ միջոցի մը գլխաւոր արգասիքը պիտի ըլլայ ուրեմն ամուր խարխիւներու վրայ զետեղել հասարակաց և անհատական ապահովութիւնը:

Այս ապահովութիւնը երաշխաւորելու համար ուրիշ զօրաւոր մէկ միջոցն ալ եղեռնադատ ատեաններու սահմանումն է, ինչպէս ըսինք: Այս ատեաններն կարգ ըստ կարգէ պիտի երթան այն գաւառակներն, ուր իրենց ներկայութիւնն անհրաժեշտ պիտի նկատուի և հոն պիտի դատեն օճիրները: Դատ վարելու այսպիսի եղանակ մը մեծամեծ առաւելութիւններ կ'ընծայէ, քանի որ նախնական հարցաքննութիւն և դատաստան շատ աւելի դիւրութեամբ պիտի կատարուին իրենց տեղերուն վրայ՝ քան եթէ դատը ենթարկուէր օանձազններու եղեռնադատ մնայուն ատեաններուն. վասն զի շատ անգամ կը պատահի, որ անոնք՝ որոց վկայութիւնն

անհրաժեշտ համարուած է, յանձն չեն առնուր այս վերջիններուն առջեւ երեւիլ և նոյնիսկ իբրեւ վկայ ներկայանալ, մեծ հեռուարութեան, հազորդակցութեան դժուարութեանց, ժամանակի կորուստի և մեծաքանակ ծախքերու պատճառաւ: Ըստնոր՝ որ բանի կը խափանեն դատաւորութեան ազատ ընթացքը:

Օսմանեան կառավարութիւնը արդէն հասարակաց պաշտօններու մէջ ընդունած է կարող և պարկեշտ անձեր՝ առանց կրօնական խտրութեան: Այսուհետև այս իրողութիւնն ալ աւելի չայն կիրառութիւն մը պիտի գտնէ, և Բարձրագոյն Դուռը ձեռք պիտի առնու ինչ որ կրնայ արդեամբք իրականանալ:

Նոյնչափ կարեւոր միջոց մ'ալ կայսերական կառավարութեան ուշադրութիւնը գրաւած է. այն է՝ արթուն հսկել կրթութեան և հասարակաց աշխատութեանց յառաջդիմութեան, որ երկրի մը երջանկութեան գլխաւոր պատճառն է: Հետեւաբար՝ ի բաց առեալ իւրաքանչիւր նահանգի մաքսերու՝ աղի և ծխոխոտի՝ ինչպէս նաեւ եկամուտներն բարեպաշտական հաստատութեանց (էվգաֆ), որոց յանձանձանքն հասարակութեանց (communautés) ժողովներուն անկ է. մէկ տասներորդը պիտի առնուի նահանգին վարչական պէտքերուն համար գործածուած ծախսերու մնացորդէն, ծախքեր՝ որ պիտի հայթայթուին միեւնոյն նահանգին միւս ընդհանուր եկամուտներովը, և յառաջիկայ տարւոյն օկիզրէն նահանգին տրամադրութեանը տակ պիտի դրուի այն՝ ի պէտս կըրթութեան և հասարակաց աշխատութեանց: Հարկ չկայ ըսելութէ այդ մասնաւոր ծախսագումարը (allocation) պիտի բարձրանայ ցորչափ պետութեան եկամուտներն աւելնան:

Կատարեալ կանոնադիր մը նահանգաց մասին, կանոնադիր մը՝ որ իրեն խարիսխ ունի փորձառութիւնն ու տեղերու վրայ կատարուած քննութիւններն ուսումնասիրուելու վրայ է: Բիչ առեանէն ընդհանուր գործածութիւն մը պիտի ստանայ Ատիական Թուրքիոյ բոլոր նահանգներու մէջ: Նոյնպէս նահանգապետներու իրաւունքներն աւելի պիտի ընդարձակուին, և իրենց պաշտօններն պիտի երաշխաւորուին:

Ասոնք են, Պ. Դեսպան, մասնաւոր կանոնաւորմանց այն գլխաւոր կէտերն՝ որ գործադրութեան պիտի դրուին:

Նախագրեալին ծանօթացնելով զՁեզ՝ դառն է ինձ հաւատել, որ ամէն անգամ երբ հասարակաց իրաւունքի ոճիրներ, որոց պատանու մը բնական է աշխարհի ամէն երկիրներուն մէջ՝ գործուին նաեւ հայոց բնակած տեղերուն մէջ, կըքոտ մտքեր կարծես պաշտօն ունին հնարելու երեւակայական եղեռնագործութիւններ՝ միւսներու վրայ աւելցնելու համար, ներկայացնելով զանոնք իբ-

քիւ իրականութիւններ յաչտ Յւրոպացւոց եւ այս տեղերը գրտանուող ժողովներուն առջեւ :

Վերջացնելով պարտք կը համարիմ բացորոշ եւ ճշգրիտ եղանակաւ հաստատել Ձեր Վսեմութեան, թէ Վանի, Տիարպէքիրի, Պիթլիսի, Էրզրումի եւ Սվազի Հայ բնակիչներու պաշտօնական մարդահամարն հետեւեալ արդիւնքը տուած է : Այս վերջիններու թիւը կը բարձրանայ հարիւրին 17-ի, միւս ոչ-մտլիման հասարակութեանցը՝ հարիւրին 4-ի, իսկ մուսլիման բնակիչներունը՝ հարիւրին 79-ի :

Աւելորդ կը համարիմ յայտնել թէ Բարձրագոյն Դուռը Պետլինի Դաշնագրութիւնն ստորագրող պետութեանց պիտի ծանուցանէ այն ամէն միջոցներն, զորս ձեռք առած է ինքն հետզհետէ բարեկարգութիւններ մտցնելու համար Բիւրոստանի եւ Ասիական նահանգներու մէջ՝ ուր կը բնակին նաեւ Հայք :

Հաճեցէ՛ք եւն .

(Ստորագրեալ) Ապտիմ

ԵՒՐՈՊԱԿԱՆ ՎԵՑ ՄԵԾ ՏԷՐՈՒԹԵԱՆՑ ԴԵՍՊԱՆԱՑ Բ. ԴՐԱՆ ՄԱՏՈՒՑԱԾ ՀԱՒԱՔԱԿԱՆ ԾԱՆՈՒՑԱԳԻՐԸ 1)

Կ. Պոլիս, 7 Մեպտեմբեր 1880

Պարոն նախարար

Ստորագրեալք ընկալան վերջին Յուլիոս ամսոյ 5 թուականաւ ծանուցագիրը, որով Բ. Դուռը պատասխանած է՝ իրենց Յունիս 11-ի պաշտօնագրոյն այն պարբերութեան, որ Օսմանեան Պետութեան՝ Պերլինի Դաշնագրոյն 61-րդ յօդուածով՝ հայաբնակ նահանգաց մէջ ներմուծել յանձն առած վարչական բարեօրոջանց եւ բարենորոգմանց կը վերաբերի :

Նոյն ծանուցագրին մտադիր ուսումնասիրութիւնը ապացուցած է իրենց՝ թէ Օսմանեան Պետութեան կողմանէ նշանակեալ առաջարկութիւնք չեն համապատասխաներ յիշեալ յօդուածոյն ո՛չ ոգւոյն եւ ոչ տառին :

Ստորագրելոցս ներկայացուցած Տէրութիւնները չեն անգիտանար թէ Օսմանեան Պետութիւնը երկու Յանձնախումբ յուղարկած է հայաբնակ նահանգները, բայց լատուոր պատճառներունին խորհելու միտնգամայն թէ անոնց պաշտօնը եւ ոչ մի արդեան յանգած չէ . եւ Բ. Դուռը հակառակ այն պարտաւորու-

1) Դիւան Կ. Պոլսոյ Հայոց Պատրիարքարանի

Թեանց որ կը ծագին իրեն համար 61-րդ յօդուածէն, եւ կեցած է նոյն անօրինակութիւնները իրենց ծանուցանելէ :

Ոչինչ չ'ապացուցաներ թէ որեւիցէ բարեօքուծ ներմուծուած լինի արդարութեան վարչութեան մէջ . ընդհակառակն՝ հիւպատոսական բազմաթիւ տեղեկագրեր կը հաստատեն թէ քաղաքային կամ եղեռնական դատարաններու անկախութեան խնդիրն իւր այժմու վիճակին մէջ անցելոյն բազդատմամբ՝ եթէ ոչ յռեգոյն, գէթ նոյնչափ նուազ գոհացուցիչ է :

Իսկ զինակիր պահանորդութեան և ոստիկանութեան խնդրոց գալով, Յուլիոս Ծ-ի ծանուցագիրը կը հաստատէ թէ Բ. Դուռը պատուիրած է քանի մը յատուկ սպաներու, որ ոոյն երկու պաշտօնէութեանց վերակազմութեան մասին ծրագրեր ներկայացուեն :

Տէրութիւնք այդ ծրագրոց վրայ տեղեկութիւն առած չեն և Օսմանեան Պետութիւնը չէ կարող հաստատել անգամ թէ աւսնք ներկայացուած են իրեն :

Ստորագրեալք չեն կրնար ընդունիլ ուրեմն թէ Ձեր Վսեմութեան պատասխանագիրն իրենց Յունիոս 11-ի ծանուցագրոյն արտայայտած գանգատանոց ամենափոքր գոհացում մը տուած լինի Ասկէ զատ՝ նոքա այնքան առաւել իրաւունք կը կարծեն ունենար Օսմանեան Պետութեան այս մասին ի փորձ դրած ճգանց անբաւականութիւնը ցցնելու, նոյնիսկ պատասխանագրոյն պարունակութիւնէն դատելով, Պերլինի Դաշնագրին իւր վրայ դրած պարտականութեանց և յառաջ բերած կացութեան վրայ նուազ ճիշդ ըմբռնում մ'ունի :

Հայաբնակ նահանգաց մէջ տեղի ունեցած կամ իրրեւ այնպէս նշանակուած եղեռանց մասին Բ. Դրան տալ կարծած բացատրութիւններուն բառերն իսկ կ'ապացուցանեն, որ նա կը զլանայ խոտոտվանիլ յիշեալ նահանգաց մէջ տիրող անիշխանութեան աստիճանն և ծանրակշռութիւնը իրաց վիճակի մը, որոյ յարատեւումն, ըստ ամենայն հաւանականութեան, այն ընդարձակ գաւառաց մէջ բնակող քրիստոնեայ ժողովրդոց բնաջինջ լինելուն տալիթ պիտի ըլլայ :

Յուլիոս Ծ-ի ծանուցագիրը և ոչ մի լուրջ առաջարկ կը պարունակէ Ձերքէաներու և Քրդերու ծայրայեղութեանց վախճանալու դիմամբ : Եւ սակայն երկնչելի է թէ հասարակաց օրէնքներու գործադրութեամբ այդ ապերասանութեանց առաջքը չկարենայ աւնտելիլ : Միայն արտաքոյ կարգի խոտոտվեան միջոցներով կարելի է վերջ տալ այնպիսի ըմբռնութեանց, որ 61-րդ յօդուածին մէջ նշանակուած նահանգաց մի շատ մասերուն մէջ մըջ-

անջինաւոր վասնդ մը առաջ կը բերին Հայերու ընչից, պատուոյ և կենաց դէմ:

Պէտլինի Գաղտնաբերոյն 61-րդ յօդուածով Բ. Դուռը յանձն առած է՝ «Հայաբնակ նահանգաց մէջ՝ տեղական պիտոյից պահանջած բարեօրոգումներն ու բարենորոգութիւններն, առանց այլևս «յապաղման, ի գործ դնել»:

Ստորագրեալք ցաւ ի սիրտ կը հասատեն թէ՛ Յուլիոս 5-ի ծանուցագրով նշանակուած ընդհանուր բարենորոգմանց մէջ՝ յիշեալ յօդուածին տրամադրած տեղական պիտոյքը և ոչ մէկ կերպով ի հաշիւ առնուած են:

Անշուշտ՝ տէրութիւնք գո՞ւննակութեամբ պիտի ընդունին Օսմանեան Գայրութեան ամէն կողմանց մէջ ընդարձակ բարեօրոգմանց ներմուծումը. բայց՝ նոքա, նախ քան զամենայն, Պէտլինի Գաղտնաբերոյն լիովին գործադրութիւնը կը պահանջեն և չեն կրնար հաւանիլ, որ Բ. Դուռն մի այնպիտի վերանորոգում առաջարկելով՝ որ նոյն գաղտնաբերոյն նշանակած նահանգներուն ի նըպաստ պայմանադրուած յատուկ բարենորոգումներէն և ոչ մին կը պարունակէ, այս մասին իւր յանձն առած պարտաւորութիւններէն ինքզինքը զերծեալ կը նկատէ:

Ասկէ զատ նոյն նահանգաց մասնաւոր նկարագիրն ըլլալով լայնածաւալ գաւառաց մէջ քրիստոնեայ տարրին գերիշխանութիւնն, այս իրողութիւնն ի հաշիւ չառնող ո՛ր է բարենորոգում չկրնար գծնացուցիչ հետեւանք մ'ունեցած ըլլալ:

Ստորագրեալք նոյն նահանգաց ընծայած մի այլ հանգամանքն եւս ի հաշիւ առնուլն պարտ անհրաժեշտ կը վարկանին: Բ. Դուռը Հայոց և Քրդաց համար միեւնոյն կանոնագիրը սահմանելու կամքը կը ցուցնէ: Նախ և առաջ պարտ ու պատշաճ է՝ ըստ վարչութեան՝ անջատել զանոնք, որքան գործնականապէս կարելի է. քանզի բնակաւոր ժողովուրդներն ու կէտ թափառիկ ցեղերը՝ միեւնոյն եղանակաւ կառավարելը բացարձակապէս անկարելի է:

Հետեւապէս գիւղախմբերու և վարչական խումբերու (groupes administratifs) բաշխումն ընդհանրապէս այնպէս պէտք է գործադրուիլ, որ կարելի եղածին չափ՝ համասեռ տարրեր ի մի վայր ժողոված լինին: Բաշխման միտումը պէտք է ըլլայ Հայոց և կամ, ըստ հարկին, Հայոց և Քրդաց համախմբուիլը, ի բաց թողլով զ'Բուրդ:

Հետեւաբար, իւրաքանչիւր խմբակի բնակչաց մեծամասնութիւնն որոշող վիճակագրական ցուցակաց մէջ պէտք չէ մուծանել թափառիկ Բուրդ տարրը, որ լերանց մէջ կ'ապրի և որ քրիստոնէաբնակ դաշտաց մէջ անկարգութիւն սփռելու համար միայն կ'իջնէ:

Կարելի է ենթադրել՝ թէ Բարձրագոյն Դուռը, Յուլիոս 5-ի ծանուցազրով առաջարկուած գիւղախմբական կազմակերպութեան մէջ, համակրօն ընակչաց մեծամասնութենէն գոյացած առաջին աստիճանի վարչական խումբեր հաստատելու միջոց մը նշմարած լինի։ Եւ սակայն ոչինչ յայտնե՛ր այն դրութեան մէջ՝ թէ Բ. Դուռն այդ սկզբան կիրառութիւնը յանձն կ'առնո՞ւ։

Ստորագրեալք գոհունակութեամբ սրտի կը տեսնեն, թէ առաջագրեալ կազմակերպութեան մէջ՝ մէն մի գիւղախմբապետ տեղւոյն մեծամասնութիւնը գոյացնող կրօնական հասարակութեան պիտի վերաբերի։ Բայց բարձրագոյն կարգի պաշտօնէից նըկատմամբ նմանօրինակ արամադրութեան մը չգոյութիւնը յայտնապէս կ'ապացուցանէ՝ թէ առաւարկեալ վերանորոգմունք չեն ըստ բաւականին ի հաշիւ առնուր 61-րդ յօդուածոյն ակնարկած նահանգաց տեղական պիտոյքը։

Օսմանեան Պետութիւնը կը յայտարարէ, թէ պարկեշտ և կարող անձերը, առանց կրօնի խորութեան, հասարակաց պաշտօններու մէջ ընդգտնած է արգէն, և թէ այսուհետեւ սոյն իրողութիւնը ընդարձակագոյն կիրառութիւն մը պիտի ստանայ։ Այս յայտարարութիւնը յոյժ ճապարհ է, և ստորագրեալք կը խորհին՝ թէ այս կէտին վրայ պնդելն այնքան հարկաւորագոյն է, որքան որ Հայք կը հաստատեն, թէ իրենց մեծամասնութեամբ գտնուած նահանգաց մէջ գրեթէ Հայ չկայ, որ հասարակաց պաշտօնի վրայ գտնուի։ Նոցա պահանջքն այս մասին այնչափ առաւել օրինաւոր կը թուի, որչափ որ կարելի է թէ Բ. Դրան նոյն նահանգաց վըրայ քրիստոնեայ կառավարիչներ կարգելովն հանդերձ, վարչութեան մէջ աւելի արդարութիւն և իրաւատութիւն գտնելու մասին՝ դարձեալ Հայոց համար մեծագոյն վտտահութիւն մը չգոյանայ։

Վասն որոյ, Օսմանեան Պետութեան ծանուցագրոյն պարունակած տնօրինութիւններէն չատ աւելի ընդարձակ տնօրինութեանց պէտք կայ, որպէս զի Բ. Դուռը Պէւլիինի մէջ յանձն առած պարտաւորութիւնները կատարած լինի։

Առաջարկեալ բարենորոգմանց անբաւականութիւնն, ընդհանուր առմամբ, այնքան մեծ է, որ գրեթէ անօգուտ է Բ. Դրան ծրագրոյն պակասութեանց վրայ վիճաբանիլ։ Բայց և այնպէս, յետագայ դիտողութիւնք ինքնին կը ներկայանան մտաց։

Նախ և առաջ՝ Բ. Դուռը յայտարարելով թէ գիւղախմբապետք, փոխանակ նոյն իսկ գիւղախմբական խորհուրդէն ընտրուելու, պէտք է լինին տէրութեան պաշտօնեաներ, զորս կեդրոնական իշխանութիւնը պիտի ընտրէ գիւղախմբական խորհրդոյն

ընտրեալ անդամոց մէջէն, վարչական դաստիարակութեան մինչեւ
ցյետին աստիճանը տարուած կեդրոնացման սկզբունքը կը հաստա-
տէ: Միւս կողմանէ՝ գիւղախմբապետներու և գիւղախմբական
խորհրդոյ անդամոց նկատմամբ Բ. Դուռը զանց կ'ընէ ըսել, թէ
սոքա ցկեանս՝ եթէ ոչ առժամեայ կերպով պաշտօն պիտի վարեն:
Նոյնպէս չ'ըսեր, թէ ո՛ւմ պիտի պատկանի զանոնք անկարողու-
թեան պատճառի համար պաշտօնանկ ընելու իրաւունքը: Այս ի-
րաւունքը արդեօք զանոնք կարգող քաղաքապետութեան խոր-
հրդո՞յն, թէ ոչ՝ ուրիշ իշխանութեան մը վերապահեալ պիտի լինի:

Իարձեալ օսմանեան ծանուցագիրը, ո՛չ զինուորագրութեան
եղանակին և ո՛չ ալ ուրիշ տեսակէտներու նկատմամբ, զանազա-
նութիւն չ'ըներ գիւղախմբական և նահանգական զինակիր պահա-
նորդութեան միջև: Գիւղախմբական զինակիր պահանորդութիւնն
յայտ միայն կը տարբերի միւսէն, որ նա գիւղախմբապետին հը-
րամանաց ստորակարգեալ է: Նա չգումարուիր նոյն իսկ գիւ-
ղախմբի մէջէն և կրօնապէս մեծամասնութիւն ունեցող բնակիչ-
ներէն, և ոչ ինչ չ'երաշխաւորեր, թէ նա իրօք իւր գոյութեան
սեփական հանգամանքը պիտի ունենայ, որ է տեղային պաշա-
պանողական զօրութիւն մը ըլլալ:

Նահանգական զինակիր պահանորդութեան կազմակերպու-
թիւնն եւս չհամապատասխաներ 61-րդ յօդուածոյն յատկապէս
նշանակած նահանգներուն տեղական պիտոյից:

Նաեւ, այն պայմանը, որոյ համաձայն յիշեալ պահանորդու-
թեան թէ՛ սպաներն ու թէ՛ զինուորները պէտք է առնուին պե-
տութեան ամէն դասու հպատակաց մէջէն, բոլորովին անորոշ կեր-
պարան մ'ունի:

Ցանկալի է, որ նահանգական զինակիր պահանորդութեան
սպաներն և զինուորներն գիւղախմբական զինակիր պահանորդու-
թեան մէջէն առնուին, այսինքն՝ այն դաշտային պահապաններուն
մէջէն, զորս գիւղախմբներն իսկ պիտի ընդունին: Այս դաշտա-
յին պահապաններն՝ որք պաշտօն ունին գիւղերը պաշտպանել
Իրդաց արշաւանաց դէմ, նահանգական զինակիր պահանորդու-
թեան պէտք է հայթայթեն իւրաքանչիւր գիւղախմբի ժողովրդոց
թուոյն համեմատութեամբ օժանդակ խումբեր:

Նահանգային վարչութեան քմահաճութեանց տեղ՝ ընտրողա-
կան սկզբան դրութիւնը հաստատուն երաշխաւորութիւն մը կըր-
նայ յառաջ բերել հասարակաց ապահովութիւնն ամբացնելու յատ-
կացեալ զօրութեանց բարեոք կազմակերպութեան մասին:

Եզեռնադատ ասեմի մը կազմութեան վերաբերող առաջար-
կութեանց արժէքը՝ նախ և յառաջ՝ այն ատենին կազմական պայ-

ժաններէն կախումն ունի: Եւ սակայն Յուլիոս Ծ-ի ծանուցադիրը այս կէտը ընդ լուսութեան թողած է: Կարեւոր կը թուի նահանգաց սմանց մէջ Հայ տարրին գերիշխանութիւնն (prédominance) ի հաշիւ առնուլ, և դատական կազմակերպութեան մէջ նոյն տարրին համեմատական բաժին մը տալ:

Այլ և աստ իսկ մէկ քանի խնդիրներ յառաջ կուգան, որոց լուծման մասին օսմանեան ծանուցադիրը և ո՛չ մի նշոյլ չտար: Թէ դատաւորք անփոփոխելի՞ պիտի լինին արդեօք, եթէ ոչ որոշեալ ժամանակաւ անուանելի: Որո՞վ օրինօք պիտի դատեն: Շէրիօ՞վ թէ այլով իւրիք օրէնսդրութեամբ: Եղեանադատ ատեանք ի՞նչպէս պիտի յարգել տան իրենց վճիռները կէս անկախ և բոլորովին վայրենի Գուրգ ցեղերուն:

Այս վերջին հարցումը լիովին կ'ապացուցանէ թէ որչափ հարկաւոր է դուրս ձգել Քրդերը Հայաստանի ժողովրդոց պատկանեալ բարենորոգման շրջանակէն և ուրոյն վարչութիւն մը տալ անոնց, իրենց պատերազմատէր և նախնական բարուց համաձայն:

Տեղեկայ և վարատական երկու տարեց առնչութեան վերաբերեալ ասյն այս խնդրոյն առթիւ ստորագրեալք համոզում կը յայտնեն թէ պէտք է ջնջել Քրդերուն Հայոց վրայ հարկադրած բոլոր այն բռնազրօս ծառայութիւններն ու տարապարհակ աշխատութիւնն, որ ոչ թէ մի իրաւանց սկզբունքէ, այլ մի հնարմատ զեղծմանէ միայն կը ծագին: Կը խորհին նմանապէս թէ՛ ի նըպաստ Հայերուն պայմանադրեալ բոլոր բարենորոգմանց արգտոիքը, պէտք է նաեւ Քրդաստանի կեդրոնն ու հարաւակողմը (Ճուլամէրկի Գազա) ընակող բազմութիւն նեատորականաց ալ արգտարատիրաբար ստացունել:

Ծուռալի է, որ դպրոցական խնամատարութեան և հասարակաց շինութեանց նման՝ տեղային պիտոյքը լրացնելու յատկացեալ գումարի մը վերապահման ակնարկող պարբերութիւնը բացորոշ բաւերով շարադրուած չէ:

Կարելի է ընդունիլ սակայն թէ այս պարբերութիւնը կը պարտենակէ յինքեան արժէք մ'ունեցող ելծտական սկզբունքի մը գաղափարը. և այն սկզբունքն, ըստ մտաց տէրութեանց, յետագայ բաւերով պէտք կ'ըլլայ պարզուիլ. այսինքն թէ, տուրքերը երկու կարգի բաժանուելով, առաջինը, որ մաքսային և ազային տրոց հասոյթէն բաղկացեալ է, պետական պիտոյից պիտի յատկացուի. իսկ երկրորդը, որ վիւայէթին ընդհանուր եկամուտներէն դոյանալի է, նախ և առաջ, նահանգի վարչական պաշտամանց, և ապա մնացորդին մէկ մասը տեղական պիտոյից սեպհականուելով,

միւս մասն ալ կ. Պոլիս պիտի յուղարկուի: Եթէ այս մեկնութիւնը ճշգրիտ է, այն ատեն Յուլիոս Ե-ի ծանուցագրոյն առաջարկութիւնը քիչ շատ համաձայն կ'ըլլայ Եւրոպական Տաճկաստանի նահանգաց վարչական կազմակերպութեան ծրագրոյն, որ Բ. Դրան կողմէ Արեւելեան Րուսէլիի Եւրոպական Յանձնախմբին քննութեան մատուցուած է, 19-րդ յօդուածին:

Արդարեւ սա՛ հաստատուն բարենորոգում մի կը կայացունէ, ըստ այնմ զի՛ կը նուիրագործէ այն սկզբունքը, որ կը պահանջէ, թէ նախապէս պէտք է նահանգային ծախքը մատակարարել, արօց մի մասին աւամար. բայց էական պայման է, թէ այս սկզբունքը վարչական բարենորոգմանց Մասնախմբին արդէն իսկ ընդունած երաշխաւորութեանց համանման երաշխաւորութիւններով ապահովեալ լինի: Բաց ի սմանէ, ստորագրեալք պարտին նկատել տալ, թէ չէ կարելի վաղուց գրաւի գրուած եկամուտներն այս ինչ կամ այն ինչ գործածութեան յատկացունել:

Ապակերտնացման սկզբունքը, որ այնքան հարկաւոր է կեդրոնական իշխանութեան կրօնէն տարբեր կրօնի հետեւող ժողովրդեան մը բնական նահանգաց համար, քիչ գոհացուցիչ եզանակաւ բացատրուած է Չերչ Վեմութեան ծանուցագրոյն մէջ:

Անհնար է արդիւնաւոր բարենորոգումներ ակնկալել, քանի որ ընդհանուր կառավարչաց կացութիւնը կատարելապէս բարեփոխուած չէ: Արդարեւ ծանուցագիրը նշմարել կուտայ, թէ աւսոնց իշխանութիւնը պիտի ընդարձակի և պաշտօնին երաշխաւորուի. բայց այսօրինակ ընդհանուր վստահացուցմունք խնդիրը չուծելու տեսակէն չեն:

Մինչեւ որ ընդհանուր կառավարչին իշխանութեան ընդլայնումն և անոր պարտուց կատարման համար բացարձակապէս կտրեւոր երեւցած պատասխանատուութեան ընդարձակումը բացորոշաբար պայմանադրեալ չլինին, և մինչեւ որ բացորոշ երաշխաւորութիւնք ընծայուած չըլլան այն բարձրատիճան պաշտօնէին իւր պաշտաման տեւողութեան նկատմամբ անկարելի պիտի ըլլայ առաջարկեալ բարենորոգմանց արդիւնաւորութեան մասին կարծիք մը յայտնել:

Ապաքէն՝ քաջայայտ է, թէ ընդհանուր կառավարչք պարտին մասամբ իւրիք տեղեկութիւն ունենալ իրենց պաշտօնին տեւողութեան վրայ, և միանգամայն զերծ ըլլալ այն յարատեւ միջամտութենէն, որ արդի կառավարական եզանակին ներքեւ իրենց վարչական գործօց յետին մանրամասնութեանց մէջ անգամ տեղի կ'ունենայ, և որ ցարդ իրենց գործունէութիւնը կաշկանդած էր Անօրուտ է յաւելուլ, որ թէպէտ վալիներուն մեծագոյն անկա-

խութիւնն ամենուրեք փափաքելի է, օսկայն հայարնակ նահանգաց մէջ բացարձակապէս կարեւոր է :

Միով բանիւ, տէրութիւնք, Օսմանեան Պետութեան առաջարկութեանց անբաւականութեանը համոզուած լինելով, կը խորհին թէ արժան է լրջարար ի հաշիւ առնուլ յիշեալ նահանգաց մէջ տուգուած տեղական պիտոյքը, աւելի ընդարձակութիւն տալ հաւասարութեան և ապակեղրոնացման երկու մեծամեծ սկզբանց արդիւնաւորութեան անօրինութեանց ձեռնարկել ոստիկանութիւնը կազմելու և Չէրքէզաց և Քրդաց երեսէն տառապեալ ժողովուրդները պաշտպանելու համար, և վերջապէս ընդհանուր կառավարչաց իշխանավարութեան տեւողութիւնն ու սահմանը որոշել :

Ահաւասիկ՝ այսու և միմիայն այսու պայմանաւ կարելի է լիովին հատուցումն ընծայել Պէւլիեի Դաշնագրին Յ1-րդ յօդուածոյն գոյութիւն տուած իրականց և ակնկալութեանց :

Դուռը կը ձգնի արդարեւ այն յօդուածին սահմանը սեղմել, ընդհանուր ժողովրդեան բազդատմամբ՝ հայ ժողովրդեան և առհասարակ քրիստոնէից թուոյն վրայ յենլով :

Ծանուցագրին մէջ նշանակուած համեմատութիւնը այնչափ տարբեր է ուրիշ տեղեկութիւններէ, որ Տէրութիւնք չեն կրնար զայն իբրեւ ճշգրիտ ընդունիլ :

Հայ ժողովրդեան ներփակեալ ցուցակը, որ Պատրիարքարանի խնամօք յօրինուած է, սոյն այլ եւ այլ գնահատութեանց միջեւ կեցած անազին տարբերութիւնը կը ցուցնէ : Սա եւս կայ, որ Յուլիս 5ի ծանուցագիրը՝ միայն մահմէտականաց և քրիստոնէից առ իրեարս ունեցած համեմատութիւնը կը նշանակէ :

Տէրութիւնք կը բաղձան ի ձեռին ունենալ այն տեղեկութիւնները, որոց վրայ հիմնեալ է այդ հաշիւը և հարկ անհրաժեշտ կը համարին միանգամայն, Յ1 րդ յօդուածոյն նշանակած նահանգաց մէջ բնակող մահմէտականաց և քրիստոնէից մերձաւորագոյն թիւը՝ որչափ կարելի է փութով՝ առնել տալ անկողմնակալ մասնախոսմանի մը ձեռօք, որոյ կազմութիւնը այսուհետեւ պիտի որոշուի :

Պէտք է ապահով լինիլ, որ Բ. Դուռը անժխտելի անկողմնապահութեան պայմաններով գործադրուած սոյն մարդահամարին արդիւնքը պիտի ընդունի և յիշեալ նահանգաց կազմակերպութեան մէջ ի հաշիւ պիտի առնու զայն :

Յոյժ հաւանական է նաև, որ եթէ այս հիման վրայ գործի սկսուի, համօրէն տեղական պահանջմանց դոհացուցման պէտքը այլ և այլ վիլայէթներու արդի աշխարհագրական սահմանաց օրրաբազրութեան հարցն յառաջ պիտի բերէ :

Այլ սակայն, այն յամուրդներէն՝ որ տեղի պիտի ունենան առաջագրեալ մարդահամարին գործողութեանց պատճառաւ, Բ. Դռուը չկրնար իրաւունք ստանալ ստիպողական կերպարան մը ընծայող միջոցներուն գործադրութիւնը յապաղելու համար:

Ամենակարեւոր է՝ առանց ժամանակի կորստեան՝ իրականացունել այն բարենորոգումներն՝ որ յատկացեալ են Հայոց կեանքն ու ինչքը ապահովելու, ձեռնարկել անմիջապէս Գրգաց սպաստակութիւնները դադարեցնելու միջոցներուն, գործադրել անյապաղ ելմտական նոր կազմութիւնը, աւելի գոհացուցիչ կացութեան մը վերածել՝ առժամանակեայ կերպիւ, զինակիր պահանջողութիւնը, և մանաւանդ պարզեւել ընդհանուր կառավարչաց աւելի կայուն իշխանութիւն մը եւ ընդարձակազոյն պատասխանատուութիւն:

Իբրեւ եզրակացութիւն՝ ստորագրեալք կը հրաւիրեն միւս անգամ եւս Բ. Դրան ուշագրութիւնը սա էական իրողութեան վրայ, որ հայաքնակ նահանգաց մէջ մուծանելի բարենորոգմունք պարտին լինիլ համապատշաճ տեղական և գործադրուիլ ընդ հրակողութեամբ Տէրութեանց, ըստ բանից յանձնառութեանցն, զորս դաշնագրած է նա մի միջազգային մուրհակաւ:

Ստորագրեալք են

(Ստորագրեալ)

Հացֆելդը	Նովիկով
Գօշէթ	Կորտի
Տիսսօ	Գալիսէ

Բ. ԴՐԱՆ 1880 ՀՈԿՏԵՄԲԵՐ 3 ԹՈՒԱԿԱՆԱԻ

ԾԱՆՈՒՑԱԳԻՐՆ՝ 1)

Պէտքիսի Դաշնագրութեան 61-րդ յօդուածին ոյժովն՝ Սամանեան կառավարութիւնը յանձն առած ըլլալով անյատպաղ գործադրել այն բարեկարգութիւններն, զորս կը պահանջեն Հայոց բնակած վայրերու տեղական պէտքերը, երաշխաւորել անոնց սպահովութիւնը Ձէրքէսներու և Քիւրտերու դէմ և այդ մտտին ձեռք առած միջոցներն պարբերաբար ծանուցանել այն պետութեանց, որ պիտի հսկեն անոնց գործադրութեանը, խաղաղութեան կնքումէն յետոյ քննիչներ զրկած էր այն տեղերու վրայ: Եթէ կատարեալ չեղան այդ քննիչներու յանձնուած քննութեանց նկատ-

1) Դիւան Կ. Պոլսոյ Հայոց Պատրիարքարանի:

մամբ տրուած տեղեկութիւններն առ Դաշնագիր Պետութիւնս, պատճառն այն էր՝ որ տեղ տեղ Ոստիկանական Վարչութեան մէջ հապճեպով ներմուծուած քանի մը բարւոքութիւններէ զատ՝ կայտերական կառավարութիւնը չէ կրցած կատարել բոլոր անհրաժեշտ բարեկարգութիւնները:

Այժմ՝ կառավարութիւնը Պէքիր վաչայի և կայտերական ուրիշ պաշտօնատարներու խնամքին տակ հրամայած քննութիւնն ի գլուխ հանած և որոշած է հետեւեալ միջոցներն ի գործ դնել:

1.— Բնակիչներու կարգն ու անդորրութիւնը ապահովելու նպատակաւ՝ Էրզրումի, Վանի, Պիթլիսի և Տիարպէքիրի նահանգներուն ատեաններն աւելի լաւ պիտի կազմակերպուին և բարեկարգուին, և կայտերական միւշիր մը մասնաւորապէս պաշտօն պիտի ունենայ այդ բարեկարգութեան հակելու:

2.— Պետութիւններէն խնդրուած ապահովութեանց ձեռք բերուած օրէն գրեթէ երեք ամիս վերջ՝ կայտերական կառավարութիւնը պիտի վերակազմէ վերը յիշատակուած նահանգներուն ոստիկանութիւնն ու քաղաքապահութիւնը, տեւականապէս ապահովելու համար հոն հասարակաց կարգն ու անդորրութիւնը:

3.— Պատերազմական գործոց կայտերական նախարարէն պիտի անուանուին քաղաքապահութեան զնդապետներն (ալայ պէյի): Միւս սպաներու ընտրութեան հոգ պիտի տանին վաշտերու (զօրագունդերու) ժողովները, և անոնց անուանուածը պիտի հաստատուի պատերազմական պաշտօնարանէն՝ ընդհանուր կառավարիչներու առաջարկութեան վրայ: Այս վերջիններն իշխանութիւն պիտի ունենան ոստիկանութեան գործակալներն իրենց նահանգներուն մէջ բաշխելու՝ տեղական պէտքերուն համեմատ. և իրենց միաձայն հաւանութեանը վրայ՝ պատերազմական նախարարը պաշտօնընկէց պիտի ընէ զնգապետներէն և սպաներէն զանոնք, որ իրենց պաշտօնը կատարելու անկարող պիտի ճանչցուին:

4.— Գիւղախումբերու կազմակերպութեան եղանակը, որ բանաձեւուած է վերջին Յուլիոս 5ի թուականը կրող ծանուցագրով Բ. Դրան, չորս ամսուան միջոցին մէջ ի յանգ պիտի ելնէ՝ պետութեան շահերու համաձայն պայմաններով:

5.— Ի բաց առեալ մաքսն և անուղղակի տուրքերն, ինչպէս նաև թղթատարի եւ հեռագրի հասոյթներն՝ վերը նշանակուած նահանգներուն միւս բոլոր եկամուտներն ամէն բանէ առաջ նահանգային ելմտացուցական պէտքերու պահանջումներուն պիտի գործածուին՝ միւս կարեւոր ծախքերովն հանդերձ: Սոյն այս եկամուտներու աւելցածէն հարիւրին տասը տեղական պէտքերու համար պիտի աւնտուի, այսինքն կրթութեան և հասարակաց աշ-

խառութեանց համար, և մնացեալն՝ ինչպէս նաև հարիւրին տարը ծախսագումարէն (allocation) աւելցածը Կ. Պօլիս պիտի զրկուի:

6.— Նահանգին դատաստանական պաշտօնատարներու ընտրութիւնն ու անուանումը գտնուող մասնաւոր կանոնադրին համաձայն տեղի պիտի ունենան. և գալով վարչութեան պաշտօնատարներուն՝ ասոնք կայտերական հրովարտակի մը ոյժով կ'անուանուին, որ կը տրուի նահանգապետին առաջարկութեան վրայ՝ հետն ունենալով միաձայն հաւանութիւնը պաշտօնատարներուն, որոնցմէ կախումն ունին իրենք: Նահանգապետներն այս կանոններուն հետեւելով՝ իշխանութիւն ունին հրաժարեցնելու և անուանելու իրենց նահանգներուն վարչութեան պաշտօնատարներն, ի բաց առեալ գաւառապետներն (միւլթեսարըֆներն), ելմուտքի տնօրէններն (տէֆթէրտար) և ընդհանուր քարտուղարներն (մէքթուզի): Այս պաշտօնատարներու ընտրութեան մէջ պէտք է որ ուշ դրուի միայն արժանիքի և ուղղամտութեան: Հասարակաց պաշտօններու պիտի ընդունուին կայտրութեան ըտրը հպատակներն՝ Պէւլիինի Դաշնադրութեան 62-րդ յօդուածին համաձայն եւ գործադրութեան մէջ եղող օսմանեան օրէնքներու տրամադրութեանց իսկ: Բաւական է որ վերը յիշուած պահանջելի յատկութիւններն ունենան:

7.— Նիզամիէ ատեաններն օսմանեան օրինադիրքը (մէճէլլէ) եւ կայտրութեան մէջ ընդունուած միւս օրէնքները պիտի գործադրեն:

ՅԻՇԱՏԱԿԱԳԻՐ ՅՐԱՆՍԻԱՅԻ, ՌՈՒՍԱՍՏԱՆԻ ԵՒ ԱՆԳԼԻԱՅԻ ԴԵՍՊՈՒՆԵՐԻ Կ. ՊՕԼՍՈՒՄ՝ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԲԷՅՕՐՄՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ 1)

Մարտ-Ապրիլ 1895 թ.

Սրան կցած ծրագիրը պարունակում է իր մէջ գլխաւոր հիմունքները այն բարեփոխութիւնների, որոնք պէտք է մտցնուեն ներքեւ յիշուած վիլայէթների վարչական, ֆինանսական և դատաստանական կազմակերպութեան մէջ: Օղտակար համարուեց մի առանձին մեմօրանդումով ցոյց տալ վարչական բարեփոխութեան այն որոշ միջոցները, որոնք կազմում են գլխաւոր հիմունքը երկրի սահմանադրութեան և որոնց ընդունելը Բ. Դրան կողմից՝ ունի մեծ կարեւորութիւն.

1) Բնագիրը Schopoff, p. p. 475—481, քարգմանութիւն «Մեակ» լրագրի խմբագրութան, 1895, No. 63, յաւելում:

Աւանձին կէտերը սրանք են.

- 1) Վիլայէթների թուրք պակասեցնելը :
- 2) Վալիների ընտրութեան երաշխաւորութիւնը :
- 3) Բանտարկուածների կամ քաղաքական յանցանքով դատապարտուած հայերի ամնխատիան (ներուսն) :
- 4) Հայ էմիրգրանտների եւ աքսորականների վերադարձը :
- 5) Առկախ մնացած սովորական քրէական դատաստանական գործերի վերջնական կարգաւորումն :
- 6) Բանտերի վերահսկողութիւնը եւ բանտարկեալների դրութեան քննութիւնը :
- 7) Նահանգներում մտցնուելի ըէֆօրմների գործադրութեան վրայ հսկելու համար՝ մի բարձր յանձնատողովի նշանակումը :
- 8) Կ. Պօլսում մի մնայուն հսկող կօմիտեաի հաստատումը :
- 9) Սասունի, Տալուրիկի եւ այլ տեղերի ղէպքերի ժամանակ հայերի ունեցած զոհերի՝ և կրած վնասների հատուցումն :
- 10) Կրօնական հաւատափոխութեան հետ կապուած գործերի կանոնաւորումն :
- 11) Հայերի վայելած իրաւունքների և սուսնձնանորհումների պահպանութիւնը և ճիշդ գործադրութիւնը :
- 12) Ասիական Թիւրքիայի միւս նահանգների հայերի վիճակի բարելաւումն :

I

ՎԻԼԱՅԷԹՆԵՐԻ ԹՈՒԻ ՊԱԿԱՍԵՑՆԵԼԸ

Քանի որ ըէֆօրմները պէտք է մտցնուեն էրզրումի, Բիթլիսի, Վանի, Սիվասի, Մամուրէթ-Իւլ-Ազիզի և Գիարբէքիւրի վեց նահանգներում, պէտք է աշխատել այդ վիլայէթների թիւրք պակասեցնել : Այդպէս անելով կարելի է առաջ բերել վարչական ընդհանուր ծախքերի որոշ խնայողութիւն, և քչացնելով վալիների թիւը, թերեւս զիւրացնել նրանց ընտրութիւնը. միեւնոյն ժամանակ բարձրացնել նրանց հեղինակութիւնը՝ լաւացնելով նրանց նիւթական վիճակը : Այդ բոլորը պէտք է կատարել այնպիսի եղանակով, որ ազգարնակութեան բաժանումն վերածուի այնպիսի էտնօգրաֆիական խմբերի, որոնք ամէն մի նահանգի վարչական ստորաբաժանումների մէջ ըստ կարելուոյն համացեղ լինեն :

ՄԱՆՕԹՈՒԹԻՒՆ.— 1875 թուից 10 տարի առաջ Երզրումի էյալէրը (երջան) բաղկացած էր հետեւեալ գաւառներից.— Չրլըր, Կարս, Երզրում (այժմեան Վիլայէրը), նոյնպէս Վան, որ պարսկակամ էր իր մէջ Հէֆեարի, Բիթլիս եւ Մուս : Այդ էյալէրը 1877—78 թ. պատերազմից յետոյ հետզհետէ բաժանուեց հինգ Վիլայէթի, եւ երկրի այն մասը, որ մնաց Թիւրքիայի ձեռում, բաժանուեց հետեւեալ Վիլայէրների. Երզրումի,

Վաճի, Հէֆեարիի եւ Մուլի: Այնուհետեւ Հէֆեարիի գաւառը նորից միացուեց Վաճի վիլայէթին, իսկ Մուլի գաւառը՝ նոր կազմուած Բիքրիսի վիլայէթին: Դրանից յետոյ էր, որ Մամուրէթ-Իլ-Ազիզ սահմարանը դարձաւ վիլայէթ, որի հետ միացուեցին մի քանի հարեւան հողեր: Այն ինչ, Տէրսիմի վիլայէթը կրկին դարձաւ սահմարան:

II

ՎԱԼԻՆԵՐ ԵՇԱՆԱԿԵԼՈՒ ԵՐԱՇԵՆԱՒՈՐՈՒԹԻՒՆԸ

Մեծ պետութիւնները, կարեւոր նշանակութիւն տալով վալիներին ընտրութեանը, որոնցից էապէս կախուած է Բերլինի դաշնագրով նախատեսուած ընթացիկների իրազրոյթումն, որոշել են առաջադրութիւններ անել Բարձրագոյն Դրանը իւրաքանչիւր դէպքում, երբ վալիի պաշտօնի համար կ'ընտրուի մի անյարմար անձն: Որպէսզի այս կէտի վերաբերութեամբ օսմանեան կայսերական կառավարութիւնը ազատ լինի անհաճոյ թիւրիմացութիւններից, մեծ պետութիւնների ներկայացուցիչները անհրաժեշտ են համարում, որ վաղօրօք, կիսապաշտօնական ձեւով, իրենց յայտնուի այն անձի անունը, որի վրայ ընկնելու է ընտրութիւնը:

III

Ա Մ Ն Ի Ս Տ Ի Ա

Նորին կայսերական մեծութիւն Սուլթանը ընդարձակ ամենիստիա (ներումն) պէտք է շնորհի այն բոլոր հայերին, որոնք մեզադրուած են կամ դատապարտուած են քաղաքական յանցանքների համար, և որոնց վերաբերութեամբ ապացուցուած չէ, թէ նրանք անմիջապէս մասնակից են ընդհանուր քրէական յանցանքների:

IV

ԷՄԻԳՐԱՆՏՆԵՐԻ ՎԵՐԱԴԱՐՁԸ

Բոլոր հայերը, ինչ կրօնի էլ պատկանէին, որոնք առանց դատատանի աքսորուած են օսմանեան պետութեան սահմաններից կամ իրենց ընկած գաւառներից դուրս, կամ որոնք ստիպուած են եղել պանդխտել՝ աղքատութեան կամ ուրիշ հանգամանքների շնորհիւ, առանց մասնակցած լինելու որ և է քրէական գործում, թոյլատուութիւն պէտք է ստանան ազատ կերպով վերադառնալ թիւրքիա կամ այն գաւառները, ուր նրանք առաջ ապրում էին, առանց որ և է ճնշումների տեղական իշխանութիւնների կողմից: Նրանք նորից պէտք է ստանան այն սեփականութիւնները, որ նրանք ունէին երկիրը թողնելուց առաջ:

V

ԿԱՆՈՆԱԻՈՐ ԳԱՏԱՎԱՐՈՒԹԵԱՆ ՀԱՍՏԱՏՈՒՄՆ

Այն քրէական յանցանքների և ոճիրների գործերը, որոնք ներկայումս զատաստանական քննութեան տակ են, պէտք է լուծուին ստանան, առանց յետաձգութեան: Կ. Պօլսից պէտք է ուզարկուեն վիլայէթները զատաստանական յատուկ յանձնաժողովներ, որոնք իւրաքանչիւր սանջակի գլխաւոր քաղաքում պէտք է շտապեն քննել չը վճռուած գործերը: Նրանց վճիռները չը պէտք է ենթարկուեն բողոքի (appel): Այդ յանձնաժողովները պէտք է բաղկացած լինեն մէկ նախագահից և երկու անդամից, մէկը մահմէտական, միւսը քրիստոնեայ: Դրանց պէտք է ընկերանայ մի դատաստանական քննիչ և մէկ պրօկուրոր: Վերջին պաշտօնեաներից մէկը պէտք է քրիստոնեայ լինի:

VI

ԲԱՆՅԵՐԻ ՎԻՃԱԿԸ

Կ. Պօլսից պէտք է ուղարկուեն բարձրաստիճան պաշտօնեաներ՝ քննելու բանտերը իւրաքանչիւր վիլայէթում և ուսումնասիրելու նրանց նիւթական պայմանները, բանտարկեալների վիճակը և այն թէ ինչպէս են նրանց պահում: Նրանք պէտք է քննեն նոյնպէս և բանտապետների ու պահապանների վարմունքները, և կարող են առաջադրել, որ անմիջապէս արձակուեն և դատաստանի ենթարկուեն այն պիտիները, որոնք չեն կատարել այն կանոնները, որ սահմանուած են բանտային օրէնքներով:

Այդ բարձրաստիճան պաշտօնեաներից իւրաքանչիւրը պիտի ունենայ մի օգնական, որ պէտք է լինի քրիստոնեայ, եթէ պաշտօնեան մահմէտական է, և հակառակը: Նրանք պարտաւոր են, ոչ աւելի քան չորս ամսուայ ընթացքում, պատրաստել մի ղեկուցագիր, որը պէտք է պարունակի նրանց նկատողութիւնները իրենց միտախայի արդիւնքների մասին, և ցոյց տալ այն բարեփոխութիւնները, որոնք անհրաժեշտ են բանտերի վիճակը և դրանց պաշտօնեաների գործունէութիւնը լաւացնելու համար:

VII

ՐԷՅՕՐՄՆԵՐԻ ԳՈՐԾԱԴՐՈՒԹԵԱՆ ՎՐԱՅ ՀՍԿՈՂ ԲԱՐՁՐ

ՅԱՆՁՆԱԺՈՂՈՎԸ

Նոր վալիները, նշանակուելուն պէս, պէտք է զննան վիլայէ-

թի գլխաւոր քաղաքը՝ կազմակերպելու նահանգական վարչութիւնը, համաձայն նոր ծրագրի հիմունքների:

Նրանք պէտք է տեղաւորեն կառավարութիւնից նշանակուած մութեսարիֆներին և դայմագամներին և իւրաքանչիւր կազայում բաժանեն նահիաների հողերը: Նրանք պէտք է կազմեն ընտրողական ցուցակներ եւ պէտք է կատարել տան նահիաների խորհուրդների և միւլգիրների ընտրութիւն:

Նրանք պէտք է հետեւեն, որ հարկ հաւաքողները ընտրուեն առանց յետաձգման, որ նահանգի բիւզջէտի որոշումը և աւարքերի բաշխումը վարչական մասերում կատարուի որքան կարելի է շուտ:

Այս ըէֆօրմների շուտ և ճիշդ կատարումը պէտք է դրուի մի Բարձր Կոմիտէի վրայ, որը յատկապէս պէտք է ուղարկուի նորին մեծութիւն Սուլթանից, և որի ընտրութեանը հաւանութիւն պէտք է տան պետութիւնները: Իր պաշտօնավարութեան ամբողջ ընթացքում, նա պէտք է ունենայ լիակատար իշխանութիւն վալիների վրայ, որոնք պարտաւոր են զեկուցանել նրան այն բոլոր միջոցների մասին, որոնց ձեռնարկելու են՝ նոր կանոնները գործադրելու համար:

Կայսերական Բարձր Կոմիտէրը պէտք է ընդունի խնդրագիրներ և ծանուցումներ բնակիչների կողմից եւ պէտք է վարուի նրանց հետ նոր օրէնքների սահմաններում: Նա իր միասիան պէտք է կնքի՝ մի ընդհանուր քննութիւն կատարելով բոլոր վիլայէթներում, և պէտք է ունենայ իշխանութիւն՝ չթոյլատրել այն միջոցները, որոնք՝ համաձայն օրէնքի և նոր կանոնների՝ չեն կարող գործադրուել:

Կայսերական Բարձր Կոմիտէին, նրա պաշտօնավարութեան միջոցին, պէտք է ուղեկցի մի օգնական, որը պէտք է լինի քրիստոնեայ, եթէ Կոմիտէրը մահմէտական է, և հակառակը:

VIII

ՎԵՐԱՀՍՎՈՂ ՄՆԱՅՈՒՆ ԿՕՄԻՏԵՏ

Բարձրագոյն Դրան մէջ պէտք է հաստատուի մի վերահսող մնայուն կոմիտեա, որը պէտք է հսկէ ըէֆօրմների ճիշդ գործադրութեան վրայ: Այս կոմիտեաի նախագահը պէտք է լինի կայսրութեան քաղաքացիական կամ զինուորական բարձր պաշտօնեաներից մէկը: Կոմիտեաը պէտք է կազմուած լինի վեց անդամներից, որոնք պէտք է ընտրուեն պետութեան քաղաքացիական բարձր պաշտօնեաների միջից, հմուտ վարչական, իրաւաբանական և ֆինանսական գործերում, երեքը մահմէտական, իսկ միւս երեքը քրիստոնեայ:

Այդ կոմիտետը պէտք է նիստ ունենայ Բ. Դրան մէջ, առնուազն ամիօր մէկ անգամ:

Կոմիտետի պաշտօնը պիտի լինի՝ հսկել օրէնքների եւ կանոնների ճիշդ գործադրութեան վրայ, տեղեկացնել Բ. Դրան այն անկանոնութիւնների մասին, որոնք կը նկատուեն ազմինիստարացիայի մէջ և մատնանիշ անել այն պաշտօնեաների վրայ, որոնք լիովին չեն կատարում իրենց պարտաւորութիւնները. ընդունել խնդրագիրներ, քննել ազգաբնակչութեան կողմից եղած ծանուցումները և գանգատները. նոյնպէս և այն յայտարարութիւնները, որոնք կը հասնեն կոմիտետին համայնքների ներկայացուցիչների կողմից:

Այդ կոմիտետին պէտք է ուղղեն դեսպանները, իրենց թարգմանների միջոցով, այն բոլոր հաղորդագրութիւնները և տեղեկութիւնները, որ նրանք անհրաժեշտ կը համարեն:

Կոմիտետը կարող է պահանջել վալիներից զեկուցագրեր այն հարցերի մասին, որ ինքը կարեւոր կը համարի քննել: Տարին երկու անգամ ընդհանուր նահանգապետները պէտք է ուղարկեն կոմիտետին մանրամասն յայտագիր՝ բանտերի վիճակի և բանտարկեալների դրութեան մասին:

Կոմիտետը, երբ յարմար կը համարի, կարող է ուղարկել իր անգամներից մէկին կամ մի քանիսին վիլայէթներում պտտելու՝ քննութիւն կատարելու համար:

Կոմիտետը պէտք է ներկայացնի Բարձրագոյն Դրանը զեկուցագրեր այդ բոլոր հարցերի մասին և իրաւունք պէտք է ունենայ անմիջական յարաբերութիւնների մէջ մտնել վալիների եւ մինիստրական իրաւասու (compétent) դեպարտամենտների հետ:

IX

ՍԱՍՈՒՆԻ, ՏԱԼԻՈՐԻԿԻ ԵՒ ԱՅԼ ՏԵՂԵՐԻ ԴԵՊՔԵՐԻ ԶՈՋ ԳՆԱՅԱՍ ՀԱՅԵՐԻ ՎԱՐՉԱՏՐՈՒԹԻՒՆԸ

Սասունի, Տալուրիկի և այլ տեղերի դէպքերի միջոցին, թէ իրենց անձով եւ թէ իրենց գոյքով փնասուած հայերը պէտք է ստանան իրենց պաշտպանւոր հատուցումն և վարձատրութիւնը: Կայսերական բարձր վերահսկող կոմիտէրին պէտք է յանձնուի ուսումնասիրել այդ գործը և ձեռք առնել նպատակայարմար միջոցներ:

X

ԿՐՕՆԱԿԱՆ ՀԱՒԱՏԱՓՈՆՈՒԹԻՒՆ

Բ. Դռուը պէտք է հետեւի, որ կրօնական հաւատափոխութիւնները հաստատուած լինեն այն ապահովող սկզբունքների վը-

րայ, որ տալիս է 1856 թուի Խաթթը-Հիւմայիւնը (յօդ. 10, 11, 12), և որոնք, յաճախ, իրականութեան մէջ մնում են առանց գործադրութեան:

Այն անձինք, որոնք կը կամենան կրօնափոխ լինել, պէտք է լինեն չափահաս, բացի դրանից իրաւունք կ'ունենան կրօնափոխ լինել միայն մէկ շաբաթ անցած այն օրից, երբ տուել են յայտարարութիւն իրենց դիտաւորութեան մասին, և այդ շաբաթուայ ընթացքում նրանք պէտք է գտնուեն իրենց դաւանութեան պետի հոգողութեան տակ:

XI

ՀԱՅԵՐԻ ԱՌԱՆՁՆԱՇՆՈՐՀՈՒՄՆԵՐԻ ՊԱՀՊԱՆՈՒՄԸ

Բ. Գուռը պէտք է ճիշդ հրահանգներ առայ իշխանութիւններին արգելելու համար, որ չխախտուեն հայոց հոգեւորականութեան և հայ համայնքների այն առանձնաշնորհումները եւ իրաւունքները, որոնք յատկացուած են նրանց 1863 թուի սահմանադրութեամբ (Հայերի Օրգանական Սահմանադրութիւն) և սուլթանների շնորհած բերաթներով:

XII

ՀԱՅԵՐԻ ՎԻՃԱԿԸ ՓՈՔՐ-ԱՍԻԱՅԻ ՄԻՒՍ ՆԱՀԱՆԳՆԵՐՈՒՄ

Փոքր Ասիայի այն վիլայեթներում, որտեղ հայ ազգաբնակիչութիւնը որոշ սանջակներում կազմում է ընդհանուր ազգաբնակչութեան մի նշանաւոր մասը, այնտեղ, վալիի մօտ, պէտք է լինի մի յատուկ քրիստոնեայ պաշտօնեայ, որին պէտք է յանձնուի հայերի պաշտպանութիւնը: Այդ պաշտօնեան պէտք է ընդունի հայ ազգաբնակիչութեան բողոքագրերն ու խնդրագրերը և հասցնի նրանց ի գիտութիւն վալիի, որը՝ քրիստոնեայ պաշտօնեայի համաձայնութեամբ՝ ընթացք կը տայ նրանց, համեմատ դրանց բովանդակութեան:

Այդ պաշտօնեաները, բացի դրանից, պէտք է կանոնաւորապէս զեկուցագրեր ներկայացնեն Կ. Պօլսի վերահսկող մնայուն կօմիտեաին: Այն վիլայեթներում, ուր կան որոշ տեղեր (ինչպէս Հաջընը՝ Ադանայի վիլայեթում և Ջէյթունը՝ Հալէպի վիլայեթում), որտեղ հայերը կազմում են ազգաբնակչութեան մեծամասնութիւն, այժմեան վարչական կազմակերպութիւնը պէտք է բարեփոխուի, և Օսմիաների կազմութեան վերաբերեալ ըէֆօրմների ծրագրի պահանջները պէտք է գործադրուեն այն տեղերում, որոնցից նախապէս կը կազմուեն վարչական միութիւններ:

ՄՐԱԳԻՐ ՎԱՐՁԱԿԱՆ ՐԷՖՈՐՄՆԵՐԻ.

որոնք պէտք է մտցուեն Փոքր Ասիայի արեւելեամ ծառայող-
ներում, այժմեան էրզրումի, Բիթլիսի, Վանի, Սիվանի,
Մամուրլիք-Իլ-Ազիզի և Դիարբեքիի վիլայեթներում)

ԳԼՈՒԽ 1

Վ Ա Լ Ի Ն Ե Ր

807. 1.— Վալիները պէտք է ընտրուին պետութեան բարձ-
րաստիճան պաշտօնատարներից, առանց խտրութեան կրօնի, վը-
կայուած իրրեւ ամենից խելացի, ընդունակ և ազնիւ: Հետեւա-
պէս, այն անձինք, որոնց նշանակուածը ընդհանուր դժգոհութեան
տակի կը տայ եւ կամ հասարակական ու քաղաքական պատ-
ճառներով անյարմար կը համարուի, չը պէտք է նշանակուեն վա-
լիի պաշտօնի մէջ:

Բ. Գուռը, համոզուած լինելով, որ բէֆօրմների և միջոցնե-
րի իրական գործադրութիւնը էականապէս կախուած է այն ան-
ձերի բարձր յատկութիւններից, որոնք պէտք է վիլայեթների
ազմին խտրացիայի գլուխը անցնեն,— ամէն ջանք գործ պէտք է
գնի, որ այն պաշտօնեաները, որոնց կառավարութիւնը մտադիր
է նշանակել, ունենան պահանջուած յատկութիւնները:

807. 2.— Այդ եղանակով նշանակուած վալիները չը պէտք է
յետ կանչուեն կամ փոխուեն, բացի այն դէպքերից, երբ նրանք, օ-
րինական քննութիւնից յետոյ, յանցաւոր կը ճանաչուեն հակաօ-
րինական գործերի մէջ:

Նրանք պէտք է նշանակուեն հինգ տարով, եւ նրանց լիազօ-
րութիւնները կարող են նորոգուել:

807. 3.— Վալիները պէտք է ունենան օգնականներ (մուա-
վին), որոնք պէտք է լինեն քրիստոնեաներ, եթէ վալին ինքը
մուսուլման է, եւ մուսուլմաններ, եթէ վալին քրիստոնեայ է:
Մուսուլմանները, վալիների նման, պէտք է նշանակուեն նորին կայ-
սերական մեծութիւն սուլթանից:

Նրանք պէտք է յատկապէս ուղարկուեն վալիի կողմից՝ վի-
լայեթի ընակիչներից խնդրագիրներ ընդունելու, ոտտիկանու-
թեան և բանտերի վրայ հսկելու եւ հարկերի վրայ կօնտրոլ անե-
լու համար: Նրանք ժամանակաւորապէս պէտք է կառավարեն վի-
լայեթը՝ վալիի բացակայութեան ժամանակ:

Վալիին օժանդակում է նահանգական ընդհանուր խորհուրդը,
որի ընտրութեան պայմանները կ'որոշուեն ստորեւ: Արհուրդի
պարտաւորութիւնը պէտք է լինի խորհրդակցել հասարակաց շա-

հերի վերաբերեալ խնդիրների մասին, ինչպէս են՝ հաղորդակցու-
թեան ճանապարհներ շինելը, երկրագործական կրէդիտի ֆօնդ
կազմակերպելը, երկրագործութեան, առևտրի եւ արդիւնարե-
ութեան զարգացումը եւ հանրային կրթութեան տարածումը:

ԳԼՈՒԽ 11

Մ Ի Ի Թ Ե Ս Ա Ր Ի Ց Ն Ե Ր

607. 4.— Միւթեօարիֆները, որոնք պիտի սանջակների գը-
լուխ անցնեն, պէտք է նշանակուեն նորին կայսերական մեծու-
թիւն սուլթանից:

Ամեն մէկ վիլայէթում միւթեօարիֆ պաշտօնեաների մի որոշ
թիւը պէտք է քրիստոնեայ լինի: Գրիստոնեայ միւթեօարիֆներ
պէտք է նշանակուեն այն սանջակներում, որտեղ քրիստոնեաները
մեծամասնութիւն են կազմում: Այն վիլայէթներում, որտեղ մի-
այն մի միւթեօարիֆ կը լինի, նա պէտք է անպայման քրիստո-
նեայ լինի, եթէ վալիին մահմետական է, Միւթեօարիֆը օգնա-
կան կ'ուեննայ մի մուլալին, որը պէտք է լինի քրիստոնեայ, եթէ
միւթեօարիֆը մահմէտական է, և հակառակ: Մուլալինը պէտք է
գործէ միւթեօարիֆի փոխարէն, վերջինիս բացակայութեան ժա-
մանակ:

ԳԼՈՒԽ 111

Գ Ա Յ Մ Ա Գ Ա Մ Ն Ե Ր

607. 5.— Գայմագամները պէտք է նշանակուեն նորին կայ-
սերական մեծութիւն սուլթանից, վալիի առաջարկութեամբ:
Նրանք ընտրուում են վալիի ձեռքով այնպիսի անձինքների միջից,
որոնք վայելում են ազգաբնակչութեան վստահութիւնը և համա-
պատասխանում են այն պայմաններին, որոնք պահանջուում են
գոյութիւն ունեցող օրէնքներով:

Իւրաքանչիւր սանջակում գայմագամների պաշտօնների որոշ
թիւը պէտք է յատկացուած լինի քրիստոնեաներին:

Գրիստոնեայ գայմագամներ պէտք է նշանակուեն այն կազա-
ներում, որտեղ քրիստոնեաները մեծամասնութիւն են կազմում:

607. 6.— Իւրաքանչիւր ղէպում քրիստոնեայ միւթեօա-
րիֆների և գայմագամների թիւը, յամենայն ղէպս, պակաս չը
պէտք է լինի վիլայէթի գայմագամների և միւթեօարիֆների ընդ-
հանուր թուի մէկ երրորդից:

Գայմագամը, միւթեօարիֆի նման՝ պէտք է օգնական ունե-
նայ մի մուլալին, որը պէտք է լինի քրիստոնեայ, եթէ գայմա-
գամը մահմէտական է, և հակառակ:

Միւթեօարիֆներին և դայմագամներին կից պէտք է լինի մի խորհուրդ, նման ընդհանուր նահանգական խորհուրդին:

Կազայի խորհուրդը ընտրուում է նահիաների խորհուրդների կողմից, իսկ սանջակի խորհուրդը ընտրուում է կազաների խորհուրդների կողմից: Նահանգական ընդհանուր խորհուրդը ընտրուում է սանջակների խորհուրդներից:

Ոչ մի պաշտօնատար անձ չը պէտք է լինի այդ խորհուրդների անդամ: Խորհուրդներին պէտք է նախագահեն վալիները, միւթեօարիֆները և դայմագամները՝ ըստ պատկանելոյն: Խորհուրդները պէտք է բաղկացած լինեն չորս անդամներից, չը հաշուելով նախագահին. անդամներից երկուսը պէտք է մահմէտական լինեն, երկուսը քրիստոնեայ:

ԳԼՈՒԽ 1 V

ՀԱՄԱՅՆԱԿԱՆ ՇՐՋԱՆՆԵՐԸ (ՆԱՀԻԱՆԵՐԸ)

ՅՕԴ. 7.— Իւրաքանչիւր կազա բաժանուում է նահիաների (Կամայնական շրջաններ) որոշ թուի:

Նահիան մի հողային ստորաբաժանուում է, որ պարունակուում է իր մէջ շատ գիւղեր՝ իրենց անշարժ կալուածներով, հողերով արօտատեղերով և հողաբաժիններով: Նահիայի ամենանշանաւոր տեղը համարուում է գլխաւոր կենտրոն:

Իւրաքանչիւր Նահիայի սահմանների որոշուումը, ըստ կարելուոյն, պէտք է կատարուի այնպէս, որ մի դաւանութեան պատկանող գիւղերը մտնեն մի նահիայի մէջ: Ընդհանրապէս խօսելով, պէտք է ուշադրութեան առնուեն սօսօգրաֆիական և էսոնօգրաֆիական պայմանները, նաեւ ժողովրդի յարմարութիւնները:

Նահիան պէտք է պարունակէ իր մէջ ամենաքիչը 2,000 բնակիչ, ամենաշատը 10,000 բնակիչ: Գիւղերի իւրաքանչիւր մի խումբ, որ կազմուում է նահիայի մի մասը և որի բնակիչները 1000-ից պակաս չեն, կարող է պահանջել, որ իրենից առանձին մի նահիա կազմուի այն պայմանով, որ յանձն առնի նոր վարչութեան ծախքերը:

ՅՕԴ. 8.— Իւրաքանչիւր նահիա պէտք է կառավարուի մի միւղդիրի ձեռքով, որի օգնականն է խորհուրդը, որ ընտրուում է ազգաբնակչութեան կողմից և բաղկացած է ամենաքիչը չորս և ամենաշատը՝ ութ անդամներից:

Այդ խորհուրդը ընտրուում է իր անդամների միջից միւղդիր և նրա օգնական:

Միւղդիրը պէտք է պատկանի այն դաւանութեան, որին պատ-

կանուժ է բնակիչներին մեծամասնութիւնը, իսկ օգնականները՝ միւս դաւանութեան: Խորհուրդը պէտք է նոյնպէս ունենայ մի քարտուղար:

80Դ. 9.— Եթէ նահիաների բնակիչները բոլորը պատկանում են մէկ դաւանութեան, խորհրդի անդամները պէտք է ընտրուեն այդ դաւանութեան պատկանող բնակիչներից. եթէ համայնական շրջանի ազգաբնակչութիւնը խառն է, փոքրամասնութիւնը պէտք է ունենայ իր ներկայացուցիչը, համեմատ իր թուական կարեւորութեան, բայց այն պայմանով, որ 25 անից պակաս չը լինի:

80Դ. 10.— Միւզդիրները պէտք է ստանան նահիայի բիւզը՝ 25 անից մի որոշ ոստիկ: Նոյնպէս պէտք է մի որոշ ոստիկ տրուի խորհրդի քարտուղարին:

Որոշ շինութիւն պէտք է յատկացուի նահիայի խորհրդի եւ համայնական շրջանի վարչութեան տանանի համար:

80Դ. 11.— Նահիայի խորհրդի անդամները պէտք է լինեն օտմանեան հպատակ, պէտք է չափ ունենան նահիայում, պէտք է 30 տարեկան լինեն և ընտրուեն այն անձանց միջից, որոնք վճարում են պետութեանը տարեկան 100 պիստոն հարկ: Նրանք դատասանի տակ ընկած չը պէտք է լինեն:

80Դ. 12.— Հէնց որ խորհուրդը իր միջից ընտրի միւզդիրին, նրա անունը պէտք է հաղորդուի վալիին, որը պաշտօնապէս կը հաստատի նրան, երբ կը համոզուի, որ օրինական պահանջները կատարուած են:

80Դ. 13.— Իմամները, քահանաները, ուսուցիչները և կառավարութեան մէջ պաշտօն ունեցող ուրիշ անձինք չեն կարող միւզդիրի պաշտօն վարել:

80Դ. 14.— Խորհրդի անդամների կէսը պէտք է նորոգուի ամէն տարի. միւզդիրները պէտք է մնան պաշտօնում երկու տարի: Միւզդիրը և անդամները չեն կարող վերընտրուել յաջորդաբար մի անգամից աւելի:

80Դ. 15.— Միւզդիրի և խորհրդի անդամների լիազօրութիւնները, ինչպէս և նրանց ընտրութեան և փոխարինման եղանակը պէտք է կանոնաւորուեն, համաձայն Համայնքների վարչական կանոնադրութեան, յօդ. 14, 16, 17, 20, 21, 22, 23, 24, 25, 26 և համաձայն *Projet de loi sur les vilayets de la Turquie d'Europe* (§ 12):

80Դ. 16.— Նահիային պատկանող գիւղերից իւրաքանչիւրը պէտք է ունենայ մի մուխթար այն դէպքում, եթէ գիւղը մի քանի թաղեր ունի: Եթէ բնակիչները բաժանուած են զանազան դաւանութիւնների, իւրաքանչիւր թաղի և բնակիչների իւրաքանչիւր դաւանութեան համար մէկ մուխթար պէտք է լինի:

ՅՕԳ. 17.— Ոչ մէկ գիւղ չէ կարող պատկանել երկու համայնական շրջանի՝ ինչ և լինեն նրա բնակիչները վիճակը և թիւը :

ԳԼՈՒԽ V

Ո Ս Տ Ի Կ Ա Ն Ո Ի Թ Ի Ի Ն

ՅՕԳ. 18.— Ոստիկանութեան պաշտօնեաները նշանակուում են համայնական շրջանի խորհրդի ձեռքով, նահիայի ազգաբնակչութեան միջից, աւանց կրօնի խարուժեան, և թուով այնքան պէտք է լինեն, որ կարողանան բաւարարութիւն տալ թէ տեղական պէտքերին և թէ վիլայէթի ժանդարմէրիայի ծառայութեան :

ՅՕԳ. 19.— Նահիայի ոստիկանական պաշտօնեաները պէտք է դրուեն միւղիրի հրամանների տակ և պէտք է ունենան շատ շնորհ կամ օնբաշխների պաշտօններին համապատասխանող գլխաւորներ :

Նրանք պէտք է զինաւարուած լինեն և ունենան համազգեստ, որի ձեւը կ'որոշուի յետոյ : Նրանք ռոճիկ կը ստանան նահիէի բիւզջէտից և բացի իրենց պօլիցիական ծառայութիւնից՝ կարող են զբաղուել իրենց սովորական պարագամուքներով ևս : Նրանք կարող են լինել հեծեալ կամ ոչ, նայելով իրենց ծառայութեան պահանջներին :

Ոչմամէտականները, որոնք ենթակայ են «բէզէլ-ասկէրիէի» հարկին, և որոնք կարող են ոստիկանական ծառայութեան կոչուուել, ազատ կը լինեն այդ հարկի վճարումից, քանի նրանք կը գտնուեն ոստիկանական ծառայութեան մէջ :

ՅՕԳ. 20.— Նահիայի ոստիկանութեան պաշտօնեաների առաջին պարաւարութիւնը պէտք է լինի պահպանել կարգը և խաղաղութիւնը իրենց երկրի մէջ և նահիայի ճանապարհների վրայ : Բացի դրանից նրանք պէտք է լինեն միւղիրի հրամանի տակ և պատին ուղեկցելու համար մարդիկ տան, այլ եւ օգնեն միւղիրին՝ ի կատար անելու գաղափարական վճիռները և օրէնքի պահանջները :

ԳԼՈՒԽ VI

Ժ Ա Ն Դ Ա Ր Մ Է Ր Ի Ա

ՅՕԳ. 21.— Ամէն մի նահանգում, յատուկ օրէնքի հիման վրէժայ, կը կազմա կերպուի նահանգական ժանդարմէրիա, որի բարձր և ստորին պաշտօնեաները կ'ընտրուեն կայսրութեան հպատակների յորդ գաղափարների միջից :

Ժանդարմէրիան պէտք է կազմակերպուի վիլայէթում, բոլոր քնակիչների միջից, առանց խտրութեան ցեղի կամ կրօնի: Ժանդարմէրիայի երկու երբորդականը կը կազմուի նահիայի ստաիկանութեան պաշտօնեաների միջից, կէտը մահմէտական, կէտը սլամահմէտական: Մնացած մի երբորդը բաղկացած պէտք է լինի չաուչներից և բաշ-չաուչներից և պէտք է ընտրուի կանոնաւոր զօրքի ամենաընդունակ մարդկանց միջից:

Դիսցիպլինայի և զինավարժութեան կողմից, ժանդարմէրիան պէտք է գանուի զինուորական մինիստրի իշխանութեան տակ: Նրա ծախքը պէտք է հոգացուի վիլայէթի հաշուով: Ժանդարմէրիայի գնդի օֆիցէրների ոսծիկը պակաս չը պէտք է լինի, քան կանոնաւոր զօրքի համապատասխան ստաիճանի օֆիցէրների ոսծիկը:

ԳԼՈՒԽ VII

Բ Ա Ն Տ Ե Ր Ը

807. 22.— Այն անձինք, որոնք բանտարկուած են, բայց գեւ չեն մեղադրուած, չը պէտք է խառնուեն այն անձանց հետ, որոնք արգէն կրուած են իրենց պատիժը՝ դատավճռից յետոյ: Բանտերը պէտք է կատարեն առողջապահական անհրաժեշտ պահանջները, և բանտարկեալների հետ չը պէտք է վարուեն կողաուլութեամբ: Վալիին պիտի նշանակի բանտերի դիրեկտորներին և պահապաններին, որոնց մէջ պէտք է լինի ստաիկանական պաշտօնեաների և և ժանդարմների մի որոշ թիւ:

ԳԼՈՒԽ VIII

ՍԿԶԲՆԱԿԱՆ ՔՆՆՈՒԹԵԱՆ ԿՕՄԻՏԷ

807. 23.— Վալիները պէտք է հաստատեն վիլայէթների և անջակների գլխաւոր քաղաքներում սկզբնական քննիչ մասնաժողովներ, բաղկացած նախագահից և երկու անդամներից, մահմէտական և ոչ մահմէտական: Այդ մասնաժողովի պաշտօնը պէտք է լինի քննել ժանդարմների ձեռքով կատարուած ձերբակալուած թիւնների պատճառները և հրամայել անմիջապէս հարցաքննութեան ենթարկելու բռնուածներին և և բանտարկել ասլ նրանց, եթէ այն յանցանքները, որոնց մէջ նրանք ամբաստանուած են, կրուած են այնպիսի բնաւորութիւն, որ նրանց ենթակայ է անուժ օրէնքի սահմանած պատիժներին: Մասնաժողովները պէտք է նայնպէս ազատ թողնեն անմիջապէս և զնեն ստաիկանութեան հսկա-

զուժեան տակ այն բանտարկեաքներին, որոնց վարուանքը այլ ևս կարիք չէ թողնուի, որ օրէնքը գործադրուի Պէտք է աշխտակի նոյնպէս, որ ոչ մէկ անձն առանց պատճառի և ապօրէն կերպով բանտ չը գցուի Այդ նպատակով նրանք պէտք է այցելին բանտերը և բանտարկեալները պայմանները քննեն: Մասնատողութեան պէտք է կազմեն զեկուցագրեր և ուզարկեն վալիներին, յիշատակելով նրանց մէջ ոստիկանութեան ձեռքով բանտարկուած այն անհասներին, որոնց հարկաւոր է ազատել, այլ եւ նրանց, որոնք մնում են բանտի մէջ:

ԳԼՈՒԽ Ը

ՎԵՐԱՀՍԿՈՂՈՒԹԻՒՆ ՔԻՒՐԴԵՐԻ ՎՐԱՅ

807. 24.— Թափառական քիւրդերին կտուավարելու համար իւրաքանչիւր վիլայէթում վալին պէտք է ունենայ իր ձեռքի տակ մէկ Աշիրէթ-Մէմուրի (մի պաշտօնեայ, որի գործը պէտք է լինի հոկել քիւրդ ցեղերի վրայ): այդ պաշտօնեան պէտք է իրաւունք ունենայ ձերբակալել աւազակներին և ուրիշ չարագործներին ու պահանջել, որ նրանց ենթարկեն սովորական դատարաններին: Նա պէտք է ունենայ իր ձեռքի տակ մի բաւարար պահակախումբ և կարող է, հարկաւոր դէպքում, պահանջել տեղական ոստիկանութեան աջակցութիւնը: Նրա իշխանութեան տակ գրուած պաշտօնեաների մի որոշ թիւ պէտք է ուղեկցի թմէն մի ցեղին՝ նրանց տարեկան քոչի ժամանակ:

Նրանք պէտք է գործադրեն ոստիկանական իրաւասութիւն, բանտարկեն բոլոր չարագործներին և յանձնեն նրանց սովորական դատարաններին: Թափառական ցեղերի արտատեղերի և բնակատեղերի սահմանները պէտք է ճշգրտութեամբ որոշուած լինեն: Այդ քոչերը չը պէտք է պատճառ դառնան զրկանք հասցնելու այն դաւառների բնակիչներին, որտեղով անցնում են թափառական ցեղերը և կամ ժամանակաւորապէս գրաւում: Եթէ նրանք որեւէ չարագործութիւն անեն գիւղացիների սեփականութեան դէմ կամ ար եւ է զրկանք հասցնեն գիւղացիներին, այդ օրից սկսած կ'արգելուի նրանց որ եւ է տեղափոխութիւն կամ քոչ:

Այն կանոնները, որոնք գոյութիւն ունեն զէնք կրելու վերաբերմամբ, խստիւ պէտք է գործադրուեն բոլոր քիւրդ ցեղերի մէջ, լինեն նրանք հաստատարնակ, թէ թափառական: Զանքեր պէտք է անուեն պապուլատուի նստակիաց կեանքի սկզբունքները թափառական ազգաբնակիչութեան, ընտելացնել նրան երկրագործութեան, և այդ նպատակով որոշ հողեր պէտք է յատկացնել նրանց այնպիսի տեղերում, ուր նրանց հաստատուելը չէ կարող որեւէ

վնաս հասցնել նստակեաց ազգաբնակիւթեան բարեկեցութեան եւ խաղաղութեան: Ընտրողական եւ քաղաքայիական իրաւունքները չը պէտք է պտտեանեն այն անձանց, որոնք ոչ-նստակեաց ազգաբնակիւթեան մասն են կազմում կամ որոնք հաստատուած չեն մշտական եւ մնայուն կերպով մի սր եւ է նահիայի հողի վրայ:

ՔԼՈՒՆ X

ՀԱՄԻԴԻԷԻ ՀԵՄԵԼԱԶՕՐԲԸ

ՅՕԴ. 25. — Այն դէպքերում, երբ հարկաւոր համարուի գործ-գնելի Համիդիէի հեծելազօրքի գնդերը, այժմ դոյութիւն ունեցող օքէնքներով սահմանուած զինավարժութեան պէրիօղներին դուրս, այդ գնդերը կարող են գործածուել եւ բանակել միայն կանոնաւոր զօրքի գնդերի հետ միասին, որոնց մի երբորդ մասից աւելի չպէտք է լինեն:

Սովորական ժամանակներում, երբ Համիդիէ հեծելազունը ծառայութեան մէջ չէ, չը պէտք է կրի ոչ նշանազգեստ եւ ոչ էր գէնք: Այդ պարագայում նրանք կարող են ենթարկուել սովորական դատարաններին, ինչպէս արդէն այդ արձանագրուած է Համիդիէի կանոնադրութեան մէջ, համաձայն Լ'էդիֆների այժմեան կանոնադրութեան (Սամանեան Զինուորական Իտատատանազիրք. յօդ. 4):

ՔԼՈՒՆ XI

ԿԱԼՈՒԱՆՎՐԵՐԻ ՎԵՐԱԲԵՐԵԱԼ ՀԱՐՑԸ

ՅՕԴ. — 26. — Մի յատուկ յանձնաժողով, որը բաղկացած պէտք է լինի մի նախագահից եւ չորս անդամներից — երկուսը մահմէտական եւ երկուսը քրիստոնեայ, — պէտք է պաշտօն սւննեայ քննելու սեփականութիւններին վերաբերեալ ապացուցազրու-րը եւ մերկացնել այն անարդարութիւնները եւ անկանոնութիւն-ները, որ կը նկատի:

Մի յատուկ յանձնաժողով ապագայում պէտք է որոշի այն ամենայն կղանակը, որով կարելի լինի երաշխաւորել սեփական-եութեան իրաւունքները:

ՔԼՈՒՆ XII

ՏԱՍԱՆՈՐԴԱԿԱՆ ՏՈՒՐՔԵՐԻ ԺՈՂՈՎԵԼԸ

ՅՕԴ. 27. — Բոլոր հարկերը, հաշուելով գրանց մէջ եւ տասա-նորդական տուրքերը, պէտք է հաւաքուեն սւղղակի նահիայի:

խորհուրդներէ կազմից ընտրուած և միւգիբի իշխանութեան տակ գտնուող հարկահաններէ ձեռքով :

Նահիայի բար բնակիչները փոխադարձաբար պատասխանատու են իրենց վրայ գրուած հարկերի լիակատար վճարման համար 807. 28. — Տասնորդական տուրքերի կապալով տալը և ժողովրդին բռնի բանեցնելը վերացուած է : Իւրաքանչիւր վարչական կենտրոն, սկսած նահիայից, պէտք է իր հաւաքած հարկերից վերցնի այն գումարը, որը հարկաւոր է իր վարչութեան ծախքերի համար, համոձայն արոշուած և կառավարութեան կողմից հաւանութիւն գտած բիւզջէտի : Նոյնպէս և վիլայէթի ֆիւնանսական վարչութիւնը պէտք է վերցնի ստանալի հարկերի ամբողջ քանակութիւնից վիլայէթի վարչութեան համար հարկաւոր գումարը, հաշուելով դրա մէջ հասարակական աշխատանքների և հոնրային կրթութեան ծախքերը :

Ազգաբնակիչութիւնը որ և է գէպքում պարտաւորուած չը պէտք է լինի ձրիաբար հայթայթել ոչ ճ զորքին և ոչ պաշտօնեաներին բնակարան եւ նրանց ապրուստի համար հարկաւոր պաշարը :

Այն գէպքում, երբ հարկերը չը վճարելու համար էկզէկուցիա է նշանակուած, պէտք է աշխատել, որ ժողովուրդը չը զրկուի սուաջին կարեւորութեան աւարկաներից եւ այն գործիքներից, որ նա բանեցնուած է :

ԳԼՈՒԽ XIII

Ա Ր Դ Ա Ր Ա Դ Ա Տ Ո Ւ Թ Ի Ի Ն

807. 29. — Նահիայի իւրաքանչիւր բաժնուած պէտք է լինի ձերերի մի խորհուրդ, որին պէտք է նախագահէ մուխթարը, եւ որի պաշտօնը պէտք է լինի ընտանեբար լուծել ընակիչների միջև ծագած վէճերը :

807. 30. — Իւրաքանչիւր կազայում, նահիանների թուի համեմատ, պէտք է լինեն բաւականաչափ հաշտարար գատաւորներ, որոնց նշանակուած է արդարագատութեան մինիստրը, վալիի առաջարկութեամբ : Այդ գատաւորներից մէկը անպատճառ պէտք է ապրի կազայի գլխուոր քաղաքում : Հաշտարար գատաւորների մէկ երրորդ մասը իւրաքանչիւր կազայում պէտք է քրիստոնեաներ լինեն : Քրիստոնեայ հաշտարար գատաւորները պէտք է բնակութիւն ունենան այն կենտրոններում, որտեղ քրիստոնեայ ազգաբնակիչութիւնը մեծամասնութիւն է կազմուած :

807. 31. — Հաշտարար գատաւորը իրաւասութիւն պէտք է ունենայ գատելու :

ա) Քրէական գործերը, առանց բողոքի (appel) իրաւունքի, օրէնքի գէժ գործուած զեզմունքները, որոնք պատժուած են սոսի-
կանական օսվորական միջոցներով, եւ բողոքելու իրաւունքով
այնպիսի փոքր յանցանքներ, որոնց պատիժը ամենաչափը 500 պի-
աստրից եւ երեք ամիս բանտարկութիւնից աւելի չէ:

բ) Քաղաքացիական գործերը, առանց բողոքի իրաւունքի,
բոլոր անձնական գործերը, քաղաքացիական եւ աւելարական
դատերը, որոնց գումարը հազար պիաստրից չէ տնցնում, եւ բո-
ղոքի իրաւունքով այնպիսի գանդատներ, որոնք հասնում են հինգ
հազար պիաստրի:

607. 32.— Հաշտարար դատաւորը կարող է կազմել և հաշ-
տարար տտեան. նա կարող է, երկու կողմերի հաւանութեամբ,
նշանակել միջնորդ գատաւորներ՝ լուծելու համար այնպիսի վե-
ճեր, որոնց գումարը հինգ հազար պիաստրից չէ տնցնում: Միջ-
նորդ գատաւորների կայացրած վճռի դէժ գատուողները իրա-
ւունք չունեն բողոքելու:

607. 33.— Կազմների գատարանների տեղը բանող հաշտա-
րար գատաւորների վճիռների դէժ բողոք կարելի է տալ սանջա-
կի գատարանին:

607. 34.— Բանտարկութեան վերաբերմամբ հաշտարար գա-
տաւորների արձակած այն վճիռները, որոնք բոլոր ինտանցիա-
ներից անց են կացել, պէտք է ի գործ դրուեն կազայի բանտում:
Միւղիրները պարտաւոր են անջակցել հաշտարար գատաւորներին
ի կատարածելու ինչպէս քաղաքացիական, այնպէս էլ քրէական
վճիռները:

607. 35.— Կազայի տտեանները շնջուած լինելով, սանջակի
գատարանները ձեռնհաս են դատելու այն քաղաքացիական վեճե-
րը, որոնք հինգ հազար պիաստրից չեն տնցնում. նոյնպէս և հաշ-
տարար գատաւորների քաղաքացիական վճիռների դէժ տուած բո-
ղոքները: Սանջակի գատարանները պէտք է ունենան միայն քա-
ղաքացիական տտեան, քանի որ քրէական տտեանի տեղը բանում
է շրջիկ նահանգական տտեանը:

Սանջակի տտեանները պէտք է բազկացած լինեն մէկ դիպու-
մաւոր նախագահող գատաւորից, որին նշանակում է արգարա-
դատութեան միւնիստրը և երկու անդամներից, որոնց ընտրում է
վալին, սանջակների խորհուրդների ձեռքով կազմած ցուցակների
միջից:

607. 36.— Սանջակի քրէական տտեանների բաժինները փո-
խարինուում են շրջիկ նահանգական տտեաններով: Նահանգական
տտեանները բազկացած են մէկ նախագահող գատաւորից, որը

ընտրուած է վիլայէթի բարձրագոյն խօրհրդի անդամների միջից-
նրան պաշտօնակից են լինուած երկու անդամներ, որոնք նշանակ-
ուած են բողոքարկու տաեանի կողմից սանջակի հաշ-
տարար գառաւորների միջից, մէկը մասնէտակաս, իսկ միւ-
սը քրիստոնէայ: Հաշտարար գառաւորները պէտք է ստանան ու-
րոշ առճիկ, շրջիկ նահանգական տաեանների ամբողջ տեւողու-
թեան ժամանակ:

ՅՕԻ. 37.— Նահանգական տաեանը հերթով պէտք է շրջի բո-
լոր կազմները, հաշուելով և սանջակի գլխաւոր քաղաքը, ուր
նրա ներկայութիւնը հարկաւոր կը լինի: Նա ձեռննաս է քննելու
հաշտարար գառաւորների վճիռների դէմ արուած բողոքները, այլ
և այն գործերը, որոնց պատիժը հինգ հազար պիաստրից կամ ե-
րեք ամիս բանտարկութիւնից չէ անցնուած, և այդ վճուի դէմ բո-
ղոքելու իրաւունքը չը կայ: Քրէական գործերի վերաբերութեամբ
նահանգական գառաւորանների արձակած վճիռները չեն կարող գոր-
ծագրուել, առանց վճառջինջ տաեանից անցնելու:

ՅՕԻ. 33.— Հասնելով կազա, նահանգական տաեանի նախա-
գործը պէտք է պահանջէ, քննիչ գառաւորի միջոցով, այն բոլոր
գործերի ցուցակը, որ ուղղակի նրա ձեռքով են անցել, և մի ու-
րիշ ցուցակ այն գոյծերի, որոնք դեռ քննութեան ներքոյ են:
Եթէ նա նկատի այդ վերջինի մէջ որ եւ է անկանոնութիւն կամ
անտեղի յետաձգութիւն, նա անմիջապէս մի զեկուցագիր պէտք է
ուղարկի արդարագառութեան մինիստրին:

Նահանգական տաեանը՝ հասնելով կազա կամ այնտեղից հե-
ռանալիս՝ պէտք է այցելէ բանտերը, քննի բանտարկեալների վի-
ճակը եւ ստուգի բանտարկուածների ցուցակը:

ՅՕԻ. 31.— Վիլայէթի բարձրագոյն տաեանը պէտք է բողոքա-
ցած լինի մի նախագահից և այնքան անդամներից, որ հնարա-
ւորութիւն ունենան քննելու իրենց առաջարկուած քաղաքացիա-
կան գործերը և մատակարարեն շրջիկ նահանգական տաեաններին
նախագահներ:

Քաղաքացիական դատերում կը գործի մի բողոքարկու տա-
եան, իսկ քրէական գործերում մի նահանգական տաեան: Նրա
դիտը կանոնաւոր կը համարուի ամէն անգամ, երբ ներկայ կը
լինեն մի նախագահ և երկու անգամ: Բացի գրանից նա պէտք է
սեննայ մի հասարակաց գառախազ եւ բոււական թուով պաշտօ-
նակատարներ:

ՅՕԻ. 40.— Հաշտարար գառաւորների, ինչպէս եւ ամէն տե-
տակ գառաւորանների գառաւորութիւնը պէտք է կոտարուի
թիւրքերէն լեզուով. թիւրքական բնագրին պէտք է կցուի հա-
յերէն թարգմանութիւնը՝ նայելով տեղին եւ գառաւոր կողմերին:

**Բ. ԴՐԱՆ ՊԱՏԱՍԻԱՆԸ ՖՐԱՆՍԱՅԻ ՌՈՒՍԻԱՅԻ
ԱՆԳԼԻԱՅԻ ԴԵՍՊԱՆՆԵՐՈՒ ԿՈՂՄԷ ՄԱՏՈՒՑՈՒԱԾ
ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԲԱՐԵՆՈՐՈԳՈՒՄՆԵՐԻ ԾՐԱԳՐԻՆ**

Յ ս 96 թուած 3 Յուլիս 1895-իմ

Վիլյայէթներու վարչական բարենորոգումներու ծրագիրը, որ մատուցուած է Սուլթանին, նոցին վսեմութիւնք զեռպաններուն կողմէ, ամենաուշադիր ուսումնասիրութեան առարկայ եղաւ.

1) Սուլթանի գլխաւոր ցանկութիւնը և ձգտումները, իր երկրին եւ իր բոլոր հպատակներուն բարգաւաճութիւնը ամենէն արդարագոյն եղանակով անցնել և զարգացնել լինելով, Ն. Կ. Վեհափառութիւնը արդարադատ համարեց չսահմանափակել վարչական այս բարենորոգումներու կիրարկումը իր կայսրութեան միայն մէկ մասին մէջ, այլ բոլոր վիլայէթներն ալ անոնցմով նպատուարել.

2) Վերոյիշեալ ծրագրին մէջ առաջարկուած կէտերուն մեծ մասը յարմար լինելով վիլայէթներու օրէնքին տրամադրութեան, որ է Տեսչուրի Ա. հատորի մէջ էջ 680, 7 ճէմադիլլախար 1281, ինչպէս նաեւ վիլայէթներու ընդհանուր վարչութեան կանոնադրութեան տրամադրութիւններուն, նոյն հատոր էջ 625, 29 շէվ-վալ 1287 թուակիր, — Ն. Կ. Վեհափառութիւնը որպէս զի կարողանայ անվթար պահել կեդրոնացման սկզբունքը, կ'ուզէ ազահովել տրամադրուածներուն կիրարկումը, բացի անոնցմէ, որոնք ընդհանուր պետական խորհուրդէն կախեալ են, և կ'որոշէ որ գործադրին օրէնքի այն տրամադրութիւնները որոնք զեռ չեն գործադրուած: Միանգամայն, որովհետեւ ընդունուած կանոնադրութիւններուն մէջ չկայ ոչ մէկ յիշատակութիւն վալիները հինգ տարի իրենց պաշտօնին վրայ պահելու համար, և ոչ ալ մըշտական խորհուրդներու մասին, որ կազմուած պէտք է լինէին անձնիւր վալիի, միւթէսարիֆի, դայմագամի նախագահութեան տակ, այն իշխանութիւնները որոնք կ'ուզեն այս պաշտօնատարներուն վտահիլ, մտած լինելով արդէն վարչական խորհուրդներու կանոնաւոր իշխանութիւններու մէջ, այս խորհուրդները առ այժմ նիւթապէս անհրաժեշտ չեն:

3) Գալսով այն յօդուածներուն, որոնք կը վերաբերին գատարաններու, քաղաքապահ զօրքի, ոստիկանութեան վերակազմութեան, յարմար չեն գործադրութեան մէջ եզոզ օրէնքներուն եւ կանոնադրութիւններուն տրամադրութիւններուն. բայց գատարան քննիչներ նշանակուած են. քաղաքապահ զօրքը եւ ոստիկանութիւնը քաղաքներու մէջ պէտք է տւելնան, մշտական կերպով դատարաններուն եւ բանտներուն վերահսկելու համար եւ կարգ կանոնը նահիէներու եւ գիւղերու մէջ երաշխաւորելու համար: Անոնցմէ բաւարար թիւ մը չըջագայութեան պէտք է հանուին, զանոնք նահիէներու կեդրոնին սահմանելու համար:

4) Որոշուեցաւ վարչական պաշտօնէութիւններու, քաղաքային զօրքի, ոստիկանութեան մէջ, միւսիւլմաններէն զատ, օսմանեան երկրին մէջ բնակող ոչ մուսուլման ուրիշ հպատակներ կանչել եւ գործածել, իւրաքանչիւր վիլայէթի միւսիւլման եւ ոչ միւսիւլման ազգաբնակչութեան համեմատութեամբ:

ԲԱՆԱԻՈՐ ԾԱՆՈՒՑԱԳԻՐ

Բրիտանական, Գաղղիական եւ Ռուսական դեսպանատանց

կողմէ ուղղեալ առ Բարձրագոյմ Գրում 1)

Ստորագրեալք, զեսպանք Ռուսիոյ, Գաղղիոյ եւ Մեծին Բրիտանիոյ ստացան այն բանաւոր ծանուցագիրը, զոր Բարձրագոյմ Գրումն ուղղած է իրենց ամսոյս 20-ին, եւ պատիւ ունին անոր ըստացուածը զեկուցանելու Արտաքին Գործոց Վեհմափայլ Նախարարին:

Մանօթացան այն բարենորոգմանց վերաբերեալ հրամանագրի բնագրին, որոց գործադրութիւնն որոշած է վեհապառ Սուլթանը, ինչպէս նաև անոնց մանրամասնութիւնը ցուցնող յատակագծին, եւ գտնուեալութեամբ կը տեսնեն թէ կայսերական կառավարութիւնն որոշած է գործադրութեան դնել օսմանեան վեհապետաց նախընթաց խաթիթներուն մէջ հանդիսապէս ի յայտ բերուած կանոններն եւ այն կարգադրութիւններն որք կը բխին Բարձրագոյմ Գրան կողմէ ներկայ տարւոյս 2 Յունիս, 17 Յունիս, 17 Օգոստոս եւ 5 Հոկտեմբեր թուականներով իր հազօրդումներուն մէջ պարզուած սկզբունքներէն:

Նշանակելով այս տրամադրութիւնքն եւ Բարձրագոյմ Գրան զիտաւորութիւնն զանոնք տարածելու, բացի հրամանագրին մէջ յիշուած վիլայէթներէն, Անատօլուի ամէն այն գաղաներուն, ուր

1) Schopoff, p. 515—518 (արգանուրիւն 4. Պալտայ Հայոց Պատրիարքանի):

հայք ժողովրդեան կարեւոր մէկ մասը կը կազմեն, Գաղղիոյ, Մեծին Բրիտանիոյ և Ռուսիոյ դեսպանք տարակոյտ շտաբներն որ բարեկենսագրուներն ի գործ դնելու և ի կիրարկանելու կոչուելիք պաշտօնատարք իրենց խելացութեամբ, եռանդեամբ և անշտանխնդրութեամբ պիտի ապահովեն բոլոր օսմանեան հպտտակաց, առանց խորութեան, կայսրութեան ընդհանոր բարբորութեանն ու բարդաւանման հոգածու վարչութեանն մը բարիքները:

Յրաշխաւորութիւնքն որովք ամէն կարգի պաշտօնատարաց ընտրութիւնն ու անուանումը յըջապատել կամիլն իր վերոյիշեալ հաղորդուներուն մէջ յայտարարած է կայսերական կառավարութիւնը, կը վկայեն թէ Բարձրագոյն Գուան օ'ր աստիճան կարեւորութիւն կ'ընծայէ, որ զաւառաց մէջ իր գործակալք իրենց պաշտօնը կատարեն ի գոհունակութիւն բոլոր հասարակութեանց, և ի մասնաւորի վալիները մէն մի վիլայէթի վարչութեան տան մզում մը համաձայն այն տեսութեանց զորս ի նորոյ հաւասանց նորին կայսերական Վեհափառութիւնը:

Այսու վստահութեամբ է որ Գաղղիոյ, Մեծին Բրիտանիոյ և Ռուսիոյ դեսպանք կը կարծեն լուսագոյն ծառայել Բարձրագոյն Գրան յայտնած զիտաւորութեանց՝ իրենց վերապահելով նշանակել իրեն, իրենց ընտրութեան ատեն, այն անձինքն, որոց նախընթացքն և նկարագիրն համապատասխան շերեւին այն պայմանաց զորս նոյնինքն օսմանեան կառավարութիւնը հարկաւոր ցոյց տուած է:

Այս վստահութեամբ է գարձեալ որ նոքա ուրախ պիտի ըլլան, երբ առիթը ներկայանայ, իրենց աջակցութիւնը նուիրելով նորին կայսերական Վեհափառութեան կառավարութեան, իրականացնելու համար այն բարենորոգումները զորս ինք հրամայեց:

Ստորագրեալք կը խնդրեն Արտաքին Գործոց Վեհափայլ նախարարէն որ հաճի ծանուցանել իրենց զստացումն սոյն հաղորդման, և այս առթիւ կը կրկնեն իրեն զհաւատարմ իւրեանց բարձր մեծարանաց

Ստորագրեալ նելիտով

24 Հոկտեմբեր 1895

Ք. Գամպոն

Յիլիք Գըրրի

Բարենորոգումներու մասին փոխանակուեցան նաև ուրիշ ծանուցագիրներ, որոնք անհետեւանք մնացին: Ապտիւլ Համիտի կողմէ 1895 Սեպտ. 30ին (Ն. Տ.) ջարդեր սկսան Պոլիս, քանի մը օրէն կստորածը անցաւ Սեւ ծովի ափերը և Արեւելեան Նահանգները, սւր 1895—1896 ջարդուեցան մօտաւորապէս 300 հազար հայեր:

ՅԱՅՏԱՐԱՐԱԳԻՐ

ՕՍԾԱՆԵԱՆ ԿԱՅՄՐՈՒԹԵԱՆ ԸՆԴԴԻՄԱԴԻՐ ՏԱՐՐԵՐՈՒ ԿՕՆԳՐԷԻ,

ԳՈՒՄԱՐՈՒԱԾ ԵՒՐՈՊԱՅԻ ՄԷՋ

(1907, ԴԵԿՏ. 27—29)

Թիւրքիոյ մէջ գործող ընդդիմադիր կուսակցութեանց կօն-
գրէն, գումարուած 1907 Դեկտեմբեր 27—29ին, կը յայտարարէ
ձեռք բերել իմերաշխութիւնը Օսմանեան կայսրութեան բոլոր
ժողովուրդներուն, որոնք միանամուս կը տոտապին երկրին վրայ
ծանրացած և սուլթան Ապաիւլ Համիտ Բ.ի իրէշային ոճիրներով
ամբողջ աշխարհի աչքերուն պժգալի դարձած բնապետական րէ-
ժիմէն:

Երեսնամեայ այս թագաւորութիւնը օղէտալի եղած է ոչ մի-
այն, ինչպէս յանիրաւի կը կարծուի, քրիստոնեայ ժողովուրդնե-
րուն, զորս սուլթանը կը հալածէր և կը ջարդէր իր սեփական
չաճուն համար, նաև իալամներուն եւս՝ քանդուած, սարկա-
ցուած, տարագրուած, մորթուած, վերջապէս անաղարտէն
ամբաստանուած քաղաքակիրթ ժողովուրդներու կարծիքին առջև,
որ զանոնք պատասխանատու կարծած է սուլթանին և զայն շըր-
ջապատող չարագործներուն կողմէ մարդկութեան դէմ գործուած
ոճիրներուն համար:

Կայսրութեան բոլոր ուղգերը յաջորդաբար զոհ եղան Ապաիւլ
Համիտի եղեռնագործ կատաղութեան. անիկա յաջորդաբար մզեց
զանոնք մէկը միւսի դէմ, գրգռելով և արծարծելով արհեստական
ատելութիւն՝ ցեղերուն և կրօններուն միջև.— Թիւրք, Հայ, Յոյն,
Գաւկար, Վալախ, Ալպանացի, Արաբ, Հրեայ, Տրուզ և Քիւրդ
տեսան հալածանք, աքօր, տարագրութիւն և ջարդ. իսկ հայկա-
կան կոտորածները, իրրեւ պսակ բոլոր անցեալ եղեռնագործու-
թիւններուն, արժանացուցին իրենց հեղինակը — որ տակաւին իր
օճրագործութիւնը կը շարունակէ Արաբիոյ մէջ — Մեծ Մարդա-
սպան և Կարմիր Սուլթան անուններուն:

Բացի այս ոճիրներէն, Ապաիւլ Համիտ հետապնդած է յամբ
քանդումի քաղաքականութիւն մը՝ որ կ'ոչնչացնէ հեղինակ
Թիւրքիոյ բոլոր կենդանի ոյժերը: Իրմով անդամալուծուեցաւ
մաաւորական, սնտեռական ու ընկերական ամէն կեանք:

Անիկա սարսափ կը զգայ կրթութենէ և կուլտուրայէ, որ քնքնագիտակցութիւնն ու ազատ մտածողութիւնը կը կազմեն, ուստի, կրցածին չափ կաշկանդեց հանրային կրթութիւնը և գիտութեան ծարաւ ժողովուրդներէն խլեց ինքնակրթութեան միջոցները: Փակեց վարժարանները, բանասարկեց ուսուցիչները, աքսորեց ուսանողները: Իսկ կրթական այն շէնքերուն մէջ, որ գեռ չեն ոչնչացուցած՝ նուազեցուց ուսուցումը, աննախընթաց ծայրայեղ գրաքննութեան մը միջոցով:

Մամուլն եւս ամբողջովին սարուկ է. անոր թող արուած է միմիայն հրատարակել գրաքննիչներու կողմէ թայտարուած կամ յերկրուած լուրերը. և այսպէս, թուրք կայսրութիւնը, իր տիրոջ կամքով, շրջապատուած է ազիտութեան և սուլթան պարիսպով մը:

Ապսիւլ-Համիա ոչ միայն հակառակորդ է մտաւոր զարգացման, — ինչ որ ամենաթանկագին է ամենուն համար, — այլև արգելք եղած է նոյնիսկ սարկութեան մէջ խրած այս ժողովուրդներու նիւթական բարօրութեանը: Այս ասպարէզին մէջ ալ դարձեալ աւեր, թշուառութիւն և սով: Այն անարդար տուրքերը, որ կը հուսաբանին նահանգներու մէջ անպարկեշտ և գիշատիչ պաշտօնեաներէ՝ չեն ծառայեր ընաւ ճամբաներու և ջրանցքներու շինութեան, այլ լեցնելով՝ պալատին սնտուկները և պարարելու Երլըզլի քիւթը՝ ի վնաս աշխատաւորներու, վճարելով՝ լրտեսներու ամսականները և արտասահմանի մէջ ալ կաշտակելով՝ ստորաքարչ թերթերը, որ կը խաբեն Եւրոպան Քիւրքիոյ իրական վիճակի մասին և ներքողներ կը կարդան Ապսիւլ-Համիաի, — ամենամեծ թշնամի՝ իր երկրին:

Երթեւեկի արգելումը և անցագրերու սխտեմատիք զլացումը անկարելի կը դարձնեն առեւտրական սեւէ գործունէութիւն: Հարկերու ծանրութիւնը, գիւղերու անապահովութիւնը, արժուքի մենագրաւումը (մատրապագութիւն), վաշխառութիւնը, հաղորդակցական միջոցներու պակասը փճացուցին հաղազործութիւնը: Բնութենէն օժտուած ամենահարուստ գաւառները, որոնք երբեմն աշխարհի շտեմարաններն էին, այսօր ամայացած են: Հանքային ու անասուային հարստութիւնները չեն շահագործուիր, և կայսրութեան վրայ խոյացող աշխարհաքաղաքացի դրամատէրերու շնորհուած արածնութիւնները ոչ մէկ օգուտ չեն տար հանրային բարեկեցութեան, այլ կը ծառայեն միայն կարգ մը յափըշտակիչներու մասնաւոր շահերուն:

Իբրեւ արդիւնք այս բոլորին, ամէն ցեղի և կրօնի ընակիչներ՝ կայսրութեան բոլոր մասերէն՝ հազարներով կը ձգեն իրենց

Յննգավայրերը և կը գաղթեն այլուր՝ Եւրոպա կամ Ամերիկա, քիչ մը ազատութիւն, ապահովութիւն և ապրուստի միջոցներ փնտռելու: Արտագաղթը և սովը կը շարունակեն կտորածի գործը և նոյնքան ապահով կերպով կ'ամայացնեն երկիրը:

Արտաքին քաղաքականութեան տեսակէտով ալ Քիւրքիոյ անձկութիւնը նուազ ողբալի չէ: Ապաիւլ-Համիտ, իր անձնական գիւտնադիտութեամբը, բոլորովին վարկաբեկեց օսմանեան կայտրութիւնը: Կորսնցուց ազատական պետութիւններուն համակրութիւնը՝ որոնք, Փարիզի և Պերլինի դաշնագրութիւններու ժամանակ, արգիլեցին կայսրութեան ամբողջական անգամատութիւնը, փոխարէն բարենորոգումներու, որ եթէ ժամանակին գործագրուէին՝ ապահոված պիտի ըլլային երկրի վերածնութիւնը և բարգաւաճումը: Ընդհակառակն, հանդիսաւորապէս և շատ անգամ խոստացուած բարենորոգումներու անգործագրութեամբ, սուլթան Համիտ առաջ բերաւ իր յուսախար հպատակներուն մէջ ըմբոստութեան արդարացի շարժումներ և եւրոպական պետութեանց կողմէ բազմաթիւ միջամտութիւններ, արգիլէնք իր շարունակական նենգամտութեան: Այս կործանարար քաղաքականութիւնը յանգեցաւ կայսրութեան հողային նուազման, և եթէ այսպէս ժամանակ մըն ալ շարունակուի, ուրիշ մասեր եւս՝ Ալպանիան, Մակեդոնիան, Արաբիան, Հայաստանը՝ կարճ միջոցի մէջ անվրէպ պիտի բաժնուին կայսրութեանէն—արդէն իսկ կատարեալ քայքայման վիճակի մէջ—յօգուտ պետութեանց, որոնք կը փնտռեն կամ հողային ընդարձակում, կամ գաղթաբնակութեան վայրեր, կամ Փինանտական առաւելութիւններ:

Մինչեւ այժմ իրաց այս վիճակէն առաջ եկած յեղափոխական շարժումները անջատ էին. այսօր շատ մը տեղեր միաւելումներու և քրիստոնեաներու համագործակցութիւնը ցոյց տուաւ, որ կայտրութեան բոլոր ժողովուրդները վերջապէս յոգնած են տառապելէ եւ կ'ըմբռնեն, որ երկրին պետը զիրենք անդունդը կ'առաջնորդէ: Այսօր, ամէն ոք՝ որ ընդունակ է մտածելու, պարզ կը հասկնայ, թէ Քիւրք կառավարութեան մէջ անմիջական փոփոխութիւն մը միայն կրնայ արգիլել կայսրութեան վերջնական մեծ աղէտը և քայքայումը. պէտք է ուրեմն անյապաղ ու բոլոր հնարաւոր միջոցներով տապալել ըժշիմ մը՝ որ այնքան աղէտներու պատճառ կողաւ:

Հետեւաբար կը պահանջենք.

- 1) Գահընկէցութիւն Սուլթան-Համիտի:
- 2) Արմատակամ փոփոխութիւն մերկայ ըժշիմի:
- 3) Հաստատում մերկայացուցչական ըժշիմի (խորհրդարան):

Ներկայ բոլոր դժբախտութեանց գլխաւոր հեղինակին անհետացումը առաջին պայմանն է ամէն բարեխաւսութեան: Անոր հետ պէտք է անհետանայ նմանապէս վարչական և քաղաքական բընակալութեան, ոստիկանական սարսափի և դիւանագիտական նենգամտութեան սիստէմը. ապա պէտք է հաստատուի ներկայացուցչական ընտրութեան բոլոր ժողովուրդները, հաւատար պարտականութիւններով և իրաւունքներով, պիտի արտայայտեն իրենց կարիքներն ու կամքը, և որ պիտի ապահովէ ամենքին, խաղաղ ներդաշնակութեամբ, արդարութիւնը եւ ազատութիւնը:

Ահա ներկայ կոնգրէի միաբան նպատակը, համապատասխան՝ երկրի բոլոր ժողովուրդներու կամքին, որոնք—դաւակները միեւնոյն հողին, զոր կը մշակեն և կը տառապին միեւնոյն տառապանքը—վճռած են ձեռք բերել, համերաշխ գործակցութեամբ մը, ազատութեան և երջանկութեան իրենց բաժինը:

Մենք կը միանանք ընդհանուր պայքարի մը համար, յարգելով միանգամայն իւրաքանչիւր կազմակերպութեան ինքնավարութիւնը. կը միանանք անկեղծօրէն, եղբայրօրէն եւ նախ քան կռիւր սկսիլը՝ խոստում կուտանք չթուլանալ, ու կը յայտարարենք սուլթանին՝ թէ մեր զէնքերը վար չենք դնել, մինչեւ որ Թիւրքիոյ համար նոր դարագլուխ մը չբանանք:

Կոչ կ'ընենք ամենուն՝ աջակցիլ մեզի մեր դատան և փառահեղ ձեռնարկին մէջ, որ կը պահանջէ անվհատ կորով և ծանր զոհաբերութիւններ: Կոչ կ'ընենք բոլորին, — գիտութեան և մտքի մարդոց՝ որոնց արգելուած է ոեւէ անկախ հետազոտութիւն. գիւղացի և քաղաքացի աշխատաւորներուն՝ զրկուած հողէ եւ հացէ, ենթակայ ապօրինի տուրքերու եւ խոչտանգուած ու կողոպտուած հարկահաւաք պաշտօնեաներէ. վաճառականներուն՝ որոնք չեն կրնար ազատ ու ապահով կերպով իրենց առեւտուրովը զբաղիլ. ղինսուորներուն՝ որ անվճար, մերկ ու անօթի են և զորս սուլթանը կը ստիպէ իրենց հայրենակիցներուն դէմ քալել, մէկ խօսքով կայսրութեան բոլոր ազգերուն՝ որոնք ջախջախուած են գարչելի ճնշման մը տակ: Թող ամէնքը միանան այս նստիբակի պայքարին, թող ներշնչուին ազատութեան, բարենորոգման և յեղափոխութեան գաղափարներէն՝ տապալելու համար, տրամադրելի բոլոր միջոցներով, ամօթալի եւ բռնակալ ընտրութեան մը: Երեսուն տարուան փորձառութիւն մը խիստ դառնօրէն ապացուցուց ամենքին, որ խաղաղ միջոցները անբաւական են ճնշման զարհուրելի իշխանութեան մը դէմ: Իր հպատակներու բոլոր խնդրանքներուն, բոլոր ազաւանքներուն սուլթանը միշտ պատասխանեց

բռնի ուժով, բանտարկութիւնով, աքսորումով և կոտորածով :

Հետեւաբար, կօնգրէն միաբան կ'ընդունի, թէ ընդդիմադիր բալթր խումբերը պէտք է այսուհետեւ դիմեն յեղափոխական միջոցներու՝ որոնք քաջալերական արդիւնք տուած են, ինչպէս ցոյց կուտայ յեղափոխական գործունէութիւնը ընդհանրապէս եւ թիւրք-կայ խառն խումբերու նորագոյն գործունէութիւնը: Աստոյցմէ զատ, Ասիական թիւրքիոյ մէկ քանի քաղաքներուն մէջ յեղափոխական միջոցներու կիրառութիւնը հարկադրիչ է և կ'արդարանայ նոյնիսկ կառավարութեան բռնութիւններովը: Արդի բէժիմը ինքն է, որ իր ոճիրներով մեզ մղեց յեղափոխութեան:

Մենք մեզ պատրաստ կը յայտարարենք ուրիմ կուրիւ շարունակելու, ընդունելով և յանձնարարելով հետեւեալ միջոցները.

- 1) Զիմուած դիմադրութիւն կառավարութեամ քայլերուն:
- 2) Անգէմ դիմադրութիւն քաղաքական եւ տնտեսական գործադուլով. գործադուլ պաշտօնեաներու, ոստիկանութեան և այլմ:
- 3) Մերժում հարկերու:
- 4) Գրօպականգ գորարամակիմ մէջ,— հրաւէր կարգալ զիմուորմերում՝ չքալել ոչ ժողովուրդիմ, ոչ ալ յեղափոխականներում դէմ:
- 5) Ընդհանուր ապստամբութիւն:
- 6) Մարտական այլ միջոցներ, համաձայն պարագաներու թելադրութեամ:

Համիտական բէժիմը կ'ոչնչանայ մօտալուտ ապագայի մը մէջ, եթէ ամէն անոնք՝ որ կը տառապին, ունենան, ինչպէս մենք, զայն տապալելու հաստատ կամքը: Խորիտուլ պարիտող մըն է անիկա՝ որ կարելի է ուսի մէկ հարուածով հրել ձգել, որպէսզի փրկագատ կայսրութեան մէջ հեղեղուի ազատութեան եւ արդարութեան սրբազան լոյսը:

Կեցցէ՛ համերաշխութիւնը ցարգ անմիաբան խաղճերուն:

Կեցցէ՛ միութիւնը յեղափոխական ուժերուն:

Միութեան եւ Առաջդիմութեան օսմանեան կամիտ

Գաշա. օրգաններ՝ «Շուրայի Իւմմէթ» և «Մէշլէրէթ»

Հայ Յեղափոխական Գաւազնուրիւն

Գաշաճնական օրգան «Դրօշակ»

Օսմանեան Միութիւն Անհա. Նախաձեռն. Ապակեհրոնացման
եւ Ստամբուղութեան

Գաշաճնական օրգան «Թէրազը»

Եգիպտոսի Հրեական Կամիտ

Գաշաճնական օրգան «Լա Վէրա»

Խմբագրութիւն ժիւլաճէր» լրագրի

Գրօպագանդի օրգան արարերէն և թուրքերէն (Լօնդօն)

Խմբագրութիւն «Արմենիա» լրագրի
Պրոպագանդի օրգան (Մարտիկա)

Խմբագրութիւն «Ռեպուբլիկ»
Յեղափոխական օրգան (Պալքանեան երկիրներ)

Խմբագրութիւն «Հայրենիք»
Յեղափոխական օրգան (Ամերիկա)

Կամբակ «Անտի Օսմանի»
(Եգիպտոս)

ՔԱՂՈՒԱԾՔՆԵՐ ԿՕՆԳՐԷՒ ՈՐՈՇՈՒՄՆԵՐԷՆ

Մնայուն խառն կոմիտե

Կօնգրէն որոշեց՝ կազմել զազանի Մնայուն խառն կոմիտէ մը, բաղկացած այն կազմակերպութիւններու ներկայացուցիչներէն, որոնք կը գործեն կայսրութեան ներքը: Սոյն կոմիտէն, կուսակցութիւններու միջոցով, պէտք է իրագործէ կօնգրէի որոշումները: Կոմիտէն պիտի ունենայ ներքին կանոնագիր մը: Մնայուն կոմիտէի կազմի և գործունէութեան վերաբերմամբ բացարձակ գաղանիք պիտի պահուի: Անգաղանապահութեան սեւէ դէպքում, յանցաւորը անձնական ծանր պատասխանատուութեան կ'ենթարկուի:

Կոչ յեղափոխական համերաօխութեան

Օսմանեան կայսրութեան դիմագիր և գործօն կուսակցութիւններու կօնգրէն, խորապէս ներշնչուած մարտական համերաշխութեան գաղափարէն և նկատելով՝

1. Այն անհուն և բազմադիմի ջանքերը, որ կ'ընէ սուլթանի կառավարութիւնը՝ բաժնեկալ և մէկմէկու դէմ մղելու գործօն և դիմագիր խումբերը, բաժանումի այս քաղաքականութեան մէջ տեսնելով լաւագոյն միջոցը փրկելու համար իր սեփական գոյութիւնը.

2. Այն մեծ ազդեանքը, որ առաջ կուգան ազգերու փոխադարձ թշնամութիւններէն և մանաւանդ յեղափոխական խումբերու կռիւներէն, ինչպէս օրինակ՝ այդ տեղի ունի Մակեդոնիոյ յոյն և պուլկար խումբերու միջեւ, և այն բանէն, որ յաճախ այդ խումբերը, փոխանակ իրենց ոյժը կառավարութեան դէմ մղելու, իրարու դէմ կամ նոյնիսկ խաղաղ ժողովրդին դէմ կը կուռին, —

Կոչ կ'ընէ բոլոր գործօն խմբակցութիւններուն՝ վերջ գնել այդ եզրայրառպան կուռին և հակայեղափոխական տակտիքին, և՝

համաձայն համերաշխութեան սկզբունքներուն՝ կը հրաւիրէ զանոնք իրենց ոյժերը միացնել բռնակալութեան դէմ, — գլխաւոր ազբիւրը չարիքներուն՝ որոնցմէ կը տանջուի երկիրը:

Յարգանք զաօր նահապետներուն

Օսմանեան կայսրութեան գործօն և ղիմադիր կուսակցութիւններու կօնգրէն, դումարուած Եւրոպայում, իր վերջին հանգիստաւոր նիստին մէջ միաձայն որոշեց արտայայտել իր խորին համակրութիւնը՝

1. Քաղաքական բանասարկեալներուն.

2. Աքսորուածներուն և քաղաքական տարագիրներուն, որոնք կուսած են բռնապետական ընթիմին դէմ:

Կօնգրէի անդամները ոտքի ելան յարգելու համար այն քաջերը, որոնք ինկան կռուի դաշտին վրայ, ժողովրդի ազատութեան անուսով և որոնք, իրենց գործով ու օրինակով, պիտի ոգեւորեն, նոյն քաջութեամբ, իրենց յաջորդները, ազատութեան և արդարութեան այս ցաւատանջ կուրին մէջ:

Դաւանանքներուն դէմ

Կօնգրէն, կազմակերպիչ Բիւրոյի առաջարկութեան վրայ, որոշեց՝ խստիւ պատժել, քննել և ապացուցանել յետոյ, այն մարդիկը, որոնք կը դաւաճանեն և կառավարութեան կը վաճառուին: Վճիռներու գործադրութիւնը յանձնուած է կազմակերպութիւններուն:

Յեղափոխական գրականութիւն

Կօնգրէն, երկրին մէջ հակակառավարչական և յեղափոխական պրոպագանդին ուժեղ զարկ տալու համար, որոշեց՝ հրատարակել Թիւրքերէն, հայերէն, յունարէն, պուլկարերէն, ալպաներէն, արաբերէն և քիւրդերէն լեզուներով շարք մը գրքոյկներ և զանոնք՝ ներքին կազմակերպութիւններու միջոցով՝ տարածել ժողովրդի բոլոր խաւերուն մէջ:

Մասնաւորապէս որոշեց կոչեր ուղղել՝

Գիւղացիներուն,

Զօրաբանակին,

Մտաւորականներուն,

Հոգեւորականութեան (այլեւայլ),

Պաշտօնեաններուն,

Որպէսզի բոլոր տարրերը, նոյնիսկ անոնք, որոնք ցարգ հեռու մնացած են քաղաքական կեանքի մասնակցութենէն, հասկնան՝ թէ պէտք է միանալ և ապստամբիլ իրենց ընդհանուր թշնամիին— կառավարութեան դէմ:

Յարող կօնգրէի բուկտօնը

Առաջիկայ կօնգրէն տեղի պիտի ունենայ 1908-ի Դեկտեմբեր ամսու վերջը: Ստիպողական պարագային, Մնայուն կօմիտէն կըրնայ փութացնել անոր գումարումը, մասնակցող կազմակերպութիւններու հաւանութեամբ:

ՀԱՄԱԳՈՐԾԱԿՑՈՒԹԻՒՆ ԻԹԹԻՀԱՏ-ԹԷՐԱԳԳԸԻ

ԵՒ Հ. Յ. ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԵԱՆ

(ՇՐՋԱԲԵՐԱԿԱՆ)

Հայրենիքի ազատութիւնը ապահովելու, անոր հողային ու քաղաքական ամբողջութիւնը մշտապէս պահպանելու, կարգ մը անձերու մէջ գոյացած թիւրիմացութիւնները փարատելու և օսմանեան տարրերու միջեւ լաւագոյն յարաբերութիւններ հաստատելու նպատակով՝ «Իթթիհատ-թէրագգը» կուսակցութիւնը և Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը կատարեալ համաձայնութեան եկան հետեւեալ հիմնական կէտերուն մասին.

1) Սահմանադրութիւնը կիրարկելու և հանրային զարգացումը երկրին մէջ անսասանօրէն ամրապնդելու համար պիտի աշխատին և պիտի պայքարին միացած ուժերով, չխնայելով ոչ մէկ զոհարերութիւն:

2) Բէաքօրոնէրական շարժումներու հաւանականութեան հանդէպ, օրէնքի թոյլատրած բոլոր կարելիութիւններու սահմանին մէջ, պիտի գործեն միասիրտ հաստատակամութեամբ և որոշակի ուղղութեամբ:

3) Օսմանեան նուիրական հայրենիքը անջատումէ և բաժանումէ զերծ պահելը երկու կազմակերպութեանց միացած գործունէութեան նպատակակէտը ըլլալով, անոնք պիտի աշխատին գործնականապէս ցրել հանրային կարծիքին մէջ բռնակալ ռէժիմէն ժառանգ մնացած այն սուտ զրոյցները՝ թէ հայերը անկախութեան կը ձգտին:

4) Երկու կուսակցութիւններն ալ կը յայտարարեն թէ, համա-

միտ են ւնանանգային իրաւանց ընդարձակման» մասին, որ կ'երաշխարհուորէ Օսմանեան ընդունուը հայրենիքի զարգացումն ու յառաջդիմութիւնը:

5) Իթթիհատ-Քէրագզը և Դաշնակցութիւնը, իբրև իրատական նախազգուշացում ընդունելով Մարտ 31ի գէպը և Աստանայի ցաւալի ազէտը, որոշեցին աշխատել ձեռք ձեռքի տըւած՝ վերայիշեալ հիմնական կէտերու իրագործման համար:

«Ազատամարտ», 1909	Իթթիհատ Քէրագզրի կուսակցութեան
24 Օգ. /6 Սեպտ.	Ընդունուը կեդրոն
	Հ. Յ. Դաշնակցութեան
	Կ. Գոլսի Գառասխանատու Մարմին

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԲԱՐԵՆՈՐՈԳՈՒՄՆԵՐ
ՌՈՒՍ-ԹՐԹՈՒԿԱՆ ՀԱՄԱՁԱՅՆՈՒԹԻՒՆ
 (1914 Յունւ. 6)

Օսմանեան Սահմանադրութեան հռչակումով (1908 Յունլիս) չխաղաղեցաւ Քուրքիոյ ներքին կեանքը: Ապաիւ Համիտ կողմնակիցները կազմակերպեցին 1909 Մարտ 31ի յետաշրջական շարժումը: Նոյն տան պատահեցաւ Աստանայի ջարդը, ուը քսան հազար հայեր սպանուեցան:

Յետաշրջական շարժումի մը դէմ, պաշտպանողական նպատակով, գոյացաւ Քուրքիոյ վարիչ տարրին՝ Իթթիհատ-Քէրագզրի և Հ. Յ. Դաշնակցութեան միջև համաձայնութիւն մը: Գործնական արդիւնքներ չտուաւ այդ համաձայնութիւնը, Երիտասարդ Քուրքերը և ո չկարողացան բարեկարգել երկիրը: Մասնաւորապէս 1912—1913ի Գալքանեան պատերազմով, երբ օսմանեան կայսրութիւնը կորոնցուց իր եւրոպական վիլայէթները, Իթթիհատ-Քէրագզըն կետզինեաէ հեռացաւ օսմանցիութեան գաղափարէն: Գալքանեան պատերազմի աւարտումին, 1913 Մայիսին կնքուեցաւ նաեւանդլիթուը համաձայնութիւն մը Գարեկական ծոցի (Գուվեթի) վերաբերմամբ:

1912—1913 եւրոպական պետութիւնները, մասնաւորապէս Ռուստտան, սկսան վերարծարծել հայկական բարենորոգումներու հարցը, որը մուցուած էր 1895էն ի վեր: Հայսց Գէտարզ Ս. կաթողիկոսը հովկասի փոխարքային միջոցով դիմեց ուու կառավարութեան՝ ոտանձնելու թրքահայերու պաշտպանութիւնը: Նոյն տան կաթողիկոսին կողմէ կազմուեցաւ Գառուիրակութիւն մը, Գողոս

Նուպար փաշայի նախագահութեամբ, դիմումներ կատարելու մեծ պետութիւններու, մասնաւորապէս Անգլիոյ և Ֆրանսոյի մօտ :

Վեց մեծ պետութիւններու Պոլսոյ զեապանները վերոկսան իւրեանց դիմումները Օսմանեան կռաւմարութեան մօտ, հայկական բարենորոգումներու հարցին արծարծումով : Պոլսոյ ռուսական զեապանատան Աւաջին Թարգման պ. Անտրէ Մանտէլլտամ, հիմունենայով 1895ին ներկայացուած յիշատակագիրը և ծրագիրը, պատրաստեց բարենորոգումներու նախագիծ մը : Վեց պետութիւններու զեապաններու ներկայացուցիչներուն կողմէ, եօթը նիստերու ընթացքին քննուեցաւ այդ ծրագիրը, էական մասեր զեղջուեցան՝ առանց արդիւնքի մը հասնելու (1913 Յուլիոս 3—23) : Ի վերջոյ ռուս զեապանը հասկացողութեան եկաւ զերման զեապանին հետ աւելի զեղջուած ծրագրի մը շուրջ որ ընդունուեցաւ միւս զեապաններուն կողմէ : Պաշտօն տրուեցաւ պ. Կիրսին և պ. Վանկընհայմին՝ յիշեալ ծրագիրը ընդունել տալու Բարձր Իրօն : Գերմանիոյ ռուսացած վերապահումներու պատճառով, ռուս զեապանը շարունակեց բանակցութիւնները և 1914 Յօլմարտ 26ին (8 Փետր. Ն. Տ.), վարչապետ Սայիտ Հալիմ փաշայի և ռուս զեապան Կուլիկովիչի միջև (Կիրսը մեկնած էր արձակուրդով) կնքուեցաւ հետեւեալ համաձայնութիւնը .

ՅՕԴ. 1.— Սրկու օտար ընդհանուր քննիչներ պիտի նշանակուին Արեւելեան Անատոլիոյի երկու մարզերի համար, պարսն Ա... , որպէս գլուխ այն մարզի, որ բաղկացած է Էրզրումի, Տրապիզոնի և Սըվազի վիլայէթներէից, և պարսն Բ... , որպէս գլուխ այն մարզի, որ բաղկացած է Վանի, Բիթլիսի, Խարբըղի և Դիարբէքի վիլայէթներէից :

ՅՕԴ. 2.— Ընդհանուր քննիչների զբաղման առարկան կազմում է՝ վարչական, դատական, օտարկանական մարմինների և ժանդարմերի հակակշիռը իրենց մարզերում :

ՅՕԴ. 3.— Հանրային ապահովութեան մարմինների ոյժը անբաւարար լինելու պարագային՝ զինուորական ոյժերը, եթէ այդ պահանջէ ընդհանուր քննիչը, նրա տրամադրութեան տակ են դրուում, ի կատար ածելու համար այն միջոցները, որ ձեռք է առել նա իր իրաւասութեան սահմաններում :

ՅՕԴ. 4.— Ընդհանուր քննիչները պաշտօնից հեռացնում են, նայած պարագաներին, բոլոր այն պետական պաշտօնեաներին, որ անպէտ են, և կամ որոնց վատ ընթացքը հաստատուած է նրանց կողմից : Միաժամանակ, դատի կ'ենթարկուեն այդ պաշտօնեաներից նրանք, ովքեր կատարած են պատժական յանցանքներ : Ընդհանուր քննիչները հեռացուած կրտսեր պաշտօնեաներին փո-

խարինում են նորերով, որ կարող են գոհացում տալ ծառայութեան մէջ մտնելու պայմաններին, նախատեսուած կանոններով և օրէնքներով:

ՅՕԴ. 5.— Նրանք (ընդհանուր քննիչները) (*) իրաւունք ունին Ն. Մեծ. Սուլթանի կառավարութեանը առաջարկներ անելու պետական բարձր պաշտօնեաներ նշանակելու մասին:

ՅՕԴ. 6.— Պատճառաբանուած կարճ հեռագրով անոնք անմիջապէս կը տեղեկացնեն պատկան նախարարութեան ամէն մէկ պետական պաշտօնեայի արձակման մասին, իսկ մէկ շաբաթուայ ընթացքում էլ նախարարութեան կը յղեն այդ պաշտօնեաներից ամէն մէկի թղթածրարը մանրամասն պատճառաբանութեամբ:

ՅՕԴ. 7.— Գարեւոր զէպքերում, երբ պահանջուած է աւրագ միջոցներ ձեռք առնել, ընդհանուր քննիչները իրաւունք ունեն պաշտօնից անմիջապէս հեռացնելու դատական տեսչութեան անփոխարինելի պաշտօնեաները, պայմանաւ որ զէպքի մասին անմիջապէս տեղեկութիւն տրուի դատական գլխաւոր վարչութեան:

ՅՕԴ. 8.— Եթէ վալիները կատարելու լինեն այնպիսի գործեր, որ կը պահանջեն ժամանակաւորապէս խիստ միջոցներ ձեռք առնել, ընդհանուր քննիչները պարտաւոր են այդ մասին հեռագրորական հաղորդագրութիւն անել Ներքին Գործոց նախարարութեան, որ և այդ զէպքը անմիջապէս ներկայացնում է նախարարների խորհուրդին: Վերջինս պարտաւոր է որոշում տալ ոչ ուշ քան ընդհանուր նահանգապետի հեռագիրը ստանալու օրից չորս օր յետոյ:

ՅՕԴ. 9.— Հողային վէճերը պիտի վճռուեն ընդհանուր նահանգապետների անմիջական հսկողութեան տակ:

ՅՕԴ. 10.— Ընդհանուր քննիչների իրաւունքներին և պարտականութիւններին վերաբերեալ տւելի մանրամասն հրահանգներ պիտի մշակուեն նրանց անուանումից յետոյ, իրենց գործակցութեամբ:

Եթէ 10 տարուայ ընթացքում թափուր դառնալու լինեն ընդհանուր քննիչների պաշտօնները, Բ. Դուռը յոյս ունի Մեծ Պետութեանց բարեհաճ աջակցութեանը՝ ընդհանուր քննիչներ ընտրելու գործում:

ՅՕԴ. 11.— Օրէնքները, հրամանագիրները և կառավարական հաղորդագրութիւնները հրատարակութեան պիտի տրուին իւրաքանչիւր մարզում տեղական լեզուներով: Վարչութեան մէջ

(*) Փակագիծեաւ բացատրութիւններ կը վերաբերին քաղաքացիական և մտա չեմ կազմեր բնագրին:

և դատարանում կողմերից ամէն մէկը իրաւունք պիտի ունենայ օգտուելու իր լեզուից, եթէ ընդհանուր նախանգապետը հնարաւոր համարի այդ: Դատարանները որոշումները պիտի խմբագրուեն տաճկերէն, որին եթէ հնարաւոր է, պիտի կցուի և թարգմանութիւնը՝ կողմերի լեզուներով:

80Դ. 12.— Ամէն մէկ վիլայէթի ժողովրդական կրթութեան նախահաշուում ցեղային տարրերի բաժինը սահմանուելու է ժողովրդական կրթութեան համար նրանց վճարելիք տուրքի համեմատութեամբ: Կայսերական (Օսմանեան) կառավարութիւնը ոչ մի արգելք չպիտի յարուցանէ այն բանի դէմ, որ հաւատակիցները մասնակցութիւն ունենան համայնքային դպրոցների պահպանութեան գործում:

80Դ. 13.— Խաղաղ ժամանակ Օսմանեան ամէն մէկ քաղաքացի պարտաւոր է զինուորական ծառայութիւն կատարել իր բնակած զինուորական շրջանում: Եւ սակայն, կայսեր. կառավարութիւնը Եէմէնի, Ասսիրի և Նէշլիի հեռավոր մասերը ցամաքային զօրքեր զրկելիս՝ այդ զօրքերի կազմը պիտի լրացնէ կայսրութեան բոլոր ամօերից, նրանցում ապրող բոլոր ժողովուրդների համեմատական քանակութեամբ: Բացի այդ, նա (Օսմանեան կառավարութիւնը) ծովային զօրամասերի մէջ կ'ընդունի նորակոչներ՝ կայսրութեան բոլոր մասերից:

80Դ. 14.— Համիդիէ զօրագունդերը պիտի վերակազմուեն, որպէս պահեստի հեծեակներ:

80Դ. 15.— Նրանց զէնքերը կը պահուեն զինամթերանոցներում և կը արուին միմիայն զօրահաւաքի և զօրախաղերի ժամանակ: Նրանք ենթակայ կը լինեն այն զօրաբաժինների հրամանատարներին, որոնց շրջանում կը գտնուին: Խաղաղ ժամանակ, զօրագունդերի, հեծելավաշտերի և դասակների պետերը կ'ընտրուին օսմանեան գործող բանակի սպաների միջից: Այդ գունդերի զինուորները զինուորական ծառայութիւն կ'անեն մէկ տարի: Այդ գունդերը մասնել կարենալու համար՝ զինուորները սեփական հաշուով պարտաւոր են ձեռք բերել ձի, լրիւ հանգերձանքով միասին:

Տուեալ շրջանում ապրող ամէն ոք, առանց ցեղի և կրօնի խտրութեան, որ կ'ենթարկուի այս պահանջներին, կարող է մըտնել այդ գունդերը: Զօրահաւաքի և զօրախաղերի ժամանակ զուտարուած այդ գունդերը ենթակայ են կարգապահական նոյն այն միջոցներին, ինչ որ կանոնաւոր զօրքերը...

80Դ. 16.— Երկու մարզերում գոյութիւն ունեցող տարբեր կրօնների հետեւողների ճշգրիտ համեմատականութիւնը կ'որոշուի

վերջնական մարզահամարով, որ տեղի պիտի ունենայ ընդհանուր քննիչների հեղուկութեան տակ ամենակարճ ժամանակամիջոցում, հնարաւորութեան դէպքում մէկ տարուց ոչ ուշ:

80Դ. 17. — Մինչ այն՝ ընդհանուր խորհուրդների և վանիսու Բիթլիսի վիլայեթների կոմիտէների անդամները կ'ընտրուին կէս առ կէս (համեմատութեամբ), մահմեդականներից և ոչ մահմեդականներից:

80Դ. 18. — Եթէ Էրզրումի վիլայեթում վերջնական մարզահամարը չվերջանայ մէկ տարուայ ընթացքում, ընդհանուր խորհուրդի անդամները կ'ընտրուին հաւասարութեան նոյն այն սկզբունքով, ինչ որ է վերոյիշեալ երկու վիլայեթներում:

80Դ. 19. — Սըվազի, Խարբերդի և Դիարբեքիւրի վիլայեթներում ընդհանուր խորհուրդների անդամները կ'ընտրուին այժմ իսկ՝ համեմատականութեան սկզբունքի հիման վրայ: Այդ բանի համար՝ մահմեդական ընտրողների (պատուիրակների) թիւը կ'որոշուի ընտրական այն ցուցակներով, որ հիմք են ծառայել վերջին ընտրութեանց համար: Իսկ ոչ-մահմեդականների թիւը կը սահմանուի համաձայն այն ցուցակների, որ կը ներկայացուին նրանց համայնքների կողմից:

80Դ. 20. — Եւ, սակայն, եթէ գործնական այլ և այլ դժուարութիւններ անկարելի կը դարձնեն այդ ժամանակուոր ընտրական եղանակը, այդ դէպքում, բաշխելու համար տեղերը երեք վիլայեթների — Սըվազ, Խարբերդ և Դիարբեքիւր — ընդհանուր խորհուրդների միջև, ընդհանուր քննիչները իրաւունք կ'ունենան ուրիշ համեմատականութիւն առաջուրկելու — աւելի համապատասխան վերոյիշեալ վիլայեթների ժամանակակից կարիքներին ու պահանջներին:

80Դ. 21. — Բոլոր այն վիլայեթներում, ուր ընդհանուր խորհուրդները կ'ընտրուին համեմատականութեան սկզբունքներով, փոքրամասնութեանց ներկայացուցչութիւնը կ'ապահովուի կոմիտէներում...

80Դ. 22. — Վարչական խորհուրդների անդամները առաջուան նման կ'ընտրուին կէս առ կէս (համեմատութեամբ), մահմեդականներից և ոչ-մահմեդականներից:

80Դ. 23. — Եթէ ընդհանուր քննիչները անյարմար չգտնեն՝ մահմեդականների և ոչ-մահմեդականների հաւասարութեան սկզբունքը կը կիրառուի նաև ոստիկանութեան ու ժանդարմերի կողմի համար երկու մարզերում, որ չափով որ ազատ տեղեր բացուին:

80Դ. 24. — Հաւասարութեան նոյն այդ սկզբունքը կը կիրա-

առէի որչափ հնարաւոր է, նաեւ երկու մնացեալ պաշտօնները բաշխելու ժամանակ:

••

Այս համաձայնութիւնը կնքուելու պահուն, թուրքիա իր բանակի վերակազմութիւնը կը յանձնէր Գերմանիոյ: Լիման Յոն Չանդերօի զինուորական առաքելութիւնը Գոլիթ ժամանելով՝ աշխատանքի սկսած էր: Ռուսեթուրք համաձայնութեան հիման վըրայ, Արեւելիան Վիլայէթները նշանակուեցան եւրոպացի երկու քննիչներ՝ Հոֆ (նորվեկիացի) և Վեսթենենկ (հոլանտացի): Անոնք հազիւ ժամանած էին թուրքիոս և կը պատրաստուէին իրենց պաշտօնին ձեռնարկելու, երբ ծաղեցաւ եւրոպական պատերազմը, ու չգործադրուեցաւ բարենորոգումներու ծրագիրը: Իթթիտական թուրքիան երկրէն հեռացուց քննիչները և բարենորոգումներու փոխարէն կազմակերպեց 1915ի հայկական տեղահանութիւնները:

ԳԵՐՄԱՆԵԻԹՈՒՐԲ ԶԻՆԱԿՑՈՒԹԻՒՆ

Գերման-տուրքական Համաձայնագիր զիմակցութեամ մասին, կնքուած 6 Օգոստոս 1914 թ. Կ. Գոլլում:

4. Գոլիթ գերման ղեկայան Վաթզըմիայմի յայտագիրը (նոտա), յղուած առճիկ կառավարութեան:

Եթէ Օսմանեան կառավարութիւնը, հաւատարիմ մնալով իր պարտաւորութեանց, պատերազմի մասնէ Երրեսկ Համաձայնութեան դէմ, Գերմանիան կ'ապահովէ նրան հետեւեալ առաւելութիւնները.—

1.— Իր աջակցութիւնը՝ վերացնելու համար առանձնաշնորհումները (կապիտիւլատիոնները):

2.— Հաշտութիւն չի կնքուի, մինչև որ թշնամին չպարպէ հընարաւոր գրաւման ենթարկելիք հողամասերը:

5.— Գերմանիան կը հարկադրէ՝ շտկել օսմանեամ կայսրութեամ արեւելեամ սահմամոծները այն ձեւով, որ ապահովուի Տաճկաստանի ամմիշլակամ շփումը Ռուսաստանում ապրող մահմեդական բնակչութեան հետ:

6.— Գերմանիան կ'օգտագործէ իր ազգեցութիւնը այն բանի համար, որ Տաճկաստանը պատշաճ փոխարինութիւն տտանայ իր կորուստների համար:

Վերը թւուած պայմանները, բացառութեամբ Յօդ. 2ի (վերաբերում են Ռուսմանիային և Բուլգարիային), այն չափով միայն

պարտազիր կը լինեն Գերմանիայի համար, որ չափով որ նա և իր գաշնակիցները յազթական դուրս կը գան ներկայ պատերազմից և ի վիճակի կը լինեն իրենց պայմանները թելադրելու պատե-
րազմիկներին :

ՌՈՒՍՍՍԱՆԻ, ԱՆԳԼԻՈՅ ԵՒ ՖՐԱՆՍՍԱՅԻ ՄԻՋԵՒ ՀԱՄԱՁԱՅՆՈՒԹԻՒՆ

(1916 Ապր. 13/26, Փեթրոկրատ, 19 Օգոստ. 1. Սեպտ., Լոնտոն)

Սազոնովի, Ժորժ Բիզոյի և Կրէյի փոխանակած յուշագրե-
րու համաձայն՝

1.— Ռուսաստան կը գրաւէ Էրզրումի, Տրապիզոնի և Բա-
ղէշի շրջանները՝ մինչեւ այն կէտը՝ Սեւ Մովի ափին Տրապիզոնէն
արեւմուտք՝ որ կ'որոշուի յետոյ :

2.— Վանէն, Բաղէշէն հարաւ՝ Մուշի, Սլեբրդի, Տիգրիտի
հոսանքին, ձեզիրէ-Իպն-Օմարի և Ամադիայի եւ Մէրհեվէտի շրջ-
անին վրայ իշխող լեռնազաւթներու գծին միջեւ ասարածուող
Քիւրտիստանի շրջանը պիտի զիջուի Ռուսաստանին, որ ասոր փո-
խարէն Ֆրանսայի սեփականութիւն պիտի ճանչնայ Ալա-Տաղի,
Կեսարիայի, Աղ-Տաղի, Իգիտ Տաղի, Զարայի, Ակնի, Խարբերդի
միջեւ ընկնող հողամասը Բացի այդ, սկսած Մէրհեվէտի շրջանէն՝
արաբ պետութեան սահմանը պիտի անցնի այն լեռնազաւթնե-
րու գծով, որ ներկայիս կը բաժնէ օսմանեան հողը Պարսկաստա-
նէն...

* Այս համաձայնութեան յարած է նաեւ Իտալիա Փեթրոկրո-
տի իր դեսպան Գարլոնիի կողմէն՝ 1916 Նոյմ. 6/19ին ներկա-
յացուած յուշաշարով (1) :

ՌՈՒՍ ԺԱՄԱՆԱԿԱԻՈՐ ԿԱՌԱՎԱՐՈՒԹԵԱՆ ԿԱՐԳԱԴՐՈՒԹԻՒՆԸ ՔԻՒՐՔԱՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՄԱՍԻՆ

Ժամանակաւոր կառավարութիւնը, համաձայն յօդ. 42 եւ 43ի
Լահէի Հոկտ. 5/18 կոնվէնցիայի ցամաքային պատերազմի օրէնք-
ների և սովորոյթների մասին, մինչեւ խաղաղութեան դաշ-
նագրով թիրքահայաստանի վիճակի վերջնական որոշումը՝ կար-
գադրեց :

(1) Jean Pichon, «Le partage du Proche-Orient». 1938, Paris էջ 95:

ՅՕԴ. 1.— Քիւրքահայաստանի հողը՝ Ռուսաստանի զօրքերի գրաւուած՝ քաղաքացիական կառավարութեան տեսակէտից՝ վերացուած է կովկասեան իշխանութիւնների, այլեւ կովկասեան բազմահակտտի զինուորական իշխանութիւնների անօրինութիւնից և անմիջապէս ենթարկուած է ժամանակաւոր կառավարութեան:

ՅՕԴ. 2.— Առաջին յօդուածում յիշուած լիազօրութեանց, ինչպէս և Քիւրքահայաստանի շրջանների կառավարութեան 5 Յունիս 1916 թ. ժամանակաւոր օրէնքով՝ այս շրջանների ընդհանուր նահանգապետին յանձնուած իրաւունքների իրագործումը ժամ. կառավարութեան կողմից վստահուած է իր նշանակած Քիւրքահայաստանի ընդհանուր կոմիսարին:

ՅՕԴ. 3.— Քիւրքահայաստանի ընդհանուր կոմիսարի մօտ գտնուած է քաղաքացիական օգնականը:

ՅՕԴ. 4.— Ընդհ. կոմիսարը, իր քաղաքացիական մասի օգնականի զեկուցման համաձայն, անմիջապէս ներկայացնում է ժամ. կառավարութեան իր նկատումները Քիւրքահայաստանի շրջանների կառավարութեան 5 Յունիս 1916 թ. ժամանակաւոր օրէնքի ցանկալի լրացումների և փոփոխութիւնների մասին:

Ստորագրեցին՝ նախարարապետ Լըվով

Արտաքին գործերի նախարար՝ Գ. Միխիկով

ժամ. կառավարութեան գործերի վարիչ՝ Վլադ. Նաբոկով

25 Ապրիլ 1917 թ.

ԲԱՆԱՁԵՒ ԱԶԳԱՅԻ ՀԱՐՑԻ ՄԱՍԻՆ

Ընդունուած 1917 Յունիս 20-ի (3 Յուլիս) Խորհուրդների համառուսակամ համագումարի կողմից:

1.— ... Սահմանադիր ժողովը միայն, որ պիտի ստեղծէ ժողովրդավար նոր Ռուսաստանի հիմունքերը, կը ստեղծէ և բոլոր ազգութեանց իրաւունքների անխախտելիութիւնը երաշխաւորող պայմանները:

2.— Միեւնոյն ժամանակ ... Յեղափոխական Ռուսաստանը անմիջապէս ոտք պիտի կոխէ վարչութեան ապակենտրոնացման համրու վրայ, լայն ասպարէզ բանալով դեմոկրատիայի ինքնագործունէութեան և բոլոր ազգութիւնների ժողովրդական ուժերի զարգացման առաջ:

3.— Ազատ Ռուսաստանի ազգութեանց իրաւունքները ապահովելու նպատակով՝ յեղափոխական դեմոկրատիան Սահմանադիր ժողովում կեանք պիտի բերէ քաղաքական լայն ինքնօրէնութիւն

(աւանդութիւն) այն շրջանների [երկրամասերի] համար, որ ունին ազգագրական և սոցիալ-տնտեսական առանձնայատկութիւններ...

4.— Յառաջիկայի համար, մինչև որ Սահմանադիր ժողովը վերջնապէս կը լուծէ ազգային հարցը, Համագումարը առաջարկեալ է ժամանակաւոր Կառավարութեանը՝ անմիջապէս իրազարժել սկսել հետեւեալ միջոցները.— ա) Հրատարակել ժամանակաւոր Կառավարութեան կողմից մի յայտարարագիր, որով ճշտապէս բոլոր ազգութիւնների ինքնորոշման իրաւունքը մինչև անջատումն իսկ, համաժողովրդական Սահմանադիր ժողովի մէջ համաձայնութեան [զալու] հետեւանքով. բ) Հրատարակել մի հրամանագիր (քերեք)՝ լեզուների հաւասարութեան և ողջ լեզուն համագիտական լեզու պահելու, այլ և բոլոր ժողովուրդների քաղաքացիներին իրաւունք ու հնարաւորութիւն վերապահելու մտքին՝ օգտուել [իրենց] ժողովրդական [ազգային] լեզուից՝ քաղաքացիական և քաղաքական իրաւունքները կիրարկելու միջոցին, ինչպէս նաեւ դպրոցում, դատարանում, ինքնավարական մարմիններում, պետական իշխանութեան հետ յարաբերելիս և այլն. գ) ժամանակաւոր Կառավարութեան կից կազմել... Ազգային Գործոց Խորհուրդ, ուր անդ պիտի գտնեն Ռուսաստանի բոլոր ազգութեանց ներկայացուցիչները, նպատակ ունենալով մի կողմից նիւթ պատրաստել իզգային Հարցի մասին Համառուական Սահմանադիր ժողովի համար, միւս կողմից էլ մշակել այն միջոցները, որոնցով կարելի պիտի լինի կանոնաւորել բուն իսկ ազգային այն յարաբերութիւններն ու ձեւերը, որոնցով հնարաւորութիւն պիտի տրուի ազգութիւններին՝ լուծելու իրենց ներքին կեանքի հարցերը:

5.— ... Համագումարը դէմ է արտայայտուում բոլոր այն փորձերին, որ նպատակ ունին ազգային հարցերը լուծել մինչև Սահմանադիր ժողով՝ յայտարարական եղանակով, Ռուսաստանից անջատելով նրա առանձին մասերը և այլն...

Ռ Ո Ւ Ս Ա Ս Տ Ա Ն

Ռուսաստանի ժամամականոր Կառավարութեամբ 1917 թ. 25 Սեպտեմբեր (8 Հոկտ.) յայտարարագիրը՝ պատերազմի առաջագրութեանց և Ազգային Հարցի մասին:

... Ազգային Հարցի մասին.— Ճանաչումն բոլոր ժողովուրդների ինքնորոշման իրաւունքի, Սահմանադիր ժողովի կողմից մշակելիք հիմունքներով:

Մշակումն և հրատարակումն այնպիսի օրէնքների, որոնք ազ-

գային փոքրամասնութիւններին իրենց մշտական բնակութեան վայրերում պիտի ապահովեն մայրենի լեզուից օգտուելու իրաւունքը՝ դպրոցում, դասարանում, ինքնավարութեան մարմիններում և պետական իշխանութեան տեղական մարմինների հետ յարաբերելիս: Ժամանակաւոր Կառավարութեան կից հիմնուան Ազգային Գործոց Խորհուրդի, ուր Ռուսաստանի բոլոր ազգութիւնները պիտի ունենան իրենց ներկայացուցչութիւնը, և որ իրեն նպատակ պիտի առաջադրէ՝ Ազգային Հարցի մասին նիւթ պատրաստել Սահմանադիր ժողովի համար:

ՀԱՅԵՐՈՒ ՄԱՍՆԱԿՑՈՒԹԻՒՆԸ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻՆ

Ներդրական պատերազմին սկիզբը, Կովկասի մէջ կազմուած էին հայկական կամաւորական խումբեր, որոնց ընդհանուր ղեկավարութիւնը ստանձնած էր Ազգային Պիւրօն: Շարժման քաղաքական նշանաբանն էր՝ «Ինքնավարութիւն վեց վիլայէթներու և առանց անբաժան մասը կազմող Կիլիկիայի՝ Ռուսաստանի հզօր հովանաւորութեան տակ»: Կամաւորական խումբերը սկիզբները 4 էին՝ Անդրանիկի, Քեռիի, Դրօի և Համազասպի. անոնց մէջ կային 2,500 կռուողներ: Ապա աւելցաւ նոր խումբ մը՝ գնդ. Զանփոլաղեանի հրամանատարութեան տակ: 1915ի գարնան Քեռիի, Դրօի և Համազասպի խումբերը միացան Արարատեան գնդի մէջ, Վարդանի ընդհանուր հրամանատարութեան ներքեւ, և Վանի գրքաման գլխաւոր ոյժը հանդիսացան: Նոյնպէս 1915ին կազմակերպուեցաւ Իշխանի Յովսէփ Արզութեանի խումբը: Ի վերջոյ, հայ կամաւորական խումբերու թիւը հասաւ եօթնի: 1916 թուին այդ խումբերը վերակազմուեցան իբրև հայկական հրացանաձիգ գնդեր, կանոնաւոր սպաներու հրամանատարութեան տակ, և ժողովուրդի առևտրական կանոնաւոր բանակին մէջ:

Հայերու մեծագոյն մասնակցութիւնը պատերազմին եղաւ ռուսական բանակին մէջ: Ըստ պաշտօնական հաշուի, հայերու հորիւրին 13ը զինուոր էր զանազան ճակատներու վրայ: Ուրիշ խօսքով՝ երկու միլիոննոց ռուսահայութիւնը աւելի քան 250,000 զինուոր տուաւ ռուս բանակին: Միւս կողմէն՝ Ազգային Պատուիրակութեան նախաձեռնութեամբ կազմուեցաւ հայկական լեգէոն մը Դաշնակիցներու Արեւելեան Լեգէոնի կողքին, մօտ 4,000 կամաւորներով: Բազմաթիւ պաշտօնական վկայութիւններ գոյութիւն ունին, որոնք կը հաստատեն հայ զինուորին քաջութիւնը Դաշնակիցներու բոլոր ճակատներուն վրայ: Թիւրքիոյ հայ բնակչութեան զոհերն ալ նկատի առնելով, հայերը իրենց ընդհանուր թուին մէկ երրորդով կորուստներ ունեցան պատերազմի ընթացքին:

ԱՆԴՐԿՈՎԿԱՍԵԱՆ ԿՈՄԻՏԷ (ՅԶԱԿՈՄ)

(1917 Մարտ 9)

Քուս ժամանակաւոր կառավարութեան կողմէ 1917 Մարտ 9-ի որոշումով Անդրկովկասի համար կազմուեցաւ յատուկ իշխանութիւն մը՝ Անդրկովկասեան Առանձին Կոմիտէ՝ կամ կրճատուած անուշով՝ Օղակոմ, բաղկացած հետեւեալ հինգ անդամներէն

Ա. Զիսնկէլի, Քիթա Աբաշիձէ, Մ. Զաքարով և Մ. Պապաջանեան:

Անդրկովկասեան Կոմիտէին ծրագիրն էր. Ա.— Ապահովել իրականացումը խղճի ազատութեան՝ կազմակերպելով բոլոր դաւանանքներու հողեւոր գործերը. Բ.— Սահմանել երկիրը կտաւժարելու կարգ՝ անոր կեանքի բոլոր մարզերուն մէջ՝ հայրենիքի ծառայութեան կոչելով տեղական հասարակական ոյժերը: Գ.— Նոր կարգի պահանջներու համապատասխան՝ վերակազմել քաղաքային ինքնավարութիւնը և միջոցներ ձեռք առնել, որպէսզի անմիջապէս սամկավար սկզբունքներով գաւառական ինքնավարութիւններ մտցուին, ընտրովի հաշտարար դատավարութիւն հաստատուի և վերակազմուի գիւղական թերի դատարանը:

Իսկ Մարտ 9-ին ժամանակաւոր կառավարութիւնը Անդրկովկասեան կոմիտէին տուաւ հետեւեալ հրահանգները.

1) Իր գործունէութեան մէջ Առանձին Կոմիտէն անմիջականօրէն ենթարկուելու է ժամ. կառավարութեան: 2) Առանձին կոմիտէի մէջ կը կեդրոնանայ Անդրկովկասի բոլոր քաղաքական գործերու տեղական բարձր վարչութիւնը: 3) Կոմիտէին յանձնուած իշխանութեան էութիւնը բացառապէս գործադիր է: Առանձին Կոմիտէն չի կրնար իր իշխանութեամբ սահմանել ոչ մէկ նոր օրէնք կամ ջնջել գոյութիւն ունեցող որեւէ օրէնք: 4) Առանձին Կոմիտէի իրաւունքներու և պարտականութիւններու շրջանը երկրի կառավարութեան գործի մէջ կ'որոշուին կովկասեան փոխարքայութեան օրէնքներով, այն սահմանափակումով, որ Առանձին Կոմիտէի իշխանութիւնը կը ասարածուի միայն Անդրկովկասեան նաւանգներու և շրջաններու վրայ:

ԱՆԴՐԿՈՎԿԱՍԵԱՆ ՍԷՅՄԸ ԵՒ ՏՐԱՊԵՉՈՆԻ ԲԱՆԱԿՑՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

(1917 Նոյեմբեր 27)

Հոկտեմբերեան յեզափոխութիւնը պատճառ դարձաւ քայքայմանը Անդրկովկասեան Կոմիտէին (Օգակոմ), որ արդէն իսկ կորսնցուցած էր իր հեղինակութիւնը: 1917 Նոյեմբեր 27ին Թիֆլիսի մէջ գումարուեցաւ համաժողով մը, մասնակցութեամբ Անդրկովկասի Բանուորական, Զինուորական և Գիւղացիական Խորհուրդներու, Թիֆլիսի Բանուորական ու Զինուորական Խորհուրդի, Հանրային Ապահովութեան Կոմիտէի, Անդրկ. Առանձին Կոմիտէի, քաղաքական կուսակցութիւններու ներկայացուցիչներու և Սահմ. Ժողովի անդամներու: Մանրամասնօրէն քննելով տիրող կացութիւնը, ժողովը որոշեց Անդրկովկասի համար ստեղծել տեղական իշխանութիւն՝ Անդրկովկասեան Սէյմ և Անդրկովկասեան Կոմիտարիատ, իբրև Սէյմի գործադիր մարմին: Սէյմի կազմութեան հիմք ընդունուեցաւ Սահմ. Ժողովի համար ընտրուած պատգամաւորներու քանակը, եռապատկելով կուսակցական ցանկերով ընտրուած պատգամաւորներու թիւը:

Անդրկովկասեան Կոմիտարիատը կազմուեցաւ աղջային-կուսակցական ներկայացուցչութեան սկզբունքով, Կոմիտարիատի մէջ մտան. Ե. Գեղեչկորի՝ նախագահ և արտաքին գործօց կոմիտար, Ն. Ռամիշվիլի՝ ներքին, Գ. Դոնսկոյ՝ զինուորական, Խ. Կարձիկեան՝ ելեւմտական, Հ. Օ՛անջանեան՝ խնամատարութեան, Ներուշեւ՝ երկրագործութեան, Սելիք Ասլանով՝ հաղորդակցութեան, Խան Խոյսկի՝ արդարագաւտութեան, Լ. Բերութով՝ պետական վերահսկիչ: Զինուորական Կոմիտարի օգնականներ նշանակուեցան Գոնչիա և Գ. Լեւոնեան: Երկրագործութեան Կոմիտարի օգնականներ՝ Աւ. Շահխաթունեան և Գ. Գելէյշվիլի:

Իսկ Ժողովրդական Գործազարներու Խորհուրդը Դեկտ. 30-ին Ստ. Շահումեանին նշանակեց կովկասեան գործերու Արտակարգ Ժամանակաւոր Գործազար:

Նոյեմբեր 17-ին կովկասեան բանակի հրամանատարը Բրքական Գ.-րդ բանակի հրամանատար Ֆերիք Վէհիպ փաշայէն նամակ ստացաւ՝ զինադադար կնքելու առաջարկութեամբ: Նոյն օրերուն բոլշևեակներու նախաձեռնութեամբ զինադադարի բանակցութիւններ սկսած էին ուսուեղերման ուղղմանակաւ Վրայ: Անդրկ. Կոմիտարիատը, յեզափոխական կեդրոնի եւ հրամանատար

բուժեան համաձայնութեամբ, ընդունեց թրքական առաջարկը և ազգամահատ զրկեց հինգ հոգիոց յանձնախումբ մը — երկու աուսեր հրամանատարութեան կողմէ և Արշակ Զոմարեան, վրացի թեւդայտ և ուսուցիչ Սմիլնով, որպէս Անդր. Կոմիտարիաւի ներկայացուցիչներ: Հանգիպումը երկու պատուիրակութիւններու միջեւ տեղի ունեցաւ Դեկտ. 2ին Երզնկայի մէջ, իսկ Դեկտ. 5ին օտարագրուեցաւ զինադադարի համաձայնութիւնը, ըստ որուն զինուորական գործողութիւնները վերջ կը գտնէին կովկասեան ամբողջ ճակատին վրայ՝ Սեւ Մովսէս մինչեւ Վանայ լճին հարաւային եզերքը, կողմերը կը պարտաւորուէին զինուորական ընայթ կրող որեւէ գործողութիւն չընել, զօրքերու տեղափոխութիւն կամ լրացում չկատարել և մնալ զինադադարի պայմաններով նախատեսուած դիրքերուն վրայ:

Եթէ կողմերէն մէկը, մինչեւ հաշտութեան կնքումը, վճռէր զինադադարը խախտել, կը պարտաւորուէր միւս կողմին իմաց տալ 14 օր առաջ: Իսկ եթէ զինադադար կնքուէր նաեւ կեդրոնական պետութիւններու և Ռուսաստանի միջեւ, անոր բոլոր պայմանները պէտք է ըլլային պարտադիր կովկասեան ճակատի համար եւս:

Զինադադարի կնքումէն վերջ, 1918 Յունուար 1ին, Կովկասեան բանակի հրամանատար զօր. Օգիշելիձէն Վէհիպ փաշայէն ըստացաւ նորնամակ մը, որով՝ յանուն թրքական բանակի օպարապետ Էնվէր փաշայի՝ կը հարցնէր թէ, ի՞նչ միջոցով կարելի է վերականգնել յարաբերութիւնները Կովկասի կառավարութեան հետ եւ հաշտութիւն կնքել երկու երկիրներու միջեւ: Յունուար 15ին Վէհիպ փաշան հազորդեց, որ կեդրոնական պետութիւններուն Գրեթ-Լիթովսք հաւաքուած պատգամաւորները պատրաստ են ճանչնալու Անգրկովկասի անկախութիւնը, և որ վերջինս, ամենայն վստահութեամբ, կարող է ուղարկել իր ներկայացուցիչները:

Անգրկ. Կոմիտարիատը՝ յեղափոխական կեդրոնի և ազգային խորհուրդներու ներկայացուցիչներուն հետ միասին՝ քննելով Վէհիպ փաշայի առաջարկը, պատասխանեց թէ ինքը պէտք ունի խորհրդակցելու Ռուսաստանի ուրիշ ինքնավար շրջաններու հետ եւս և երեք շաբաթէն կը յայտնէ իր վերջնական որոշումը: Միաժամանակ Կոմիտարիաւը թուրքերու առաջարկութեան մասին տեղեկացուց Խորհ. իշխանութիւնը չճանչնող Ուքրայնայի և Հարաւ-Արեւելեան Դաշնակցութեան կառավարութիւններուն՝ հրաւիրելով զանոնք խորհրդաժողովի, Փետր. 1ին, Թիֆլիս: Սակայն Ուքրայնական Կեդրոնական Ռազայէն պատասխան չտուցուեցաւ, իսկ Հարաւ-Արեւելեան Դաշնակցութեան կառավարութիւնը թէև

խորհրդաժողովի գաղափարին համակրանքով վերաբերեցաւ, բայց ներկայացուցիչ չուզարկեց, որով Անդրկովկասը սախուլաձէր մինակը վճռելու պատերազմի և խաղաղութեան հարցը, Եւ Փետր. 1ի նիստին մէջ Անդր. Կոմիտարիատը որոշեց տեղեկացնել Վէնիպ փաշային, թէ ինք պատրաստ է սկսելու հաշտութեան բանակցութիւններուն և կը խնդրէ հաղորդել տեղն ու վայրը, ուր կըրնան իրարու հանդիպել երկու կողմերու պատուիրակութիւնները: Նոյն նիստին մէջ որոշուեցաւ, որ հաշտարար պատուիրակութեան կազմն ու հրահանգները մշակէ Սէյմը, որ պիտի բացուէր քանի մը օր վերջ: Փետր. 3ին հեռագրուեցաւ Վէնիպ փաշային համաձայնութեան մասին, իսկ Փետր. 10ին ստացուեցաւ Պոլսոյ պատասխանը, որով հաշտութեան բանակցութիւններու վայր կը նշանակուէր Տրապիզոնը:

Անդրկովկասեան Սէյմը գումարուեցաւ 1918 Փետր. 10ին հետեւեալ կազմով. 32 անդամ սոցիալ-դեմոկրատ մենչեւիկներ, որոնցմէ 25ը վրացի, 4 հայ, 2 ռուս և 1 գերմանացի: Երկրորդ տեղը կը բռնէին «Մուսաովաթ» և անկուսակցական խմբակը՝ 30 անդամներով: Հ. Յ. Իսախանջութեան ֆրակցիան ունէր 27 պատգամաւորներ:

7 պատգամաւոր ունէր մահմետական ընկերվարական պլաքը, 5՝ Սոց. Յեղափոխականներու կուսակցութիւնը, 4՝ Սոց. Դեմ. Հումմէթը, 3՝ Ռուսաստանի մահմետականութեան Իթթիհատ-Իսլամ կազմակերպութիւնը, 1՝ Ռուս Ժողովրդ. Ազատութեան կուսակցութիւնը, 1՝ վրացի Սոց. - Ծեռերալիտաները, 1՝ վրացի Ազգային Դեմոկրատները:

Սէյմը Փետր. 16ի նիստին մէջ զբաղելով հաշտութեան խնդրով, ֆրակցիաներու ներկայացուցիչներու արտայայտութիւնէն վերջ, միաձայնութեամբ ընդունեց հետեւեալ «հիմնական պայմանները».

1.— Ստեղծուած պայմաններում Անդր. Սէյմը իրեն համարում է իրաւատէր՝ կնքելու հաշտութիւն թուրքիայի հետ:

2.— Սկսելով հաշտութեան բանակցութիւններուն՝ Անդր. Սէյմը նպատակ է դնում կնքել թուրքիայի հետ հիմնական հաշտութիւն:

3.— Կնքուելիք հաշտութեան դաշնագրին իրրեւ հիմք պէտք է դրուի 1914 թուին, պատերազմի հաշտութեան վայրկեանին, Ռուսաստանի և թուրքիայի միջեւ դոյութիւն ունեցող պետական սահմանների վերականգնումը:

4.— Պատուիրակութիւնը ջանալու է ձեռք բերել Արեւելեան Անատոլիայի Ժողովուրդների համար ինքնորոշման իրաւունք և ,

ի մասնաւորի, Թուրքահայաստանի համար ինքնավարութիւն՝ Թուրք պետականութեան շրջանակներում»:

Հաշտութեան պատուիրակութեան անդամներ նշանակուեցան. Աբաշիձէ (սոց. դեմ.), Հայդարով (մահմ. սոց. բլոկ), Գվաղաւա (վրացի ազգ. դեմ.), Հալիմսկի (մուս.), Քաջագնունի (դաշնկց.), Լաօիշվիլի (վրացի սոց. Ֆեա.), Մեթիս (ռուս մահմ. կուսկց.), Խաս Մանուկով (մուս.), Ա. Խատիսեան (դաշն.), Ձիկալին (սոց.-յեզ.), Ձիւնկելի (սոց.-դեմ.), Շէյխ-իւլ-Իսլամով (Հուլմմէթ): Պատուիրակութեան նախագահ՝ Ձիւնկելի:

Պատուիրակութեան մէջ մտան նաև բազմաթիւ խորհրդականներ, մասնագէտներ: Հայերու կողմէն՝ պատմաբան Լէօն, Ռ. Տէր Մինասեանը և ուրիշներ:

Իբրև պատուիրակութեան ղեկավար կանոններ, Սէյմի կողմէ հաստատուեցաւ հետեւեալ բանաձեւը.

1.— Պատուիրակութիւնը հանդէս է գալիս, որպէս մէկ ամբողջութիւն իր նախագահի կամ՝ իւրաքանչիւր առանձին գէղաքի համար՝ յատուկ լիազօրուած անձի միջոցով, Սէյմի ընդունած հիմնական պայմանների սահմանում, եւ ո՛չ մէկ անջատ քայլ չի թոյլատրուում:

2.— Պատուիրակութիւնը մանրամասն կերպով հաղորդում է Սէյմին բանակցութիւնների ընթացքի մասին՝ նախօրօք առնելով Սէյմի ցուցմունքները բոլոր կարեւոր հարցերի համար»:

Ըստ որոշման, Փետր. 17ին (ն. տ.) պատուիրակութիւնը պէտք է մեկնէր Թիֆլիզէն, բայց նոյն օր անթել հեռագիր մը ստացուեցաւ Պրեսթ-Լիթովսքի պոլշեկիքեան պատուիրակութեան քարտուղար Գարախանէն, որ կ'ըսէր. «Համեմատած Փետր. 21 (ն. տ.) վերջնագրի հետ՝ նոր առաջարկը պարունակում է վերջնագրի ժամանակակէտ: Այդ պատճառով, այլ և որովհետև գերմանացիները մերժեցին մինչև դաշնագրի ստորագրութիւնը դադարեցնել պատերազմական գործողութիւնները, մենք վճեցինք ստորագրել դաշնագիրը, որի քննութեան մէջ ենք դեռ, եւ ստորագրելուց յետոյ՝ մեկնել: 21 Փետր. պայմանների ամենալուրջ կէտն է՝ Արտահանի, Կարսի և Բաթումի անջատումը Ռուսաստանից՝ ինքնորոշման ձևի տակ»:

Այս հեռագիրը խոր զարմանք և վրդովում յառաջ բերաւ Սէյմի շրջանակներուն մէջ: Նոյն օրը գումարուեցաւ Ֆրակցիաներու և կոմիսարիատի անդամներու արտակարգ ժողով մը, որ միաձայնութեամբ ընդունեց բողոքի հեռագիր մը, որ զրկուեցաւ անմիջապէս.

«Ռեստ-Լիտովսկի հաշտութեան խորհրդաժողովին, Փետրագրատ՝ Սովնարկոմին, Լոստոն, Փարիզ, Ուաշինկթըն, Հռոմ, Թո-

քիոյ, Կ. Պոլիս, Բերլին, Վիէննա՝ արտաքին գործոց նախարարներին, Քիեւ՝ Կենտրոնական Ռազային, Օսեոսա՝ Սովդեպին.— Համաձայն Սէյմի վճռին՝ անդրկովկասեան կառավարութեան, Անդրրկովկասին և նրա սահմաններին վերաբերող ամէն մէկ դաշնագիր, որ կնքուում է առանց իր գիտութեան եւ մասնակցութեան, համարուում է զուրկ միջազգային արժէքից եւ պարտաւորեցուցիչ ուժից իրեն համար։ Այսու յայտնուում է նաեւ ի գիտութիւն հանրութեան, որ Անդրկ. Սէյմը արդէն ընտրել է հաշտութեան պատուիրակութիւն, որ, ըստ Թուրքիայի ներկայացուած համաձայնութեան, պատրաստուում է մեկնել Տրապիզոն վերջնական հաշտութիւն կնքելու նպատակով։

Պատուիրակութիւնը Թիֆլիսէն մեկնեցաւ և Փետր. 23ին ժամանեց Տրապիզոն, ուր թրքական պատուիրակութիւնը հասաւ Փետր. 27ին, հինգ անդամէ բաղկացած, նախկին ծովային նախարար Բէռուֆ պէյի նախագահութեամբ։ Մարտ 1ին նիստը բացուեցաւ, և Բէռուֆ պէյ արտասանեց ողջոյնի հետեւեալ ճառը. «Նրախտապարտ եմ երկնքին, որ ինձ առիթ ընծայեց իմ երկրի և իմ պաշտօնակիցների անունից դիմելու բարեմաղթական խօսքերով անդրկովկասեան ժողովուրդների յարգելի ներկայացուցիչների գալստեան առթիւ, Անդրկովկասի՝ որ, ցարիզմի անկումից յետոյ, հետզհետէ շարժուում է անկախութեան ճանապարհով. պատիւ ունիմ դիտել այս թանկագին դէպքը, իբրև իմ կեանքի ամենահաճելի ուրախութիւններից մէկը։ Ողջունելով այսօր յանձին ձեզ ձեր երկիրը, բնաւ ո՛չ միայն ծիսակատարութեան և դիւանագիտութեան աւանդութիւններին հետեւելու անհրաժեշտութիւնից դրդուած, ես աւելի շուտ ոգեւորուած եմ յարգանքի զգացմունքներով և աջակցելու բազմանքով ա՛յն սրբական գործին, որի ներկայացուցիչն էք հանդիսանում զուք։ Քանի որ 200 տարուց ի վեր ցարիզմի դէմ մեր մղած բոլոր պատերազմները մեր երկրների ինքնապաշտպանողական պատերազմներ էին, ես կարծում եմ, որ մեր ընդհանուր ճակատադիրները աւելի եւ աւելի էին կապուում միմեանց այդ ընդհանուր փառաւոր պատմութեան ընթացքին։ Ձեր ապրած վերջին շրջանը, որ, դժբախտաբար, արգելք եղաւ մեզ ռօշափելի կերպով կատարել մեր պատմական պարտքը՝ օգնելու ձեզ, մի շարք ծանր փորձութիւններով ապացուցեց մեր ճակատագիրների այդ միութեան ամբողջ կարեւորութիւնը։ Յամենայն գէպս, ես համոզուած եմ, որ մենք ամէնքս այստեղ մեզ բաժանող արգելքի խորտակումը համարում ենք մեզ համար աւելի կարեւոր երեւոյթ, քան ամենամեծ դիւանագիտական յաջողութիւնները, որովհետեւ մեզ շաղկապող կապերը հանդիսանում են ո՛չ միայն

սոսկ պատմական եւ աշխարհագրական յարաբերութիւններ, այլ-
աւելի շուտ, մեր ընդհանուր անցեալից բխող ազգակցական կա-
պեր: Եւ հէնց այդ պատճառով կովկասեան եւ թիւրքական ժողո-
վուրդները այժմ կազմուած են միեւնոյն կրօններից ու միեւնոյն
ազգերից և ունին գրեթէ միեւնոյն պատմութիւնը: Ոգեւորուած
այս զգացմունքներով՝ ես մաղթում եմ բախտաւոր վախճան մեր
խորհրդակցութիւնների համար եւ յայտարարում առաջին ընդ-
հանուր ժողովը բացուածն:

Անդր. պատուիրակութեան նախագահը այս ճառին պատաս-
խանեց ընդհանուր, խուսափողական խօսքերով: Այնուհետեւ Ռէ-
սուֆ պէյ հետեւեալ հարցումը ըրաւ. «Օսմանեան պատուիրակու-
թիւնը խնդրում է անդրկովկասեան պատուիրակութեան անկըս-
տայդ յայտարարութիւններ յիշեալ հանրապետութեան էութեան,
ձեւի, քաղաքական ու վարչական կազմակերպութեան մասին եւ
հարցնում է, թէ արդեօք վերջինս կատարե՞լ է այն պայմանները,
որոնք պահանջուում են միջազգային իրաւունքով պետութիւն կազ-
մելու համար»:

Այս հարցումին անդրկովկասեան պատուիրակութիւնը պա-
տասխանեց, յաջորդ՝ Մարտ 2ի նիստին, թէ «Անդրկովկասի էութեան,
կառավարութեան ձեւի, քաղաքական եւ վարչական կազ-
մակերպութեան հարցը հերթի է գրուած այդ հարցերը լուծելու
միակ իրաւագոր մարմին՝ Անդրկ. Սէյմի մէջ, որ ստեղծուած է
ժողովուրդների ազատ կամքի արտայայտութեամբ և ընդհանուր
ընտրական իրաւունքի սկզբունքով: Բուլղերիկեան յեղաշրջումից
սկսած՝ Անդրկովկասի հողի վրայ դադարեց կեդրոնական ուսուս-
կան իշխանութեան գործունէութիւնը, և մի նոր, ինքնուրոյն
կառավարութիւն ծագեց, որ այժմ պատասխանատու է Սէյմի
առջև: Անդրկովկասի այս կառավարութիւնը մտել է միջազգային
յարաբերութիւնների շրջանը, ընդունելով օսմանեան կառավարու-
թեան առաջարկը՝ սկսելու իր հետ ինքնուրոյն բանակցութիւն-
ներ հաշտութիւն կնքելու նպատակով: Հետագային, Սէյմն ու
Անդրկ. կառավարութիւնը այս ուղղութեամբ արին մի նոր քայլ
եւս՝ ուղարկելով պատերազմող պետութիւնների արտաքին գոր-
ծոց նախարարներին հեռագրական բողոք Բրեստ-Լիտովսկի դաշ-
նագրի Անդրկովկասին վերաբերող մասի դէմ և յայտարարելով,
որ աւանց իրենց գիտութեան և հաւանութեան կնքուած դաշնա-
գիրը միջազգային իրաւունքի տեսակէտից զուրկ է արեւէ արժէ-
քից և պարտագիր չէ իրենց համար: Սակայն, այս խոզազուութեան
խորհրդաժողովը Տրապիզոնում նոյնպէս հանդիսանում է միջազ-
գային-իրաւական կեանքի մի ազատ, Անդրկովկասը զատ

Ֆաքթօ՝ իրապէս արդէն պետութիւն է, թէև դեռ չի յայտարարուել ու չի տեղեկագրել պետութիւններին իր անկախութիւնը:

Բէուֆ պէյ չգտնանալով այդ բացատրութիւններէն, չարք մը հարցումներ ըրաւ, որոնց պատասխանները ստանալէ վերջ հետեւեալ յայտարարութիւնը ըրաւ Մարտ 3ի նիստին. «Օսմանեան կայսերական պատուիրակութիւնը, անդրկովկասեան պատուիրակութեան նախադասի արած յայտարարութիւններին ծանօթանալուց յետոյ, հաստատում է, որ այդ պատուիրակութիւնը բողկացած է Սէյմի պատուիրակներից, որ յիշեալ պետութեան կազմակերպութիւնը չի համապատասխանում միջազգային հանրային իրաւունքին եւ որ այդ պետութիւնը դեռ յայտարարութիւն չի արել իր անկախութեան մասին: Օսմանեան կայսերական կառավարութիւնը անկեղծօրէն բազմալով Անդրկովկասի ժողովուրդների ազատագործացումին և կամենալով բարի հարեւանակցան յարաբերութիւններին մէջ մտնել, այդ ժողովուրդների հետ՝ խնդրում է անդրկովկասեան կառավարութեան՝ որոշել եւ պաշտօնապէս յայտարարել ձեւը այն կառավարութեան, որի կազմութեան մասին խօսում է ինքը, հողի սամանները, պետական լեզուները և կրօնը, այլ եւ ճշդորոշել յիշեալ կառավարութեան վիճակն ու դիրքը օսմանեան կայսրութեան նկատմամբ»:

Բէուֆ պէյը կրկնեց որ օսմ. պատուիրակութիւնը կը պնդէ Պրեսթ-Լիթովսքի դաշնագրին վրայ, որ պարտադիր է Անդրկովկասի համար, քանի որ ան յայտարարած չէ իր անկախութիւնը: Իսկ կովկասեան հանրապետութիւններու անկախութեան ճանաչումը ննարաւոր կ'ըլլայ միայն առանձին կէտով մը Անդրկովկասի և Թուրքիոյ միջեւ կնքուելիք դաշնագրի մէջ. նման դաշնագիր կնքելու համար բանակցութիւններ կարող են սկսիլ այն ժամանակ միայն, երբ անդր. պատուիրակութիւնը հրատարի Պաթումի, Կարսի և Արտահանի սանջաքներու վրայ օւնեցած յաւակնութիւններէն: Իսկ ինչ կը վերաբերի Անատոլուի ժողովուրդներու ինքնորոշման և Թրքահայաստանի ինքնավարութեան հարցին, այդ Թրքական ներքին խնդիր է և չի կրնար քննութեան առնուիլ. օսմ. պատուիրակութիւնը թոյլ չի տար միջամտելու իր ներքին գործերուն:

Երկու պատուիրակութիւնները որոշեցին դիմել իրենց կառավարութիւններուն նոր հրահանգներ ստանալու համար, և բանակցութիւնները ժամանակ մը ընդհատուեցան:

Անդրկ. պատուիրակութիւնը իր անդամներէն մէկ քանին, որոնց մէջ նաև Յ. Քաջազնուին, Թիֆլիս գրկեց՝ բերանացի զեկուցում տալու և նոր հրահանգներ բերելու համար: Վրացիները և

Թաթարները կողմնակից էին պատուիրակութեան նախագահին արտակարգ լիազօրութիւններ տալու։ Սէյմը Մարտ 13ի իր նիստին մէջ, որոշեց տալ «պատուիրակութեան նախագահ և Անդրկովկասի արտաքին գործոց նախարար Ա. Ի. Չխենկելիին արտակարգ լիազօրութիւններ՝ ինքնուրոյն կերպով այդ ուղղութեամբ անհրաժեշտ քայլեր առնելու համար»։

Տրապիզոնի բանակցութիւններէն առաջ, Թրքական բանակը արդէն սկսած էր յառաջանալ, Յունւ. Յունւ. 31ին գրաւած էր Երզնկան, Փետր. 27ին Էրզրումը, իսկ Մարտ 23ին Սարըզամիչը։

Չխենկելի լիազօրութիւններ ստանալէ վերջ՝ պատուիրակութիւնը խորհրդատուութիւններ Երզնկայի մէջ, Մարտ 23-ին, յայտարարեց, որ Թուրքերուն կը զիջի ամբողջ Օլթիի շրջանը, Արտահանի շրջանի հարաւային մասը, Կարսի շրջանի հարաւարեւմտեան մասն ու Կարգլանի շրջանի արեւմտեան մասը և պատրաստակամութիւն կը յայտնէ Թուրքերու հետ միասին Թրքահայկական խնդրի լուծման համար գտնել Օսմ. կայսրութեանը ընդունելի ձեւ մը, որ նոյն ժամանակ հնարաւորութիւն տար թրքահպատակ հայերուն և ուրիշ ժողովուրդներուն վերադառնալու իրենց տեղերը և ստանալու ապահովութեան որոշ երաշխիքներ։

Րէուֆ պէյ պատասխանեց, թէ ինք պէտք ունի կառավարութեանէն նոր հրահանգներ ստանալու և ընդմիջում առաջարկեց։ Միւս օրը, Փետրուար 24-ին, Սարըզամիչի անկման յաջորդ օրը, Թուրքերը տուին հետեւեալ վերջնագիրը.

«Պարոն նախագահ, օսմ. կայսերական կառավարութիւնը պընգում է 1918 Մարտ 21-ի յայտարարութեան վրայ և խնդրում է ննդըրկ-յարգելի պատուիրակութեան այդ առթիւ, 48 ժամուայ ընթացքում, տալ վերջնական պատասխան», այսինքն՝ ընդունելի «Պրեսթ-Լիթովսքի դաշնագիրը և Անդրկովկասը յայտարարել անկախ։ Պատուիրակութիւնը տեղեկացուց Թիֆլիս և Մարտ 26-ին ստացուեցաւ կառավարութեան պատասխանը, որով կը զիջէին Կարսի նահանգը և Արտախի շրջանը, մերժելով զիջել Պաթումը։

Պատուիրակութիւնը նկատի առնելով ռազմաճակատի վիճակը և Թուրքերու սպառնական դիրքը. միաձայն որոշումով հեռագրեց Թիֆլիս՝ պնդելով Պրեսթ-Լիթովսքի դաշնագիրը ընդունելու անհրաժեշտութեան վրայ։ 48 ժամուան պայմանաժամը լրացաւ, ու Թիֆլիսէն պատասխան չէր ստացուած։ Չխենկելին, պատուիրակութեան միաձայն որոշումով, Րէուֆ պէյին հաղորդեց հետեւեալ պատասխանը. «Անդրկովկասեան հայտարար պատուիրակութիւնը, ի պատասխան օսմանեան կայսերական պատուիրակութեան 1918 Ապրիլ 6 նամակի, պատիւ ունի յայտարարելու, որ

ինքը ընդունում է Բրեստ-Լիտովսկի դաշնագիրը և պատրաստ է շարունակելու բանակցութիւնները՝ հիմնուելով նրա վրայ: Պատուիրակութեան հայ անդամները՝ Յ. Քաջազնունի և Ա. Սատրեան եւս հեռագրեցին Սէյմի Դաշնակցական Ֆրակցիային, թէ «անհրաժեշտ ենք նկատում հրաւիրելու Ն. Յ. Դաշնակցութեան ամենալուրջ ուշադրութիւնը այն բանի վրայ, որ ստեղծուած պայմաններում Բրեստ-Լիտովսկի դաշնագրի ընդունումը պէտք է համարել փոքրագոյն չարիք»:

Երեք օր վերջ, Ռէուֆ պէյ պատասխանեց հետեւեալ գրութեամբ. «Տրապիզոն, 1918 Ապրիլ 13: Պարոն նախագահ, օտմանեան կայսերական կառավարութիւնը տեղեկացաւ Անդրկովկասեան պապուիրակութեան Ապրիլ 10 գրութեան, որ ստորագրուած էր արտաքին գործոց նախարար և Անգր. պատուիրակութեան նախագահ պարոն Չլոսնկելիի կողմից: Բայց որպէսզի կարողանայ մասնակից դարձնել իր դաշնակիցներին եւս բարեկամութեան դաշինքի բանակցութիւններին, որ ինքը պատրաստ է քննելու, անհրաժեշտ է ամենից առաջ, որ Անդրկովկասը յայտարարէ իր անկախութիւնը: Ընդունեցէք, պարոն նախագահ, ամենաբարձր յարգանացս հաւատարմութիւնը: Ռէուֆ»:

Յաջորդ օրը, Ապրիլ 1-ին (հ. տ.) Անգր. կոմիտարիատի նախագահ Կեկելկորիէն ստացուած հեռագրով պատուիրակութիւնը ետ կը կանչուէր, որովհետեւ Անդրկովկասի եւ Թուրքիայի միջև զարկի չէր եղել կայացնել խաղաղ համաձայնութիւն Անդրկովկասի ստամանային հարցի մասին»: Պատուիրակութիւնը Տրապիզոնէն հեռանալու ատեն, իր կողմէ թուրքերուն յայտարարեց, որ բանակցութիւնները չէին խզուեր, այլ կ'ընդհատուէին:

Թուրքերը նոյն ատեն կռիւներ սկսած էին Պաթումի ճակատին վրայ: Սէյմի նիստին մէջ կառավարութիւնը պարզեց կացութիւնը և երկրին մէջ զինուորական վիճակ յայտարարուեցաւ, արտակարգ լիազօրութիւններով օժտուած 3 հոգինոց մասնաւոր մարմին մը կազմուեցաւ վարելու համար պատերազմի գործը: Մարմնի անդամներ ընտրուեցան վարչապետ Ե. Կեկելկորին, ելլեմտական նախարար Խ. Կարճիկեանը և ներքին գործոց նախարար Ն. Ռամիշվիլին: Նոյն ատեն կովկասեան ժողովուրդներուն ուղղուած կոչ մը հրատարակուեցաւ, պարզելով թուրքերու անարդարանալի պահանջները, և հրաւէր եղաւ ժողովուրդին՝ զէնք առնելով պաշտպանել հայրենիքը:

Հայերը արդէն պատերազմի մէջ էին, Սէյմի որոշումներով վրացիներն ալ կառուի կը մտնէին: Բայց Ապրիլ 1ին, թուրքերը առանց զիմադրութեան կը գրաւէին Պաթումը. Աջարիայի և Ա-

խալցիայի ամբողջ մտնմտականութիւնը թուրքերուն միացած էր։ Սէյմի Ապրիլ 9ի նիստին մէջ դրուեցաւ Անդրկովկասի անկախութեան յայտարարութեան հարցը և ընդունուեցաւ հետեւեալ բանաձեւը. «Անդրկովկասի Սէյմը որոշից յայտարարել Անդրկովկասը Ռամկավար-Դաշնակցական Հանրապետութիւն»։ Նոյն նիստին մէջ ընդունուեցան Կեկեչկորիի «առաջադեմ» կառավարութեան հրաժարականը և Զխենկելիին յանձնուեցաւ նոր կառավարութեան կազմութիւնը, որուն անդամակցեցան հայերէն Ա. Սատիսեան (Ելեւմտական), Ա. Սահակեան (պարսնաւորման), Յ. Քաջազնունի (խնամատարութեան)։

Զխենկելիին Ապրիլ 10ին հեռագրով տեղեկացուց թոյր պետութիւններուն Անդրկովկասի անկախութեան յայտարարութիւնը։ Նոյն ատեն հեռագրեց Վէհիպ փաշային, աւելցնելով, որ Անգլիոյ Սէյմը ընդունեալ է Գրեթ-Լիթովսկի Դաշնագիրը։

Թուրքերը չդադրեցուցին իրենց յառաջխաղացումը և Ապրիլ 12ին գրաւեցին Կարսը։ Զխենկելիին նախապէս զիջած էր Կարսը թուրքերուն, առանց տեղեակ պահելու գահլիճի միւս անդամները, որոնք բողոքեցին անոր այդ քայլին դէմ։

ԻՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ՌՈՒՍԱՍՏԱՆ

Ռուսաստանի խորհրդային կառավարութեան 1917 թ. 2/15 Նոյեմբեր Յայտարարագիրը՝ Ռուսաստանի ազգութիւնների իրաւունքների մասիմ։

Բանուորների և գիւղացիների հոկտեմբերեան յեղափոխութիւնը սկիզբ առաւ ազատագրութեան ընդհանուր դրօշակեալ...։

... Մնում են Ռուսաստանի ժողովուրդները միայն, որ ենթակայ են եղել և ենթակայ են ճնշումների և կամայականութեանց, և որոնց ազատագրութիւնը հարկ է իրագործել վճռականապէս և անվերադարձ կերպով...։ Խորհուրդների Համագումարը այս տարուան Յուլիոս ամսին հաշակեց Ռուսաստանի ժողովուրդների ազատինքնորոշման իրաւունքը։

Խորհուրդների երկրորդ համագումարը այս տարուան Հոկտեմբեր ամսին հաստատեց Ռուսաստանի ժողովուրդների այս անբանաբարելի իրաւունքը, աւելի վճռականորէն և որոշ։

Այդ խորհուրդների կամքը ի կատար ածելով՝ ժողովրդական Կոմիտարների Խորհուրդը որոշեց՝ Ռուսաստանի ազգութեանց հարցի մէջ իր գործունէութեան հիմքում հետեւեալ սկզբունքները դնել։

1. — Ռուսաստանի ժողովուրդների հաւասարութիւնը և վեհագետութիւնը:

2. — Ռուսաստանի ժողովուրդների ազատ ինքնորոշման իրաւունքը, մինչեւ անջատումն և կազմումն ինքնուրոյն պետութեան:

3. — Վերացումն ազգային և ազգային-կրօնական ամէն կարգի առանձնաշնորհումների եւ սահմանափակումների:

4. — Ազատ զարգացումն ազգային փոքրամասնութեանց և ազգագրական խմբակցութեանց, որ ապրում են Ռուսաստանի հողի վրայ:

Այստեղից բխող թանձրացեալ հրամանագիրները կը մշակուին անմիջապէս, երբ կազմուած կը լինի ազգային գործերի յանձնախումբը:

ԲՐԵՍՏ-ԼԻԹՈՎՍԿԻ ԶԻՆԱԴԱԴԱՐ

Կնքուած 2/15 Դեկտ. 1917 թ. Բրեստ-Լիտուականում, մի կողմից Ռուսաստանի Սոց. Դաշն. Խորհ. Հանրապետութեան և միւս կողմից Գերմանիայի, Աւստրո-Հունգարիայի, Բուլկարիայի և Տաճկաստանի միջև:

1. — Չինադադարը սկսուում է 1917 թ. Դեկտ. 17-ի կէսօրին և տեւում է մինչեւ 1918 թ. Յունուար 14-ի կէսօրը...

(Հետեւում են Յօդ. 2—9, պարունակելով մանրամասնութիւններ):

10. — ... Տաճկական և ռուսական գլխաւոր զօրահրամանատարութիւնները յայտնում են իրենց պատրաստակամութիւնը՝ յետ կանչելու իրենց զօրքերը (չէզոք) Գարսիաստամից...

ԽՈՐՀ. ՄԻՈՒԹԵԱՆ ՀՐՈՎԱՐՏԱԿԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՄՍՍԻՆ

(1917 Դեկտ. 30)

Ժողովրդական Գործավարներու Խորհուրդը կը յայտարարէ հայ ժողովուրդին, որ Ռուսիոյ գիւղացիական և բանուորական կառավարութիւնը պիտի պաշտպանէ հայութեան իրաւունքները Ռուսիոյ կողմէն ընագրաւուած թրքապատկան Հայաստանի վերայ, ազատ ինքնորոշման հիմունքով, մինչեւ լիակատար անկախութիւն:

Ժողովրդական Գործավարներու Խորհուրդը կը գտնէ, որ այս իրաւունքի իրացումը հնարաւոր է այն պարագային միայն, երբ ստեղծուած են շարք մը նախնական երաշխիքներ, բացարձակօրէն անհրաժեշտ հայ ժողովուրդի ազատ հանրաքուէն արտայայտելու համար:

Այդ կարգի երաշխիքներէն են, ըստ ժող. Գործավարներու Խորհուրդի, —

1. — Զօրքերու հետացումը Թրքական Հայաստանի սահմաններէն և անյապազ կազմութիւնը հայկական ժողովրդական միլիտի, ի խնդիր Թրքական Հայաստանի ընկերչներու անհատական և հաւաքական ապահովութեան:

2. — Անարգել վերադարձը դէպի Թրքահայաստան թէ գաղթահայերու և թէ տարագիր հայերու, որոնք ցրուած են զանազան երկիրներու մէջ:

3. — Անարգել վերադարձը դէպի Թրքահայաստան այն հայերու, որոնք պատերազմի շրջանին թուրք իշխանութեանց կողմէ քշուած էին դէպի Թուրքիոյ խորերը: Ժողովրդական գործավարներու խորհուրդը հաշտութեան բանակցութեանց շրջանին թուրք իշխանութեանց հետ՝ պիտի պնդէ այս պահանջի գործադրութեան վրայ:

4. — Կազմութիւնը Թրքական Հայաստանի ժամանակաւոր ժողովրդական վարչութեան, Երեսփոխաններու Սովիեթի և Հայկական Կոմիտէի միջոցով, որոնք ընտրուած պիտի ըլլան դեմոկրատիկ հիմերով:

Կովկասեան գործերու Արտակարգ ժամանակաւոր գործավար Ստեփան Շահումեանի կը հրահանգուի՝ ըստ ամենայնի օժանդակել Թրքահայաստանի ժողովուրդին յիշատակուած երկրորդ և երրորդ կէտերու իրագործումին մէջ, ինչպէս նաեւ կազմել տեղական յանձնախումբ մը ճշդելու համար, թէ ի՞նչ ձևով զօրքերը պիտի քաշուին Թրքական Հայաստանի սահմաններէն:

Ծանօթութիւն.— Թրքական Հայաստանի աշխարհագրական սահմանները պիտի ճշդուին հայ ժողովուրդի ներկայացուցիչներու կողմէ, ընտրուած դեմոկրատիկ հիմերով, համաձայնաբար դրկից և վիճելի (միւտաբլուման և ուրիշ) շրջաններու ներկայացուցիչներու հետ, դարձեալ ընտրուած դեմոկրատիկ հիմերով, ինչպէս նաեւ կովկասեան գործերու Արտակարգ ժամանակաւոր գործավարի հետ:

Ժողովրդական գործավարներու խորհուրդի նախագահ՝
Ուլխանով Լեմիճ

Ազգութեանց գործերու ժողովրդական գործավար՝
Ջուղաշվիլի-Սթալիճ

ՆԱԽԱԳԱՀ ՈՒՒԼՍԸՆԻ 14 ԿԷՏԵՐԸ

Զինադադարի պայմանների մասին: 1918 թ. Յունուար 8-ին Կոնգրեսին ուղղուած պատգամագրից...

...6.— Պարպուռն ոռուսական բոլոր հողամասերի...

12.— Օսմանեան Կայսրութեան տաճկական մասերը իրենց ժամանակակից կազմով պէտք է ստանան ապահովուած ու հաստատուն վեհապետութիւն: Իսկ ներկայիս թիւրքերի իշխանութեան տակ գտնուող միւս ազգութիւնները պէտք է ստանան ամերկբայ երաշխիք իրենց գոյութեան համար, այլ և բացարձակապէս ամխախտելի պայմաններ՝ իմքորէն զարգացման: Տարտանելը շարունակ բաց պիտի մնայ նաևերի ազատ անցքի ու բոլոր ազգերի առեւտուրի համար, միջազգային երաշխիքներով:

ԲՐԵՍՏ-ԼԻՏՈՎՍԿԻ ԴՍՇՆԱԳԻՐ

Հաշտութեան դաշն՝ կնքուած 1918 թ. Մարտ 3/17-ին Բրեստ-Լիտովսկում, մի կողմից Ռուսաստանի Սոց. Դաշն. կորս. Հանրապետութեան, և միւս կողմից Գերմանիայի, Աւստրո-Հունգարիայի, Պուլկարիայի և Տաճկաստանի միջև:

Լիազօրներ.— Ռուսաստանի կողմից՝ Սոկոլովիկով, Կարախան, Ջիչերիմ և Գետրովսկի. Գերմանիային՝ Քիլմամ, Ռոզենբերգ, Հոֆմամ և Հորմ. Աւստրո-Հունգարիայի՝ Չերնիմ, Մերէյ Յոմ Կապոս, Մերէ և Ջիչերիչ - Յոմ - Բաղամի. Բուլկարիայի՝ Յոչև, Գամչև և Ամաստասով. Տաճկաստանի՝ Հաքքը փաշա և Ջէքի փաշա:

ՅՕԴ. 4.— ... Ռուսաստանը պիտի անէ իր բոլոր կարելին, ապահովելու համար շուտափոյթ պարպումը Արևելեան Ամատոլիայի ծախածոցների և սրանց կանոնաւորեալ վերստին յանձնումը Տաճկաստանին:

Արդամամի, Կարսի և Բաթումի շրջանները նմանապէս անյապաղ պարպուում են ոռուս զօրքերի կողմից: Ռուսաստանը պիտի չխառնուի այդ շրջանների պետական-իրաւական և միջազգային-իրաւական յարաբերութեանց նոր կազմակերպութեան մէջ, այլ այդ շրջանների ազգաբնակչութեան պիտի վերապահէ սահմանելու նոր կարգ, համաձայնութեամբ դրացի պետութիւնների և մասնաւորապէս Տաճկաստանի:

ՅՕԴ. 6.— Ռուսաստանը պարտաւորուում է անմիջապէս հաշտութիւն կնքել Ուկրայնայի Ժողովրդական Հանրապետութեան հետ:

և Հանաչել այդ պետութեան և Քառեակ Համաձայնութեան երկիր-
ների միջեւ կնքուած համաձայնութիւնը [18 Փետրուար 1918 թ.
Բրեստ-Լիթովսկում]:

Ուկրայնայի հողը անյապազ պիտի պարպեն ուսև զօրքերը և
ուսև կարմիր գվարդիան: Ռուսաստանը դադարեցնում է ամէն
քարոզութիւն Ուկրայնայի ժող. Հանրապետութեան կառավա-
րութեան կամ հասարակական հիմնարկութիւնների դէմ:

Էսալամդիամ և Լիթլամդիամ նմանապէս անյապազ պարպեն
ուսև զօրքերի կողմից...

Ֆիմլամդիամ և Ալամգ կղզիները նմանապէս...

ՅՕԴ. 7.— Գարնկաստամը և Աֆղամիստամը ազաա և անկախ
պետութիւններ լինելով՝ դաշնագիր կողմերը պարտաւորուում են
յարգել նրանց քաղաքական և անտեսական անկախութիւնը և
հողային անձեռնմխելութիւնը:

ԼՐԱՑՈՒՑԻՉ ԴԱՇՆԱԳԻՐ ԲՐԵՍՏ - ԼԻԹՈՎՍԿԻ

Կնքուած 1918 թ. Մարտ 3-ին Խորհ. Ռուսաստանի և Տաճ-
կաստանի միջեւ:

Լիազօրներ.— Խորհ. Ռուսաստանի՝ Սոկոլովիկով, Կարախան,
Ձիչերիմ և Գետրովսկի. Տաճկաստանի՝ Հաքքը փաշա և Ձէրի փաշա:

ՅՕԴ. 1.— Ընդունուած են հետեւեալ որոշումները, որ վե-
րաբերում են մանրամասնութեանց այն շրջանների [Կարս, Արդա-
նաս, Բաթում] պարպումը ի կատար ածելուն, որոնց մասին խօս-
ւում է հաշտութեան հաւաքական դաշնագրի [Բրեստ-Լիթովսկի]
յօդուած 4. պարբերութիւն 2-ի մէջ:

ա) Այս նպատակի համար Ռուսաստանի Հանրապետութիւնը
պարտաւորուում է ներկայ դաշնագիրը ստորագրելուց յետոյ, Յ—7
չաբթուայ ընթացքում հեռացնել պատերազմից առաջ սահմանից
այն կողմը գոյութիւն ունեցող և վերոյիշեալ շրջաններում գրե-
նուող իր բոլոր ոյժերը, այլ և պաշտօնատար անձերը, թէ՛ քա-
ղաքացիական և թէ՛ զինուորական:

դ) Ռուսաստանի Հանրապետութիւնը սահմանի վրայ իւրու-
քանչիւր 150 կամ աւելի քիլոմետրի համար պահում է մէկ զօրա-
բաժին (դիվիզիա), ցրում է մնացեալ բանակը և ուղարկում է եր-
կբի ներսերը:

ե) Ռուսաստանի Հանրապետութիւնը պարտաւորուում է զօրա-
ցրուել և բոլորովին արձակել տաճկանպատակ ՀԱՅ ՀՐՈՍԱԿՈՒՄ-
ԲԵՐԸ, որ գտնուում են ուսև հողի վրայ և գրաւուած տաճկական
շրջանների մէջ:

է) Ռուսաստանի հանրապետութիւնը, յառաջիկայում, մինչեւ ընդհանուր հաշտութիւն կնքելը, իր սահմանի վրայ և կամ Կովկասում պիտի չկենտրոնացնէ մէկ զօրաբաժնից (դիւրիդիա) աւելի զօրք, մինչեւ իսկ մարզանքի նպատակներով :

Եթէ ներքին ապահովութեան նկատումներով անհրաժեշտ համարուի այդպիսի կենտրոնացում, այդ դէպքում պահանջուում է, որ այդ մասին առաջուց նախազգուշացուեն Քառեակ Ձինսկցու թեան պետութիւնները :

Դրան հակառակ, Տաճկաստանը ստիպուած է, մնացեալ ուրիշ թշնամիների դէմ պատերազմը շարունակելու անհրաժեշտութիւնից դրդուած, պատերազմական վիճակի մէջ պահել իր բանակը :

807. 2.— Դաշնադիր կողմերը... կազմում են երկու խառն՝ ռուս-տաճկական Յանձնախումբեր : (Առաջին Յանձնախումբը վերականգնում է նախապատերազմեան սահմանագիծը՝ պարսկական սահմանագլխից սկսած մինչեւ երեք սանճագները՝ Կարսի, Արտամալի և Գաթումի սահմանը) :

Իսկ երկրորդ Յանձնախումբը պիտի որոշէ սահմանագիծը Ռուսաստանի և Ռուսաստանի Հանրապետութեան կողմից պարպուելիք սանճագների միջև՝ համապատասխան հաշտութեան հաւաքական Դաշնագրի [Բրեստ-Լիտովսկի] յօդ. 4, պարբ. 2-ի : Սահմանագիծը պիտի վերականգնուի այն կերպ, ինչ որ գոյութիւն ունէր 1877—78 թ. ռուս-տաճկական պատերազմից առաջ :

807. 8.— [Վերաբերում է ռուս և տաճիկ զօրքերի կողմից պարսկական հողը պարպելուն] :

807. 11.— Ռուսահպատակ մահմէտականները իրաւունք պիտի ունենան Տաճկաստան ներդաղթելու, հաշուեյարդարի ենթարկելով իրենց ստացուածքը և հետերնին տանելով իրենց ունեցածը :

ՊԱԹՈՒՄԻ ԽՈՐՀՐԴԱԺՈՂՈՎԸ

Սէյմի կողմէն ընդունուեցաւ Չխենկելիի առաջարկը՝ թուրքերուն հետ վերսկսելու բանակցութիւնները : Կազմուեցաւ պատուիրակութիւն մը հետեւեալ կազմով . Ա. Չխենկելի՝ նախագահ, Ն. Նիկողաձէ, Ա. Խատիսեան, Յ. Քաջագնունի, Մ. Գաջինսկի, Խան-Սոյսկի, և խորհրդականներ՝ զօրվ. Օգիշելիձէ, զօրվ. Ղարղանեան, Ռատուլ-Չատէ, Սաֆիքիւրդսկի, Մ. Բունեաթեան, Ս. Վրացեան, Զ. Աւալով ևն. :

Մայիս 11ին տեղի ունեցաւ խորհրդաժողովի բացումը Գա-

Թումի մէջ: Թուրքերուն կողմէ կը մասնակցէին. Խալիլ պէյ, Վէհիպ փաշա, Նուսրէթ պէյ, Օրխան պէյ ևն.: Գերմանիոյ կողմէն՝ զօրով Ֆոն - Լոսով, կոմս Շուլինսկուրկ և Օ. Ֆոն - Վեկինգսնկ: Նիսի սկիզբը դրուեցաւ նաեւ Լեոնականներու Հանրապետութեան մասնակցութեան հարցը, և Հայդար-Բէկ Պամաթ ընդունուեցաւ իբրեւ անոր պատուիրակը:

Խորհրդատուներն նախագահութիւնը ստանձնեց Խալիլ պէյը: Չիտենկելին Անդրկովկասեան պատուիրակութեան անունէն յայտարարեց, որ բանակցութիւններուն իբրեւ հիմք կ'ընթուանի Պրեստ-Լիթովսկի դաշնագիրը: Բայց Խալիլ պէյ մերժեց վճառկանօրէն այդ տեսակէտը. Տրապիզոնի բանակցութիւններու խզումէն ի վեր նոր դէպքեր պատահեցին, պատերազմ տեղի ունեցեր էր Թուրքիոյ և Անդրկովկասի միջեւ: Եւ որպէսզի բանակցութիւնները չձգձգուին, Խալիլ պէյ Չիտենկելիին յանձնեց կնքուած ծրար մը, որուն մէջ կը գտնուէր նախագիծը «հաշտութեան և բարեկամութեան դաշնագրին Թուրքիոյ և Անդրկովկասեան Հանրապետութիւններու Համագաշնակցութեան միջեւ»: Ասով ալ վերջացաւ խորհրդատուների նիստը:

Թուրքերու պահանջները չափազանց ծանր էին. վրաստանէն կ'առնուէր Պաթումը, Հայաստանէն՝ Ալեքսանտրապոլը: Խորհրդատուները յաջորդ օրը, Ֆոն - Լոսով կը հեռագրէր իր կառավարութեան. «Թուրքական ամէն չափ ու սահման անցած պահանջները՝ անջատելու գոտտ հայկական դաւառները, որպիսիք են Ախալքալաքը, Ալեքսանդրապոլը և Երևանի նահանգի մասերը, ազազակող կերպով խախտում են Բրեստ-Լիտովսկի դաշնագիրը և նպատակ ունեն ընաջնջել հայերին Անդրկովկասում: Այսօր երեկոյեան Թուրքերը վերջնագիր ներկայացրին, որ թոյլ տրուէ իրենց զօրքերին Ալեքսանդրապոլի վրայով անցնել Ջուլֆա, և այդ մասին ոչինչ չհաղորդեցին ինձի: Ես բողոքեցի նման ընթացքի դէմ»:

Մայիս 15ին Թուրքերը վերսկսան զինուորական շարժումները. դրուեցին Ալեքսանդրապոլը: Երևանի մէջ բացառիկ լիազօրութիւններ տրուեցան Արամին: Մայիս 25ին Ղարաքիլիսիէի ճակատը հայկական բանակը զօր. նազարբէկեանի հրամանատարութեան ներքեւ յաղթանակներ չահեցաւ. նոյն օրերուն Սարդարու պատի մէջ զօր. Սիլիկեան, Բաշ-Աբարան՝ Դրոն ետ մղեցին թշնամին մեծ կորուստներով:

Պաթումի մէջ Մայիս 11ին սկսած բանակցութիւնները արդիւնք տուած չէին: Թուրքերը մերժեցին նաև գերման ներկայացուցիչին միջամտութիւնը: Մայիս 25ին Պաթումէն մեկնեցաւ

գերման պատուիրակութիւնը, իսկ միւս օրը, Մայիս 26ին, Օսմպատուիրակութեան պետ Խալիլ պէյ անգրկովկ. պատուիրակութեան յանձնեց հետեւեալ վերջնագիրը.

ԱՆԴՐԿՈՎԿԱՍԵԱՆ ՊԱՏՈՒՐԱԿՈՒԹԵԱՆ ՆԱԽԱԳԱՀԻՆ

Յաւով հաստատում եմ, որ տակաւին ոչ մէկ որոշ պատասխան չի տրուած այն առաջարկութիւններին, որ ես պատիւ օւնեցայ օսմանեան կայսերական կառավարութեան կողմից յանձնելու Անգրկովկասեան Դաշնակցական Հանրապետութեան պատուիրակութեան Բաթումի խորհրդաժողովի առաջին նիստում, Մայիս 11ին, չնայած որ բաւական երկար ժամանակ, այսինքն՝ երկու շաբաթ է անցել այն օրից, երբ նրանք ձեւակերպուեցին: Մինչդեռ, ինչպէս յայտնի է ձերդ գերազանցութեան, Կովկասի վիճակը աւելի քան տագնապալի է ու երկդիմի և առանց յապաղելու պէտք է լուսարանուի:

Հարիւր հազարաւոր թուրքեր և մահմէտականներ Բաղւսւմ ու չրջակայքում տառապում են անխիղճ հրոսակների, այսպէս կոչուած յեղափոխականների արիւնոտ լծից, և անուղղելի աղէտը, որ սպառնում է այդ դժբախտներին, գառնում է աւելի ու աւելի անխուսափելի: Թուրք և մահմէտական բնակիչների ձակատագիրը Կովկասի միւս մասերում էլ, ուր թալանչիւնների եւ չարագործների բազմաթիւ կազմակերպուած հրոսախմբեր նրան պատճառում են անվերջ ու յարանուն կերպով ամէն կարգի բռնութիւններ, աւելի հանգստացնող չէ եւ չի կարող չհրաւիրել ամենալուրջ ու շաղրութիւն: Դուք կ'ընդունէք, սակայն, պ. նախագահ, որ այդ անունին արժանի և ո՛չ մէկ կառավարութիւն չի կարող գիտել անտարբեր աչքով, որ իր երկրին սահմանակից մի հողի վրայ անպատիժ կերպով աճեն նման ոճրագործութիւններ, եւ կը գիտակցէք, անշուշտ, որ օսմանեան կայսերական կառավարութեան գրութիւնը առանձնապէս փափուկ է Կովկասը ծուլատող անիշխանութեան հանդէպ, որովհետեւ այդ վերաբերում է նոյնպէս և առաւելաբար ապահովութեանը մի ազգաբնակչութեան, որ ցեղի ու կրօնի ամենաերտ ազգակցութիւնն ունի կայսրութեան բնակչութեան հետ: Միւս կողմից, ընդհանուր պատերազմի անխուսափելի պահանջները կայսերական կառավարութիւնը դնում են Կովկասի վրայով, երկաթուղիներով, ըստ կարելւոյն շուտ, գէպի պատերազմի ուրիշ ռազմաբեմ զօրքի ազատ փոխադրութիւնը ապահովելու անհրաժեշտութեան առջեւ: Այդ եւս պահանջում է, որ անյապաղ վերջ տրուի ներկայ երկդիմի կացութեան:

Այս բոլոր պատճառներով, օսմանեան կայտերական պատուիրակութիւնը պարտք է համարուժ պահանջել, որ անմիջապէս հազորդուի իրեն անդրկովկասեան պատուիրակութեան պատասխանը եղած առաջարկութիւններին, այլ և սահմանների օրբադրութեան վերաբերող նոր առաջարկին, որի բնագիրը պատիւ ունեցայ ընդ օմին ուղարկելու ձերդ գերազանցութեան:

Այսպիսով, իմ կառավարութիւնը՝ ընդունելով, որ միայն վերոյիշեալ առաջարկութիւնների ճշդիւ և արագ ընդունումը Անդրկովկասեան Դաշնակցական Հանրապետութեան կառավարութեան կողմից կարող է Կովկասը հասցնել գոհացուցիչ դրութեան և որ միայն այդ ընդունումը ի վիճակի է ստեղծել կայուն դրութիւն և համարուժ է բաւարար երաշխիք թուրք և մամէտական բնակչութեան ապահովութեան և անդօրրութեան համար, — յանձնարարել է ինձ խնդրելու ձերդ գերազանցութեան՝ հազորդել ինձ, այս օրուայ երեկոյեան ժամը Ցից սկսած, 72 ժամուայ ընթացքում, ընդունում է արդեօք հանրապետութեան կառավարութիւնը օսմանեան առաջարկութիւններն իրենց բովանդակ ծաւալով:

Ես պէտք է աւելացնեմ նաև, որ այդ երեք օրուայ ընթացքում յարաբերութիւնները մեր երկու կառավարութիւնների միջև կարող են պահել բարեկամական բնոյթ, ա՛յն անառարկելի պայմանով, որ թուրք զօրքերի գործողութիւնները Կովկասի հարաւում որեւէ դիմադրութեան չհանգիպեն: Ընդունեցէք և այլն: Խախտի:

Նոյն օրը, Մայիս 26ին, Թիֆլիս գումարուեցաւ Սէյմի վերջին նիստը, ուր վրացիներու սոցիալ-դեմոկրատ կուսակցութեան պարագլուխներէն Ի. Մերեթելի ըրաւ հետեւեալ յայտարարութիւնը.

Վրաց ժողովուրդը մնացել է մենակ. նրանից անջատուել են հայերը և կամովին՝ թուրքերը: Անդրկովկասի կեղծ անկախութիւնը խանգարում է նրան վարուելու ազատօրէն և իր լիազօրոյթերը գործադրելու իր անկախութիւնը պաշտպանելու համար:

Այս հանգամանքներում մեր պարտքն է ասել վրաց ժողովրդին. — Դու մնացել ես մենակ, չունես պետական կազմ, չունես քո պատուիրակութիւնը և, որքան էլ ծանր լինի խոստովանել, գու ապրում ես պարտնքներով. չկա՛ն նրանք, չկա՛յ Անդրկովկասի միութիւնը և, ուրեմն, եթէ ուզում ես փրկել քեզ, պաշտպանել քո շահերը, ինչպէս և քո հարեւանների շահերը, պէտք է ունենաս քո ինքնուրոյն պետական կազմը:

... Դժբախտաբար գոյութիւն չունի այլևս անդրկովկասեան

միութիւնը և փաստօրէն չկայ մի ընդհանուր ներկայացուցչական կենտրոնական մարմին, ուստի Սէյմը պէտք է յայտարարէ, թէ ինքը հրաժարուում է իր վրայ դրուած լիազօրութիւններէ, եւ ցրուի:

Վրացիները որոշեր էին հեռանալ Անդրկովկասեան Միութեանն եւ պատրուակներ կը հնարէին իրենց առած քայլը արդարացնելու համար: Վրացիներու պնդումին վրայ, Սէյմը ընդունեց հետեւեալ բանաձեւը. «Ի նկատի ունենալով, որ պատերազմի եւ խաղաղութեան խնդրում երեւան եկան հիմնական տարակարծութիւններ Անդրկովկասի անկախ հանրապետութիւնը կազմող ազգերի միջեւ, որով անհնար է դառնում ամբողջ Անդրկովկասի համար մի հեղինակաւոր իշխանութեան գոյութիւնը, Սէյմը արձանագրում է Անդրկովկասի քայքայման փաստը և յայտարարում չեղեալ իր լիազօրութիւնները»:

Մայիս 26ի կէսօրին ցրուեցաւ Սէյմը, իսկ հինգ ժամ վերջ նոյն սրահին մէջ վրացիներու Ազգային Խորհուրդը նիստ գումարեց, ուր տեղի ունեցաւ Վրաստանի անկախութեան յայտարարութիւնը: Զխենկելիին Պաթում հազորդուեցաւ այս լուրը, եւ Խալիլ պէյը Մայիս 26ին իր վերջնազորը առանձին առանձին շրջեց վրացական, հայկական և ազրպէյճանեան պատուիրակութիւններուն:

ԱԿՏ ՎՐԱՍՏԱՆԻ ԱՆԿԱՒՈՒԹԵԱՆ

(Թիֆլիս, 26 Մայիս 1918)

Վրաստանը շատ դարերի ընթացքում գոյութիւն է ունեցել որպէս ազատ և անկախ պետութիւն:

18-րդ դարու վերջին, նեղուելով ամէն կողմի թշնամիներից, Վրաստանը կամովին միացաւ Ռուսաստանին, պայմանով որ Ռուսաստանը պարտաւորուի պաշտպանել Վրաստանը արտաքին թըշնամիներից:

Ռուսական մեծ յեղափոխութեան տարիներին, Ռուսաստանում ստեղծուեցաւ մի այնպիսի կարգ, որի հետեւանքը եղաւ ամբողջ ռազմաճակատի փլուզումը և Անդրկովկասի պարպումը ռուս զօրքերի կողմից:

Թողուած իրենց սեփական ուժերին, Վրաստանը և նրա հետ միասին նաեւ ամբողջ Անդրկովկասը իրենց ձեռքը առին սեփական ճակատագիրը անօրինելու գործը եւ ստեղծեցին համապատասխան մարմիններ: Սակայն, արտաքին ուժերի ճնշումը ա-

աջ բերաւ Անդրկովկասեան երկիրները շաղկապող Միութեան քայքայումը եւ նրա քաղաքական ամբողջութեան լուծումը:

Վրաց ժողովուրդի ներկայ վիճակը հրամայական կերպով թելադրում է Վրաստանին անհրաժեշտութիւն՝ ստեղծելու սեփական պետական կազմակերպութիւն, ինքզինքը փրկելու համար սուրկացումից թշնամի ուժերի ձեռքով և ամուր հիմեր գնելու սեփական զարգացման համար:

Համաձայն դրա, Վրաստանի Ազգային Խորհուրդը, ընտրուած 1917 թ. Նոյմ. 22-ին Վրաստանի Ազգային ժողովի կողմից, ներկայիւս յայտարարում է բովանդակ ժողովուրդին.

1.— Այժմէն սկսեալ՝ վրաց ժողովուրդը կրում է վեհապետական իրաւունքներ, և Վրաստանը ներկայանում է լիազօր իրաւասութիւն ունեցող անկախ պետութիւն:

2.— Անկախ Վրաստանի քաղաքական կազմակերպութեան ձեւն է՝ դեմոկրատական Հանրապետութեան ստեղծումը:

3.— Միջազգային ընդհարումների դէպքերում՝ Վրաստանը մշտապէս մնում է չէզոք:

4.— Վրացական ժողովրդավար Հանրապետութիւնը ձգտում է ստեղծել բարի դրացիական յարաբերութիւններ միջազգային համակեցութեան բոլոր անդամների և մասնաւարապէս սահմանակից ժողովուրդների ու պետութիւնների հետ:

5.— Վրացական ժողովրդավար Հանրապետութիւնը իր սահմաններում երաշխաւորում է քաղաքացիական և քաղաքական իրաւունքներ բոլոր քաղաքացիների համար, առանց ազգութեանց գաւառութեանց, ընկերային դիրքի և սեռի խտրութեան:

6.— Վրացական ժողովրդավար Հանրապետութիւնը ազատ զարգացման լայն հնարաւորութիւն է ընձեռում բոլոր այն ժողովուրդներին, որ ապրում են իր հողի վրայ:

7.— Մինչեւ Սահմանադիր ժողով հրաւիրելը՝ բովանդակ Վրաստանի գլուխը կեցած են մնում Ազգային Խորհուրդը, որ լըրացւում է ազգային փոքրամասնութեանց ներկայացուցիչներով, և Ազգային Խորհուրդի առջեւ զառաքանապատու ժամանակաւոր կառավարութիւնը:

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱՆԿԱԽՈՒԹԵԱՆ ՅԱՅՏԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆԸ

Վրացիներու առած քայլը վրդովում յառաջ բերած էր հայկական շրջանակներուն մէջ, և այս պատճառով ալ հայ գործիչներու միջև միաձայնութիւն չկար Հայաստանի անկախութեան յայտարարութեան մասին: Հայոց Ազգ. Խորհուրդի և Սէյմի անդամներէն Ա. Ահարոնեան, Ստ. Մամիկոնեան, Ռ. Տէր Մինասեան և սոցիալիստ յեղափոխականները վճռական կերպով դէմ կ'արտայայտուէին անկախութեան: Խ. Կարճիկեան, Ս. Յարութիւնեան, Աւ. Շահխաթունեան, Ս. Վրացեան, Ա. Երզնկեան և ուրիշներ Հայաստանի անկախութեան յայտարարութենէն տարբեր ելք չէին գտներ:

Սէյմի լուծման օրը, Մայիս 28ի երեկոյեան, տեղի ունեցաւ Հ. Յ. Դաշնակցութեան Թիֆլիսի Ներկայացուցչական Ժողովի և Թաղային կոմիտէներու արտակարգ նիստը, ուր ընդունուեցաւ հետեւեալ բանաձեւը. «Ի նկատի ունենալով այն, որ Անդրկ. Սէյմի ինքնացրուումից և Վրաստանի անկախութիւն յայտարարուելուց յետոյ լուծուելու է Անդրկ. կառավարութիւնը, և հայ ժողովուրդը մնալու է բախտի բերմունքին, Ներկայացուցչական Ժողովը զանուամբ անհրաժեշտ, որ Հայոց Ազգային Խորհուրդը՝ ուժեղացնելով իր կազմը՝ անցնի գործելու հայութեան կենտրոնում, ստանձնելով կառավարական ֆունկցիաները, օժտուած դիկտատուական իրաւունքներով հայ կեանքի բոլոր երեւոյթների և գործերի նկատմամբ»:

Մայիս 27ին, Թուրքերու Ազգ. Խորհուրդն ալ որոշեց յայտարարել Ազրպէյճանի անկախութիւնը:

Հայաստանի անկախութեան յայտարարութեան վրայ կը զընդէին նաեւ Պաթումէն վերադարձած ներկայացուցիչները՝ Քաջազունի, Խատիսեան և Պապաջանեան: Յաջորդ օրը, Մայիս 28ին, Ազգային Խորհուրդը որոշեց Պաթում զրկել Ալ. Խատիսեանը, Մ. Պապաջանեանը և Յ. Քաջազունին, բացարձակ լիազօրութիւններ տալով բանակցելու և հաշտութիւն կնքելու յանուն ամկախ Հայաստանի: Այս թուականին արուեցաւ Հայաստանի անկախութեան որոշումը:

Իսկ Մայիս 29ին դումարուած Հ. Յ. Դ. Թիֆլիսի Կեդր. Կոմիտէի և Սէյմի ու Ազգ. Խորհուրդի դաշնակցական հասուածներու միացեալ նիստին մէջ անգամ մը ևս քննութեան առնուելով քաղաքական կացութիւնը որոշուեցաւ Հայաստանը յայտարարել անկախ հանրապետութիւն, կազմել միջկուսակցական հիմքերով կա-

աավարութիւն, և մինչև Օրէնսդրական ժողովի գումարումը Ազգ-
 Խորհուրդն ու կառավարութիւնը տեղափոխել Նրիւան, որ պէտք
 էր դառնար Հայաստանի Հանրապետութեան մայրաքաղաքը: Նոյն
 ժողովին մէջ վարչապետի թեկնածու նշանակուեցաւ Յ. Քաջազ-
 նունին:

Մայիս 30ին Ազգ. Խորհուրդը հրատարակութեան տուաւ
 անկախութեան յայտարարութիւնը:

Յ Ա Յ Տ Ա Ր Ա Ր Ո Ւ Թ Ի Ն

Անդրկովկասի քաղաքական ամբողջութեամ լուծումով և Վրաստա-
 մի ու Ազրբէյջանի անկախութեամ հռչակումով ստեղծուած մեր զրու-
 թեամ հաճեալ՝ Հայոց Ազգային Խորհուրդը իրեն յայտարարում է ճայ-
 կական զաւառմերի գերագոյն և միակ իշխամութիւմ: Որոշ ծամրակէտ
 պատճառներով թողմելով մօտիկ օրերը կազմել Հայոց Ազգային Կա-
 ռավարութիւմ՝ Ազգային Խորհուրդը ժամանակաւորապէս ստանձնում է
 կառավարական բոլոր ֆունկցիաները՝ հայկական զաւառմերի քաղա-
 քական և վարչական ղեկը վարելու համար:

Գ Ե Ր Մ Ա Ն Ի Ա Ե Ի Վ Ր Ա Ս Տ Ա Ն

Նախնական համաձայնութիւմ՝ կանոնաւորելու համար Գերմա-
 նիայի և Վրաստանի յարաբերութիւնները: Կնքւած 1918 թ. Մա-
 յիս 28ին, Փոթի:

(Լիազօրներ.— Գերմանիայի՝ Լոսսով՝ Վրաստանի՝ Զլեմկելի):
 Գլուխ 1.— Վրաստանի կառավարութիւնը ընդունում է 1918
 թ. Մարտ 3ին մի կողմից Գերմանիայի, Աւստրո-Հունգարիայի,
 Բուլղարիայի ու Տաճկաստանի, և միւս կողմից Ռուսաստանի մի-
 ջեւ կնքուած դաշնագրի (Բրեստ-Լիտովսկի) որոշումները որպէս կի-
 բարկելի հիմ՝ մշակելու համար յարաբերութիւնները Գերմանիայի
 հետ: Ըստ այդմ, Գերմանիոյ վերաբերմամբ համարւում են ընդու-
 նելի գլխաւոր դաշնագրի երկրորդ մասի տրամադրութիւնները,
 այլ և լրացուցիչ համաձայնութեան հիմունքները:

Գլուխ 2.— Պատերազմի ամբողջ տեւողութեան Վրաս-
 տանի կառավարութիւնը թոյլ է տալիս, որ զինակից պետու-
 թիւնները օգտւեն Վրաստանի սահմաններում գտնուող երկաթու-
 ղային ցանցից, զօրքերի և ռազմանիւթի փոխադրութեան հա-
 մար: Այդ նպատակով Թիֆլիսում հիմնւում է զինակամ Յանձնա-
 խումբ գերման ղեկավարութեան տակ, որ և իր վրայ պիտի առ-
 նէ, վրաց կառավարութեան հետ համախօսրեւորդ, կանոնաւորումը

երկաթուղային հաղորդակցութեան: Այդ Յանձնախումբի մէջ մտնել կարող են զինակից չորս պետութեանց ներկայացուցիչներ: Երկաթուղու կայարանները, ինչպէս նաեւ Փոթի նաւահանգիստը, պիտի դրուեն գերման զօրապահակապետեր (կոմսնգանս) և պաշտպանողական ջոկատներ (պիկէտ):

Չլուի 3.— Վրացական կառավարութեան գտնուած վայրում կը հիմնուի գերման դիւանագիտական ներկայացուցչութիւն, այդպէս և վրացական դիւանագիտական ներկայացուցչութիւն՝ Բերլինում:

Չլուի 4.— Վրաց կառավարութիւնը թոյլ է տալիս, որ գերման հիւպատոսներ նշանակուին վրացական պետութեան այն վայրերում, ուր որ գերման կայսերական կառավարութիւնը ցանկալի կը գտնէ նրանց նշանակումը:

Գերման կառավարութիւնը պարտաւորուած է համապատասխան իրաւունքներ վերապահել վրացական հիւպատոսներին:

Չլուի 5.— Երկայ նախնական համաձայնութիւնը, որ ուժի մէջ է մտնում ստորագրութեան օրից սկսած, հնարաւորին չափ ամենակարճ ժամանակամիջոցում պիտի փոխարինուի երկու կողմերի պետական համաձայնութեամբ, որ և պիտի որոշէ Գերմանիայի և Վրաստանի յարաբերութիւնները, որ չափով որ ներկայ դաշնագրի մի քանի մասեր չեն փոխարինուի ընդհանուր համաձայնութեամբ՝ մի կողմից զինակից չորս պետութեանց և միւս կողմից Վրաստանի կառավարութեան միջև:

ՏԱՃԿԱՍՏԱՆ ԵՒ ՎՐԱՍՏԱՆ

Հաշտութեամ եւ բարեկամութեամ դաշմ Տաճկաստանի և Վրաստանի միջեւ, կնքուած 1918 թ. Յունիս 4-ին Բաթումում*):

(Լիւաղօրներ.— Տաճկաստանի՝ Խալիլ պէյ և Վէհիբ փաշա. Վրաստանի՝ Ռամիշվիլի, Յոդիշիժէ, Գվազաւա և Ռցիխիձէ):

ՅՕԴ. 1.— Օսմանեան կառավարութեան և վրացական Հանրապետութեան միջեւ պիտի լինին հաստատուն խաղաղութիւն և մշտական բարեկամութիւն:

ՅՕԴ. 2.— Հետեւեալ սահմանագիծն է բաժանում Օսմանեան Կայսրութիւնը Վրաստանի, Հայաստանի, Ադրբէյջանի Հանրապետութիւններից (ձորոխ գետը Սեւ ծով թափուելու տեղից սկսած,

*) Զէ վաւերացում:

Տանկատանի և Ռուսաստանի սահմանագիծը նախ քան 1877 թ. պատերազմը մինչև և Շաւնաբադ լեռը, Խալիսամ եւ Մեպիսկորոյ լեռները, Փիբուսիթ լեռը՝ Արասթումանից երկու քիլոմետր հարաւ, Կարխուլդաղ լեռը, Կուր գետի վրայով՝ Ամխուրից հարաւ, Ղայարաշի, Օրթաթաւի և Կարակոյա լեռնազաղաթները, Թափիսկորա լճի վրայով, Շաւնաբադ, Կարակուզու, Սամսար լեռնազաղաթները և Դեւզէկրան սարը, Աճրիփար, Բաշրիրան եւ Նուրրախման լեռները, կարօւմ է (սահմանագիծը) Ալեքսանդրապոլ-Քիֆլիս երկաթուղագիծը Աղբուլաղ վայրից 5 քիլոմետր հեռաւորութեան վրայ, Խանվալի վայրը, Էջմիածին-Սարգարաբադ խճուղին Էջմիածնից արեւմուտք, զուգահեռ Ալեքսանդրապոլ-Ջուլֆա երկաթուղագիծին, Շարաղլու և Ղարաղաչ վայրերը, Էլփինչայ, Արփաչայ գետի դաշար, Շարաղլուբան լեռը, Կարաթուրնա, Արաշի, Կարակլին լեռները, Բեկիանչայի ջրբաժան գիծը և մինչև ռուս-պարսկական սահմանը՝ Ալիջին վայրի մօտ)։

60Դ. 3.— Օսմանեան կառավարութեանը պիտի հազորդուին այն դաշնագիրները, որ կնքուած են վրացական Հանրապետութեան կառավարութեան և Ադրբէյջանի ու Հայաստանի Հանրապետութիւնների կառավարութեանց հետ, նրանց համապատասխան սահմանագծերը որոշելու մասին։

60Դ. 4.— Դաշնագիր երկու կողմերը պարտաւորուում են իւրապէս արգելք հանդիսանալ իրենց հողամասերի սահմաններում հրոսթիմքեր կազմուելուն ու զինուելուն և պէտք եղած ժամանակ զինաթափ անել ու ցրել այնտեղ կազմուած բոլոր հրոսթիմքերը։

60Դ. 5.— (Վրաստանը պարտաւորուում է իր նաւահանգիստներում ապազինուած զինակի մէջ պահել, մինչև ընդհանուր հաշտութեան կնքումը, իր սնօրէնութեան ներքոյ գտնուող ռուս ազմանաւերը և Տանկատանի ու նրա դաշնակիցների հակառակօրդ հանդիսացող պետութեանց նաւերը)։

60Դ. 6.— Պիտի յարգուին Վրաստանում ապրող մանմէզականների կրօնական դաւանանքը և սովորոյթները։ Պիտի երաշխաւորուին նրանց համար խղճի ազատութիւն և կրօնական պաշտամունքի կատարում։

Նորին Կայսեր. Մեծութիւն Սուլթանի անունը պիտի յիշատակուի մանմէզականների հրապարակային աղօթքների մէջ։

Նրանք պիտի օգտուեն քաղաքացիական և քաղաքական նոյնպիտի իրաւունքներից, ինչ որ այլ դաւանանքների պատկանող միւս քաղաքացիները։

Նրանք կարող են կրթութիւն ստանալ իրենց մայրենի լեզուով և իրենց հաւատքի համաձայն :

Կրօնական կարիքները և բարեգործական ձեռնարկները ապահովելու նպատակով կարող են կազմուել մահմէդական ընկերակցութիւններ բարոյական դիմագծով, այլ և [նշանակուել] լիազօրներ՝ հռուսացանելու համար մղկիթներ, հիւանդանոցներ, գաղտոցներ, կրօնական և բարեգործական հիմնարկութիւններ՝ սահմանելով նրանց պահպանութեան համար շարժական և անշարժ հասութաբեր կալուածներ, վարիչների ղեկավարութեան տակ :

ՅՕԴ. 7.— (Կնքուամն հիւպատոսական համաձայնագրի, առեւտրական դաշնագրի և սւրիշ ակտերի, որ անհրաժեշտ են իրաւական ու անտեսական յարաբերութիւնները կանոնաւորելու համար) :

ՅՕԴ. 11.— Բրետ-Լիտովսկուս Օսմանեան կայսրութեան սւր դաշնակիցների և Ռուսաստանի միջև և կնքուած հաշտութեան հաւաքական եւ լրացուցիչ դաշնագրիների որոշումները այն չափով (միայն) կիրարկելի են դաշնագիր կողմերի համար, որ չափով որ նրանք չեն հակասի ներկայ դաշնագրին :

ՏԱՃԿԱՍՏԱՆ ԵՒ ՎՐԱՍՏԱՆ

Լրացուցիչ դաշնագիր, կնքուած Յոյժ Թուրքի

ՅՕԴ. 1.— Վրացական Հանրապետութեան կառավարութիւնը անյապազ պիտի սկսի իր զօրքերի ցրումը : Օսմանեան կառավարութիւնը և վրացական Հանրապետութեան կառավարութիւնը համաձայնութեամբ պիտի որոշեն, ընդհանուր պատերազմի ամբողջ ընթացքին, նրանց քանակական կազմը, այլ եւ զինուորական այն շրջանները, սւր պիտի նշանակուեն նրանք :

Օսմանեան կայսեր. կառավարութիւնը Վրաստանի սահմանների վրայ կը պահէ միմիայն այն քանակութեամբ զօրք, որ անհրաժեշտ է խաղաղութեան ժամանակ պաշտպանելու համար սահմանները :

ՅՕԴ. 2.— (Վրաստանը պարտաւորուած է իր հողամասից հեռացնել Տաճկաստանի և նրա դաշնակիցների գէժ պատերազմի մէջ զանուսդ երկիրներին պատկանող սպաներին և քաղաքացիական պաշտօնեաներին) :

ՅՕԴ. 3.— (Վրաստանը համաձայնութիւն է տալիս, որ իր գլխաւոր սահմագիտական երկաթուղագծերով Տաճկաստանը ամէն

կարգի ռազմական փոխադրութիւններ կատարէ: Այլ եւ, որ այդ փոխադրութիւնների վրայ հսկելու նպատակով տաճիկ սպաներ գտնուին գլխաւոր կայարաններում: Նմանապէս ուրիշ մանրամասնութիւններ՝ վերոյիշեալ փոխադրութիւնները կազմակերպելու մասին):

ՅՕԴ. 4.— Օսմանեան կառավարութիւնը իրաւունք ունի յօդ. 3-ում վերապահուած իրաւունքները իր դաշնակիցների բանակներին վերապահելու:

ՊԱԹՈՒՄԻ ԴԱՇՆԱԳԻՐԸ (*)

Մայիս 30ին (1918), Բաթումում, սկսուեցին բանակցութիւնները օսմանեան և հայկական պատուիրակութիւնների միջեւ: Մի շարք նիստերից յետոյ, կողմերը եկան համաձայնութեան, և Յունիս 4-ին, օսմանեան և հայկական պատուիրակութիւնները, հանդիսաւոր նիստում, ստորագրեցին հաշտութեան դաշնագիրը Թուրքիայի և Հայաստանի Հանրապետութեան միջեւ: Առաջին միջազգային վաւերաթուղթն էր այդ, որ ստորագրում էին ամկախ Հայաստանի ներկայացուցիչները (Ալ. Աստիոսեան, Յ. Քաջաղնուռի և Մ. Պապաջանեան):

Բաթումում ստորագրուած վաւերագրերն էին.— «Սաղազուութեան և բարեկամութեան դաշինք Օսմանեան Կայսրութեան կառավարութեան և Հայաստանի Հանրապետութեան միջեւ» և 3 յաւելուածներ, որոնցից առաջինը վերաբերում էր Թրանզիտին, երկրորդը՝ առեւարին սահմանակից շրջաններում և երրորդը՝ կրօնական ազատութեան պայմաններին: Մի համաձայնութեամբ էլ կարգադրում էր գերիների փոխանակութեան հարցը: Նոյն օրը Հայաստանի պատուիրակութիւնը մի համաձայնագիր էլ ստորագրեց Թուրքերի և ադրբէջանցիների ու վրացիների հետ երկաթուղային գոյքերի բաշխման մասին՝ ըստ երկաթուղագծի երկարութեան:

Բաթումի հիմնական դաշնագիրը բաղկացած էր 14 յօդուածներից: Երկրորդ յօդուածը գծում էր սահմանը Թիւրքիայի ու Հայաստանի միջեւ: Պէտք է նկատել, որ Մայիս 26-ի վերջնագրի համեմատութեամբ, այստեղ կայ որոշ տարբերութիւն. հայ պատուիրակութեան պնդումի վրայ Թիւրքերը զիջեցին Համամլու-Աշտարակ խճուղին, որով մօտ 1000 քառ. քիլոմետր տարածութիւն աւելացուեց հայերին թողուած հողերի վրայ:

Հայ-թրքական սահմանը որոշւում էր հետեւեալ կերպով.—

(*) Ս. Վրացեան. «Հայաստանի Հանրապետութիւն» էջ 132

Դեկտեմբերի լեռների գագաթներով անցնելով՝ սահմանագիծը փոխում է իր ընթացքը դէպի հարաւ՝ անցնելով Ազրիքար, Բաշքերան, Նուռուհման լեռների գագաթներով։ Նուռուհման գագաթից յետոյ շարունակում է հարաւային ուղղութեամբ և անցնելով շարունակ գագաթների գծով՝ հանդիպում է Ալեքսանդրապոլ-Թիֆլիս երկաթուղուն Աղբուլազ աւանից հինգ քիլոմետր դէպի արեւմուտք։ Այստեղից գալիս է գագաթների գծով մինչ Խանվալի աւանը, որտեղից գրեթէ ուղիղ գծով հասնում է մինչև Ալազեազի ամենաբարձր գագաթը և հետեւելով, դարձեալ ուղիղ գծով կը տրուէ էջմիածին-Սարդարապատ խճուղին, էջմիածնից 7 կիլոմետր դէպի արեւմուտք գտնուող կէտում։ Յետոյ, պտոյտ է անում այդ քաղաքի շուրջը 7 կիլոմետր տարածութեան վրայ, շարունակում է զուգահեռական ուղղութեամբ Ալեքսանդրապոլ-Ջուլֆա երկաթուղագծին մօտ 6 քիլոմետր տարածութեան վրայ այդ երկաթուղուց և 16 կիլոմետր դէպի հարաւ-արեւմուտք Բաշքերան աւանից՝ կտրում է այդ աւանից դէպի երկաթուղու գիծը գնացող ճանապարհը։ Յետոյ, շրջում է դէպի հարաւ-արեւելք, անցնում է Աչաղի-Կարարաղլար գիւղից մի քիլոմետր դէպի արեւմուտք Շաղաբլու, Ղարախաչ, Աչաղի-Չանտիչի աւաններով և հասնում է մինչև Էլփինչայը, որով շարունակում է մինչև Արփա աւանը։ Այս վերջին աւանից խառնում է Արփաչայի հովտի հետ, հասնում է մինչև Կայալու աւանը և հետեւելով Կայիդ գետի ընթացքին՝ հասնում է մինչև Աղտաբան լեռան գագաթը, յետոյ անցնում է Ղարատարնա, Ալաշին, Ղարանլիկ լեռների գագաթներով, հասնում է մինչև Ռիլիանչայի իջնելը, հետեւում է նրա հովտին, մինչև որ հասնում է Ազա աւանից դէպի հարաւ՝ ուռուպարոկական նախկին սահմանագծի վրայ գտնուող Ալիջին աւանը։

Չորրորդ յօդուածով ՎՍՍՖ կայսերական կառավարութիւնը պարտաւորուէ էր զէնքի ուժով օգնութիւն հասցնել Հայաստանի Հանրապետութեան կառավարութեան այն դէպքում, երբ վերջինս կը խնդրէր նրան այդ մասին՝ երկրում կարգը և անդորրութիւնը ապահովելու համար։

Վեցերորդ յօդուածը անօրինում էր Հայաստանում ապրող մահմէտականների կրօնական և քովորոյթի խնդիրները. սուլթանի անունը պէտք է յիշուէր մահմէտականների հասարակական ազօթքների մէջ։

Եօթներորդ յօդուածը վերաբերում էր հիւպատոսական և արեւելտրական համաձայնութիւնների կնքման։

Ութերորդ յօդուածում լսուելում էր երկաթուղային, իններոր-

դուժ պոստ-հեռագրական, իսկ տասներորդում՝ մի երկրի սահմանամերձ բնակիչների միւս երկիրն անցնելու իրաւունքներէ մասին :

Յօդուած 11րդով «Հայկական Հանրապետութեան կառավարութիւնը պարտաւորուած էր գործ դնել իր բոլոր ջանքերը՝ որպէսզի սոյն պայմանները ստորագրելուց անմիջապէս յետոյ հեռացնի Բագու քաղաքից այնտեղ գտնուող հայկական ոյժերը և ապահովէ, որ այդ հեռացումը ո՛չ մի ընդհարման տեղիք չտայ :

12րդ յօդուածը շոշափում էր Բրեստ-Լիտովսկի դաշնագրից բխող իրաւունքները :

13րդ յօդուածի համաձայն ներկայ պայմանագրի սահմաններից դուրս եզոյ և գրաւուած հողերը պէտք է անմիջապէս պարզուէին :

Ըստ յաւելուածների, թուրքերն իրաւունք էին ստանում, պատերազմի դէպքում, Հայաստանի վրայով զօրք փոխադրելու Երեւան-Ջուլֆա երկաթուղով ապահովուած էր ազատ երթեկուցութիւնը թուրքերի և հայերի համար, հայ գերի զինուորները իրաւունք պիտի ունենային վերադառնալ Հայաստան, Կարսի և Բաթումի շրջանների հայ գաղթականները կարող էին մի ամսուայ ընթացքում վերադառնալ իրենց տեղերը, միւս վայրերի գաղթականները՝ դաշնագիրը ստորագրելուց անմիջապէս յետոյ, իսկ թուրքահայերի վերադարձի խնդրի լուծումը յետաձգուած էր ընդհանուր պատերազմից յետոյ :

Այսպէսով, ըստ Բաթումի դաշնագրի, Հայաստան դառնում էր անկախ պետութիւն : Նրա հողի տարածութիւնը, մօտաւորապէս, 12.000 քառակուսի կիլոմետր էր, բնակչութեան թիւը, գաղթականներով միասին՝ մօտ մէկ միլիոն : Եւ... մայրաքաղաքից եօթը կիլոմետր հեռու՝ նայուած էին թրքական թնդանօթները... :

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԽՈՐՀՈՒՐԿԸ

Հաշտարար պատուիրակութիւնը Պաթումէն վերադարձնելով երջ, Հայոց Ազգ. Խորհուրդը վարչապետութիւնը յանձնեց Յ. Քաջազնունիին : Փողովրդական կուսակցութիւնը Մ. Պապաջանեանի գլխաւորութեամբ մերժեց մտնել Քաջազնունիի դա՛րձիմէն մէջ, որ կազմուեցաւ հետեւեալ կերպով. վարչապետ՝ Յ. Քաջազնունի, արտաքին գործերու նախարար՝ Ա. Խատիսեան, ներքին գործերու՝ Արամ, ելեւմտական՝ Խ. Կարճիկեան, զինուորական՝ Յ. Հախվերդեան :

Պաթովմի խորհրդաժողովէն յետոյ, Գերմանիոյ ներկայացուցիչ զօր. Փոն Գրեսը յայանեց, որ Յունիոս 25ին Պոլսոյ մէջ պիտի գումարուի խորհրդաժողով մը, մասնակցութեամբ Գերմանիոյ, Աւստրիականացարիոյ, Պուլկարիոյ, Թուրքիոյ և կովկասեան հասարակութիւններու ներկայացուցիչներուն՝ լուծելու համար Գովկասի և Թուրքիոյ միջեւ առկախ մնացած բոլոր խնդիրները: Հայ Ազգ. Խորհուրդի կողմէ այդ խորհրդաժողովին պատուիրակներ նշանակուեցան՝ Ա. Ահարոնեան, Ա. Խատիսեան և Մ. Պապաջանեան, որոնք Թիֆլիսէն մեկնեցան Յունիոս 14ին: Իսկ Ազգ. Խորհուրդը և կառավարութիւնը երկար ձգձգումներէ վերջ Յունիոս 17ին մեկնեցան Երեւան:

Թիֆլիսի և Երեւանի Ազգ. Խորհուրդներու շարք մը խառն նիստերուն մէջ վերջնական ձեւ ստացան Ազգ. Խորհուրդն ու կառավարութիւնը: Որոշուեցաւ եռապատկել Ազգ. Խորհուրդի անդամներու թիւը և հրաւիրել նաև թուրքերու, եղիպիներու եւ ոսուերու ներկայացուցիչները: Այս ձեւով կազմուեցաւ Հայաստանի առաջին օրէնսդրական մարմինը՝ Հայաստանի Խորհուրդ անուամբ, որու պաշտօնական բացումը տեղի ունեցաւ Օգոստ. 16ին: Նիստին ներկայ էին նաև Գերմանիոյ, Աւստրիականացարիոյ և Թուրքիոյ ներկայացուցիչները: Նախագահ Ա. Սահակեան արտասանեց բացման հետեւեալ ճառը.

«Քաղաքացիներ, պատգամաւորներ Հայաստանի Խորհրդի:

Գերագոյն Հայոց Ազգային Խորհրդի կողմից ես պատիւ ունեմ այսօր բաց անել անդրանիկ նիստը Հայաստանի Խորհրդի և յայտարարել, որ այսուհետեւ սա՛ է միակ լիազօր մարմինը՝ ամփոփող իր մէջ Հայաստանի Հանրապետութեան պետական իշխանութիւնը:

Այս օրը կը դառնայ մեզ համար պատմական եւ կը բանայ մինար լուսաւոր դարաշրջան մեր երիտասարդ պետութեան կեանքում, ինքնուրոյն քաղաքական և տնտեսական զարգացման:

Այս օրը կը մնայ միշտ յիշատակելի եւ ա՛յն պատճառով, որ առաջին անգամ իրականացած ենք տեսնում մեր նեղ հորիզոնի սահմաններում գեղեցիկ երազանքն ու նուիրական տենչը ինքնորոշման, թէև անհնարին դժուարին պայմաններում:

Ենթադրելով, որ մեր երկրի անկախութեան հարցին շատերը ձեզանից լուստեղեակ չեն՝ ես յոյժ կարեւոր եմ գտնում այս բարձր ժողովին ներկայացնել այն փուլերը, որոնցից անցել է սկզբը մինչև իր վերջին ձեւակերպումը անկախ պետութիւնների գաղափարը Անդրկովկասում:

Մեր հանրապետութիւնը, ինչպէս և միւսները, հանդէս եկան իբրև անկախ պետութիւններ ա՛յն օրից, երբ Անդրկովկասեան

Սէյմը Մայիս 26ին իրեն յայտարարեց կազմալուծուած . վրոյց սոցիալ-դեմոկրատ Ֆրակցիայի նախաձեռնութեամբ և առաջարկութեամբ նոյն օրն իսկ Վրաստանը յայտարարեց իրեն անկախ :

Անդրկովկասի ամբողջութիւնը փլելուց յետոյ մեր երկիրը թողուած էր իր բախտին, ուստի հայոց Ազգային Խորհուրդը շտապեց իր վրոյս վերցնել կառավարութեան բոլոր Ֆունկցիաները :

Հէնց այդ ժամանակն էր, որ ստացուեց օսմանեան կառավարութեան բոլորին յայտնի վերջնագիրը նոր հողային գրաւումների մասին և պանանջուած էր պատասխան 48 ժամուայ ընթացքում : Գերագոյն Խորհրդի կողմից անմիջապէս առանձին պատուիրակութիւն ուղարկուեց Բաթում յանձին Յ. Քաջաղնուհու, Մ. Պապաջանեանի և Ա. Խատիսեանի՝ տալով նրանց արտակարգ լիազօրութիւններ բանակցութիւններ վարելու տաճիկ պատուիրակութեան հետ :

Մեր պատուիրակութիւնը յաջողեցրեց որոշ ուղղումներ մտցնել սահմանների մէջ, բայց և այնպէս ստիպուած էր ընդունել վերջնագիրը և խաղաղութեան դաշինք կնքել Վէհիբ փաշայի եւ Խալիլ բէյի հետ : Այստեղ առաջին անգամ Հայոց Ազգային Խորհրդի պատգամաւորները պաշտօնապէս ճանաչուեցին իրրեւ ներկայացուցիչներ անկախ Հայաստանի և ստորագրեցին Յունիս 4ի դաշինքը :

Մեր պետութեան անկախութեան մասին յայտնի է նոյնպէս Տաճկաստանի դաշնակից պետութիւններին՝ Գերմանիային, Աւստրիային, Բուլղարիային : Պոլսում է մեր երկրորդ պատուիրակութիւնը, որի մէջ մտնում են Ա. Ահարոնեանը, Ա. Խատիսեանը և Մ. Պապաջանեանը, որոնք ուղեւորուել են այնտեղ օսմանեան կառավարութեան հրաւէրով, բանակցութիւններ վարելու Տաճկաստանի և նրա դաշնակից պետութիւնների հետ :

Այսպիսով բազմակողմանի քննելով մի կողմից երկրի ուժերը և այն հանգամանքները, որոնց մէջ գտնուած է հայ ժողովուրդը, եւ միւս կողմից՝ քաղաքական և անտեսական ստեղծուած դրութիւնը, Հայոց Ազգային Խորհուրդը սեղմեց իր սիրտը եւ անողոք գիտակցութեամբ որոշեց վերջնականապէս ընդունել վերջնագիրը և ճանաչել Հայաստանի անկախութիւնը՝ իրեն յանձնելով պատմութեան անաչառ դատաստանին :

Այո՛, մեր հանրապետութիւնը փոքր է ու նեղ իր օսմաններով . նա զրկուել է իր ամենազնահատելի երկրամասերից ու չի կարող իր մէջ սեղաւորել ամբողջ ազգաբնակչութիւնը և, կարծես թէ, պայմաններ չունի անկախ գոյութեան համար : Բայց ես կարծում եմ, որ երկրի սահմանները քարացած չեն կարող մնալ միշտ .

ևս հաւատում եմ, որ մեր երկրի սահմանները կ'ընդարձակուեն կեանքի երկաթէ ուժով, մեր արդար և անվիճելի իրաւունքների պաշտպանութեամբ դրաւուած հողամասերի վերաբերմամբ և նոր բարեկամական դաշինքով Տաճկաստանի եւ նրա զաշնակից պետութիւնների հետ, որոնց ներկայացուցիչները ներկայ են այսօր: Մենք ընտրել ենք համաձայնութեան եւ խաղաղութեան ուղին, եւ ուզում եմ յուսալ, որ չենք սխալուած:

Մինչ այդ, մենք կը կատարենք օրրութեամբ և անչեզ կերպով մեր այն պարտականութիւնները, որոնք ըխում են խաղաղութեան դաշինքից: Թողնենք ապագայ հեռանկարները, յամենայն դէպօ, այսօր այստեղ առանց տատանումների և լիակատար վճռականութեամբ մենք նետում ենք խորիտխր մեր պետական նաւի եւ դնում ենք հիմքը պետական շէնքի՝ ձգտելով միշտ կատարելագործել նրան ի բարօրութիւն Հայաստանի Հանրապետութեան բոլոր ազգութիւնների, իբրեւ զաւակների մէկ հարազատ մայր հայրենիքի:

Հայաստանի խորհուրդի երկրորդ նիստին, Օգոստոս 3-ին, վարչապետ Քաջազնունին կառավարութեան ծրագիրը պարզեց, իսկ Օգոստոս 6-ին պատասխանեց եզած քննադատութիւններուն, յայտնելով թէ արտաքին քաղաքականութեան մէջ պիտի մնայ Պաթումի դաշնագրի տեսակէտին վրայ և ստացաւ վստահութեան քուէ:

Կառավարութիւնը զբաղեցաւ երկրին մէջ ստեղծուած անտեսական ծանր տազնապը մեղմելու գործով:

Հոկտ. 5ին Խալիլ փաշան Երեւանի մէջ յայտնեց, որ հրաման ստացեր է պարպելու Լոռի-Փամպակի շրջանը: Պաշտօն տրուեցաւ Դրօի զօրամասին գրաւելու այդ շրջանը, որ առիթ տուաւ հայ վրացական կռիւին:

Յ. Քաջազնունիի դահլիճը հրաժարեցաւ և Նոյ. 4ին դարձեալ Յ. Քաջազնունին պաշտօն ստացաւ կազմելու այս անգամ քուսիտիոն դահլիճ, որուն մաս կազմեցին հետեւեալները. վարչապետ՝ Յ. Քաջազնունի (դաշն.), արտաքին գործերու նախարար՝ Ս. Տիգրանեան (դաշն.), օգնական՝ Գ. Մելիք-Ղարաբէրեան (ժող.), ներքին գործոց՝ Արամ (դաշն.), զինուորական՝ զօր. Յ. Հախավերդեան (անկ.), ելեմտական՝ Ա. Էնֆիալեանց (ժող.), արդարադատութեան՝ Ս. Յարութիւնեան (ժող.), հանրային կրթութեան՝ Մ. Ա. Աթաբէգեան (ժող.), պարենաւորման՝ Լ. Ղուլիան (ժող.), խնամատարութեան՝ Խ. Կարճիկեան (դաշն.), պետական վերահսկիչ՝ Մինաս Բերբերեան:

Կառավարութիւնը գործի անցաւ, երբ դաշնակիցները շահած

էին պատերազմը: Նոյ. 17ին Բագու մտած էր անգլիական զօրամաս մը զօր. Թոմսընի գլխաւորութեամբ: Նոյ. 20ին վերադարձած էին պատուիրակութեան անդամները՝ Ահարոնեան, Խատիսեան, Պապաջանեան, որոնք Նոյ. 1ին Պոլսէն մեկնած էին՝ իրենց հետ բերելով Մուարոսի զինադադարի և արեւմտ. ճակատի գէպքերու մանրամասնութիւնները:

Դեկտ. 3ին կազմուեցաւ նոր պատուիրակութիւն խաղաղութեան վեհաժողովին համար՝ Ա. Ահարոնեան (նախագահ), Մ. Պապաջանեան և Հ. Օհանջանեան:

Հայաստանի մէջ սկսած էր անուելի սով: Արտասահմանէն օգնութիւն ստանալու համար վարչապետ Յ. Քաջազնունին Հայաստանի խորհուրդին զեկուցում ներկայացուց և 1919 Փետրվ. 4-ին վերջինը որոշեց. «Յանձնարարել վարչապետին ուղևորել Եւրոպոս և Ամերիկա, զիմել Հայաստանի Խորհրդի անունից համաձայնութեան պետութիւնների և Միացեալ Նահանգների կառավարութիւններին և խնդրել նրանց օգնութիւնը՝ ներմուծելու երկիր Հայաստանէն պակտող պարէնը և առաջին անհրաժեշտութեան ուրիշ ապրանքներ»: Փետր. 15-ին վարչապետի պաշտօնատար նշանակուեցաւ Ա. Խատիսեանը: Բայց միայն Ապր. 16-ին կարողացաւ արտասահման մեկնիլ Յ. Քաջազնունին, ելևմտական նախարար Ա. Էնֆիաջեանցի ընկերակցութեամբ: Մայիսին Հայաստան սկսաւ մեծ քանակութեամբ պարէն ստանալ, և երկիրը հեռզհեռէ կը մտնէր ընկանոն կեանքի մէջ: Միւս կողմէ հայկական բանակը կը գրաւէր Կարսի և Սուրմալուի շրջանները:

ԿԱՐՍ. ԱՐԴԱՆՆ. ԲԱԹՈՒՄ... ԲԱՔՈՒ

Թուրքիոյ կողմից փաստական բարձունի Բրեստ-Լիտովսկի դաշնագրով նախատեսուած ռուս-տաճկական յարաբերութեանց պայմանների: Խորհրդային Ռուսաստանի արտաքին գործոց կոմիտար Ձիչերիմի յայտագիրը Տաճկաստանի արտաքին գործոց նախարարութեան, 20 Սեպտ. 1918 թ.:

1918 թ. Մարտ 3ին Բրեստ-Լիտովսկում կնքուած հաշտութեան դաշնագրով որոշուած էին հողային-քաղաքական նոր յարաբերութիւններ Ռուսաստանի և Տաճկաստանի միջեւ:

Բրեստ-Լիտովսկի դաշնագրի 4 ըդ յօդուածը վերապահոււմ է իրաւունք նախապէս Ռուսաստանի Հանրապետութեան կազմի մէջ մտնող Գարսի, Արդահանի և Բաթումի ազգաբնակչութեան՝ «ստամանելու նոր կարգ, համաձայնութեամբ դրացի պետութեանց և մասնաւորապէս Տաճկաստանի»:

Վերոյիշեալ շրջանների ճակատագիրը, նրանց միջազգային իրաւական դիրքը հարկ էր որ սահմանուէր այդ շրջանների բնակչութեան կամարտայայտութեամբ: Եւ, սակայն, դաշնագիրը կընքելուց անմիջապէս յետոյ՝ տաճիկ զինուորական ուժերը գրաւեցին այդ շրջանները և այդտեղ կիրարկեցին պատերազմական գորուման ուժեր: Միեւնոյն ժամանակ տեղի ունեցան այնտեղ անթոյլատրելի կողոպուտներ և բռնութիւններ խաղաղ ազգաբնակչութեան վերաբերմամբ: Տաճկական վարչութիւն մտցնելու հետ միաժամանակ, կատարուեցաւ 19 տարեկանից վեր արական ազգաբնակչութեան պարտագիր զօրահաւաք:

Ազգաբնակչութիւնը, որի ազատ կամարտայայտութեամբ պէտք է որ սահմանուէր նոր կարգը (Կարսի, Արզահանի, Բաթումի շրջաններում), նախապէս ահաբեկման մատնուեցաւ և այնպիսի պայմաններում դրուեցաւ, որոնց մէջ՝ (յիշեալ) երեք շրջանների բնակչութեան վերապահուած իրաւունքը վերածուեցաւ բացարձակ ծաղրանքի: Քուէարկութեան նախօրէին աքորուեցան, ձերբակալուեցան և շատ դէպքերում էլ մինչև իսկ գնդակահարուեցան պատուաւոր քաղաքացիներ, որոնց ազգեցութիւնը կարող էր ոչ ի նպաստ Թուրքիոյ լինել: Քուէարկութիւնը տեղի ունեցաւ որոշապէս Թուրք իշխանութեանց վերահսկողութեան տակ՝ զոհեր պահանջելով իրենց վրէժխնդրութեան և ծրագրած ճշնումների համար: Ու այդ պայմաններում տեղի ունեցած քուէարկութեան արդիւնքները չէին կարող չնախորոշուել:

Ռուսաստանից պոկուած շրջանների վերաբերմամբ կատարուած նման բռնութիւնը համարելով էական խախտումն դաշնագրի (Բրեստ-Լիտովսկի) 4րդ յօդուածի՝ խորհրդային կառավարութիւնը յայտարարում է այսու, որ նա չէ կարող համաձայն լինել Կարսի, Արզահանի և Բաթումի ազգաբնակչութեան այսպէս անուսնուած կամարտայայտութեան արդիւնքներին և այդ ազգաբնակչութեան իրաւունքը՝ սահմանելու նոր կարգ իր շրջանների համար՝ համարում է չօգտագործուած ու նոր կարգի խնդիրը յիշեալ շրջաններում՝ տակաւին բաց:

••

Հաշտութեան դաշնագրով (Բրեստ-Լիտովսկի) վերջ գտան պատերազմական գործողութիւնները Ռուսաստանի և Տաճկաստանի միջև, և, սակայն, դաշնագիրը կնքելուց անմիջապէս յետոյ Թուրքիոյ կողմից վերանորոգուեցան և շարունակուում են մինչև այս վայրկեան: Միացած աւազակային հրոսախմբերի հետ՝ տաճկա-

կան կանոնաւոր զօրքերը գրաւում են Խորհրդային Հանրապետութեան հողամասը, քաղաքներ և գիւղեր մասնելով աւերմունքի օւ կողոպուտի, գնդակահարելով և կամ ամէն տեսակ բռնութեանց ենթարկելով քրիստոնեայ ազգաբնակութիւնը՝ չխնայելով նաև կանանց ու երեխաներին :

Խորհրդային կառավարութիւնը քանիցս բողոքել է Թուրքիոյ կողմից պատերազմական գործողութիւնները շարունակելու դէմ, և, օակայն, բոլոր այդ բողոքները մնացել են անհետեւանք: Վերջապէս, այս տարուան Յուլիս ամսին տաճկական բանակը արշաւանքի ձեռնարկեց ԲԱԿՈՒԻ դէմ և, խորհրդային զօրքերի հերոսական դիմադրութիւնից յետոյ թշնամու գերազանց ուժերի դէմ, ճամբայ բաց արաւ իր առջեւ դէպի այդ քաղաքը, որ Ռուսաստանի Հանրապետութեան կարևորագոյն քաղաքներից մէկն է: Խորհրդային կառավարութեան բոլոր բողոքներին օսմանեան կառավարութեան ներկայացուցիչները պատասխանում էին՝ պարզապէս հերքելով բուն իսկ փաստը տաճկական յարձակման և կամ կոչում էին անում՝ թէ Բագուի մօտ որպէս թէ տեղական ընակիչներից բազկացած անկանոն հրոսակներ են միայն գործում. այն ինչ՝ Բագուի վրայ յարձակումը կատարել է տաճկական կանոնաւոր բանակը, և Շէվքէթ փաշան է, որ Յուլիոս 30ին ազգաբնակութեանը կոչ է արել՝ պահանջելով քաղաքի յանձնումը:

Այժմ, երբ Բագու քաղաքը արդէն իսկ առնուած է, և տաճիկ զօրքերը բուն իսկ քաղաքի մէջ են գտնուում, երբ անպաշտպան ընակչութիւնը և ամբողջ քաղաքը մի քանի օր շարունակ ենթակայ են աւերի ու կողոպուտի սարսափներին տաճիկ զօրքերի կողմից, թաթար յելուզախմբերի հետ միասին, տաճիկ ներկայացուցիչների այն կոչումը՝ որպէս թէ Բագուի դէմ եղած յարձակման մասնակցել են միմիայն տեղական աւազակներ, նշանակում է ժխտել փաստերը ու ծածկել Տաճկաստանի թռնի գործողութիւնները: Այդ ձեւով է ահա, որ սխտեմաբար տեղի են ունեցել և տեղի են ունենում Բրեստ-Լիտովսկի դաշնագրի խախտումն և ուղղակի յափշտակումն ու կողոպուտը Ռուսաստանի Հանրապետութեան հողամասերի:

Օսմանեան կառավարութիւնը անցած կէս տարուան ընթացքում անընդհատ խախտել է Բրեստ-Լիտովսկի դաշնագիրը, հակառակ խորհրդային կառավարութեան բոլոր բողոքներին: Այժմ, ի վերջոյ և ի լրումն ամենայնի, նա յափշտակել ու առեւելի աւերմունքի է մատնել Ռուսաստանի Հանրապետութեան ամենանշանաւոր քաղաքներից մէկը: Օսմանեան կառավարութիւնը դրանով ցոյց տուաւ, որ Բրեստ-Լիտովսկի դաշնագիրը արդէն գոյութիւն

չունի Ռուսաստանի և Տաճկաստանի միջև: Ռուսաստանի Դաշնակցային Խորհրդային Հանրապետութեան կառավարութիւնը հարկադրուած է ընդունել, որ օսմանեան կառավարութեան գործողութիւնները փաստօրէն վերացրել են այդ երկու պետութիւնների միջից Բրեստ-Լիտովսկի դաշնագրով Ռուսաստանի և Տաճկաստանի միջև հաստատուած խաղաղ յարաբերութիւնները:

ՄՈՒԴՐՈՍԻ ԶԻՆԱԴԱԴԱՐ

Զինադադար Դաշնակիցների և Տաճկաստանի միջև, կնքուած 1918 թ. հոկտ. 30ին բրիտանական «Ագամեմնոն» նաւի վրայ, Մուլթոս նահաւանգիստում՝ Լեմնոս կղզիում:

(Լիազօրներ.— Դաշնակիցների՝ Կալտոբայ, Տաճկաստանի՝ Ռէուֆ, Հիքմէթ և Սաադուլլա):

ՅՕԴ. 1.— Դարդանէլի և Բոսֆորի բացումն և ազատ մուտք դէպի Սեւ ծով:

ՅՕԴ. 4.— Դաշնակից բոլոր պատերազմական գերիները, բոլոր իայ գերիները և բամտարկեալները պէտք է Կ. Գոլիո հաւաքուին և Դաշնակիցներին յանձնուին առանց որեւէ պայմանի:

ՅՕԴ. 5.— Անյապաղ զօրացումն տաճկական բանակի, բացառութեամբ այն զօրքերի, որ անհրաժեշտ են սահմանների պաշտպանութեան և ներքին կարգը պահպանելու համար:

ՅՕԴ. 11.— ... Տաճկական զօրքերը արդէն ստացել են հրաման՝ պարպելու Անդրկովկասի մէկ մասը: Ըստ որում (այնտեղ, Անդրկովկասում) միացած զօրքերը պիտի ղեկավարուին, եթէ տեղւոյն վրայ դրութիւնը ուսումնասիրելուց յետոյ Դաշնակիցները պահանջելու լինին այդ:

ՅՕԴ. 15.— Դաշնակից սպաներ կը նշանակուին՝ հսկելու համար բոլոր երկաթուղագծերի վրայ, մէջը հաշուելով և Անդրկովկասեամ զծերի այն մասերը, որ ներկայիս Տաճկաստանի վերսկողութեան տակ են գտնուում: Դաշնակից պետութիւնների լիակատար անօրէնութեան տակ պիտի դրուին դրանք. հաշուի կ'առնուին և ազգաբնակչութեան կարիքները: Այս որոշումից հետեւում է, որ Դաշնակիցները իրաւունք ունին գրաւելու Բաթումը: Տաճկաստանը որեւէ առարկութիւն պիտի չանէ Բազում Դաշնակիցների կողմից գրաւուելուն դէմ:

ՅՕԴ. 24.— Եթէ իայկակամ վիլայէթներից մէկում ամկարգութիւններ ծագեն, Դաշնակիցները վերապահում են իրենց իրաւունք՝ գրաւելու Որայ մէկ մասը:

ՅՕԴ. 25.— Թշնամական գործողութիւնները Դաշնակիցներէ և Տանկաստանի միջև դադարում են Հինգշաբթի, 1918 թ. Հոկտ. 31-ի կէս օրին, սեղական ժամանակով:

ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ՌՈՒՍԱՍՏԱՆ ՉԵՂԵԱՆ ԿԸ ՅԱՅՏԱՐԱՐԷ ԲՐԵՍ-ԼԻՏՈՎՍԿԻ ԴԱՇՆԱԳԻՐԸ

Համառուսական Կենտրոնական Գործադիր Կոմիտէի որոշումը՝ չեղեալ յայտարարելու Բրեստ-Լիտովսկի դաշնագիրը: Մոսկուա, 13 Նոյեմ. 1918 թ.:

Ռուսաստանի բոլոր ժողովուրդներին, գրաւման ենթակայ բոլոր շրջանների և հողերի բնակչութեան:

Խորհուրդների Համառուսական Կենտր. Գործադիր Կոմիտէն սրանով յայտարարում է հանդիսաւորապէս, թէ 1918 թ. Մարտ 3-ին Բրեստում ստորագրուած հաշտութեան պայմանները այլեւս ի զօրու չեն ու զուրկ են նշանակութիւնից: Բրեստ-Լիտովսկի դաշնագիրը (այդպէս նաեւ՝ 27 Օգոստ. [1918 թ.] Բերլինում ստորագրուած եւ 1918 թ. Սեպտ. 6-ին Համառուս. Կենտր. Գործ. Կոմիտէի կողմից վաւերացուած լրացուցիչ համաձայնութիւնը) յայտարարում են ջնջուած, ամբողջութեամբ և բոլոր կէտերով...

ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ՌՈՒՍԱՍՏԱՆԸ ՉԵՂԵԱՆ ԿԸ ՅԱՅՏԱՐԱՐԷ ՎՐԱՍՏԱՆԻ ԱՆԿԱՅՈՒԹԻՒՆԸ

Ռուսաստանի Սոց. Դաշն. Խորհ. Հանրապետութեան արտաքին գործոց ժող. կոմիտարիատի 1918 թ. Դեկտ. 24-ի որոշումը՝ չճանաչելու Վրաստանը որպէս ինքնուրոյն պետութիւն:

Նկատի ունենալով այն, որ Ռուս. Սոց. Դաշն. Խորհ. Հանրապետութեան կառավարութիւնը Վրաստանը այժմ չի ճանաչում ինքնուրոյն պետութիւն, բոլոր նրանք՝ որ իրենք իրենց համարում են Վրաստանի քաղաքացիներ, ճանաչուում են Ռուսաստանի քաղաքացիներ և, որպէս այդպիսիք, ենթարկուում են Ռուսաստանի Սոց. Խորհ. Հանրապետութեան խորհրդային իշխանութեան բոլոր հրամանագիրներին և որոշումներին:

••

Նոյն թուին և նոյն օրը Խորհ. Ռուս. ի արտ. գործոց կոմիտարիատը որոշում է կայացնում վերացնելու Ուկրայնական պե-

տութեամբ վերաբերեալ բոլոր որոշումները: Եւ, անկասի ունենալով, որ Բրիտա-Լիտովսկի դաշնագիրը չնդհանրէ յայտարարել Ռուս.-ի Հանրապետութեան խորհրդային կառավարութիւնը», վերջինս այլեւս չչի նանաչում Ուկրայնան որպէս ինքնուրոյն պետութիւն»:

ԱՆԳԼԻԱ ԵՒ ՊԱՐՍԿԱՍՏԱՆ

Անգլիպարսկական համաձայնութիւն, որ սահմանում է ճորժտանական օգնութիւն՝ օժանդակելու համար Պարսկաստանի յառաջդիմութեան և բարօրութեան»: Կնքուած 1919 թ. Օգոստ. 9-ի Փեհրամում:

(Լիազօրներ. — Մեծն Բրիտանիայի՝ Ջորջ, Պարսկաստանի՝ Ղասուզ-էդ-Դովլէ):

80Դ. 2. — Բրիտանական կառավարութիւնը ի հաշիւ պարտիկ կառավարութեան կը տրամադրէ պատրաստակամ ծառայութիւնը այնպիսի փորձադէտ-խորհրդականներէ, որ երկու կառավարութեանց միջև կայանալիք խորհրդակցութիւնից յետոյ հարկաւոր կը համարուին պարսկական վարչութեան զանազան ճիւղերի համար:

80Դ. 3. — Բրիտանական կառավարութիւնը ի հաշիւ պարտիկ կառավարութեան կը տրամադրէ սպաներ և արդիական տիպի կազմածներ ու հայթայթումներ...

80Դ. 4. — ... Բրիտանական կառավարութիւնը առաջարկում է տրամադրել պարտիկ կառավարութեանը մի կարեւոր փոխառութիւն...

80Դ. 5. — Բրիտանական կառավարութիւնը... պատրաստ է զօրծակցիլ պարտիկ կառավարութեան... կառուցանելու թէ՛ երկաթուղիներ և թէ՛ փոխադրութեան այլ միջոցներ:

80Դ. 6. — [Համաձայնութիւն՝ վերանայելու պարսկական մաքրային սակագիրը]:

ԾԱՆՕԹ. — Միտմամանակ, Ջորջը երկու յայտագիր ուղղեց Ղոսուզ-էդ-Դովլէի, Առաջինում ասուած է՝ եթէ պարտիկ կառավարութեան ծրագրած բարենորոգումների նախագիծը ստորագրուի, այդ դէպքում բրիտանական կառավարութիւնը պատրաստ կը լինի պարտիկ կառավարութեանը օգնելու իր հետեւեալ նպատակներէ մէջ.

ա) Վերանայումն երկու կողմերի մէջ զոյութիւն ունեցող դաշնագիրներէ:

բ) Գոհացումն Պարսկաստանի պահանջների՝ ստանալ հատուցում իր նիւթական այն վնասների համար, որ պատճառել են նրան պատերազմող միւս կողմերը:

գ) Պարսկաստանի սահմանների ուղղումն այն կէտերում, ուր արդար կը համարուի այդ:

[Երկրորդ յայտագրով կողմերը փոխադարձաբար ազատ են կացուցուում վերը՝ Բ. կէտի տակ յիշատակուած նիւթական հատուցումներից]:

ՀԱՅ ՊԱՏՈՒԻՐԱԿՈՒԹԻՒՆՆԵՐՈՒ ՅԻՇԱՏԱԿԱԳԻՐԸ

ՀԱՇՏՈՒԹԵԱՆ ՎԵՀԱԺՈՂՈՎԻՆ

Ազգային Պատուիրակութեան կողմէ մշակուած ծրագրին համաձայն, 1919 Փետր. 12ին Հաշտութեան Վեհաժողովին ներկայացուեցան հետեւեալ պահանջները, Ազգ. Պատուիրակութեան և Հ. Հ. Պատուիրակութեան կողմէ.

1. Ճանաչումը հայկական անկախ պետութեան, որ պիտի բաղկանար 1) Վանի, Բիթլիսի, Դիարբէքրի, Սարբերդի, Սեբաստիայի, Կարնի և Տրապիզոնի 7 վիլայէթներից՝ դուրս ձգելով Տիգրիսի հարաւակողմը և Օրդու-Սեբաստիա գծից դէպի արեւմուտք գտնուող շրջանները. 2) Կիլիկիայի չորս ուսնջակները՝ Մարաշ, Սիս, Ջեբել-Բերեքէթ և Ադանա՝ Ալեքսանդրետով հանդերձ. 3) Կովկասի Հայկական Հանրապետութիւնը՝ Երևանի ամբողջ նահանգը, Թիֆլիսի նահանգի հարաւային մասը, Ելիզաւետպոլի նահանգի հարաւ-արեւմտեան մասը, Կարսի նահանգը՝ բացառութեամբ Արդահանից հիւսիս գտնուող շրջանի:

2. Հայկական պետութիւնը կը դրուի զաշնակից պետութեանց և Միացեալ Նահանգների կամ Ազգերի Լիգայի երաշխաւորութեան տակ:

3. «Հաշտութեան Վեհաժողովի կողմից պէտք է մասնաւոր մանդատ արուի պետութիւններից մէկին, որն իր օժանդակութիւնը պիտի ընծայի Հայաստանին՝ փոխանցման մի ժամանակաշրջանի համար: Այդ պաշտօնն ստանձնող պետութեան ընտրութիւնը պիտի լինի համախորհուրդ Հայկական Համագումարի հետ, որ այժմ գումարուած է Փարիզում և որը ներկայացնում է ամբողջ հայ ազգը: Մանդատի տեղութիւնը լինելու է առնուազն 20 տարով»:

4. Հատուցում ջարդերի, տարագրութեանց, յափշտակու-

թեանց և աւերումների պատճառած շեաների: Հայաստանը պատարաստ է իր բաժինը ստանձնելու օսմաննան նախապատերազմական պարտքից:

5. Մանդատ առնող պետութիւնը պէտք է օտարէ թուրքերին պարպել հայկական հողերը, ձեռնարկէ բնակչութեան ընդհանուր զինաթափութեան, պատժէ շարդարարներին ու հայերի վերաբերմամբ անիրաւութիւն գործողներին, երկրից հեռացնէ կարգը խանգարող տարրերին, իրենց տեղերն ուղարկէ մուհաջիրներին և այլն: «Հայկական ծագում ունեցող իւրաքանչիւր անհատ, որ հաստատուել է կամ բնիկ դարձել օտար երկրում, պէտք է լինի ազատ հինգ տարուայ ընթացքում ընտրելու նոր հպատակութիւն թէ՛ իր և թէ՛ իր անչափանաս զաւակների անունով և դառնայ հայ քաղաքացի՝ նախապէս գրաւոր կերպով տեղեկացնելով երկու երկրների ձեռննաս իշխանութիւններին»:

ՀԱՅ-ՎՐԱՑԱԿԱՆ ՍԱՀՄԱՆԱՎԷՃԸ ԵՒ ՀԱՄԱԶԱՅՆՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Թուրք և գերման զիւուրներուն հեռանալու պահուն, սկսաւ հողային վէճ վրացիներու և հայերու միջեւ: Ընդրոյ առարկայ էին Ախալքալաքի և Լոսիի շրջանները, որոնց բնակչութիւնը մեծամասնութեամբ հայեր էին, իսկ վրացիները կը պնդէին թէ ռազմադիտական նկատումներով այդ հողերը իրենց երկրի պաշտպանութեան անբաժանելի մասը կը նկատուին: Երկու կառավարութիւններու միջեւ փոխանակուեցան շարք մը յուշագրեր, բայց կարելի չեղաւ խաղաղութեամբ լուծել վիճելի հարցերը: 1918 Դեկտ. 3ին սկսան զինուած ընդհարումները մասնաւորապէս Լոսիի շրջանին մէջ: Կռիւներու սկզբնական շրջանին հայերը ունեցան կարեւոր յաջողութիւններ ճակատին վրայ: Իսկ վրացիք հալածանք կազմակերպեցին իրենց երկրին մէջ գտնուած խաղաղ հայ բնակչութեան դէմ:

Կռիւները շարունակուեցան մինչեւ Դեկտ. 28: Դաշնակից ներկայացուցիչները միջամտեցին՝ դադրեցնելու համար կռիւը: Դեկտ. 25ին անգլիական զօրավար Ռայկոֆֆի, Ֆրանսական գընդապետ Շարտինի և Ժորճանիայի կողմէն ստորագրուեցաւ համաձայնութիւն մը, որով «պատերազմական գործողութիւնները վրացիներու և հայերու միջեւ պէտք է անմիջապէս դադրեցուին և բրիտանական ու ֆրանսական բանակներու սպաներէն բաղկացած յանձնաժողով մը, ուղեկցութեամբ վրացի կառավարութեան ներ-

կայացուցիչներու, կը մեկնի ճակատ՝ բացատրելու համար համաձայնութեան մանրամասնութիւնները և հոկեյու անոնց իրականացման վրայ, համաձայն ներքեւ ստորագրողներու կողմէն Երեւանի սուղարկուած հեռագրին»:

Այս համաձայնութիւնը կնքելու պահուն ներկայ էր նաեւ Հայաստանի ներկայացուցիչ Ա. Զամալեանը, որ մերժեց ստորագրել՝ բողոքելով, մասնաւորապէս Ախալքալաքի գաւառին վերաբերող մասին գէժ: Այդ պատճառով համաձայնագրին տակ, Ռայկոսֆին ու Շարգինին աւելցուցին, թէ «Գ. Զամալեանը համաձայն չէ Ախալքալաքի գաւառը Վրաստանի կողմէն գրաւուելու կէտին»:

Նայն օրը Երեւանի սուղարկուեցաւ հետեւեալ հեռագիրը. «Ներկայիս Քիֆլիս գտնուող մեծն բրիտանական զօրավար Ռայկոսֆալը և ֆրանսական առաքելութեան պետ գնդ. Շարգինին, Վրաստանի Հանրապետութեան նախագահ Ժորժանիայի հետ ունեցած խորհրդատուական զործողութիւնները պէտք է վերջացուին:

Տնայած պ. Զամալեանի բողոքներուն, զօրվ. Ռայկոսֆալ, գնդ. Շարգինին և Վրաստանի Հանրապետութեան նախագահ Ժորժանիան որոշեցին, որ՝

Անգլիական, ֆրանսական, վրաց ու հայկական ներկայացուցիչներէն բազկացած խառն յանձնախումբ մը, ըստ կարելւոյն շուտ, պէտք է մեկնի ճակատ, որպէսզի կեանքի մէջ իրականացնէ հետեւեալ պայմանները.

Յանձնախումբը կ'որոշէ քանակը այն զօրքերուն, որ վրացիները պէտք է թողուն Պորչալուի գաւառին հիւսիսային մասին մէջ, իսկ հայերը՝ հարաւային, այլ և վրացիները՝ Ախալքալաքի գաւառին մէջ: Զօրքերը պէտք է ըլլան սահաւաթիւ:

Վրաց զօրքերը պէտք է մնան իրենց գրաւած այժմեան գծի վրայ, հայ զօրքերը պէտք է նահանջեն Դսեղ-Ջալալ Օղլի թրքական գիծը:

Վրացական և հայկական զօրքերու գրաւած տարածութեան միջեւ, երկաթուղիին վրայ, կը գտնուին բրիտանական պահակներ. վարչութիւնը այս վիճելի մասին մէջ կ'ըլլայ խառն:

Ախալքալաքի գաւառի վրացական վարչութեան վրայ կը հրօկէ գաշնակիցներու յանձնախումբ մը, որուն մէջ կը մտնեն ներկայացուցիչներ տեղական հայ ու մանկական բնակիչներէն:

Երկու պետութեանց՝ Վրաստանի ու Հայաստանի ներկայացուցիչները շուտով կը զրկուին Եւրոպա, ուր սահմաններու վերաբերեալ ամբողջ հարցը կը լուծուի մեծ պետութիւններուն կողմէ:

Իսկականը ստորագրեցին Ռոյկրոֆզ, Շարդինի, Ժորդանիս :
Թիֆլիս, 25 Դեկտ. 1918 :

Կռիւները կարելի եղաւ դադրեցնել միայն Դեկտ. 31ին, և
գործադրուեցան զինադադարի պայմանները :

1919 Յունուարի կէտերուն բացուեցաւ Թիֆլիս հայ-վրացա-
կան խորհրդաժողովը, որ զբաղեցաւ երկու երկիրներու փոխա-
րաբերութիւններուն վերաբերող բոլոր կարեւոր խնդիրներով :
Սահմաններու վէճի մասին մինչեւ վերջն ալ համաձայնութեան
չեկան կողմերը : Դադարէ մը վերջ, Փետր. 28ին վերսկսաւ խոր-
հրդաժողովը իր աշխատանքները : Ընդունուեցաւ փոխադարձ
անկախութիւններու ճանաչման և դիւանագիտական յարաբերու-
թիւններու վերականգման դաշինքը : Մշակուեցաւ Լոռիի չէզոք
գօտիի վարչութեան առանձին կանոնագիր : Մարտ 1ին ստորա-
գրուեցաւ և ուժի մէջ մտաւ փոստ-հեռագրական համաձայնու-
թիւնը : Մարտ 4ին վերսկսաւ երկաթուղային հազորակցութիւ-
նը. վերացուեցան ճամբորդական արածնագրերը Հայաստանի ու
Վրաստանի միջեւ, բացի գաղթականներէն : Մարտի սկիզբին բա-
ցուեցաւ Թիֆլիսի հայկական դիւանագիտական ներկայացուցչու-
թիւնը՝ Մ. Թումանեանի պաշտօնակատարութեամբ. քիչ վերջ պաշ-
տօնի կոչուեցաւ Հ. Եւանդուլեանը : Մարտ 8 թուակիր յայտա-
բարութեամբ Վրաստանի կառավարութիւնը ճանչցաւ Հայաստա-
նի անկախութիւնը, որուն ի պատասխան Հայաստանի կառավա-
րութիւնը Մարտ 24ին Թիֆլիս վրաց արտաքին գործերու նախա-
րարին զրկեց հետեւեալ յայտագիրը.

«Մեր կառավարութեան դիւանագիտական ներկայացուցիչը
Վրաստանի կառավարութեան մօտ ուղարկել է ինձ 1664, Մարտ 8
թուակիր յայտագիրը, որի մէջ Դուք, պ. նախարար, Ձեր կառա-
վարութեան յանձնարարութեամբ, յայտնում էք ի գիտութիւն
Հայաստանի կառավարութեան, թէ նա ճանաչում է Հայաստանի
Հանրապետութիւնը իբրև ինքնօրէն անկախ պետութիւն : Հայաս-
տանի կառավարութիւնը լիովին համակիր է այն նկատումներին,
որոնց համաձայն Վրաստանի կառավարութիւնը հարկ է գտել
յիշեալ յայտագրի մէջ ծանուցանելու, որ ճանաչում է Հայաստա-
նի Հանրապետութեան պետական ինքնօրէնութիւնն ու անկախու-
թիւնը :

Խորապէս գիտակցելով Անդրկովկասի հողի վրայ կազմուած
հանրապետութիւնների շահերի ընդհանրութիւնն ու միութիւնը
մի շարք խնդիրներում, որոնք էական նշանակութիւն ունին նը-
րանց գոյութեան և ապահով բարգաւաճման համար, Հայաստանի
կառավարութիւնը ուրախ է վրաց կառավարութեան այդ ազոր

նկատելու իրրե ազացոյց համերաշխութեան և փոխադարձ գիտակցութեան այդ տեսակէտից :

Իր կողմից Հայաստանի կառավարութիւնը իր պարտքն է համարում հաստատել Ձեր կառավարութեան, որ ինք ճանաչել է եւ ճանաչում է վրաց դեմոկրատական հանրապետութիւնը իրրեւանկախ և ինքնօրէն պետութիւն :

Հայաստանի Հանրապետութեան Արտաքին Գործերի
Նախարար՝ Ս. ՏԻԳՐԱՆԵԱՆ

Հայաստանի եւ Վրաստանի Հանրապետութիւնների արտոնների
ազատ փոխադրութեան մասին կնքուած դաճճագիր
ԹԻՖԼԻՍ, 1919 թ. ՆՈՅ. 3

Վրաստանի կառավարութիւնը՝ ներկայացուած ի դէմս ներքին գործերի և զօրական նախարար Նոյ Վիտարիոնովիչ Ռամիշվիլու և Վրաստանի հանրապետութեան հիմնադիր ժողովի փոխնախագահ Միմոն Գուրգէնովիչ Մզիվամու մի կողմից և Հայաստանի Հանրապետութեան կառավարութիւնը՝ ի դէմս Ստեփան Գրիգորեան Մամիկոնեանի և Հայաստանի Հանրապետութեան պարլամենտի անդամ Սմբատ Յարութիւնեան Խաչատրեանի միւս կողմից, — ծանօթանալով լիազօրութիւնների հետ և գտնելով գրանք պահանջուած ձևի և պատշաճ կարգի, կնքեցին սոյն դաշնագիրն առ այն, որ

1. Հայաստանի երկաթուղիներով Հայաստանի վրայով Վրաստան, կամ Վրաստանից Հայաստանի սահմանները փոխադրուող ապրանքների համար սահմանուած է ազատ փոխադրութիւն, այսինքն փոխադրութիւն առանց մաքսի :

2. Սոյն դաշնագիրը կնքուած է երեք տարով, ըստ որում դաշնագրի հաստատման օրից մի տարի անցած՝ դաշնագիրը կընթող կողմերից իւրաքանչիւրը իրաւունք ունի յայտարարել վերաքննել դաշնագիրը և այս դէպքում դաշնագիրն իր ուժի մէջ մնում է այդ յայտարարութեան օրուանից սկսած վեց ամսուայ ընթացքում: Եթէ այդ ժամանակամիջոցում կողմերը դաշնագրի վերաքննութեան մասին համաձայնութեան չգան՝ դաշնագիրը կորցնում է իր ոյժը :

3. Հաստատուած դաշնագրի փոխանակութիւնը կատարուելու է Թիֆլիսում երկու շաբթուայ ընթացքում :

4. Ներկայ դաշնագիրը կազմուում է երկու օրինակ:
 Վրաստանի հանրապետութեան ներքին գործերի և զօրական
 նախարար Ն. Ռամիշվիլի
 Հիմնադիր ժողովի փոխ նախագահ Ս. Մզիվամի
 Ստեփան Գրիգորեան Մամիկոնեան, Հայաստանի պարլամենտի
 անդամ Սմբատ Յարութիւմեան, Խաչատրեան

Հայաստանի և Վրաստանի Հանրապետութիւնների վիճելի խնդիրները
 համաձայնութեամբ կամ պարագիւր իրաւաբար միջոցով
 լուծելու համար դառնալիս
 ԹԻՖԼԻՍ, 1919 ՆՈՅԵՄԲԵՐ 3

1. Դաշնագիրը կազմող պետութիւնները՝ Հայաստանի և Վրաստանի Հանրապետութիւնները պարտաւորուում են իրենց մէջ գոյութիւն ունեցող, այլև ծագելիք հնարաւոր բոլոր վէճերը լուծել համաձայնութեամբ, իսկ եթէ դա չկայանայ՝ պարտագիր իրաւարարի միջոցով:
2. Վաւերացուած սոյն դաշնագրի փոխանակութիւնը կատարուելու է Թիֆլիսում երկու շաբթուայ ընթացքում:
3. Ներկայ դաշնագիրը կազմուում է երկու օրինակ:

ՄԻԱՑԵԱԼ ԵՒ ԱՆԿԱԽ ՀԱՅԱՍՏԱՆ

(1919 Մայիս 28—Երեւան)

Հայաստանի Անկախութեան տարեդարձի օրը, 1919 Մայիս 28, կառավարութեան կողմէ կատարուեցաւ Միացեալ Հայաստանի յայտարարութիւնը: Հանդիսաւորութեան ներկայ էին օտար պետութիւններու ներկայացուցիչները և Կաթողիկոսը: Վարչապետ Ա. Խատիսեան կարգաց հետեւեալ յայտարարութիւնը.

«Հայաստանի ամբողջութիւնը վերականգնելու և ժողովրդի լիակատար ազատութիւնն ու բարգաւաճումն ապահովելու համար Հայաստանի կառավարութիւնը, համաձայն բովանդակ հայ ժողովրդի միահամուռ կամքին ու ցանկութեան, յայտարարում է, որ այսօրուանից Հայաստանի բաժան բաժան մասերը մշտեմընմապէս միացած եմ իբրև ամկախ պետական միութիւն:

Ուղիղ մի տարի առաջ, Ռուսահայերի Համագումարից ընտրուած Հայոց Ազգային Խորհուրդը յայտարարեց իրեն Անդրկովկասեան հայկական գաւառների բարձրագոյն իշխանութիւն: Ազգային Խորհուրդի կազմած կառավարութեան այդ քաղաքական ակտի մասին պաշտօնապէս պետութեանց ներկայացուցիչներին յայտնելուց յետոյ, այս մի տարուայ մէջ փաստօրէն հաստատել է իր իշխանութիւնն Անդրկովկասի հայկական գաւառներում:

1919 թ. Փետրվ. ամսին Երևան քաղաքում կայացած Արեւմտահայ Համագումարը հանդիսաւոր կերպով յայտարարեց, որ նա Հայաստանը միացեալ և անկախ է ճանաչում:

Այժմ Անդրկովկասում և Օսմ. կայսրութեան սահմաններում գտնուած պապենական հայկական երկիրների միացման և անկախութեան այս ակտը կատարելով՝ Հայաստանի կառավարութիւնը յայտարարում է, որ Միացեալ Հայաստանի պետական ձևն է ռամկավար հանրապետութիւն, և որ ինքը հանդիսանում է Միացեալ Հայաստանի Հանրապետութեան կառավարութիւնը:

Այսպէսով ներկայումս Հայաստանի ժողովուրդն է իր ամբողջացած հայրենիքի գերագոյն տէրն ու տնօրէնը, և Հայաստանի պարլամենտն ու կառավարութիւնը հանդիսանում են Միացեալ Հայաստանի ազատ ժողովուրդը շաղկապող բարձրագոյն օրէնսդիր և գործադիր իշխանութիւնը:

Հայաստանի կառավարութիւնը սոյն ակտը հրատարակում է 1919 Ապրիլ 27-ի պարլամենտի որոշմամբ կառավարութեանը տրուած յատուկ լիազօրութիւնների հիման վրայ»:

Մինիստրների խորհրդի նախագահի և արտաքին գործերի մինիստրի պաշտօնակատար Ա. Խատիսեան
 ներքին գործերի մինիստրի պաշտօնակատար Ս. Մամասեան
 Զինուորական մինիստր գեներալ մայոր Զ. Արարատեան
 Արդարադատութեան մինիստրի պաշտօնակատար Յ. Զմշկեան
 Հանրային կրթութեան մինիստր Գ. Մելիք Ղարազեօզեան
 Խնամատարութեան մինիստր Ս. Թորոսեան
 Պարենաւորման մինիստր Զ Չերմիշեան
 Ֆինանսների մինիստրի պաշտօնակատար Գ. Զաղէթեան
 Գործերի կառավարիչ՝ Գ. Խատիսեան

Միացեալ Հայաստանի Անկախութեան ակտի առթիւ, Հ. Յ. Դաշնակցութեան Բիւրօն հետեւեալ յայտարարութիւնը հրատարակեց.

«Հ. Յ. Դաշնակցութեան Բիւրօն պատմական վայրկեանի խոր գիտակցութեամբ ջերմապէս կ'ողջունէ Միացեալ Հայաստանի անկախութեան պաշտօնական յայտարարութիւնը:

Այն վսեմագոյն գաղափարը, որու համար հայ ժողովուրդի լաւագոյն, ազնիւ և անձնուէր խաւերը՝ արամարհելով բոլոր դժուարութիւններն ու հաճոյքները, հերոսաբար ինկան ազատագրական արիւնոտ պայքարներու ընթացքին, այսօր իրականութիւնն է զրուած մեր առաջ, իր մեծութեամբն ու վեհութեամբը:

Մեր նորագոյն պատմութեան, մանաւանդ վերջին երեսնամեակի ընթացքին, հայ կեանքին մէջ գերմարդկային զոհաբերութիւններով առաջացած ժողովրդական ըմբոսացումներու և գիտակցութեան յաղթանակի տօնն է այսօր մեզ համար, որուն ձեռքած են բազմաթիւ սերունդներ, իրենց կրօնքին տակ վսայփայելով անկախ ու բոլոր ցեղերու համերաշխ գործակցութեան վրայ հիմնուած Միացեալ և Անկախ Հայաստանի գաղափարը:

Հ. Յ. Դաշնակցութեան Բիւրօն այսօր հանդիսաւորապէս կը յայտարարէ, թէ այսուհետեւ չկան այլևս «բռնակալներու ձեռքով գծուած սահմանները», հայկական տարբեր հատուածներ ու տարբեր հայրենիքներ, այլ կայ և պիտի մնայ առ յաւէտ մէկ Անբոժան ու Միացեալ Հայաստան եւ մէկ և ամբողջացած հայ ժողովուրդ:

Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը, այսօր պատմական յայտարարութեամբ իրականացած տեսնելով իր քաղաքական իտէալը՝ ռամկավար հանրապետութիւնը՝ հաւատարիմ իր հիմնական զաւանանքներուն, պիտի մղէ մեր պետական նաւը հետեւողական և վճռական ընկերային բարենորոգումներու հունով դէպի այն ընկերային արդարութեան նաւահանգիստը, ուր կը դիմէ բոլոր ազգերու աշխատաւորութիւնը, և ուր Հայաստանի աշխատաւորութիւնն ալ, առանց ազգի և կրօնի խտրութեան, պիտի գտնէ համամարդկային իր իտէալներու իրականացումը»:

Միացեալ Հայաստանի Մայիս 28ի սկիտին դէմ քանի մը օրեր վերջ բողոքեց ժողովրդական կուսակցութիւնը. ըստ իրեն «Միացեալ Հայաստանի պետական իշխանութիւնը պիտի կազմակերպուի Փարիզի գործադիր մարմնի և Հայաստանի հանրապետական կառավարութեան փոխադարձ համաձայնութեամբ»: Թէ և Մայիս 28ի սկիտը իրենց կամքով ստորագրած էին կառավարութեան ժողովրդական անդամները, և հանդէսին նախագահողը նոյնիսկ ժողովրդական նախարար էր, բայց արտասահմանէն Պօզոս Նուպարէն ստացուած հրահանգներուն ընդառաջելով, օրեր վերջ կատարած էին բողոքը: Կառավարութիւնը մերժելով անոնց պահանջը, նախարարական կազմէն քաշուեցան Ս. Յարութիւնեանը, Ս. Էնֆիէճեանցը, Գ. Մելիք-Ղարաբէօղեանը և Գ. Վերմիշեանը, որով վերջ գտաւ քաղիտիոնը: Նոր նախարարներ նշանակուեցան. ելեւմտա-

կան՝ Հ. Զաղէթեան, պարենաւորման՝ Ս. Թորոսեան, հանրային կրթութեան՝ Ս. Տիգրանեան և արդարադատութեան՝ Յ. Զմըրկեան: Ս. Տիգրանեան հանրային կրթութեան նախարար նշանակուելով՝ արտաքին գործոց նախարարութիւնը ստանձնեց փոխ վարչապետ Ա. Խատիսեան:

Հետագային Երեւանի մէջ տեղի ունեցան բանակցութիւններ Հայաստանի կառավարութեան և Ազգ. Պատուիրակութեան ներկայացուցիչներու միջեւ (1919 Հոկտ. 29—Նոյեմբ. 7), բայց կարիքի չեղաւ համաձայնութիւն գոյացնել:

Պօղոս Նուպար փաշան զինադադարէն մօտ երեք շաբաթ վերջ, 1918 Նոյ. 30ին, հրատարակած էր հետեւեալ յայտարարութիւնը. «Հայկական Ազգային Պատուիրակութիւնը, պատասխանելու համար հայ ազգի միակամ իղծիմ, որում մէկ մասը արդէմ իսկ իբրեւ ամկախ համրապետութիւն կազմուած է, կը յայտարարէ ամբողջական Հայաստանի ամկախութիւնը, Կիլիկիայով միասիմ, Համաձայնական պետութիւններու և Միացեալ Նահանգներու հովանաւորութեամ տակ, կամ Ազգերու Դաշմակցութեամ, երբ ամ կազմուի» (Times, Դեկտ. 31): Ազգային Պատուիրակութիւնը նոյն ատեն Փարիզի մէջ գումարեց Ազգային Համագումար մը (1919 Փետր. 24—Ապրիլ 22) որ քննեց և վաւերացուց Խաղաղութեան Վեհաժողովին ներկայացուած հայկական պահանջներու Յիշատակագիրը:

Միւս կողմէն Հայաստանի մէջ տեղի կ'ունենային Խորհրդարանական ընտրութիւններ: Մարտ 12ին կառավարութիւնը որոշած էր Խորհրդարանի ընտրութիւններու համար հիմք ընդունիլ համառուսական Սահմ. ժողովի ընտրական օրէնքը Անդրկովկասեան Աւանձին Կոմիտէի կատարած փոփոխութիւններով, ամբողջ երկիրը դարձնել ընտրական մէկ շրջան, թրքահայերուն տալ ընտրական իրաւունք ևն:

Ապրիլ 27ին Հայաստանի Խորհուրդը որոշեց. «1.— Խորհրդի պարապմունքները դադարեցնել մէկ ամսուայ ժամանակամիջոցով. 2.— Իսգարի միջոցին Խորհրդի բոլոր իրաւունքները յանձնել կառավարութեան. 3.— կառավարութեան յանձնարարել արտակարգ կարեւորութիւն ունեցող դէպքում հրաւիրել Խորհրդի արտակարգ նիստ»: Այս որոշումով փաստօրէն վերջ գտաւ Հայաստանի Խորհուրդը:

Յունիս 21—23 Խորհրդարանական ընտրութիւններ կատարուեցան Հայաստանի բոլոր վայրերուն մէջ: Ժողովրդական կուսակցութիւնը, որ նախապէս թեկնածուներու ցանկ ներկայացուցած էր, վերջին պահուն ձեռնպահ մնաց:

Ընտրութիւններու արդիւնքը եղաւ հետեւեալը.

Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը ստացաւ	230.272	քուէ	72	պատգմ.
Սոց. Ծեղափոխականները	»	13.239	»	4
Թուրքերը	»	8.187	»	3
Անկուակց. Գիւղց. Միութ.	»	4.224	»	1
Քրդական ցուցակը	»	1.305	»	ոչ մէկ
Ժողովրդականները	»	481	»	»
Ասորիները	»	178	»	»

Նորընտիր խորհրդարանի բացումը տեղի ունեցաւ Օգոստ. 1-ին, Աւ. Սահակեանի նախագահութեամբ: Ան խօսեցաւ բացման հետեւեալ ճառը.

«Բազաքացիներ, Միացեալ Հայաստանի ներկայացուցիչներ, ուղիղ մի տարի սրանից առաջ, Օգոստ. 1-ին, մեր երկիրը շրջապատուած էր տաճկական զօրքերի երկաթէ օղակով, թշնամու սուրը կախուած էր մեր գլխին, մեր հայրենիքը դարձել էր բանտ: Ես, որպէս նախագահ գերագոյն Ազգային Խորհուրդի, առաջին ն/տօին, անխախտ հաւատքով և խոր համոզմունքով յայտարարեցի, որ մեր Հանրապետութեան նեղ հորիզոնը, որի սահմանները խեղդում էին նրան, պէտք է ընդարձակուի, մեր հերոս ու մարտիրոս ժողովուրդը պէտք է լինի աէրը իր փայփայած ու գուգուրած հայրենիքի (ծափեր): Այսօր երջանիկ եմ վկայելու, որ իմ գուշակութիւնը ոչ միայն արդէն կատարուած փաստ և իրականութիւն է դարձել, այլ և մեր ժողովուրդի կամքը սըրբազան, հայութեան երկու կէսերը զրկաբաց միացել են և յայտարարել մի պետութիւն, միացեալ, անկախ և ազատ Հայաստան, որի պաշտպանութեան համար մենք երդուել ենք զոհել մեր կեանքը և կռուել մինչև վերջին շունչ (ծափեր): Մենք հպարտանում ենք մեր նորածին պետութեամբ. նա թոյլ է, հեռու է կատարեալ լինելուց, բայց միացնում է իր ամբողջ հողամասը: Ժողովուրդը սիրում է իր երիտասարդ Հանրապետութիւնը. նրա մէջ արմատացել է անկախութեան գաղափարը. նա երբեք չի բաժանուի նրանից և երբեք չի զիջի: Ճիշդ է, մեր առջեւ, Տաճկահայաստանի փակ դռների յետեւ, մեր թշնամին շարունակում է կտտարել իր մութ գործերը և ինտրիգներ է սերմանում այս կողմը, մեր Հանրապետութեան սահմաններում: Բայց ես չեմ կասկածում, որ մենք կը ճեղքենք այդ դուռը մեր մեծ դաշնակիցների հետ միասին, կը տիրենք մեր երկրին, որ ցօղուած է անհամար մարտիրոսների և հերոսների արիւնով: Հայ ժողովրդի արեան դատը, անկասկած, պէտք է ստանայ իր նպաստաւոր և արդար լուծումը. այդ դատը մարդկութեան խղճի, պատուի և իրաւունքների դատն

է, մարդկային գոյութեան հարցն է, որ ոչ ոք չի կարող փխտել...
Երջանիկ և ոգեւորուած եմ ողջունելու մեր առաջին ընտրուած
Խորհրդարանը, այս պատմական վայրկեանին»:

Ապա ողջունեց զաշխակիցները և հարեան պետութիւնները,
յանձին անոնց ներկայացուցիչներուն, և ձմեր փառապանծ քանա-
կը, որ հայրենասիրական անսահման անձնագոհութեամբ կուռում է՝
պաշտպանելով մեր հայրենիքը արտաքին և ներքին թշնամիներ-
բից: Խորհրդարանը խանդավառ ծափերով ու յոտնկայս ցոյց ը-
բաւ հայ զօրքին:

Խորհրդարանի կողմէ վարչապետ նշանակուեցաւ Ա. Խատիս-
եանը, որ կազմեց զահլիճը հետեւեալ կերպով. վարչապետ և ար-
տաքին գործոց նախարար՝ Ա. Խատիսեան, ներքին գործոց և ար-
դարադատութեան՝ Ա. Գիւլխանդանեան, պարենաւորման և ելե-
մտական՝ Ս. Արարատեան, խնամատարութեան և աշխատանքի՝
Ա. Սահակեան, հանրային կրթութեան և արուեստի՝ Ն. Սղբալ-
եան, դինուորական՝ զօր. Ք. Արարատեան:

Հայաստանի կառավարութեան առջև դրուած էր ծանր հարց
մը, արտաքին գրգռումներու հետեւանքով թաթարներէ բնակուած
չրջաններ ըմբոստ վիճակի մէջ էին և մեծ դժուարութիւններով
կարելի եղաւ կարգ ու կանոն հաստատել:

Խաղաղութեան վեհաժողովի Հինգերու Խորհուրդին կողմէ
Հայաստանի քոմիսէր նշանակուեցաւ Ուիլիամ Հասկելը, որ խան-
գավառութեամբ ընդունուեցաւ Հայաստանի մէջ: Օգոստ. 22-ին
ներկայ գտնուեցաւ խորհրդարանի նիստին, ուր նախագահող Յ.
Արղուութեան զինք ողջունեց ջերմ խօսքերով: Հասկելը պատասխա-
նեց հետեւեալ ճառով.

«Ես հասկանում եմ, որ ձեզ բոլորիդ զբաղեցնում է երկրի
ապահովութեան և զաշխակիցների օգնութեան հարցը: Գուցէ տա-
րօրինակ թուի, թէ ինչո՞ւ այսքան երկար է ձգձգուում հայկական
խնդրի լուծումը: Ամերիկացիները ընդհանրապէս ծանր են շարժ-
ւում: Մենք զանդազ սկսեցինք պատերազմը, դանդաղ վարեցինք
այն, բայց աւարտեցինք ամենայն թափով: Դանդաղ ենք շարժ-
ւում նաև հայտութեան խնդրում: Մինչև որ չվաւերացուի հաշ-
տութեան պայմանագիրը, չընդունուի Ազգերի Լիգան, չի կարող
լուծուել Հայաստանի մանդատի խնդիրը: Սակայն, այդ չի կարող
բաւարարել ո՛չ ձեզ և ոչ ինձ: Հարկաւոր է այժմէն իսկ մտածել
ի՞նչպէս օգնել հայ ժողովրդին: Կասկած չկայ, որ մեզ անհրա-
ժեշտ է զինուած ոյժ, ո՛չ թէ նրա համար, որ խի՛նք վրաստանից
կամ Ազրբէյճանից նրանց պատկանող անվիճելի հողերը, այլ ա-
պահովելու համար հայ ժողովրդի գոյութիւնը: Մեզ հարկաւոր է

զօրք պաշտպանելու համար այն ժամանակաւոր սահմաններէն որոնք ցոյց են տրուած մեզ: Փարիզում դեռ ևս մանրամասնօրէն ծանօթացած չլինելով իրերի դրութեանը՝ ես անհրաժեշտ էի համարում զինուորական ուժի ներկայութիւնը Հայաստանում: Դրահամար ես իմ Հայաստան գալուստի իբրև պայման դրի առ այժմ անգլիական զօրքերի թողնելը Հայաստանում, մինչև որ մի երկրորդ ոյժ գայ նրանց փոխարինելու: Երբ ես Պոլսում լսեցի անգլիական զօրքերի կողկասից հեռանալու մասին՝ հեռագրով բողոքեցի Փարիզ Քլեմանսօին և Վեհաժողովին այդ որոշման դէմ: Այժմ այդ հարցը քննուում է Փարիզում, և ես յոյս ունեմ, որ անգլիական զօրքերը կը մնան այստեղ: Իսկ եթէ նոյնիսկ հեռանան էլ, մեր դօժը պէտք է լինի գտնել գրանց փոխարինող ուրիշ զօրքեր:

Երկրի պարենաւորման, զինման, ելեւժողքի կարգաւորման և այլ խնդիրների մասին ես արդէն կարգադրութիւններ արել եմ, սակայն, նայում եմ դրանց վրայ, իբրև երկրորդական խնդիրների: Անկասկած է, որ Ազրբէջանի կառավարութիւնը խախտել է անգլիական իշխանութիւնից ստացած հրահանգները, և այդ խնդիրն է այս րոպէիս ինձ զբաղեցնում: Ես մեկնում եմ Քիֆլիս և կը պահանջեմ, որ Ազրբէջանը վերջ տայ այդ բանին, հակառակ դէպքում Ազրբէջանի կառավարութեան անդամները կ'ենթարկուեն անձնական պատասխանատուութեան:

Քիֆլիսում ես կը հանդիպեմ զօրավար Հարբօրտին, որը Ֆրանսայում գործող ամերիկեան բանակի սպայակոյտի պետն է: Ես նրա հետ պիտի խորհրդակցեմ այն հարցի մասին, թէ ի՞նչ ձեւով պէտք է օգնել Հայաստանին: Այս վայրկեանիս Փարիզից ճանապարհ են ընկել մի խումբ սպաներ—մասնագէտներ՝ զինուորական և այլ ճիւղերի վերաբերմամբ: Եթէ տարածութիւնը խանգարի իմ յարաբերութիւններին Փարիզի հետ, ես ինքս անձամբ կը մեկնեմ Սև ծովում գտնուող ամենտարազընթաց ականակիրով Մարտէյ—Փարիզ՝ զեկուցանելու համար Վեհաժողովին և խնդրելու Վեհաժողովից և ամերիկեան ժողովրդից շուտափոյթ օգնութիւն հասցնել հայ ժողովրդին: Միեւնոյն ժամանակ հայ ժողովրդի և կառավարութեան վերաբերմունքը դէպի իր հարևանները պէտք է լինի բարեացակամ, որպէսզի հարևանները պարենաւորման և այլ խնդիրներում զժողարութիւններ չյարուցանեն: Ես միանգամայն կախուած եմ ժողովրդի և կառավարութեան աջակցութիւններից: Այժմ քաղաքական վէճերի ժամանակը չէ: Պէտք է մտածել ժողովրդի փրկութեան մասին:

Ո՛չ մի նշանակութիւն չպէտք է տալ այն բանին, որ այս կամ այն երկիրը խլում է միւսից մի քանի վերտա հողամաս: Այդ հան-

գամանքը ոչ մի նշանակութիւն չի կարող ունենալ այս կամ այն երկրի սահմանները վերջնականապէս որոշելու համար Փարիզում. ինչպէս որ եղաւ Բելգիայի և Ռումանիայի վերաբերմամբ:

Այսպիսով, հայ ժողովրդին մնում է սպասել դաշնակիցների օգնութեանը: Ենթադրելի է, որ ինչ ցոյց տրուած ջերմ ընդունելութեան համար և ցանկանում եմ ձեզ եռանդ և ոգևորութիւն»:

Հասկելը որոշ ձեռնարկներ կատարեց մեղմացնելու համար Հայաստանի և Ազրպէճանի ունեցած տարակարծութիւնները, առանց կարեւոր արդիւնք մը ձեռք բերելու:

Նախագահ Ուիլսոն, 1919ի ամառը, Մերձաւոր Արեւելք ղրկեց զօրով. Հարպըրտի առաքելութիւնը, որ քննական պտոյտ կատարեց Պոլիս, Կիլիկիա, Կիւս. Սիւրիա, Խարբերդ, Սըվազ, Երզնկա, Կարին, Կարս, Երեւան և Պաքու: Զօրով. Հարպըրտի վերադարձէն ետք՝ տուած տեղեկագիրը նպատաւոր չէր Հայաստանին: Ան կը պնդէր որ ծրագրուած Հայաստանի մէջ հայերը երբեք մեծամասնութիւն չէին կազմեր. Մ. Նահանգները պէտք է ընդունին հազատարութիւնը, միացնելով Թրքահայաստանը, Անատոլուն, Պոլիսը, Թրակիան և Անդրկովկասը մէկ մանտաթի տակ: Ի նպատակ հազատարութեան ընդունելութեան, Հարպըրտ բերած էր 14 հիմք, ընդդէմ՝ 13: Այս եզրակացութիւնը աւելի քաջալերական եղաւ Ուիլսոնի թշնամիներուն, որոնք դէմ էին Ամերիկայի որեւէ յանձնառութեան:

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱՆԿԱԽՈՒԹԵԱՆ ՃԱՆԱԶՈՒՄԸ

1920 Յունուար 27ին, Խաղաղութեան Վեհաժողովի քարտուղարութիւնը հազորդեց Հայաստանի Հանրապետութեան Պատուիրակութեան նախագահին, թէ 1920 Յունուար 19ի նիստին Գերագոյն Խորհուրդը տուած է հետեւեալ երկու որոշումները.

1) Որ Հայկական Պետութեան կառավարութիւնը ճանչցուած է իբրեւ de fait (փաստական) կառավարութիւն.

2) Որ այս ճանաչումը չի նախորոշեր այդ պետութեան ապագայ սահմաններու խնդիրը»:

Վեհաժողովի քարտուղարութիւնը նոյնպէս կ'աւելցնէ, թէ Միացեալ Նահանգներու դեսպանը Յունուար 26ին հաղորդեր է, «որ ամերիկեան կառավարութիւնը կը միանայ այդ որոշման»:

1920 Յունուար 28ին Վեհաժողովի քարտուղարութիւնը տեղեկագրեց Հ. Հ. Պատուիրակութեան, որ Գերագոյն Խորհուրդի

որոշման նման, որոշում հանած են նաեւ Ֆրանսայի, Մեծն Բրիտանիոյ ու Իտալիոյ կառավարութեանց պետերը: Դարձեալ Վեհաժողովի քարտուղարութիւնը 1920 Մարտ 7-ին հաղորդագրեց թէ՛ «Ճափոնական կառավարութիւնը կը միանայ այն որոշման, որով Մեծն Բրիտանիոյ, Ֆրանսայի և Իտալիոյ կառավարութիւնները ճանչցեր են Հայաստանի Հանրապետութեան կառավարութիւնը իբրեւ de fait կառավարութիւն»:

ՀԱՅԱՍՏԱՆ ԵՒ ՏԵՆԻԿԻՆԻ ԿԱՌԱՎԱՐՈՒԹԻՒՆԸ

✓

Գերագոյն Խորհուրդի կողմէ Հայաստանի փաստական ճանաչումին առթիւ (1920 Յունւ. 19), Հարաւային Ռուսաստանի Զինւած Ուժերու Կլիաւոր Հրամանատարի զինւ. ներկայացուցիչը Հայաստանի մէջ՝ գնդապետ Զնկեւիչը հետեւեալը տեղեկացուց կառավարութեան.

«Պատիւ ունիմ տեղեկացնելու Հայաստանի կառավարութեան Մեծն Բրիտանիոյ անդրկովկասեան կոմիտարի և Թիֆլիսի մեր ներկայացուցիչի միջոցով Յունւ. 21ին (Փետր. 3 ն. տ.) ինձ ուղարկուած մի հեռագրական հաղորդագրութիւնը, որով յայնուում է, թէ Հարաւ. Ռուսաստանի զինուորական ուժերի գլխաւոր հրամանատարը, ճանաչում է փաստօրէն գոյութիւն ունեցող Հայաստանի, Ադրբեջանի և Վրաստանի կառավարութիւնները: Ուրախ եմ առիթից օգտուելով յիշեցնելու, որ Փարիզում դաշնակիցներու կողմից ընդունուած կատարելապէս միեւնոյն ակտը Հայաստանի վերաբերմամբ՝ զօր. Դենիկիճի կողմից իրականացուած էր դեռ 1919 Օգոստ. 20ին (հ. տ.), երբ նա Հայաստանի կառավարութեան մօտ նշանակուած էր իր զինուորական ներկայացուցիչին»:

ՀԱՅԱՍՏԱՆ ԵՒ ՊՈՆՏՈՍ

Նրեւան այցելեց 1920 Յունւ. 1ին Պոնտոսի յոյն մետրոպոլիտ Խրիստոսթոսը որ պոնտոսեան պատուիրակութեան նախագահն էր Փարիզ և Վենիզելոսի մօտիկ գործակիցը: Խրիստոսթոս եկած էր որոշելու Հայաստանի և Պոնտոսի փոխյարաբերութիւնները և կ'առաջարկէր. կամ 1) Պոնտոսի հանրապետութիւնը կը կազմէ մէկ

դաշնակից մասը Հայաստանի համրապետութեան, կամ 2) Պոնտոսը կը դառնայ ինքնուրոյն և Հայաստանի հետ կը միանայ համադաշնակցային հիմունքներով և կամ 3) անկախ և հաւասարազօր Պոնտոսն ու Հայաստանը իրար հետ կը կապուին դաշնակցութեամբ կամ զինակցութեամբ: Վերջին պարագային Հայաստանը կ'ունենայ սեփական ծովային ելք Աթինէի մէջ:

Շարք մը խորհրդակցութիւններէ վերջ, երկուտեք ընդունուեցան հետեւեալ պայմանները. 1) Պոնտոսը, վերոյիշեալ սահմաններով, մանելու է Հայաստանի մէջ, իբրև անոր ֆետերատիւ մէկ մասը. իր ներքին գործերը պիտի կառավարուին սեփական տէյմի միջոցով. 2) Հայկական և Պոնտոսեան պատուիրակութիւնները Փարիզի մէջ գործելու էին համերաշխ. 3) Ի հարկին, եթէ Հայաստանի ու Պոնտոսի անկախութիւնը մերժուի, հայերն ու յայները միասին քայլեր պիտի առնեն, մինչև ապստամբութիւն՝ հարկադրելու համար, որ ճանչցուի ընդհանուր անկախութիւնը. 4) Սոյն պայմանագրութիւնը պէտք է համաձայնուէր յոյն և հայկական պատուիրակութիւններու գործունէութեան Փարիզի մէջ, ինչպէս և Վեհաժողովին որոշելիք սահմաններուն:

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԵՒ ԱԶՐԳԷՑՃԱՆԻ ԲԱՆԱԿՑՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

Պոթուժի դաշնագրէն յետոյ, Անգրանիկը՝ իր հետ ունենալով մօտ 3000 հետեւակ, 700 ձիաւոր և այլ սջեր ու քանի մը տանեակ հազար դաղթականներ, անցած էր Նոր Պոյազիտի, Դարալագեւազի և Ճուլֆայի վրայով Խոյ, անգլիական բանակին միանալու յոյսով: Թուրքերու հետ պատահած կռիւ մը, պատճառ եզաւ որ Անգրանիկ վերադառնայ Ղափան և Յուլիսի վերջերը Չանգեզուր, որու պաշտպանութիւնը վարեց մինչև պատերազմի վերջը: Զինադադարին իր ուժերով օգնութեան գնաց զարապաղցիներուն, քայց անգլիոցի զօր. Քոմսընի կողմէ Բաքուէն տրուած հեռագիր մը հրահանգեց Անգրանիկին դադարեցնել կռիւները: Անգրանիկ ենթարկուեցաւ եզած կարգադրութեան ու վերադարձաւ Չանգեզուր և հետագային անցաւ արտասահման:

1918 Դեկտեմբերի սկիզբը Շուշի հասաւ անգլիական զինուորական առաքելութիւն մը, որու կարգադրութիւններով Ղարապաղը փաստորէն մաս առեալ կարմիր Արմիայէն: Դառապաղը

թիւնը այդ կարգադրութեան դէմ բողոքեցին, ինչ որ մնաց անհետեւանք: Պաշտօնի անգլիական զօրքերու հրամանատար գնդ. Շատելվորաբ 1919 Ապրիլ 3ին հրատարակեց հետեւեալ յայտարարութիւնը.

Անգլիական հրամանատարութիւնը յայտարարում է ի գործադրութիւն Շուշի, Ջանգեղուր, Ջիրբայիլ և Ջիվանշիր գաւառների բովանդակ ազգաբնակչութեան, որ 1) Ազրբէջանի կառավարութեան 1919 թ. Յունիս. 15ի որոշումով դր. Սուլթանովը նշանակուած է Շուշի, Ջանգեղուր, Ջիրբայիլ և Ջիվանշիր գաւառների ընդհանուր-նահանգապետ և վայելում է անգլիական հրամանատարութեան աջակցութիւնը. 2) Գոյութիւն ունեցող օրէնքների համաձայն, ամբողջ ազգաբնակչութեան կարիքների գոհացման համար, ընդհ.-նահանգապետին կից կազմակերպւում է հայու մամէտական վեց իրազեկ ներկայացուցիչներից մի խորհուրդ. 3) Անգլիական հրամանատարութեան ներկայացուցչի հանգամանքով կարող է խորհրդի մէջ մտնել անգլիական առաքելութեան սպաններից մէկը. 4) Ընդհ.-նահանգապետութեան սահմաններում ծառայող բոլոր պաշտօնեաների ռոճիկը և միւս ծախսերը հոգացւում են ազրբէջանեան գանձարանից. 5) Բոլոր վիճելի հարցերը իրենց վերջնական լուծումը կը ստանան Հաշտութեան Վեհաժողովում. 6) Ընդհ.-նահանգապետութեան սահմաններում կատարուող բոլոր զինուորական տեղափոխութիւնների մասին նախորդ տեղեկացւում է անգլիական առաքելութեան. 7) Սոյն հազորագրութեամբ, անգլիական հրամանատարութիւնը ուղղւում է մասնաշնչի, որ ընդհ.-նահանգապետի վրայ դրուած պարտականութիւնների գործադրութիւնը ի մասին ընդհ.-նահանգապետութեան մէջ կարգի և անդորրութեան պահպանման, ընդհ.-նահանգապետից և նրա մարմիններից բխող բոլոր հրամաններն ու կարգադրութիւնները պէտք է իրագործուեն առանց առարկութեան, և անգլիական հրամանատարութիւնը աջակցութիւն է ցոյց ապրիտ ձեռք առնուած բոլոր օրինական միջոցներին»:

Այս կարգադրութիւններու հիման վրայ, Ղարապաղի հայ ներկայացուցիչները ստիպուեցան ի վերջոյ Օգոստոս 22-ին երթալ Շուշի, նահանգապետ Սուլթանովին մօտ և ստորագրել 28 յօդուածներէ բաղկացած համաձայնութիւն մը, ըստ որում «նկատելով որ լեռնային Ղարապաղի ճակատագրի հարցը լուծուելու է հաշտութեան վեհաժողովում, ամէն մի ընդհարում վնասակար է Ղարապաղի ազգաբնակչութեան համար»: «Սոյն ժամանակուոր համաձայնութիւնը կողմերն ընդունում են մինչև որ այդ հարցը մէջու է հաստատուելու վեհաժողովում»:

բապէս պարտադիր է երկու կողմերի համար էլ. 2) Ղարապաղի-Շուշի, Ջիվանշիր և Ջիրբայի գաւառների հայերով բնակեցուած լիւնսային մասը (Դիզակ, Վարանդա, Խաչէն, Ջրաբերդ) ժամանակաւորապէս իրեն համարում է Ազրբէջանի հանրապետութեան սահմաններում:

Ղարապաղի շրջանէն վերջ, ազրպէյճանցիները փորձեցին իրենց ենթարկել Չանգեղուրը, բայց վերջինը զէնքով պատասխանեց ու ետ մղեց դրուած պահանջները: Տեղի ունեցան զինական բախումներ, որոնց միջամտեցին գնդ. Հասկելի փոխանորդ գնդ-Ռէյը և բրիտ. ներկայացուցիչ Ուորդրոպը: Նոյ. 20-ին տեղի ունեցան Խատիսեանի և Ուսուպրէզովի տեսակցութիւնները գնդ-Ռէյի մօտ, և երկու կողմերու բանակցութիւնները յանգեցան Նոյ. 23-ի համաձայնութեան, ըստ որում՝

1. Հայաստանի և Ազրբէջանի կառավարութիւնները պարտաւորուած են դադարեցնել տեղի ունեցող ընդհարումները և նոր ընդհարումների չդիմել:

2. Հայաստանի և Ազրբէջանի կառավարութիւնները համաձայնուած են ձեռք առնել իրական միջոցներ բանալու և նորոգելու Չանգեղուր տանող ճանապարհները՝ խաղաղ երթևեկի համար:

3. Հայաստանի և Ազրբէջանի կառավարութիւնները պարտաւորուած են լուծել բոլոր վիճելի հարցերը, մէջը լինելով և սահմանափէճերը, խաղաղ համաձայնութիւնների ճանապարհով, մինչև յաջորդ յօդուածում նախատեսուած խորհրդաժողովի վճիռը: Այն գէպքում, երբ կարելի չլինի հասնել խաղաղ համաձայնութեան, երկու կողմերը պարտաւորուած են իրաւարար ընտրել մի չէզոք անձնաւորութիւն, որի վճիռը պիտի լինի պարտադիր երկու կողմերի համար էլ: Ներկայումս այդ անձը համարուած է Միայեալ Նահանգների բանակի գնդ. Ջէյմս Ս. Ռէյը:

4. Հայաստանի և Ազրբէջանի կառավարութիւնները պարտաւորուած են իսկոյն և եթ հաւասար թւով պատգամաւորներ նշանակել, Չորեքշաբթի, Նոյ. 20-ին Բազում գումարուելիք խորհրդաժողովի համար, որ պէտք է տեղափոխուել Թիֆլիս Դեկտ. 4-ին, ուր կը շարունակուեն խորհրդաժողովի նիստերը, եթէ փոխադարձ համաձայնութեամբ պէտք չնկատուի այլ վայր փոխադրելու: Այդ խորհրդաժողովը պիտի քննէ բոլոր այն հարցերը, որոնք վէճ ու բախում են առաջ բերում երկու կառավարութիւնների միջև, և լիազօրութիւն կ'ունենայ լուծել այդ հարցերը համաձայնութեան կամ իրաւարարութեան միջոցով:

5. Սոյն համաձայնութիւնը համարուած է իրական՝ ստորագր-

բւթեան օրից և մնայուն սյժ կը ստանայ երկու պետութիւններէ խորհրդարաններէ վաւերացումից յետոյ» :

Այս համաձայնութեան վերջ, զանգեղուցիները Գ. Նժդեհի գլխաւորութեամբ մաքրեցին 40է աւելի ապստամբ գիւղական շրջաններ, և անգործութիւն հաստատուեցաւ Չանգեղուցի մէջ :

Հայաստանի և Ազրպէյճանի միջև պաշտօնապէս պատերազմ չկար, բայց փաստական վիճակը պատերազմէն տարբերութիւն չունէր: Տարակարծութիւններ հարթելու համար հայ-ազրպէյճանեան խորհրդաժողով մը դումարուեցաւ Բագու, 1919 Պէկտ. 4ին: Հայաստանի կողմէ խորհրդաժողովին պատգամաւորներ էին նշանակուած Մ. Յարութիւնեան, Տ. Բէգզադեան և Վ. Փափազեան: Վերջինի չիւանդութեան պատճառով, փոխարինեց Յ. Արղութեանը, որ Բագուի վրայով Թեհրան կ'երթար իբրև զեպան: Ազրպէյճանեան պատգամաւորութեան կազմն էր՝ Յաթալի խան Առոյսկի, Մամէդ Հասան Գալիսկի և Տոքթ. Վէքիլով: Իբրև իրազեկ անձ, նիստերուն ներկայ կը գտնուէր նաև Ալիլի պէյ Ասամամեզովը: Խորհրդաժողովի օրակարգն էր. 1) սահմաններու հարցը, 2) երկաթուղային և առևտրական պայմանագրեր, 3) դաշմանկաններու վիճակի կարգաւորում, 4) երկու հանրապետութիւններու քաղաքացիներու զատաստանական-իրաւական յարաբերութիւններու և 5) հիւպատոսական հարցը:

Կողմերը չկարողացան համաձայնութեան գալ, Ազրպէյճանի պատուիրակները կովկասեան կոնֆետերացիա կազմելու առաջարկ բերին: Հայ պատուիրակները զեռ վազուհա նկատեցին, քանի որ Հայաստանի սահմանները զեռ ճանչցուած չէին: Խորհրդաժողովը ընդհատուեցաւ, հայ պատուիրակները մեկնեցան Երևան՝ նոր հրահանգներ ստանալու և խորհրդաժողովը Թիֆլիս շարունակելու որոշումով:

1920 Մարտ և Ապրիլ ամիսներու ընթացքին, ազրպէյճանցիները հայրամանքներ սկսան Ղարապաղի հայութեան դէմ: Շուշին ենթարկուեցաւ թախար խուժանի և բանակի յարձակման, բնակչութեան մեծ մասը փախաւ, 3-էն 4000 հոգի մնացին թշնամիին ձևքը և կոտորուեցան, իսկ քաղաքը աւարի ենթարկուեցաւ ու այրուեցաւ: Աւելի ծանր դէպքեր պիտի պատահէին, եթէ Ապրիլ 13ին Ղարապաղ չհասնէր Իրօն իր զօրամասով:

Վրաստանի վարչապետ Փորտանիայի և դաշնակից ներկայացուցիչներու միջնորդութեամբ, Ապրիլ 9-ին Թիֆլիս բացուեցաւ Անդրկովկասեան երեք հանրապետութիւններու խորհրդաժողովը: Հայաստանի ներկայացուցիչներն էին Հ. Օհանջանեանը, Տ. Բէգզադեանը, Ս. Մամիկոնեանը և Ս. Արշապուրեանը: Ազրպէյճանինը՝

Հ. Աղսեւ, Յ. Վեքիլով, Ս. Կրիշինսկի, Վրաստանինը՝ Ե. Կեկել-
 Կորի, Գ. Լորդկիպանիձէ եւ Գ. Մախարաձէ: Տրուեցան հետեւ-
 եալ որոշումները. «Ազրբէջանի, Հայաստանի եւ Վրաստանի հան-
 քապետութիւնների խորհրդատուները իր աշխատանքներին ձեռ-
 նարկելով՝ որոշում է 1) անմիջապէս դադարեցնել բոլոր այն ա-
 ժիւնանդ ընդհարումները, որոնք այժմ տեղի են ունենում Ղա-
 զախում, Նախիջևանում, Օրդուբաթում եւ Ղարապաղում. 2)
 Միաժամանակ, խորհրդատուները պնդում է, որ Հայաստանի եւ Ա-
 զրբէջանի կառավարութիւնները ամենակարուկ միջոցներ ձեռք
 առնեն վերացնելու համար հայեւմտամէտական ազդարնակութիւն-
 ների միջեւ ընդհարման բոլոր հնարաւորութիւնները՝ համապա-
 տասխան հանրապետութիւնների սահմաններում. 3) Ոյս որոշման
 մասին շտապով տեղեկացնել Ազրբէջանի եւ Հայաստանի կառավար-
 ութիւններին, սրպէսզի նրանք ձեռք առնեն համապատասխան
 միջոցներ:»

Երեք յանձնախումբեր զրկուեցան տեղւոյն վրայ գործադրե-
 լու խորհրդատուների որոշումները, բայց հետագայ դէպքերու
 պատճառով շօշափելի գործ չկատարուեցաւ: Խորհրդատու-
 զովը երկարօրէն քննեց Ազրպէյճանի պատուիրակութեան
 ներկայացուցած «Անդրկովկասեան Հանրապետութիւններու Խոր-
 հուրդի նախագիծը». վրացիները դէմ չէին ծրագրին, պայմա-
 նով, որ Վրաստանի վեհապետական իրաւունքները չտուժէին: Հա-
 յերու համար, քանի թրքահայկական հարցը կը մնար անորոշ, գո-
 յալիճակի ամէն փոփոխութիւն կը նկատուէր վաղաժամ:

Ապրիլ 16ին ազրպէյճանցիք բերին նոր առաջարկ՝ զինուորա-
 կան գործակցութիւն Խորհրդ. Ռուսաստանի դէմ: Վրացիները չա-
 տարկելով հանդերձ՝ առաջ քշեցին սահմանափակման հարցը: Հայե-
 րը առարկելով թիւրքեռոյրպէյջանեան զաղտնի գործակցութիւնը
 եւ հարաւի վտանգը, մերժեցին ընդառաջել բերուած առաջարկին:
 Իսկ Ազրպէյճան, առանց փամփուշտ մը արձակելու, Ապրիլ 26ին
 տնձնատուր եղու պոլլեւիկներուն եւ երկրին մէջ յայտարարուե-
 ցաւ խորհրդային իշխանութիւն:

Յեզաշրջման յաջորդ օրը Բազուէն Երեւանի կառավարութեան
 ուղարկուեցաւ հետեւեալ վերջնագիրը.

«Ազրբէջանի խորհրդային հանրապետութեան բանուորագիւ-
 ղացիական կառավարութիւնը, յանձինս յեզափոխական կոմիտէի,
 պահանջում է՝ նախ մաքրել ձեր զօրքերից Ղարապաղի եւ Ջան-
 գեղուրի հողամասերը. երկրորդ՝ քաշուիլ դէպի ձեր սահմաննե-
 րը. երրորդ՝ դադարեցնել ազգամիջեան կոտորածը: Հակառակ դէպ-

թեան յեղտփոխական կոմիտէն իրեն կը համարի պատերազմական գրութեան մէջ Հայաստանի հանրապետութեան հետ: Վերջնագրի պատասխանի համար արևում է երեք օր ժամանակամիջոց: Ազըրբէջանի Խորհրդային հանրապետութեան արտաքին գործերի գործավար Հուսէյնով»:

ՀԱՅԵՒԻԲԻԻՐՏ ՀԱՄԱԶԱՅՆՈՒԹԻՒՆ

1919 Նոյ. 20ին Հաշտութեան Վեհաժողովին ներկայացուած է հետեւեալ յիշատակագիրը, ստորագրուած՝ Գիւրաթառանի կողմէ՝ Շէրիֆ փաշա, Ազգ. Պատուիրակութեան նախագահ՝ Պօղոս Նուպար, Հայկ. Հանրապետութեան նախագահին փոխանորդաբար՝ Տօքթ. Հ. Սիանջանեան: (Այս համաձայնութիւնը իր ասեանին տեղի տուաւ դժգոհութիւններու հայկական շրջանակներուն մէջ, գլխաւորութեամբ Գ. Փասարմանեանի):

«Տիար նախագահ,

«Ստորագրեալքս հայեւքիւրտ ազգերու ներկայացուցիչներս, պատիւ ունինք Հաշտութեան Վեհաժողովին յայտնելու թէ մեր երկու ազգերը, երկուքն ալ արիական ցեղէ, նոյն շահերն ունին և նոյն նպատակը կը հետապնդեն, այսինքն իրենց ազատագրումը և անկախութիւնը — մասնաւորապէս հայոց համար, իրենց ձեռքազատումը թուրք կառավարութեան տիրապետութենէն, և ընդհանրապէս հայոց ինչպէս քրդաց համար՝ իրենց ճողոպրումը Միութիւն և Յաւազդիմութիւն Քօմիթէի լուծէն, որուն պաշտօնական և գաղտնի կառավարութիւնները իրենց այնքան ազիտարեր եղած են: Բոլորովին համաձայն ենք ուրեմն Հաշտութեան Վեհաժողովին միասնաբար խնդրելու համար՝ ըստ ազգայնութեանց օկզրունքին՝ կազմութիւնը Միացեալ Անկախ Հայաստանի մը և անկախ Գիւրաթառանի մը, աջակցութեամբ մեծ պետութեան մը, մեր երկու ազգերէն իւրաքանչիւրին ըստ շահանքը լռելէ յետոյ նըշանակուած, մեր երկիրներուն շնորհելու համար իր թէքնիքական և ընտրական օգնութիւնը վերաշինական շրջանի միջոցին:

«Քայլով վէճի միւթ եղող Ռոզամասերում, ինչ որ կ'երեւայ յաջորդաբար Հաշտութեան Վեհաժողովին մատուցուած հայ և քիւրտ յիշատակագիրներէն, երկու ապագայ տէրութեանց սահմանագրուելուն համար մեր ջանքերն ինչպէս համար ըրտապատէս կը արտաբայ-

րենք որ այդ կարգադրութիւնը կը թողու՞մք հաշտութեամբ Վեճաժողովի՞՞ սրողմանց, կանխաւ վստահ ըլլալով, որ անոր վճիռը արդարութեան և իրաւունքի հիման վրայ պիտի տրուի:

Ե՛կը հաւաստենք նաև մեր բացարձակ համաձայնութիւնը երկու տէրութիւններու իւրաքանչիւրին մէջ փոքրամասնութեանց օրինաւոր իրաւունքները յարգելու մասին:

ՊՈԼՇԵՒԻԿԵԱՆ ԱՊՍՏԱՄԲՈՒԹԵԱՆ ՃՆՇՈՒՄԸ

Ազրպէյճանի խորհրդայնացումէն անմիջապէս վերջ, Հայաստանի սպաստան գտած համայնավարները սկստին խոսովութիւններ կազմակերպել: Հայաստան կը գտնուէին Ս. Կասեան, Ա. Մըաւաւեան, Ս. Պանոյեան, Դ. Շանվերզեան, Մ. Սահակեան, Ե. Երզնկեան, Աւիս Եւրիջանեան ևն.: Մայիս 1ի աշխատաւորական տօնը վերածեցին հակապետական ցոյցի: Երեւանի մէջ փորձը յաջողութիւն չունեցաւ: Այլ քսանդրապոլը կազմեց ապստամբութեան գլխաւոր կեդրոնը: Վարդան Զօրավար» զրահապատ գնացաքը գլխապետ (քարիթէն) Մուսայէլեանի հրամանատարութեան տակ մեկնած էր Այլքսանդրապոլ, ուր կազմուած էր Ռազմայեղափոխական կոմիտէ: Խոսովութիւններ եղան նաև Կարս, Արբըղամիշ, Կաղզուան, և որ Պայագիւս:

Մայիս 5ին գումարուեցաւ խորհրդարանի արտակարգ նիստը, որ ընդունեց Ա. Խատիսեանի նախարարութեան հրամարականը և նշանակեց նոր կառավարութիւն: Հ. Յ. Դ. Բիւրոն իր ամբողջ կազմով անցաւ իշխանութեան գլուխը (Ապրիլ 3ին արգէն կատարուած էր նախարարական մասնակի լրացում կառավարութեան մէջ մտած էին Ա. Զամալեանը, Ռ. Տէր Մինասեանը եւ Ս. Վրացեանը): Վարչապետ և արտ. նախարար՝ Հ. Օնանջանեան, ներքին և զինուորական՝ Ռ. Տէր Մինասեան, ելեւմտական՝ Ա. Գիւլխանեան, հողորդակցութեան՝ Ա. Զամալեան, գիւղատնտեսական և աշխատանքի՝ Ս. Վրացեան, խնամատարութեան՝ Ս. Արարատեան, հանրային կրթութեան և արտեստի՝ Գ. Ղազարեան, «Յաւաջի» խմբագրապետութեան՝ Վ. Դաւաարդեան: Աւելի վերջ Արդարադատութեան նախարար նշանակուեցաւ Ա. Զիլինդարեան:

Խորհրդարանը ամսով մը արձակուրդ ստացաւ: Նոր կառավարութիւնը անմիջապէս հայրենիքը յայտարարեց վստահի մէջ և ժողովուրդին ուղղեց հետեւեալ կոչը.

Քաղաքացիներ,

Հերոսական պայքարով և ոնորինակ զոհողութեամբ հայ աշխատաւոր ժողովուրդը, տիրացել է անկախութեան և ազատութեան և միացնելով բռնաւորների կամքով դարեր շարունակ իրարից բաժանուած հայրենիքի երկու հատուածները՝ հիմք է դրել պետական յառաջադէմ շինարարութեան: Հայաստանի Պարլամենտի և կառավարութեան ամբողջ մասնագութիւնն է եղել ապահովել աշխատաւոր ժողովրդի Փիզիքական գոյութիւնը ու սոցիալական անարգել զարգացումը և անսասան պահել հանրապետական ղեմնկրտակի իրաւահարգը:

Քաղաքացիներ, այսօր, Հայաստանի ժողովրդի այս բախտորոշ վայրկեանին, նորից ամպեր են կուտակուում մեր երկրի գլխին: Մահուան ճիրաններում պայքարող տաճիկ փաշաները մի կողմից և բոլշևիզմի կարմիր պատմուճանը հազած ազրբէջանեան խաները միւս կողմից՝ նորից սպառնում են Հայաստանի անկախութեան և ազատութեան: Գիտակցաբար կամ անգիտակցօրէն նրանց օգտին են գործում և մի շարք տարրեր երկրի ներսում, որոնք աշխատում են օգտագործել պարենաւորման ճգնաժամն ու ժողովրդի յոգնածութիւնը, որպէսզի առաջ բերեն անկարգութիւններ և իրենց նեղ ետական տենչերին յազուրդ տան:

Եւ այն ժամանակ, երբ Ազրբէջանի զօրքերն ու հրոսախմբերը շարունակում են արիւնհեղութիւնը Ղարաբաղում և Քանձակում, այն ժամանակ, երբ տաճիկ ասկերները շարժումներ են անում Շարուրի և Նախիջևեանի շրջաններում և հրդեհում հայ գիւղերը, զանազան անպատասխանատու խմբակներ վերջ չեն տալիս իրենց գրգռիչ ընթացքին և կամենում են պառակտում առաջ բերել երկրի մէջ, առանց հաշուի առնելու, որ ամէն մի խլրտում առաջ կը բերէ անիշխանութիւն ու պարենաւորման սուր տագնապ և կը զրկէ ժողովուրդը ապրուստի միջոցներից:

Քաղաքացիներ, Հայաստանը կարիք ունի հանգստի և համերաշխութեան. ո՛չ մի յուզում, ո՛չ մի խլրտում — ամէն ոք պէտք է գտնուի իր գործի և պաշտօնի գլխին: Զինուած պարլամենտից ստացած արտակարգ լիազօրութիւններով՝ կառավարութիւնը դիմում է ձեր քաղաքացիական գիտակցութեան և հրաւիրում ամէնքիդ, հայ ժողովրդի գոյութեան այս ճգնաժամային վայրկեանին, համախմբուել կառավարութեան շուրջը, որի նշանաբանն է՝ Հայաստանի անկախութեամբ և ազատութեամբ պաշտպանութիւնն ու մերքեմ ղեմնկրտակ կարգերի ամրապնդումը: Այս նպատակներն իրագործելու համար, կառավարութիւնը չի խնայի և ո՛չ մի ճիգ, և նա կը յաղթէ ձեզ հետ և ձեզ համար:

Երկն ժամանակ յայտարարուեցաւ բոլոր դաշնակցականներու ընդհանուր զօրաշարժ: Կազմուեցան կոմսաւորական զուգներ և առանձին զօրարամաս մը Սեպուհի հրամանատարութեան տակ, վերաբրաւելու համար Ալեքսանդրապոլը: Կոչեր հրատարակեցին նաև հայ սոցիալ-դեմոկրատները, Հայ ժողովրդական կուսակցութիւնը, Ռամկավար կուսակցութիւնը, Անկուսակցականներու Միութիւնը: Ռամկավար կուսակցութիւնը իր կոչին մէջ կ'ըսէր Մայիսեան ապստամբութեան մասին. «Այն հայ մարդ, որ իր երակներուն մէջ հայ արիւն կը կրէ և իր գլխուն մէջ փոքր ինչ խելք ունի, կը դատապարտէ այդպիսի խելագար շարժումը, և՛ առաւել թրքահայերս, որ անոր անմիջական հետեւանքները կը կրենք: Այդ շարժումը ինչ տեսակ շարժառիթներ ալ ունեցած լինի, չի կրնար արդարանալ, և մենք մասնաւորապէս պէտք է ծառանանք անոր դէմ և մեր բոլոր ոյժերը ի սպաս դնենք կառավարութեան՝ իր բնին մէջ խեղդելու զայն և շեղեցնելու իր ոճրապարտ նպատակէն»:

Հանրապետութեան բանակը յաջողեցաւ ճզմել ամպստամբութիւնը. Մայիս 13ի գիշերը ապստամբները լքեցին զբահայատ գընացքը և փախան ոմանք դէպի Աղբաբա՝ թուրքերու մօտ, ոմանք պահուեցան քաղաքին մէջ: Չերքակալուեցան և արտակարգ դատարանին յանձնուեցան Սուսայէլեան, Մելքոնեան և ուրիշներ, որոնք մահուան պատիժ ստացան: Խռովութիւններուն, կարելի եղաւ քանի մը օրերու ընթացքին վերջ տալ Կարսի, Սարըզամիշի, Նոր Պայաղիսի և Իջեւանի մէջ: Պոլսեիկեան ապստամբութեան հաշուեյարդարը զուգադիպեցաւ Մայիս 28ի Անկախութեան տարեդարձին. Երեւանի մէջ եւ Հայաստանի ամէն կողմերը բացառիկ հանդիսութիւններ տեղի ունեցան:

Երկրին մէջ զօրաւոր իշխանութիւն մը հաստատուելէ վերջ, հետագայ երեք ամիսներու ընթացքին, կառավարութիւնը յաջողեցաւ զինական ուժով վերջ տալ նաև Չանգիրասարի, Պէօյուք Վեաիի, Կոզքի, Շարուրի և այլ շրջաններու մէջ գտնուած թաթարներու ապստամբական վիճակին: Թաթարներու մեծ բազմութիւններ հեռացուեցան Հայաստանէն, ապաստանելով Պարսկաստան:

1920ի ամառը, Հայաստանի Հանրապետութեան սահմանները կը տարածուէին Ղարաբաղէն մինչեւ Օլթիի ամխանները: Հայրենիքը կ'ամրապնդուէր ներքին և արտաքին ճակատներու վրայ:

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀՈԳԱՏԱՐՈՒԹԻՒՆԸ

Հայտուածեան Վեհաժողովը 1919 Յունուար 30ին որոշած էր աղաւտի Հայաստանը և հոգատար մը նշանակել Աղգերու Գաշնակ-ցուծեան Ուխտի 22 ռդ կէտի համաձայն որ կը վերաբերի միջազգային հոգատարութիւններու (մանտա) հարցին: Իսկ Մարտ 20ին Զորքերու Սորհուրդը, նախագահ Ուիլսոնի նախաձեռնութեամբ, որոշեց Մերձաւոր Արեւելք դրկել Միացեալ Նահանգներու, Յըրանսայի, Անգլիոյ և Իտալիոյ պատուիրակութիւններէն բաղկացած միջազգային յանձնախումբ մը՝ տեղեկութիւններ հաւաքելու համար Օսմ. Կայսրութենէն անջատուելիք հողամասին վրայ տարող ազդարնակութեան կարիքներուն մասին:

Այդ յանձնախումբը չհաւաքուեցաւ: Միայն ամերիկեան պատուիրակներ՝ Քինկը և Քրէյնը քննութիւններ կատարեցին 1919 Յունիս 10էն մինչև Յուլիս 21: Անոնք այն եզրակացութեան եկան, որ նախկին Օսմ. Կայսրութենէն պէտք է կազմուին երեք նոր քաղաքական միւսուորներ՝ Հայաստան, միջազգային պետութիւն Պոլսոյ մէջ և Թուրքիա: Այս երկիրներէն իւրաքանչիւրին հոգատարութիւնը պէտք է յանձնուի որեւէ պետութեան: Թէ այս մասնաւոր հոգատարութիւնները և թէ ընդհանուր հոգատարութիւնը բոլոր երեքին վրայ պէտք է յանձնուի մէկ պետութեան: Առանձնապէս դժուար է Հայաստանի հոգատարութեան իրականացումը: Պէտք է նոր պետութիւն մը կազմել չրջապատի ընդհանուր թշնամական վերաբերումին մէջ: Արդ, անհրաժեշտ է որ Հայաստանի հոգատարութիւնը ստանձնած պետութեան ճիգերը չչէզոքացուին ուրիշներու կողմէ: Եւրոպական զանազան պետութիւններու նպատակներն ու ձգտումները Փոքր Ասիոյ մէջ այնքան ներհակ են, որ բոլորովին անխոհեմութիւն կ'ըլլայ հոգատարութեանց յանձնումը տարբեր իտէալներ և կառավարական տարբեր եզանակներ ունեցող պետութիւններու: Եթէ այս պայմաններուն մէջ Թուրքիան (չհաշուած Հայաստան) բաժնուի ազդեցութեան զօտիներու, Հայաստանի հոգատարութիւնը կը հանազիպի անյազթահարելի արդելքներու:

Քննիչ պատուիրակութիւնները այն եզրակացութեան եկան, որ այդ հոգատարութիւնը պէտք է ստանձնէ Ամերիկան, որ բոլոր պետութիւններէն ամենէն յարմարն է ստանձնելու համար Պոլսոյ հոգատարութիւնը, որովհետեւ հոգային և ռազմագիտական շահեր չունի այնտեղ և ջերմ համակրանքով կը վերաբերուի նշման պետութեան նպատակներուն:

Հոգատարութիւնը ընդունելու պարագային, Միացեալ Նահանգները նախապէս պէտք է համոզուին՝ ա.— որ այդ հոգատարութիւնը ցանկալի է թուրքերուն և որ անոնք ոչ միայն պատարտա են հայկական պետութեան կազմութեան համար հոգ տրամադրելու, այլ և խրախուսելու հայերու վերադարձը այնտեղ. բ.— որ Ռուսաստանը հրաժարի իր բոլոր յաւակութիւններէն Կովկասեան Հայաստանի նկատմամբ և գ.— որ Դաշնակիցները հրաժարին ազդեցութեան շրջաններէն:

Իբրև լրացում Քինկի և Քրէյնի կատարած քննութեան, նախագահ Ուիլսոն Հայաստան զրկեց նոր տառքելութիւն մը զօրավար Ճէյմս Հարպըրտի ղեկավարութեամբ: Վերջինին եզրակացութիւնները և միտքերը զուգադիպեցան Քինկի և Քրէյնի եզրակացութիւններուն: Հարպըրտ կը կարծէր, որ ընդհանուր հոգատարութիւնը իր մէջ պէտք է առնէ նաև Անդրկովկասը և որ Անկախ Հայաստանի օտեղծման համար անհրաժեշտ է զինուորական մեծ ոյժեր մտցնել Հայաստան: Զօր. Հարպըրտ կը գտնէր, որ Հայաստանի հոգատարութեան ստանձնումը Ամերիկայի կողմէն, անհրաժեշտ է՝ վերջ տալու քրիտոնեաներու նկատմամբ գործուող զտգանութիւններուն: Բացի այդ, Մ. Նահանգները, իրև Ազգերու Դաշնակցութեան հիմնադրութեան նախաձեռնող, պէտք չէ խուսափին իրենց վրայ դրուած պատասխանատուութենէն: Միեւնոյն ժամանակ ան ցոյց կուտար, որ հոգատարութեան ստանձնումը կրնայ պատճառ դառնալ, որ Մ. Նահանգները միջուկու ին եւրոպական քաղաքականութեան մէջ և հարկադրուին ուժեղացնել Միացեալ Նահանգներու բանակն ու նուստորմը, որ պէսզի կարողանան ապահովել անարգել հազորակցութիւնը Պոլսոյ հետ:

Պետութիւններէն ոչ մէկը չստանձնեց Հայաստանի հոգատարութիւնը. Մ. Նահանգները, հակառակ կատարուած կրկնակ քննութիւններուն, լուռ կը մնային, և Գերագոյն Խորհուրդը անհրաժեշտ համարելով Հայաստանի վերաբերմամբ կիրարկել Ազգ. Դաշնակցութեան Ուխտի 22-րդ կէտը, Լորտ Քըրզնի 1920 Մարտ 12ի հեռագիրով առաջարկեց Ազգ. Դաշնակցութեան, իր վրայ առնելու Անկախ Հայաստանի պաշտպանութիւնը:

Քննելով այս առաջարկութիւնը, Ազգ. Դաշնակցութեան Խորհուրդը, 1920 Ապրիլ 11ին Գերագոյն Խորհուրդին ուղղեց յուշագիր մը, որով կը հաստատէր, թէ ինքը Անկախ Հայկական պետութեան օտեղծումը կը համարէ մարդկութեան պարականոնութիւնը: Բայց և այնպէս, հնարաւոր չի գտներ հոգատարութեան ստանձնումը, որովհետեւ Խորհուրդը պետութիւն չէ. ան իր տրա-

մողորութեան տակ ոչ զօրք ունի և ոչ նիւթական միջոցներ: Ուխտի 22րդ կէտը չի նախատեսեր որեւէ դէպք, որ Խորհուրդը կարող է իր վրայ աւելի երկրի մը հոգատարութիւնը, ընդհակառակն, Ուխտը Խորհուրդին կը հրահանգէ հսկել պետութիւններու վրայ, որ ասոնք գործադրեն հոգատարութեան պայմանները Օսմանեան կայսրութեան նախկին մասերուն վրայ: Այս պատճառով Խորհուրդը անհրաժեշտ կը գտնէ, որ Ազգ. Դաշնակցութեան անօգամ պետութիւններէն մէկը ստանձնէ հոգատարութիւնը՝ Ազգ. Դաշնակցութեան հակակշռին ներքեւ ու բարոյական աջակցութեամբ:

Հաշտութեան զաշնագրի նախագիծը 1920 Մայիսին յանձնուած էր Թուրքիային, միւս կողմէն շարունակուեցաւ հոգատար պետութեան որոնումը:

Նախագահ Ուիլսըն Գերագոյն Խորհուրդի առաջարկը՝ Հայաստանի հոգատարութիւնը Հիւս. Ամեր. Միացեալ Նահանգներուն յանձնելու մասին՝ ստացաւ 1920 Ապրիլ 25ին: Բայց ան, աւելի առաջ, Ապրիլ ամսին, Մերակոյտին ներկայացուցած էր զօր. Հարպըրտի տեղեկագիրը: Մերակոյտի արտաքին գործոց յանձնաժողովը 1920 Մայիս 12ին ընդունեց բանաձեւ մը, որ, հայ ժողովուրդին իր համակրանքն արտայայտելէ վերջ, կը սահմանափակուէր միայն լիազօրելով նախագահը՝ Թրքական ջուրերը ուզարկել սաղմանաւ մը Հիւս. Ամեր. Միացեալ Նահանգներու շահերը պաշտպանելու համար:

ԶՕՐ. ՀԱՐՊԸՐՏԻ ՏԵՂԵԿԱԳԻՐԸ

Հայաստանի հոգատարութեան մասին, զօր. Հարպըրտը իր տեղեկագիրը ներկայացուց նախագահ Ուիլսընին: Տեղեկագիրը հետեւեալ եզրակացութիւնը ունէր.

«Մեր առաքելութիւնը միշտ մտադիր էր բարոյական ճնշում բանեցնել հարցաքննութիւններով իր այցելած վայրերուն մէջ: Մեր Ֆրանսայէն ուղեւորութեան օկոսելէն ամիսներ առաջ, շատ տաքնապալի տեղեկագիրներ կուգային կովկասէն, մանաւանդ Թուրք բանակին կազմակերպեալ մօտալուստ յարձակումներու մասին հին ռուսական սահմանագլխին վրայ: Այս տեղեկագիրները նկատի ունենալով՝ Թուրքիոյ մէջ մեր այցելութեան վայրերը այնպէս ծրագրեցինք, որ այս տեղեկագիրներու իսկութիւնը ճշդ դէինք և, եթէ կարելի ըլլար, զանոնք արգելելու համար ազդեցութիւն բանեցնէինք:

Թուրք սահմանադրուելը Սեւ ծովէն մինչեւ Գարեհաստան քրննութեան առարկայ եղաւ, և տեղեկագիրները արդարացնող կապուածութիւն չգտանք: Թուրք բանակը սահմանադրութիւն վրայ կեդրուեացած չէր: Անոր կազմակերպութիւնները շատ նուազեր էին: Յրկրի մէջ զինուորական և քաղաքային ժողովուրդին մեծ պահածը կայ:

Բոլոր թուրք կարեւոր քաղաքներուն մէջէն որ անցանք, մեր առաքելութեան պետը թուրք պաշտօնական անձանց հետ տեսնուեացաւ: Քրիստոնեայ հասարակութեանց մասին հարցումներ եղան և միշտ անոնցմէ սմանց հետ տեսութիւններ եղան: Միսիոնարներու և ընդ թրիստոնեաներու մասին Ամերիկայի օւնեցած հետաքրքրութիւնը անպատճառ շեշտուեցաւ: Հայկական տեղահանութիւններն ու ջարդերը, ինչպէս նաև վերապրողներուն վերադարձը ամէն առիթով խօսակցութեան նիւթ եղաւ: Թուրք պաշտօնէութեան հասկնալ տուինք, թէ իրենց երկիրը աշխարհին առջև դատաւարութեան մէջ է:

Մեր առաքելութեան այցելութեան բարոյական ազդեցութիւնը կարեւոր եղաւ ապահովելու քրիստոնեաներուն կեանքն ու ինչքը, մինչև որ Սաղաղութեան Վեհաժողովը գործնական քայլեր առնէ:

Կրկին կը մտնանչենք, որ եթէ Ամերիկա հոգատարութիւնը ստանձնէ, ատոր պատճառները պէտք է ըլլան միջազգային պարտականութեան բարձր զգացումը եւ Ազգերու ժողովին միաձայն ինդրանքը: Աւանց կանխաւ այդ պայմանները ապահովելու այսպիսի դժուարին գործ մը ստանձնել՝ աղէտաւոր պիտի ըլլայ: Բազմաթիւ շահեր ունին ուրիշները, որոնք բախում պիտի ունենան երկրի ամերիկեան պատշաճ կառավարութեան հետ, և Ամերիկան անպատճառ իր պայմանները պէտք է ընդունել ապա հոգատարութիւնը ստանձնելէ առաջ: Բոլոր կարելի նախազգուշութիւններ պէտք է իրագործուին միջազգային կնճռոտութեանց դէմ: Ըստ մեր կարծիքին, Ֆրանսա և Անգլիա պաշտօնապէս մասնաւոր երաշխաւորութիւն պէտք է տան, Ռուսիա և Գերմանիա մասնաւոր կերպով պէտք է հաւանին Թուրքիոյ և Կովկասի ենթարկուած կարգադրութեան համար: Այս պետութիւնները պէտք է երաշխաւորեն, որ պիտի յարգեն եղած երաշխաւորութիւնները: Հետեւեալները մասնաւոր կարեւորութիւն ունին.—

Թուրք կայսրութեան արտաքին յարաբերութիւնները բացարձակապէս հակակշար ենթարկել: Թուրքիա ոչ պիտի զրկէ ուրիշ տէրութիւններ և ոչ ալ ուրիշ տէրութիւններ իրեն պիտի զրկեն: Երևէ դեռ պահ, հիւպատոս և կամ դիւանագիտական ներկայացուցիչ:

Մենաշնորհները, եթէ երկրի շահերուն հակառակ են, պէտք է ենթարկուին քննութեան:

Հոգատարութեան տեսակէտէն անբաղձալի մենաշնորհները, որոնց գործադրութիւնը սկսած չէ, պէտք է լուծուին: Ի հարկին հատուցում ընել այսպիսի մենաշնորհ ունեցողներուն:

Ձնջել այն սիստեմը, որով կարգ մը եկամուտներ յատկացուած են մասնաւոր նպատակներու: Բոլոր եկամուտները պէտք է հոգատարութեան գանձատան մէջ մտնեն և բոլոր պարտատէրերը պէտք է ստանան իրենց վճարումները միեւնոյն գանձատունէն:

Թուրք ելեւմտական գործերու օտարներուն կողմէ ղեկավարուելը պէտք է դադրի, այսինքն՝ Հանրային Պարտուց Վարչութիւնը պէտք է լուծուի, պէտք է պահուին, եթէ պէտք ըլլայ, անոր անդամներէն ոմանք, իբր խորհրդատուներ, թուրք ելեւմուտին տեղեակ ըլլայնուն համար:

Կայսրութեան բոլոր օտար պարտքերը պէտք է միացուին և վճարուին:

Այն երկիրները, որոնք թրքական կայսրութեան հողամասերը ստացեր են, ինչպէս Միւրիա և Միջազետք, պէտք է ստանձնեն նաև իրենց բանաւոր բաժինը Թուրքիոյ թղթագրամին, օտար պարտքերուն և հաւանական վճարուելիք հատուցումին:

Պէտք եղած յայտարարութիւնը ընելով՝ ջնջել Թուրքիոյ ունեցած բոլոր առեւտրական դաշնագրութիւնները:

Երբ հոգատար կառավարութիւնը ուզէ, բոլոր օտար կառավարութիւններն ու բանակները պէտք է հեռանան:

Վերոյիշեալ թելադրութիւններէն շատեր գիւրուութեամբ պիտի չընդունուին: Շատ մը ազգեր Թուրքիոյ մէջ տնտեսական առանձնաշնորհումներ ունին և առանց բողոքելու պիտի չուզեն դանոնք կորսնցնել:

Պատճառարանութեան պէտք չկայ ցոյց տալու համար, թէ Ամերիկա չի կրնար հանդուրժել իր ելեւմտական քաղաքականութեան ղեկը ձգելու օտար մայրաքաղաքներուն: Պարտքերու վըճարումը, թերեւս մայր գումարէն զեղչելով, բողոքներու փոթորիկը պիտի պայթեցնէ, սակայն պէտք է պնդել այս կէտին վրայ: Հակառակ պարագային ամերիկեան իշխանութիւնը շփոթութեան պիտի մատնուի և իր վարկը վտանգի պիտի ենթարկուի:

Մեր առաքելութիւնը իր պարտականութիւնը չի նկատեր յանձնարարութիւն ընել Ամերիկային՝ Մերձաւոր Արեւելքի հոգատարութիւնը ստանձնելու համար: Հետեւաբար, հետեւեալ թեր ու դէմ պատճառները կ'արձանագրէ անոր գործադրութեան համար՝ յենուելով իր ստացած տեղեկութեան վրայ վեց շարքներու

բոււ միջոցին, երբ շարունակ յարաբերութեան մէջ էր այդ երկրի ժողովուրդին հետ:

Թէ ինչո՞ւ համար հոգատարութիւնը պէտք է ստանձնէ Ամերիկան. —

1.— Ամերիկան իբր կարեւոր հիմնադիրներէն մին Ազգերու ժողովի կազմակերպութեան, բարոյապէս պարտաւոր է ընդունելու հոգատար պետութեան մը պարտականութիւնները և պատասխանատուութիւնները:

2.— Պէտք է աշխարհի խաղաղութիւնը ապահովել մարդկութեան ճամբաներուն խաչաձեւուած վայրը, որ պատմութեան ըսկիզբէն ի վեր պատերազմներու պատճառներուն կեդրոնը եղած է:

3.— Ներկայ դարուն մէջ մարդկութեան օգտակար ըլլալու համար ամենամեծ առիթը կը ներկայացնէ Մերձաւոր Արեւելքը, — պարտականութիւն մը, որուն համար Ամերիկան լաւագոյն յարմարութիւն ունի իր անչափախնդիր քաղաքականութեամբ բարգաւաճ վիճակի մէջ զննելու ժողովուրդները, փոխանակ շահագործելու միայն անոնց նիւթական աղբիւրները: Ատոր վկան են Ռուսիան, Փորթո Րիքոն, Փիլիպեան կղզիները, Հավայեան կղզիները և Փանաման:

4.— Մերձաւոր Արեւելքի բոլոր ժողովուրդներուն գրեթէ միաձայն ընտրութիւնն ու ջերմ յոյսը Ամերիկան է:

5.— Ամերիկա արդէն միլիոններ կը ծախսէ սովամահութենէ ազատելու համար Թուրքիոյ և Կովկասի ժողովուրդները և, եթէ հոգատար ըլլայ անոնց, այս գործը աւելի արդիւնաւորութեամբ պիտի կատարէ:

6.— Հայերու միակ յոյսը Ամերիկան է: Անոնք ինկատի կ'առնեն միայն ուրիշ տէրութիւն մը, որ է Անգլիան, բայց կը վախնան, որ իրենց շահը զոհը պիտի ըլլայ իր հարիւրաւոր միլիոններով մահմետական հպատակներու հասարակաց կարծիքին: Ուրիշները վախ ունին Անգլիոյ կայսերական քաղաքականութենէն և անոր սովորութենէն թէ՛ ուր որ անոր դրօշակը ծածանի, հոն կը մնայ վերջնականապէս:

Ոչ միայն Մերձաւոր Արեւելքի ամբողջ ժողովուրդին առաջին ընտրութիւնն է Ամերիկան, այլ և բոլոր մեծ պետութեանց, եթէ իրենք պիտի չընտրուին:

Ամերիկեան ոյժը բաւարար է, անոր անցեալը մաքուր և շարժառիթները կասկած չեն վերցնել:

7.— Առաջին հինգ տարիներէ յետոյ հոգատար կառավարութիւնը ինքնապահ կրնայ ըլլալ: Երկաթուղիներու շինութիւննե-

րը աւելի առիթներ պիտի ներկայացնեն մեր (ամերիկեան) դրամագլխին համար: Առեւտրական առաւելութիւններ պիտի ունենայ Ամերիկեան ոչ միայն հոգատարական երկիրներու, այլ և մօտակայ երկիրներու մէջ, ինչպէս Ռուսիա, Ռումանիա ևն.:

Ամերիկեան պիտի մաքրէ հիւանդութեանց և աղտոտութեանց այս վայրը, ինչպէս որ ըրաւ Գուպայի և Փանամայի մէջ:

8.— Ամերիկեան ժողովուրդին պիտի տայ լաւ կրթութիւն մը աշխարհի քաղաքականութեան մէջ: Ասպարէզ պիտի հայթայթէ ամերիկեան ոգեւորութեան ու կորովին եւ փայլուն օրինակ մը պիտի ստեղծէ:

9.— Հայերու և ուրիշ քրիստոնեաներու ջարդը որոշ կերպով պիտի դադրի, եւ արդարութիւն պիտի ունենան թուրքը, քիւրդը, յոյնը և ուրիշ ազգեր:

10.— Ամերիկեան զօրութիւնն ու պատիւը պիտի շատնան ամէն տեղ, ու Ամերիկայի մէջ Մերձաւոր Արեւելքի վերածնունդին համար հետաքրքրութիւն առաջ պիտի գայ:

11.— Իր միախնարներուն ու քոլէճներուն պատճառաւ Ամերիկեան բարոյապէս հետաքրքրուած է Մերձաւոր Արեւելքով:

12.— Եթէ Ամերիկեան չընդունի այս պատասխանատուութիւնը, հաւանաբար միջազգային նախանձը թոյլ տայ որ թուրքը շարունակէ իր անիշխանութիւնը:

13.— «Եւ Ենովան ըսաւ Կայէնին. ո՞ւր է եղբայրդ՝ Աբէլ: Եւ ան ըսաւ. չեմ գիտեր, եղբօրս պահապանն եմ»:

Աւելի լաւ է միլիոններ ծախսել հոգատարութեան համար, քան թէ պիլիոններ պատերազմներու համար:

14.— Ահաւաստիկ հսկայ գործ մը, որ ամբողջ աշխարհը կ'ընդունի թէ Ամերիկեան ուրիշ որեւէ տէրութեանէ աւելի լաւ կրնայ կատարել: Ամերիկեան նիւթահան միջոցներ ունի. ունի նաեւ մարդիկ: Այս գործով ան իր ժողովուրդին համար ունեցած պարտականութեան մէջ պիտի չթերանայ: Եւրոպական գործերու չըխառնուելու իր աւանդական քաղաքականութիւնը պատճառ չեղաւ յաջողօրէն մասնակցելու Մեծ Պատերազմին: Զլե՞նք, որ ըսեն թէ մեր երկիրը (Ամերիկեան) համարձակութիւն չունի նոր և գժուար պարտականութիւններ ստանձնելու:

Թէ ինչո՞ւ Ամերիկեան պէտք չէ ստանձնէ հոգատարութիւնը:

1.— Ամերիկեան ունի աւելի առաջ և աւելի մօտ օտար պարտականութիւններ և պատերազմի պատճառաւ շատ մը ներքին խնդիրներ ու անոնց պատասխանատուութիւնները:

2.— Այս երկիրները դարերէ ի վեր զինուորականութեան և կայսերականութեան ռազմադաշտերը եղած են: Ամէն հաւանակա-

նութիւն կայ, որ փառասէր ազգեր տակաւին պիտի աշխատին ա-
նոնց իշխելու: Մոնրոյի վարդապետութեան գէժ է և հաւանական
է, որ վերջ ի վերջոյ նորահաստատ Ռուսիոյ մը հետ գործ ունե-
նանք:

3.— Մարդասիրութեան պէտք է սկսինք մեր մէջը: Բաւա-
կանաչափ գժուար կացութիւններ արդէն մեզի կը սպասեն, մեզի
պատկանող և կամ մեր ազդեցութեան սահմանին ներքեւ գտնու-
ւող երկիրներուն մէջ:

4.— Ամերիկա որեւէ կերպով պատճառ եղած չէ և չի կրնար
պատասխանատու ըլլալ Մերձաւոր Արեւելքի քաղաքական, ընկե-
րային և կամ անտեսական կացութեանց: Առանց հակասութեան
կրնանք մերժել:

5.— Ամերիկեան մարդասիրութիւնն ու ողորմութիւնը աշ-
խարհի չորս կողմը տարածուած են: Ասանկ քաղաքականութիւն
մը մեզ պիտի ստիպէ ուրիշներու գործերուն խառնուելու և մեր
մարդասիրական կարողութիւնը պիտի սպառէ:

6.— Ուրիշ տէրութիւններ, մանաւանդ Անգլիա և Ռուսիա,
չարունակ հետաքրքրութիւն ցոյց տուեր են Հայաստանի բարո-
րութեան համար: Անգլիա յարմար է թէ՛ փորձառութեամբ և թէ՛
կառավարութեամբ. դրամի և վարժ մարդոց մեծ միջոցներ ունի:
Թերեւս ան հայ ձգտումներուն այնքան համակիր չըլլայ, սակայն
իր իշխանութիւնը պիտի երաշխաւորէ ապահովութիւն և արդա-
րութիւն:

Ամերիկա մնայուն օտար քաղաքականութիւն մը չի կրնար
պահել: Մերակոյտի մը որոշումները յաջորդը կրնայ բեկանել:
Նոյնիսկ դաշնադրութիւններ կրնան ոչնչացուիլ, ջնջելով ա-
նոր համար պէտք եղած յատկացեալ գումարները: Անկողմնակցու-
թիւն գրեթէ անկարելի է ամերիկեան կառավարութեան համար:

7.— Ամերիկային ծախսը պիտի շատնայ, թերեւս բանակին ու
ծովային ուժերուն յաւելում պէտք է ըլլայ: Մեծ թուով ամերի-
կացիք ծառայութիւն պիտի ընեն գարշելի և վտանգաւոր հիւան-
դութեանց վայր եզող երկրի մը մէջ. Տարակուսելի է որ շատ մը
տարիներու միջոցին, երկաթուղիները իրենց գժուարին շինու-
թեանց պատճառաւ կարողանան գործածուած գրամագլխին տոկո-
սը բերել: Հոն երկաթուղիի ձեռնարկի մը համար, առանց կառա-
վարութեան երաշխաւորութեան, դրամագլուխ գտնել անկարելի է:

Եթէ միեւնոյն ջանքերն ու գումարները վատնենք՝ աւելի շատ
առեւտուրի առաւելութիւններ կրնանք ունենալ մեզի մօտիկ տե-
զեր, քան Ռուսիա և Ռումանիա:

Շատ մը ազգեր, որոնց հետ հիմա բարեկամ ենք, մեզի թըշ-

նամի պիտի ըլլան, իրենց մօտիկ ու մրցակից ըլլալով, իրենց քաղաքականութիւնն ու փառասիրութիւնը խաչաձևեած ըլլալնու համար:

8.— Մեր ոգեւորութեան և կորովին համար պէտք եղած ապարէզը կայ մեր մօտ և մօտակայ երկիրներուն մէջ: Մերձաւոր Արեւելքի գործերուն միջամտելով՝ մեր զինուորական դիրքը պիտի տկարացնենք, այսինքն՝ պիտի կորսնցնենք առաւելութիւնը Ատլանտեան ովկիանոսին վրայ, որ մեզ կը բաժնէր հաւանական թշնամիէ մը: Մեր արգարատէր անունը կրնայ արտաւարտել: Այսքան հեռաւոր երկրի մը հոգատարութեան մը արդիւնաւոր հսկողութիւնը շատ դժուար պիտի ըլլայ և կամ անկարելի: Մենք այխարհի քաղաքականութեան մէջ աւելի կրթութեան պէտք չունինք:

9.— Խաղաղութիւնն ու արգարութիւնը կարող են ապահովուել միեւնոյն չափով որեւէ ուրիշ մեծ պետութեան մը ներքեւ:

10.— Ամերիկեան կիսադաւնդին և Հեռաւոր Արեւելքի մէջ մեր ապագայ պատասխանատուութեան համար ունենալիք պահեստի ոյժը պիտի տկարանայ և սպառի: Կ. Պոլսոյ հետ մեր հաղորդակցութիւնը ուրիշ ծովային տէրութեանց շնորհին ենթակայ պիտի ըլլայ, մանաւանդ Անգլիոյ, որուն ճիւղալիթարը, Մալթան ևւնը ճամբու վրայ են:

11.— Նոյնիսկ թուրքերը յարգեր են մեր հաստատութիւնները պատերազմի և ջարդերու միջոցին: Որեւէ ուրիշ հոգատար ազգ մը անոնց հանգէպ համակրութիւն և յարգանք ցոյց պիտի տայ:

12.— Խաղաղութեան Վեհաժողովը որոշապէս իմացուց թուրք կառավարութեան, որ հոգատարութեան ենթակայ կրնայ ըլլալ: Աներեւակայելի է, որ Ազգերու ժողովը այսուհետեւ թոյլ տայ այդ կառավարութեան անսանձ իշխանութիւնը:

13.— Ամերիկայի առաջին պարտականութիւնն է իր ժողովուրդին և իր մերձաւոր գրացիներուն հանդէպ:

Այս յանդգնութիւնը գէթ սերունդ մը պիտի տեսէ, և անոր առաջին հինգ տարիներու ծախսերուն համար ամերիկեան Մերակոյտը պէտք է հայթայթէ 756,014,000 տոլար: (Տեղեկագիրը կուտայ մանրամասնութիւնները այս գումարին):

Առանց Մերձաւոր Արեւելք այցելելու, ամերիկացի մը անկարող է հասկնալ թէ որքան յարգանք, հաւատք և սէր կայ Ամերիկայի հանդէպ այդ բոլոր երկիրներուն մէջ: Դժուար է ըսել, թէ ի՞նչ է ատոր բուն պատճառը.— Մեր այխարհածանօթ անսունըն է արդեօք որ մենք արդարազործ ժողովուրդ մըն ենք, հիացում մը արդեօք մեր պատերազմին անշահախնդրօրէն մասնակցելուն համար, թէ այն յոյսը թէ միեւնոյն ոգիսով մենք կրնանք

լուծել ներկայ պատերազմէն առաջ եկած մեծ խնդիրները, կամ թէ մէկ դարու միջոցին ամերիկեան անձնուէր ու անաչառ մի-սինարական և կրթական գործերը, — ամէն պարագայի տակ Ամերիկան միակ յոյսն է ամբողջ Մերձաւոր Արեւելքի ժողովուրդներուն, քրիստոնեայ, մահմէտական, հրէայ, հարուստ և կամ ազ-քաս: Ասիկա շատ հաճելի է և կը շոյէ այստեղերը եղող ամերի-կացիներու հպարտութիւնը: Սակայն, ասիկա ծանր պատասխա-նատուութիւններ կը բերէ որոշելու համար խոշոր խնդիրները այդպիսի հաւատքի մը արժանի լրջութեամբ:

Այսպիսի զգացումներու վրայ ստանձնուած բնուր պէտք է տա-նիլ առնուազն սերունդ մը այնքան զժուար պարագաներու ներ-քեւ, որ կրնանք դիւրութեամբ կորսնցնել աշխարհին մեր վրայ ունեցած հաւատքը: Եթէ մերժենք հոգատարութիւնը ստանձնել, հոգ չէ թէ որքան իրաւացի ըլլան մեր պատճառները մեր տեսա-կէտէն, միլիոններով ժողովուրդ մեզ պիտի նկատեն ազգ մը, որ յուսախաբ ըրաւ զիրենք, ազգ մը, որ իր մեծ պատերազմի մէջ մտնելով ստանձնած պաշտօնը կիսկատար թողոց»:

ՆԱԽԱԳԱՀ ՈՒԻԼՍԸՆԻ ՊԱՏԳԱՄԱԳԻՐԸ

1920 Ապրիլ 20 ին, նախագահ Ուիլսըն ղօր. Հարպըրտին տեղեկագիրը զրկեց Միացեալ Նահանգներու Ծերակոյտին: Իսկ 1920 Մայիս 24-ին, նախագահ Ուիլսըն Ծերակոյտին ուղղեց հե-տեւալ պատգամագիրը.—

«Ծերակոյտի պարոններ,

«1920 Մայիս 14-ին, ստացայ ձեր պաշտօնական հաղորդա-գրութիւնը, որ կը պարունակէր հետեւեալ պատճառաբանութիւն-ներն ու որոշումները.—

«Քանի որ Ծերակոյտի Արտաքին Յարաբերութեանց Կոմիտէ-ին կատարած քննութեանց միջոցին վկայութիւնները որոշ կեր-պով հաստատեցին ճշմարտութիւնը տեղեկագրուած Զարգերուն և օւրիշ վայրագութեանց, որոնց պատճառաւ հայ ժողովուրդը տա-ռապեցաւ .

«Քանի որ ամերիկեան ժողովուրդը խորապէս զգածուած է Հայաստանի մէջ եղած այժմեան անապահովութեան, սոզմահու-թեան և թշուառութեան ողբալի պայմաններէն և

«Քանի որ Հայաստանի Հանրապետութեան անկախութիւնը

պատշաճօրէն ճանչցուած է Հաշտութեան բարձր Համաժողովէն և Միացեալ Նահանգներու կառավարութենէն, հետեւարար կ'որոշուի այս առթիւ Ամերիկեան Մերակոյտին անկեղծ շնորհաւորութիւնները մատուցանել Հայաստանի ժողովուրդին «Հայաստանի Հանրապետութեան» ճանաչումին համար, առանց վնասելու խնդրոյ առարկայ եղած հողամասերու սահմանազրուխներուն :

«Ամերիկեան Մերակոյտը կը յուսայ, որ հայ ժողովուրդը շուտով պիտի ունենայ հաստատուն կառավարութիւն մը, անհատական ազատութեան և իրաւունքներու պատշաճ պաշտպանութիւն և ազգային ձգտումներուն իրագործումը :

«Պաթում և այնպէս մինչև Բագու երկարող երկաթուղիի գծին վրայ ամերիկեան քաղաքացիներու կեանքն ու ինչքը պաշտպանելու համար նախագահէն կը խնդրուի, եթէ հասարակաց շահուն հսկումակ չէ, որ ամերիկեան մարտանաւ ու նաւազներ զրկուին Պաթում պէտք եղած հրահանգներով, որպէսզի ի հարկին անոնք գործածուին ամերիկեան կեանքն ու ինչքը պաշտպանելու համար » :

Ասացայ ու կարգուցի այս վաւերաթուղթը մեծ հետաքրքրութեամբ ու սրտագին գոհունակութեամբ, քանի որ ոչ միայն ան կը պարունակէր իմ համոզումներս ու զգացումներս Հայաստանի ու իր ժողովուրդին հանդէպ, այլ և մանաւանդ ինծի երեցաւ թէ ան կը պարունակէր ամերիկեան ժողովուրդին ձայնը, որ կ'արտայայտէր սրտանց համոզում ու խորին քրիստոնէական համակրութիւն՝ մատնանշելով որոշ կերպով մեր պարասկանութեան ուղղութիւնը :

Ոչ թէ պարզ դիպուածի մը արդիւնք, այլ նախախնամական կը նկատեմ, որ դրեթէ միեւնոյն ժամանակ տեղեկութիւն ստացայ Սան Ռէմոյի Ազգազուրթեան ժողովէն, թէ պաշտօնապէս սրոշերեն հաստատ դիմում ընել մեր կառավարութեան Հայաստանի հոգատարութիւնը ընդունելու համար :

Այս դիմումին համար անոնք ցաւ ի սիրտ աւելցուցեր են .

« Էլեմենագոյն փափաք մը իսկ չկայ խուսափելու որեւէ սկնկալուած պատասխանատուութիւն ստանձնելէ . սակայն, նախկին Օսմանեան Կայսրութեան կարգ մը մասերուն պատասխանատուութիւնը արդէն ստանձնած են, ինչ որ կը պահանջէ իրենց գրեթէ ամբողջ կարողութիւնը, և կը հաւատան, որ հին աշխարհի ենթակայութեանէն ազատուած խոշոր պետութեան մը երեւումը տեսարանին մէջ աւելի լայն վստահութիւն պիտի ներշնչէ և աւելի խիստ երաշխաւորութիւն պիտի տայ ապագայ տեսկանութեան, քան թէ որեւէ եւրոպական տէրութեան մը ընտրութիւնը » :

Փարիզի ժողովներուն ակիզները համաձայնութիւն գոյացած էր, որ պտտերազմի պատճառաւ գոյութենէ զազրած հին կառավարութեանց պատկանող զազութներու եւ երկիրներու (որոնք տակաւին անկարող են ինքնակառավորման ներկայ պայմաններուն ներքեւ) բարօրութիւնն ու բարգաւաճութիւնը քաղաքակրթութեան սրբազան պարտականութիւնն են, և որ այս պարտականութիւնը կատարելու համար երաշխաւորութիւն արուելու է:

Իրեւելինք, թէ թուրք կառավարութեան նախապէս պատկանող կարգ մը ժողովուրդներ բարգաւաճումի այն սատիճանին հասեր են, որ կրնայինք առժամայէս զանոնք ճանչնալ իրր անկախողներ, պայմանաւ որ անոնց տայինք կառավարական խորհուրդ և հոգատարի մը օգնութիւնը, մինչեւ որ անոնք ի վիճակի ըլլան ինքնապահութեան:

Այս սկզբունքին յենլով եւ Հայաստանին այսպիսի խորհուրդ և օգնութիւն տալու փափաքով՝ Սան Ռէմոյի ժողովին քաղաքագէտները պաշտօնապէս կը դիմեն ամերիկեան կառավարութեան Հայաստանի հոգատարութիւնը ընդունելու համար:

Ծերակոյտի տեղեկութեան համար հոս կարելի է աւելցնել, թէ միեւնոյն ժողովի միջոցին որոշում արուած է խնդրել Սմերկայի նախագահէն, որ ստանձնէ իրաւասութիւնը լուծելու Էրզրում, Տրապիզոն, Վան և Գիթլիո նահանգներուն մէջ Թուրքիոյ և Հայաստանի սահմանազլխին դժուարին հարցը: Համաձայնած են ընդունել անոր որոշումները ինչպէս նաեւ անոր առաջարկները անկախ հայկական պետութեան ծովի ելք մը հայթայթելու համար: Որոշում տուած են, որ վերոյիշեալ պայմանները պարունակուն թուրքիոյ հետ կնքուելիք հաշտութեան դաշնագրութեան մէջ և, մինչեւ որ հայ և թուրք սահմանազլուխները ըստ վերեւին որոշուին, անոնք պիտի մնան ինչպէս այժմ են:

Այսպիսի դժուարին և վտանգաւոր պաշտօն մը ստանձնել իմ պարտականութիւնս սեպեցի:

Սան Ռէմոյի հրաւերին ի պատասխան ստիպողական կերպով խորհուրդ կուտամ և կը խնդրեմ, որ Ծերակոյտը իրաւունք չընորհէ նախագահին՝ Միտցեալ նահանգներու համար ընդունելու Հայաստանի հոգատարութիւնը: Այս թելադրութիւնը կ'ընեմ ջերմ հուատքով, որ անոր կատարումը ամերիկեան ժողովուրդին փափաքը պիտի ըլլայ:

Հայաստանի համար համակրութիւն յառաջ եկած է ոչ թէ մեր ժողովուրդի պզտիկ մէկ մասին մէջ, այլ ան տեղի ոսնեցած է այս երկրի ամբողջ քրիստոնեայ մարդոց և կանանց արտաքոյ կարգի ինքնաբերութեամբ եւ անկեղծութեամբ, եւ անոնց յօժա-

րակամ օգնութեամբն է, որ Հայաստան իր գոյութեան ամենէն վտանգաւոր վայրկեանին մէջ գրեթէ ազատուեցաւ: Այս մեծ և առատաձեւն ժողովուրդը սրտոնց ընդունեալ է հայկական հարցը իբր իր սեփականը:

Այս ժողովուրդին ու անոր կառավարութեան կ'ուզզուին յոյսերն ու ջերմ ակնկալութիւնները անկարագրելի առաւպանքէն ու վտանգէն դուրս եկող Հայաստանի ժողովուրդին, որ գոյութեան համար անհուն ճիգ կը թափէ: Եւ ես կը յուսամ, որ Մերակոյտը յարմար պիտի դատէ լաւագոյն առատաձեւութեամբ գոհացում տալու այս յոյսերուն եւ ակնկալութեանց: Անկախութեան և նորէն խաղաղ կեանքի մը ճիգ թափող շատ մը ազգերու պատասխանատու ներկայացուցիչներուն առւած անվիճելի փաստերէն գիտեմ, թէ ամերիկեան կառավարութիւնը կը վայելէ որսալքոյ կտրդի հաւատք եւ վստահութիւն, եւ ես կը հաւատամ թէ քաղաքակրթութեան յուսալի ընթացքը կանգ առնել պիտի տանք, եթէ մերժենք օգտակար բարեկամ և խորհրդատու ըլլալ այս ժողովուրդներէն անոր, որուն օգնելու եւ առաջնորդ հանդիսանալու համար հեղինակօրէն և պաշտօնապէս մեզի դիմում ըլլայ:

Գիտակից եմ թէ՛ Մերակոյտը կը ստիպեմ ընելու շատ վտանգաւոր ընտրութիւն մը: Սակայն, այս թելադրութիւնը կ'ընեմ՝ վստահ ըլլալով որ ան ամենամեծ քրիստոնեայ ժողովուրդին ու գիւղը ու անոր փափաքներուն համաձայն է: Մեր ժողովուրդին Հայաստանի հանգէպ ունեցած համակրութիւնը գոյացած է անբիծ խղճմասնքէ, մաքուր քրիստոնեայ հաւատքէ և ջերմ փափաքէ մը՝ տեսնելու ամենուրեք քրիստոնեայ ժողովուրդները խնամեալ իրենց տառապանքի ժամանակ, ազատուած իրենց անարգ հրպատակութենէն և նեղութիւնէն, եւ կարողացած անկախ դառնալու եւ գրաւելու իրենց տեղերը աշխարհի ազատ ազգերու շտրքին: Մեր ճանաչումը Հայաստանի անկախութեան պիտի նշանակէ իրական ազատութիւն և ապահովեալ երջանկութիւն իր ժողովուրդին համար, եթէ մենք անվախօրէն ստանձնենք հոգատարի մը առաջնորդութեան և օգնութեան պարտականութիւնները:

Զերմօրէն յուսալով և զգալով թէ տուած խորհուրդս Մերակոյտը յօտարութեամբ պիտի չմերժէ՝ կ'առաջարկէի ընդունել Սան Ռէմոյի ժողովին պաշտօնապէս և լրջօրէն մեզի ուզղած հրաւերը: Այս ժողովին տրուած է ժամանակին Օսմանեան Կայսրութիւն եղող կառավարութեան շատ մը դժուարութիւններն ու խառնակութիւնները յարգարելու դժուարին պաշտօնը, և պահելու կտրգ ու կանոն և կեանքի հանգուրժելի պայմաններ այդ կայսրութեան

այն մասերուն մէջ, ուր քաղաքակրթութեան սիրոյն համար անկարելի է այլևս թրքական կառավարութիւն ունենալ»:

∴

Մերակոյտի «Արտաքին Յարաբերութեանց Կոմիտէն» 1920 Մայիս 27ին 4ի դէմ 11 ձայնով քուէարկեց մերժել նախագահին յանձնարարութիւնը հզատարութեան համար և հետևեալը տեղեկագրեց Մերակոյտին.—

Մերակոյտը որոշած է որ Քրոնկրէսը այսու յարգանօք մերժէ նախագահին իրաւունք տալ ընդունելու Հայաստանի հոգատարութիւնը ըստ իր 1920 Մայիս 24 պատգամագրին:

Մերակուտական Հիշգրկ միտյն ձայն բարձրացուց այս ընթացքին դէմ, թէ և ան խորհուրդ չտուաւ նախագահին գոհացում տալու: Հիշգրկ հայ հոգատարութեան հակառակ էր, և իր անհամաձայնութիւնը միտյն կը կայանար տրուած որոշումի լեզուին դէմ: Ըստ անոր՝ տրուած վճիռը շատ կարճ և անվայել էր նախագահին առաջարկին:

Մերակոյտը Մայիս 31-ին քուէարկութիւնը վաւերացուց 23ի դէմ 52 քուէով:

Քուէարկութիւնը բարեփոխելու բոլոր ջանքերը ձայնկրու մեծամասնութեամբ պարտութեան մատնուեցան:

Շատ մը Դեմոկրատներ, որոնք հոգատարութեան սկզբունքին հակառակ էին և 23 բացասական քուէարկուներու մէջ կը զբաշնուէին, որոշումին հակառակ քուէ տուին, առարկելով անոր ուճին:

Մերակուտական Լաճ որոշումի մասին վիճարանելու ատեն ըսաւ.

«Զեմ փափաքիր, որ այս երկիրը աշխարհին այն տպաւորութիւնը տայ, թէ հայ ժողովուրդին համակիր չէ: Հայերը ազնիւ ժողովուրդ են: Անոնք օգնութեան արժանի են, սակայն օգնելու շատ մը կերպեր կան՝ առանց Միացեալ Նահանգները մէջը խուռնելու»:

Որոշումը փոխելու համար քուէարկեցին ձերակուտականներ Ashurst, Beckham, King, McKellar, Phelan, Ransdell, Robinson, Sheppard, Simmons, Արիզոնայէն Smith, հարաւային Քէթոլայնայէն Smith, և Williams: Դեմոկրատներու պետ Underwood հակառակ քուէ տուաւ:

Մերակուտական King-ի առաջարկը, որ նոր որոշում մը տրուի միջազգային բանակցութեանց մեծ պետութիւններու կողմէ:

Հայաստանի պատշաճ պաշտպանութեանը համար, 28-ի զէմ 46
Հայնով մերժուեցաւ:

Մերակուտական Pittman-ի առաջարկը, որ նախագահը իրա-
ւունք ունենայ «կառավարական խորհուրդ» տալու Հայաստանին,
մերժուեցաւ առանց քուէարկութեան:

Երեսփոխանական ժողովին «Արաքին Գործերու Կոմիտէն»
քուէներու մեծամասնութեամբ առաջարկեց ընդունիլ Մերակոյտի
որոշումը և մերժել նախագահին խնդրանքը:

Երեսփոխաններ Flood Վըրճինիայէն Linthicum Մէրիլէնտէն
և Stedman Հիւսթայնի Գէրոյայնայէն փոքրամասնութեան ան-
դեկագիր մը տուին՝ առաջարկելով որեւէ որոշում չտալ, մինչև որ
հաշտութիւնը կնքուի:

Տեղեկագիրը պաշտպանեց հոգատարութեան համար եղած խըն-
դրանքը: Ուշադրութիւն հրաւիրեց այն իրողութեան վրայ, որ հո-
գատարութիւնը պիտի ունենայ միայն 56.000 քառակուսի մղոն և
ոչ թէ 343.000 քառակուսի մղոն, ինչպէս նախագէտ հայերու յատ-
կացեալ հոգամասը՝ ըստ զօր. Հարպըրտի տեղեկագրին, որ պատ-
ճառ եղաւ հակառակութեան մեծ մասին:

Փոքրամասնական տեղեկագիրը բացատրեց, թէ սահմանափակ
նոր առաջարկուած Հայաստան 3.000.000 ժողովուրդ ունի, թէ
տրուելիք զինուորական օգնութիւնը ահագին չէ և թէ ամերիկ-
եան դրօշակը մեծ ազդեցութիւն պիտի ունենայ թշնամի դրացի-
ներու վրայ:

Տեղեկագիրը ուշադրութիւն հրաւիրեց այն իրողութեան վը-
րայ, թէ արդէն հայկական բռնակ մը կայ, որ կարող է երկիրը
պաշտպանել, թէ դրացի երկիրներ զինաթափ պիտի ըլլան, թէ
ըստ դաշնագրութեան թուրք բանակը 50.000-ը պիտի չանցնի և
թէ Միացեալ Նահանգները, ղեկավարելով հայկական ելեմուտքը,
պիտի կարողանան վերստանալ հոգատարութեան համար իրենց ըրած
ծախսերը:

Երեսփոխանական ժողովը այլևս չզբաղեցաւ այս խնդրով,
նկատելով որ Մերակոյտի քուէն խնդիրը վերջացուցած էր:

ՍԵՒՐԻ ԴԱՇՆԱԳԻՐԸ

Սան Բեմոյի մէջ (1920 Ապրիլ 25) մշակուեցան Թուրքիոյ առաջարկուեցիւք հաշտութեան պայմանները: 1920 Մայիս 11ին, Վերսայլի «Փամացոյց»ի սրահին մէջ Թուրք պատուիրակներուն յանձնուած է դաշնագիրը, 161 մեծագիր էջեր և 433 յօդուածներ, տնօր կցուած են 3 քարտէսներ Պոլսոյ, Իզմիրի, Կէլիզոլուի եւ արեւել. սահմաններու մասին: Դաշնագիրը մէկ նախարանէ եւ 13 մասերէ կը բաղկանայ:

Իսկ Դաշնագրի ստորագրութիւնը տեղի ունեցաւ Օգոստոս 10ին Սեւրի մէջ, բացի դաշնակից ներկայացուցիչներէ (*), Թուրքերու կողմէ ստորագրեցին՝ Համտի փաշա, Իիզա Թէվֆիք պէյ, Սալիլ պէյ, իսկ Հայաստանի Հանրապետութեան կողմէ՝ Պատուիրակութեան նախագահ Աւետիս Անարոնեան:

Ա. Անարոնեան հետեւեալ ձեւով կը նկարագրէ Սեւրի դաշնագրի ստորագրութիւնը, Հայաստանի կառավարութեան իր զըրկած զեկուցման մէջ.

«Ճաշից յետոյ, ժամը 4ին, երկու օթոմոքիլներով Փարիզից հասանք Սեւր: Ինձ ուղեկցում էին խորհրդականներ Ա. Ինֆիաշեանը, Բժ. Յ. Նեվրուզը և 2 քարտուղարներ: Սեւրի յախճապակու յայտնի գեղարուեստական գործարանի գլխաւոր դահլիճը պատրաստուած էր Սաղաղութեան Համաժողովն ընդունելու համար: Այդ դահլիճի ճակատի պատի տակ տեղ բռնեցին մեծ պետութեանց պատուիրակները. աջ ու ձախ պատերի տակ երկու թիւերով՝ փոքր դաշնակիցների տեղն էր: Հայաստանը իր տեղն ունէր ձախ թեւում, ուղեւորների և չեխոսլովակների կողքին, ուր և ես տեղ բռնեցի, մինչդեռ մեր խորհրդականներն ու քարտուղարները տեղաւորուեցին պատուիրակների թիկնաթոռների յետեւում, յատուկ պատրաստուած աթոռների վրայ: Իմ առջև, սեղանի վրայ, դրուած էր փոքրիկ քարտ, որի վրայ գրուած էր Plénipotenciaire d'Arménie:

Ժամը 4ից անց էր, երբ նստած էին գրեթէ բոլոր պետութիւնների ներկայացուցիչները, ներս մտաւ Համաժողովի նախա-

(*) Բրիտանական կայսրութիւնը, Ֆրանսա, Իտալիա և ձափոն իբր դաճակից գլխաւոր պետութիւններ նշանակուած են ճեղկայ դաճագրին մէջ. Հայաստան, Պելիսիա, Յունաստան, Հինգալ, Լեհաստան, Փորթուգալ, Ռումանիա, Յուլիոսլաւիա և Չեխոսլովակիա վերայիցալ գլխաւոր պետութեանց հետ կը կազմեն դաճակից պետութիւններ:

գահ պ. Միլլըրան: Բացակայում էին միայն թուրք պատուիրակները, որոնք սպասում էին վարի յարկում: Նախագահի նշանի վրայ նրանց ներս բերին, և առաջնորդող սպասաւորը մուտքի առաջ գոչեց բարձրաձայն «Messieurs les Plénipotentiaires de l'Empire Ottoman»: Համաժողովը ոտքի կանգնեց ի նշան ողջոյնի: Գարմիր ֆէտեքը գլուխներին, երկար բէտինգոտ հագած՝ ներս մտան երեք թուրք պատուիրակները, գլխի թեթեւ շարժումով օղջուկնեցին Համաժողովը և իրենց տեղերը գրաւեցին, յոյներից վեր: Գրեթէ անմիջապէս յետոյ ոտքի ելաւ պ. Ա. Միլլըրան և ասաց հետեւեալը:

«Պարոններ, ես յայտարարում եմ. այս դաշնագիրը, որ պիտի ստորագրենք, միանգամայն համապատասխան է երկու կողմերի ընդունածին»:

Ապա հրաւիրեց թուրքերին ստորագրել: Ոտքի ելան Համաժողովաւ, Ռիզա Թէվֆիք բէյ և Սալիլ բէյ, վճռական քայլերով մօտեցան կեդրոնի սեղանին, ուր դրուած էր դաշնագիրը եւ իրար յետեից ջղուտ շարժումներով ստորագրեցին այն և գրեթէ հապճեպով գնացին իրենց տեղերը: Այնուհետեւ ստորագրեցին Անգլիայի, Ֆրանսայի, Իտալիայի և Ճապոնիայի ներկայացուցիչները և նրանցից անմիջապէս վերջը հրաւիրեցին ինձ: Այոպիսով, պետութիւնների այբբենական անուանակարգի շնորհիւ Հայաստանը (Arménie) կրտսեր դաշնակիցների մէջ ստորագրեց առաջինը... Ես ստորագրեցի երեք ակտ. 1) Թրքական դաշնագիրը, 2) Մեր երկրի փոքրամասնութեանց վերաբերեալ դաշնագիրը Հայաստանի և մեծ պետութիւնների միջև և 3) Մի արձանագրութիւն Հիճազի և Եուզուստիոյ բացակայութեան մասին»:

* *

Դաշնագրի Յօդ. 27էն 35 կը ճշդեն թուրքիոյ սահմանները: 807. 38.— Պայմանագիր բարձր կողմերը համաձայն են որ ներկայ դաշնագրին պայմանները գործադրուելու պայմանով, Պոլսոյ վրայ օսմ. կառավարութեան իրաւունքները և իրաւասութիւնները չխախտուին, Սուլթանն ու յիշեալ կառավարութիւնը ազատ ըլլան Պոլիս բնակելու և իրենց մայրաքաղաքը հոն պահելու: Բայց և այնպէս եթէ թուրքիա թերանայ անկեղծօրէն գործադրելու ներկայ դաշնագրին կամ լրացուցիչ դաշնագրերուն կամ պայմանագրերուն տրամադրութիւնները և մասնաւորապէս անոնց, որ կը վերաբերին ցեղային, կրօնական և լեզուական փոքրամասնութիւններու իրաւունքներու պահպանման, դաշնակից պետութիւնները բացարձակապէս իրենց կը վերապահեն վերոյիշեալ պայ-

մանները փոխելու իրաւունքը, և Թուրքիա այժմէն յանձն կ'առնէ ընդունիլ այս մասին տրուելիք բոլոր որոշումները:

Բ. գլուխը նեղուցներու մասին է (Յօդ. 37—61):

ՅՕԴ. 37. — Նեղուցները՝ մէջն ըլլալով Տարսանէյի նեղուցը, Մարմարան, Վոսփորի նեղուցը, այսուհետեւ թէ՛ խաղաղութեան և թէ՛ պատերազմի ժամանակ բաց պիտի ըլլան, առանց դժբաղդի խտրութեան առևտրական նաւերու և մարտահասակներու, զինուորական ու առևտրական սաւառնակներու առջև:

Ք Ի Ի Ր Տ Ի Ս Տ Ա Ն

ՅՕԴ. 62. — Գոլիս մնացող և անգլիական, ֆրանսական և իտալական կառավարութիւններու կողմէն որոշուած երեք անդամներէն բազկացած յանձնաժողով մը ներկայ դաշնագրին գործադրութեան դրուած թուականէն սկսեալ վեց ամսուան միջոցին տեղական ինքնավարութիւնը պիտի պարտադրէ քիւրտերու առաւելակշիռ թիւ մը ունեցած այն շրջանին, որ կ'իյնայ Եփրատի արեւելեամ կողմը եւ Հայաստանի ետքէն որոշուելիք սահմանի մ արաւակողմը ու 27րդ յօդուածին երկրորդ և երրորդ հատուածներուն համաձայն գծուած Թուրքիա-Սիւրիա և Միջագետք սահմաններուն հիւսիսակողմը: Երբ խնդրի մը մասին միաձայն համաձայնութիւն չգոյանայ, այս յանձնաժողովին անդամներուն կողմէ պիտի տեղեկացուի իրենց պատկանած պետութիւններուն: Այս ծրագիրը պիտի պարունակէ Ասորի Քաղդէացիներուն և նոյն շրջանակին մէջ գտնուող ազգային կամ կրօնական փոքրամասնութեանց իրաւունքներուն պաշտպանութեան մասին կատարեալ երաշխաւորութիւններ, և այս նպատակով անգլիական, ֆրանսական, իտալական, պարսիկ և քիւրտ ներկայացուցիչներէ բազկացած յանձնաժողով մը՝ ներկայ դաշնագրին տրամադրութիւններուն համաձայն Պարսկաստանի օտարմանակից եղող թրքական սահմանին մէջ, եթէ պէտք ըլլայ, հարկ եղած սրբադրութիւնները քննելու և որոշելու համար նոյն շրջանները պիտի այցելէ:

ՅՕԴ. 63. — Օսմանեան կառավարութիւնը յանձն կ'առնէ հիմակուրնէ ընդունիլ և իրեն հաղորդուելու թուականէն սկսեալ երեք ամսուան միջոցին գործադրել 62րդ յօդուածին մէջ յիշուած յանձնաժողովներէն երկուքին որոշումները:

ՅՕԴ. 64. — Ներկայ դաշնագրի գործադրութեան դրուելու թուականէն սկսեալ մէկ տարուան ժամանակամիջոցի մէջ եթէ

ՅԶրդ յօգուածով որոշուած չըջանին քիւրա քնակչութիւնը դիմէ Ազգ. Դաշնակցութեան Սորհուրդին և ապացուցանէ որ այդ շըրջանի քնակչութեան մեծամասնութիւնը կը փափաքի անկախ ըլլալ Թուրքիայէն, և եթէ Սորհուրդը զնահատէ, որ քիւրա ազգը ընդունակ է այդ անկախութեան, և յանձնարարէ որ անոր տրուել այդ անկախութիւնը, Թուրքիան այժմէն յանձն կ'առնէ հպատակելու նոյն յանձնարարութեան և հրաժարելու նոյն չըջանին վրայ ունեցած իր բոլոր իրաւունքներէն և իրաւասութիւններէն:

Այս հրաժարումին մանրամասնութիւնները առանձին դաշնագրի նիւթ պիտի կազմեն Դաշնակից գլխաւոր պետութիւններու և Թուրքիոյ միջև: Թուրքիան Քիւրախասանի վրայ ունեցած իր իրաւունքներէն հրաժարած միջոցին և կամ որեւէ առեւն, եթէ Մուսուլի կուսակալութեան քրդական մասին մէջ քնակող քիւրաքի ինքնաբերաբար Քիւրախասանի միանալ ուզեն, դաշնակից գլխաւոր պետութիւններու կողմէ որեւէ առարկութիւն պիտի չըլլայ: 80Դ. 65էն 83 Իզմիրի, իսկ 84—87 Յունաստանի մասին է:

Զ. ԳՂՈՒԽ — ՀԱՅԱՍՏԱՆ

80Դ. 88.— Թուրքիա կը յայտարարէ թէ ինք կը ճանչնայ Հայաստանը իբր ազատ և անկախ պետութիւն մը, ինչպէս ըրած էին սակէ առաջ դաշնակից պետութիւնները:

80Դ. 89.— Թուրքիա և Հայաստան, ինչպէս նաև միւս պայմանադիր բարձր կողմերը կը հաւանին Ամբիկայի Ոսխագահի իրաւարարութեամ յանձնել Էրզրումի, Տրապիզոնի, Վանի և Պիթլիոսի նահանգներուն մէջ Թուրքիոյ և Հայաստանի սահմանին որոշման խնդիրը և ընդունիլ նախագահին որոշումով Հայաստանի ծով իջնելուն և վերոյիշեալ սահմանին յարակից բոլոր օսմ. հողերուն զինուորապէս չէզոքացման մասին պատրաստուած բոլոր տրամադրութիւնները:

80Դ. 90.— Երբ 89-րդ յօդուածին համաձայն սահմանը որոշուելով, յիշեալ նահանգներու հողերէն ամբողջը կամ մէկ մասը Հայաստանին փոխանցուի, Թուրքիա այժմէն կը յայտնէ թէ որոշման թուականէն սկսեալ կը հրաժարի իր բոլոր իրաւունքներէն փոխանցուած այդ հողամասին վրայ:

Ներկայ դաշնագրին այն տրամադրութիւնները որ գործադրուելի են Թուրքիայէն անջատուելիք հողերուն համար, այժմէն գործադրելի պիտի ըլլան նաև վերոյիշեալ հողամասին համար:

Հայաստանի վեհապետութեան տակ դրուած հողերուն պատ-

ճառով, թուրքիոյ պարտքէն իր (Հայաստանի) յանձն տունելիք մասին, ինչպէս նաև օգտագործելիք իրաւունքներուն համեմատութիւնն ու հանգամանքը պիտի ճշդուին ներկայ դաշնագրին 8-րդ մասին (ելմտական տրամադրութիւններ) 241 և 244 յօդուածներուն համաձայն :

Ի վերջոյ, ի հարկին կնքուելիք պայմանագիրները պիտի լուծեն այն բոլոր խնդիրները, որ ներկայ դաշնագրով չեն հարթուած և յիշեալ հոդերուն թողման հետեանքով կրնան առաջ գալ :

807. 91.— 89րդ յօդուածին մէջ յիշուած հոդերէն մէկ մասը, երբ Հայաստանի թողուի, տրուած որոշման համաձայն Հայաստանի և թուրքիոյ միջև սահմանը տեղւոյն վրայ գծելու համար, նոյն 89րդ յօդուածին նախատեսուած որոշումէն սկսեալ 3 ամսուան ընթացքին պիտի կազմուի սահմանագծման յանձնաժողով մը, որուն կազմութեան եղանակը յետոյ պիտի որոշուի :

807. 92.— Հայաստանի սահմանները Ազրբէյջանի և Վրաստանի հետ պիտի որոշուին շահագրգռուող կառավարութեանց կողմէ հաւաքական համաձայնութեամբ մը :

Եթէ որևէ կերպով, շահագրգռուող տէրութիւնները, 89րդ յօդուածին յիշած որոշումը տրուած պահուն, չյաջողին հաւաքական համաձայնութեամբ մը իրենց սահմանները որոշել, այժմ ատեն այդ սահմանը դաշնակից գլխաւոր տէրութեանց կողմէ պիտի որոշուի: Այս սահմանը տեղին վրայ գծելու իրաւատութիւնն ալ տեսնց կը պատկանի :

807. 93.— Հայաստան կ'ընդունի և կը հաւանի գործադրել գլխաւոր դաշնակից տէրութեանց հետ կնքելիք պայմանագրի մը մէջ տրուելիք այն տրամադրութիւնները, զորս անհրաժեշտ պիտի նկատեն նոյն տէրութիւնները, պաշտպանելու համար Հայաստանի մէջ ցեղային, լեզուական և կրօնական տեսակէտով մեծամասնութենէն տարբեր եզոզ ժողովուրդին շահերը :

Նոյնպէս Հայաստան կը հաւանի գլխաւոր դաշնակից տէրութեանց հետ կնքելիք պայմանագրի մը մէջ տրուելիք այն տրամադրութեանց, զորս անոնք անհրաժեշտ պիտի նկատեն փոխադրութեանց ազատութեան և ուրիշ ազգերու առևտրական հաւատարութեան համար :

*
* *

Սեւրի դաշնագրի ստորագրութենէն անմիջապէս վերջ, պետութիւնները փութացին ճանչնալ Հայաստանի իրաւական գոյութիւնը (de jure): Այսպէս Հիմանքը, յանուն Նորին Վեհ. Գեղ-

ճիգայի թագաւորի կառավարութեան 1920 Օգոստ. 27-ին պաշտօնական նամակով Հայաստանի Հանրապետութեան նախագահին հաղորդեց, թէ շարքայական կառավարութիւնը որոշել է պաշտօնապէս ճանաչել Հայաստանի Հանրապետութեան կառավարութիւնը և բախաւոր կը լինի դիւանագիտական յարաբերութիւններ պահել նրա հետ» : Աւելի առաջ, Օգոստ. 23-ին, Յունաստանի Փարիզի դեսպան Ռոմանոսը հաղորդած էր Հայաստանի Պատուիրանախագահին, որ Յունաց թագաւորի կառավարութիւնը համաձայն է, որ Հայաստանը Աթէնքի մէջ նշանակէ լիազօր դեսպան :

ՍԵՒՐԻ ԴԱՇՆԱԳՐԻ ԳՈՐԾԱԴՐՈՒԹԻՒՆԸ

Հ. Հեան Պատուիրակութեան նախագահ Ա. Աւարոնեան 1920 Սեպտ. 25ին դիմումներ կատարեց Ազգ. Դաշնակցութեան Խորհուրդին, յայտնելով՝ թէ «Աւերի դաշնագրի ստորագրութեամբ, նկատելով որ Դաշնակից Պետութիւնները վերջնականապէս կը ճանչնային Հայաստանի Հանրապետութիւնը», կը խնդրէր «Ազգ. Դաշնակցութեան անդամ ընդունիլ Հայկական Պետութիւնը» : Այս խնդիրը պիտի քննուէր Ազգ. Դաշնակցութեան առաջին ընդհանուր ժողովին մէջ :

Սեպտ. 13ին քէմալական բանակը յարձակումի սկսած էր Հայաստանի դէմ և Նոյեմ. 15ին ժընեւի մէջ բացուած Ազգ. Դաշնակցութեան համագումարին Նոյեմ. 20ի նիստին մէջ պ. Թիթթոնի հետեւեալ զեկոյցը ըրաւ .

«Ազգ. Դաշնակցութեան Խորհուրդը, 1920 Հոկտ.ի վերջին շարաթուան Պրիւքսելի իր նիստին մէջ, ստացաւ՝ թուրք ազգայնականներու յարձակման քայլերու մասին հայկական կառավարութեան բողոքը : Ազգ. Դաշնակցութեան հայկական կառավարութիւնը կը պահանջէր միջամտել : յարգել տալու համար Սեւրի Դաշնագիրը : Խորհուրդը պատասխանեց իր նամակին մէջ՝ թէ Սեւրի Դաշնագիրը դեռ ի զօրու չէր, բայց ստորագրող պետութիւններուն կը վերաբերէր անոր գործադրութիւնը ապահովել : Հայկական դիմումը փոխանցելով Սեւրի Դաշնագիրը ստորագրող պետութեանց (Ֆրանսա, Մեծն Բրիտանիա, Իտալիա և Ճապոն) 1920 Հոկտ. 22ին, Խորհուրդը յիշեցուց այս պետութեանց Մարտին և Ապրիլին Հայաստանի մասին փոխանակուած թղթակցութիւնները :

«1920 Նոյեմ. 10ին պ. Հոյտ Ճորճ Խորհուրդին իմացուց՝ թէ

Դաշնակից Պետութիւնները իրենց բոլոր ջանքերը ի գործ կը գընեն զինսորականապէս օգնելու Հայաստանի Հանրապետութեան, անոր հայթայթելով պատերազմական իրեզէններ և վառելանիւթ: Պալով Հայաստանի ապագային, Մեծն Բրիտանիոյ վարչապետը գիտել կուտար՝ թէ նախագահ Ուիլսըն ինչքան ատեն որ իր որոշումը հազորգած չէ անոր սահմաններու մասին, անօգուտ կը նշկատուի՝ դաշնագրի գործագրութիւնը ապահովելու շուրջ՝ վերջօրէի միջոցներու քննութեան:

Նոյեմբեր 15ին բացուեցաւ Ազգ. Դաշնակցութեան առաջին նստաշրջանը: Այս նստաշրջանը վճիռ պիտի տար քէմալականներու, պոլշեւիկներու և թաթարներու յարձակման ենթակայ Հայաստանի սահմաններու և անկախութեան ապահովութեան, այլ նաև Հայաստանը Ազգերու Դաշնակցութեան մէջ ընդունելու մասին:

Այս հարցերէն առաջինին Ազգ. Դաշնակցութիւնը յատկացուց իր 17 և 22 Նոյեմ. հրապարակային նիստերը: Լորտ Րոպերդ Սէսիլ յայանելով, թէ «Ազգ. Դաշնակցութիւնը չի կարող լինել հանրային բարոյականութեան պաշտպան, եթէ ան իր ամէն կարելին ի գործ չդնէ արգելելու համար, որ այդ հին ժողովուրդը անգամ մըն ալ ստիպուած ըլլայ ճաշակելու նման տանջանքներ», առաջարկեց ժողովին ընդունիլ հետեւեալ բանաձեւը.

«Սորհուրդը կը հրաւիրէ քննել անյապաղ Հայաստանի վիճակը և ներկայացնել ժողովի վճռին առաջարկութիւններ՝ ետ մղելու համար այն վտանգը, որ ներկայիս կը սպառնայ հայ ցեղի մը նացորդներուն, և հաստատելու համար այդ երկրին մէջ ամուր և տեւական վիճակ մը»:

Իր կարգին Պելճիգայի ներկայացուցիչ ծերակուտական Լաֆոնթէնը առաջարկեց ստեղծել վեց հոգիէ բաղկացած յանձնաժողով մը և անոր յանձնել հայերու և թուրքերու միջև մղուող պայքարին վերջ տալու միջոցներու քննութիւնը:

Նոյեմ. 22ի նիստին մէջ, թէև բոլոր ճառախօսները միաձայն կերպով խօսեցան Հայաստանի անմիջապէս օգնութիւն հասցնելու անհրաժեշտութեան մասին, բայց երբ կարգը եկաւ գործնական միջոցներու առաջարկութեան, ճառերէն կը լսուէր միայն յոռետեսութիւն: Ետևորապէս ներկայացուցիչ Սպալայկովիչը և Շուէտի ներկայացուցիչ Պրանտինկը կ'առաջարկէին ազդեցութիւն բանեցնել մեծ պետութիւններուն վրայ: Նանսէնը (Նորվեկիա) անհրաժեշտ կը նկատէր զինսորական ոյժ զրկել Հայաստանի օգնութեան և կ'առաջարկէր, որ Հիւս. Ամերիկայի Միացեալ Նահանգներն ալ մասնակցին այս ձեռնարկին, եթէ աշխարհին խնդրանք

ուղղուել յանուն Ազգ. Դաշնակցութեան: Պալֆուրը (Անգլիա) մասնանշեց, որ Ազգ. Դաշնակցութեան կազմակերպութիւնը նախատեսած չէ այնպիսի գրութիւն, որ ստեղծուած է Հայաստանի վերաբերմամբ: Անհրաժեշտ է գտնել պետութիւն մը, որ համաձայնէր ստանձնել Հայաստանի հոգաւարութիւնը: Ճոյց տալով այդպիսի պետութիւն մը գտնելու դժուարութիւնները, ան բռաւ, թէ ժընեւի մէջ հաւաքուած բոլոր ազգերը պէտք է մասնակցին Հայաստանի փրկութեան ընդհանուր գործին: Վիվիանին (Ֆրանսա) զարգացնելով այն միտքը, թէ Ազգ. Դաշնակցութիւնը այս հարցին մէջ անգոր է, առաջարկեց հետեւեալ բանաձեւը.

Համագումարը փափաքելով գործակցիլ Խորհուրդին հետ, հընարաւոր կարճ ժամանակի մը ընթացքին վերջ տալու հայկական սարսափելի ողբերգութեան, կը հրաւիրէ Խորհուրդը հասկացողութեան գալու կառավարութիւններու հետ, որպէսզի պետութիւն մը ստանձնէ միջոցներ ձեռք առնել, վերջ տալու համար Հայաստանի և քէմալականներու միջև թշնամութեանց:

ժողովը միաձայնութեամբ ընդունեց այս բանաձեւը, ինչպէս նաեւ ձերականտական Լաֆոնթէնի առաջարկը:

Ազգ. Դաշնակցութեան Խորհուրդը 1920 Նոյեմ. 23ին ստիպողական կոչ ուղղեց Ա. Դեան անդամ բոլոր կառավարութիւններուն, նաև Ամերիկայի Մ. Նահանգներուն, համաձայն ընդունուած որոշումին: Բայց երեք պետութիւններ միայն պատրաստակամութիւն յայտնեցին ձեռնարկելու առաջարկուած պարտականութեան: Մ. Նահանգներու նախագահ Ուիլսոնը պատասխանեց, թէ «պատրաստ է իր ամծախամ միջամտութիւնը ընծայելու իր նըշանակելիք ներկայացուցիչի միջոցով» (Վ Դեկտ. 1920): Նոյնպէս սպանիական և պրագիլեան կառավարութիւնները պատրաստակամութիւն յայտնեցին մասնակցելու, առաջինը բարոյական և դիւանագիտական բոլոր քայլերուն՝ ի նպաստ Հայաստանի. երկրորդը՝ վերջ տալու «Հայաստանի ճգնաժամային կացութեան» (Նոյեմ. 30):

Մեծ պետութիւններէն որեւէ մէկը ընդառաջ չդնաց առաջարկութեան: Դեկտ. 17ին, Ռուսմանիոյ ներկայացուցիչ պ. Նուանէսքու իր կառավարութեան անունով ըրաւ հետեւեալ առաջարկութիւնը.

«Իրական և արագ օգնութիւն մը բերելու համար հայ ժողովուրդին, որ կը մեռնի, Ռուսմանիո ժընեւ հաւաքուած Ազգերուն կ'առաջարկէ կազմութիւնը միջազգային արշաւախումբի մը, որ պիտի ստանձնէ կարգ ու կանոն և անդորրութիւն հաստատել Հայաստանի մէջ:

«Միջազգային այս զօրամասը, դրուած ուղղակի դաշնակից Մեծ Սպայակոյտի հրամանին տակ, կրնայ կազմել 40 հազար զինուորէ այժ մը, բոլոր երկիրներու ջոկատներէն բազկացած, որ կը կազմէ գեղեցիկ Ազգերու Դաշնակցութիւնը, համեմատաբար իրենց բնակչութիւններուն»:

«Ռուսմանիա կը յայտարարէ իր պատրաստակամութիւնը, այս վայրկեանէն սկսեալ միջամտելու իր ղինուորներով, իր պիտոյքներով եւ իր գրամով»:

Այս առաջարկութիւնը յանձնուեցաւ վեցի յանձնաժողովին, որուն զեկուցաբեր ծերակուտական Լաֆոնթէնը յայտնեց, թէ թէև ինքը վստահ է, որ առաջարկութիւնը համակրանքով կ'ընդունուի բոլոր պետութիւններու կողմէն, բայց Հայաստան զօրամաս ուղարկելու դժուարութիւնները խիստ մեծ են եւ նախապէս պէտք է ապահովել բոլոր պետութիւններու գործակցութիւնը: Իրրեւեղրակացութիւն, ան յայտնեց, թէ ինքը Ազգ. Դաշնակցութեան չի յանձնարարեր ընդունիլ այդ առաջարկութիւնը, որովհետեւ Ազգ. Դաշնակցութիւնը խաղաղութեան ազդակ է և անոր համար մեծ յաղթանակ ու պատիւ պիտի ըլլար փրկել Հայաստանը առանց արիւն թափելու: Վիվիանին աւելցուց, որ Ազգ. Դաշնակցութիւնը իրաւունք ալ չունի իր վրայ բանակի կազմութեան պարտականութիւն առնելու:

Դեկտ. 18ին ժողովը, ճիշդ Նոյեմ. 22ի նիստին պէս, ընդունեց հետեւեալ զուտ բարոյական ընոյթ կրող բանաձևը.

«Համագումարը, յիշեցնելով իր 1920 Նոյեմ. 22ի որոշումը, կը շարունակէ գործակցիլ Սորհուրդին հետ որուն պարտականութիւն տրուած է հսկելու, իմացնելու՝ եթէ անհրաժեշտ է՝ Ազգ. Դաշնակցութեան անդամներուն Հայաստանի ճակատագրի մասին, որուն ի նպաստ, Ազգ. Դաշնակցութեան խնդրանքով, արտայայտուած են, բացի համաշխարհային համակրանքէն, բարձր միջամտութիւնը նախազան Ուիլսոնի, Նոյնպէս Սպանիոյ եւ Պրազիլիոյ»:

∴

Ազգերու Դաշնակցութեան առջև դրուած էր նաև երկրորդ խնդիր մը՝ Հայաստանի ընդունելութիւնը Ազգ. Դաշնակցութեան մէջ: Առաջին համագումարի Ե.րդ յանձնախումբը, 1920 Նոյեմ. 20ին առաջին անգամ հաւաքուելով, երեք ենթայանձնախումբերու մէջ աշխատանքներու բաժանում կատարեց: Դեկտ. 3ին յայտարարուեցաւ թէ «Հայաստանով զբաղող ենթայանձնախումբը միաձայնութեամբ արտայայտուած էր ի նպաստ այս երկրին ընդունելութեան Ազգ. Դաշնակցութեան մէջ»:

Թրքական ուժերուն Հայաստան մուտքը, միևս կողմէ Հայաստանի խորհրդայնացումը նոր կացութիւն մը ստեղծած էին: Լոնստոնի մէջ Պրանսայի, Ռեծն Բնրիտանիոյ և Իտալիոյ նախարարները Ազգ. Դաշնակցութեան իրենց ներկայացուցիչներուն հեռագիրներ զրկեցին՝ Հայաստանի ընդունելութեան աննպատ.

«Պրանսայի, Իտալիոյ և Անգլիոյ երեք կառավարութիւններու ներկայացուցիչները, հաւաքուելով Լոնստոն, քննելէ վերջ Հայաստանի ընդունելութեան մասին ժընեւի մէջ յարուցուած խորհրդը, միաձայնութեամբ եկան այն եզրակացութեան որ անկարելի է այժմ գոհացում տալ Հայաստանի դիմումին: Դեռ վաւերացուած չէ Սեւրի դաշնագիրը, որ կազմեց Հայաստանը անկախ պետութիւն: Նոյնպէս Հայաստանի սահմանները, ինչպէս որ ճշդուցան նախագահ Ուիլսոնի կողմէ ի պատասխան այս մասին պետութիւններու կառարած դիմումին, կը ներկայացնեն այնպիսի տարածութիւն մը, որ Ազգ. Դաշնակցութեան մասնակցող պետութիւնները, ներկայ պայմաններուն տակ, զժուարութեամբ պիտի կրնային ընդունիլ զայն երաշխաւորելու եւ յարգել տալու պատասխանատուութիւնը:»

Հրատարակութեան տրուած այս հեռագիրը ազգեց Խորհրդատողովի միևս անդամներուն վրայ:

Դեկտ. 16ին. Խորհրդատողովի 26րդ նիստին, տեղեկաբեր Տքթ. Նանսէն յայտարարեց. «Յանձնախումբը միաձայն էր իր փափաքին մէջ դրական պատասխան մը տալու Հայաստանի դիմումին, բայց մեծ դժուարութիւններ արգելք կ'ըլլան այս ընդունելութեան: Հայաստանի վիճակը ներկայիս մասնաւորապէս ողբալի է: Իր հողերէն մեծ մաս մը զրաւուած է թշնամի բանակներէն, կառավարութիւնը բոլորովին հաստատուն չէ, իր օանմանները դեռ ճշդուած չեն: Կարճ, պայմանները այնպէս են որ՝ հակառակ մեր փափաքին յանձնարարելու Հայաստանի մուտքը Ազգ. Դաշնակցութեան մէջ՝ չկրցանք այդ ընել:»

Բուէարկութեան մասնակցող 29 պետութիւններէն 21ը Հայաստանի ընդունելութեան դէմ, և միայն 8ը (Գանատա, Բերու, Փորթուկալ, Ռումանիա, Սալվատոր, Ձուիցերիա, Ուրուկուայ, Վենեսուելա) ի նպաստ քուէարկեցին, 13ը վերապահ կամ բացակայ էին: Բայց նոյն ատեն, խորհրդատողովը, փափաքելով իր համակրանքը յայտնել Հայաստանին և իր յոյսը զայն կարենալ իր մէջ ընդունելու կարճ ժամանակի մը ընթացքին, քուէարկեց հետեւեալ բաղձանքը, ներկայացուած Գանատայի պատուիրակ պ. Ռոուէլի կողմէ.

«Խորհրդատողովը կը յայտնէ իր ջերմագին յոյսը որ Մ. Նա-

հանդներու նախագահին ջանքերը, Սպանիոյ և Գրազիլիոյ կառավարութիւններու զօրաւոր աջակցութեամբ, պիտի յաջողին ազատել հայ ժողովուրդը եւ ապահովել Հայաստանին կայուն կառավարութիւն մը, որ իր հեղինակութիւնը տարածէ ամբողջ տէրութեան վրայ և իր օանմաններուն մէջ որոնք կարողանան վերջնականօրէն ճշգուհի խաղաղութեան դաշինքին համաձայն, որպէսզի Խորհրդաժողովը կարողանայ իր յառաջիկայ նստաշրջանին բնագունիլ Հայաստանը իբրև Ազգ. Ինքնակցութեան անդամ, այս ընդունելութեան ընծայած ամբողջական իրաւունքներովն:

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԵՒ ՄՈՍԿՈՒԱՅԻ ՄԻՋԵՒ ԲԱՆԱԿՑՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Հիւսիսային Կովկասը խորհրդային իշխանութեան կողմէ գերաւուելէն վերջ, Հայաստանի կառավարութիւնը ձեռնարկեց բանակցութիւններու մէջ մտնել Մոսկուայի կառավարութեան հետ: 1920 Ապրիլի վերջը, Երևանի մէջ կազմուեցաւ պատուիրակութիւնը հետեւեալ կերպով. Նախագահ՝ Լ. Շանթ, անդամներ՝ Հ. Տէրաէրեան և Լ. Զարաֆեան: Յանձնարարուեցաւ պատուիրակութեան անմիջապէս մեկնիլ Մոսկուա, խորհրդային իշխանութեան հետ յանուն Հայաստանի բանակցութիւններ վարելու և քարկամական դաշինք կնքելու նպատակով: Պատուիրակութեան տրուեցան հետեւեալ հրահանգները. 1. Խորհրդային իշխանութիւնը պէտք է ճանչնայ Հայաստանի անկախութիւնը՝ ընդունելով Հայաստանի սահմաններուն մէջ Արարապազն ու Գիւլիստանը. 2. Խորհր. Ռուսաստանը, գտնէ սկզբունքով, պէտք է ընդունի թրքահայ հոգեբու կցումը Հայաստանին. 3. Խորհրդ. Ռուսաստանը պիտի չմիջամտէ Հայաստանի ներքին գործերուն. համայնավարական գործունէութիւն պիտի չունենայ Հայաստանի մէջ. 4. Խորհրդ. Ռուսաստանը թոյլ պիտի տայ, որ Հիւս. Կովկասի և Ռուսաստանի մէջ գտնուող հայ գաղթականները վերադառնան Հայաստան, և չարք մը ուրիշ հարցեր:

Պատուիրակութիւնը մեկնեցաւ Մոսկուա, և այս առթիւ Մայիս 4-ին վարչապետ Հ. Օհանջանեան Չիչերինին զրկեց հետեւեալ հեռագիրը.

«Բանուորական, զինուորական ու գիւղացիական պատգամա-

ւորնների համառուսական երրորդ համագումարի որոշման համաձայն, որ յայտարարել է Հայաստանի ինքնորոշման պատուօթիւնը, և հիմնուելով ժողովրդական կոմիտեաների նախագահ Լենինի 1918 Յունւ. 13ի դեկրետի վրայ՝ անկախ, միացեալ, դեմոկրատիկ Հայաստանի Հանրապետութեան կառավարութիւնն առաջարկուեմ է Ռուսաստանի ընկերվարական կառավարութեանը բանակցութիւնների մէջ մտնել նրա հետ երկու հանրապետութիւնների միջև պայմանագրային յարաբերութիւններ հաստատելու համար՝ Հայաստանի Հանրապետութեան անկախութեան ճանաչման և ինքնիշխանութեան հիմունքների վրայ, իմ կառավարութեան լիազօրուած պատուիրակութիւնն արդէն ձեր հանրապետութեան օսմաններում է՝ յիշուած բանակցութիւնները ձեր կառավարութեան հետ վարելու համար: No. 2740»:

Մայիս 17ին Չիչերինը պատասխանեց. «Խորհրդային կառավարութիւնը սրանով յայտնում է իր համաձայնութիւնը կնքելու Հայաստանի կառավարութեան հետ պայմանագիր՝ երկու ժողովուրդների միջև բարեկամական յարաբերութիւններ հաստատելու նպատակով: Խորհրդ. կառավարութիւնը օպատում է ձեր պատուիրակներին, որոնք արդէն ճանապարհուել են դէպի Մոսկուա: Ձեր պատուիրակութեան Մոսկուայից Իրեան հաղորդակցութեան մէջ մտնելու տեխնիկական դժուարութիւնները վերացնելու նպատակով արամադրեցինք ձեր ուղիղ հեռագրաթելը՝ Ռոստովի և Թիֆլիսի վրայով: Խնդրում ենք այդ մասին նախօրոք համաձայնութեան գալ վրաստանի կառավարութեան հետ: No. 150»:

Մոսկուա հասնելէ յետոյ, Հայաստանի պատուիրակութիւնը անմիջապէս տեսակցութիւն ունեցաւ Չիչերինի հետ, և սկսեցան բանակցութիւնները: Մայիս 31-ին Շանթը ուղիղ հեռագրաթելով հաղորդեց Երեան, թէ բանակցութիւնները կ'ընթանան յաջող: Խորհրդային Ռուսաստանի կողմէ կը բանակցէր Կարախանը: Խորհրդային կառավարութիւնը շարունակ կը կրկնէ, թէ ինքրնաւ ցանկութիւն չունի Հայաստանի մէջ խորհրդային կարգեր մտցնելու:

Բանակցութիւնները նպատաւոր փուլի մէջ էին: Խորհրդային պատուիրակութիւնը ընդունեց Հայաստանի բոլոր պայմանները, և Յունիս 10-ին արդէն Շանթը կը տեղեկացնէր Երեան, թէ ռուս-հայկական դաշնագիրը կազմուած է և մէկ երկու օրէն կը ստորագրուի: Խորհրդային Ռուսաստանը անվերապահ պատրաստակաւ մութիւն յայտնեց ճանչնալու Հայաստանի անկախութիւնը և չմիջամտելու անոր ներքին գործերուն:

Բայց հետզհետէ արամադրութիւնները փոխուեցան: Բազու աւ-

պոստանած հայ պոլլեիկները՝ Միկայեան, Նուրիջանեան, Կասեան, Մաււեան և ուրիշներ աշխատանք կը տանէին խորհրդայնացիներու Հայաստանը. միւս կողմէն Մոսկուայի մէջ կ'ամրապնդուէր ռուսեթուրք բարեկամութիւնը:

Յուլիոս 1-ին Շանթը կը հեռագրէր Երեան. «Է՛հնց առաջին տեսակցութիւնից պարզուեց, որ միակ դժուարութիւնը Ազրբէջանի սահմանն է, որովհետեւ Քաղուից ամէն կերպ աշխատում են խանգարել դաշնագրի կնքումը: Խորհրդային կառավարութիւնը ընդունում է մեր պահանջների արդար լինելը և չի փափաքում գոհացում տալ խորհրդային Ազրբէջանի և հայ պոլլեիկների բոլոր բազմաւնջներին: Այնուամենայնիւ վերջինների յամառ պնդումի և սուտ տեղեկութեանց ազդեցութեան հետեանքով դաշնագրի կնքումը դանդաղում է, Խորհրդային Ազրբէջանի կառավարիչները ջանկատում են օգտուել ռուսական հեղինակութիւնից և ռուս զօրքերի ներկայութիւնից՝ իրագործելու համար մուսուլմանական ծրագիրը՝ գրաւել Ղարապաղն ու Ջանգեղուրը և անվիճելի հայկական հողերը, այդպէսով ամրապնդելու համար իրենց դիրքը թուրք ազգաբնակչութեան մէջ: Ռուսաստանը ջանկատում է ստանձնել իրաւարարի դեր հայ-թաթարական վէճը լուծելու համար: Մոսկուայի կառավարութիւնը պատրաստակամութիւն է յայտնում թիւրքահայաստանի խնդրում հանդէս գալ միջնորդի գերում Հայաստանի և Մուսթաֆա Բէմալի միջև»:

Քաղուի հայ և ազրպէյճանցի պոլլեիկները նոյն տուն ազդեցութիւն գործ դրին՝ 11-րդ կարմիր բանակը շարժման մէջ դնելու և գրաւելու Գորիսը: Այդ պահուն սպանուեցան Վ. Խորէնին, Ա. Շիրինեանը, Սաքոն և բազմաթիւ ուրիշ տեղական գործիչներ: Կարմիր բանակը յառաջացաւ մինչեւ Ղափան և Նախիջեւան: Լեռնային մասին մէջ մնաց Նժդեհ իր մարտիկներով:

Յուլիոս մէկին Չիչերինը հեռագրեց Հայաստանի կառավարութեան, որ կ'առաջարկէ բանակցութիւնները տեղափոխել Երևան, և այդ նպատակով Մոսկուայէն կը մեկնի ընկ. Լըկրանը: Վարչապետ Հ. Օհանջանեան պատասխանեց, որ ինքը դէմ չէ այդ առաջարկին, բայց բանակցութիւնները կրնան սկսիլ Շանթի պոստ-ուրախութեան վերադարձէն վերջ:

Լըկրան թիֆլիս ժամանելով, բանակցութիւններ սկսան Հայաստանի ներկայացուցիչներուն հետ եւ Օդոսոս. 10-ին հաշտութեան համաձայնագիր ստորագրուեցաւ Ա. Ջամալեանի, Ա. Բարալեանի եւ Լըկրանի միջեւ, որով վերջ կը գտնէին պատերազմական գործողութիւնները Խորհրդային Ռուսաստանի և Հայաստանի միջեւ: Հայաստանի զօրքերը գրաւելու էին Շանթաթ-

Թոկ-Ազնաբերդ-Սուլթանբէդ եւ ապա Քինկիէն հիւսիս եւ Բազարայէն արեւելք անցնող գիծը, իսկ Ղազարի շրջանին մէջ այն գիծը, որ կը բռնէին Յուլիս 30-ին: Խորհրդային Ռուսաստանի զօրքերը պիտի գրաւէին Ղարապաղ, Զանգեզուր, Նախիջևան շրջանները: Այս գրաւումով չէր նախորոշուեր այդ գաւառների վերջնական պատկանելիութիւնը, այդ հարցը պիտի որոշուէր Խորհրդային Ռուսաստանի եւ Հայաստանի միջեւ կնքուելիք գաշնագրով: Մինչեւ այդ դաշնագրի կնքումը Շահթախթ-Ջուլֆա երկաթուղին պիտի բանեցուէր Հայաստանի երկաթուղային վարչութեան կողմէ:

Սեպտ. 14-ին վերադարձաւ Շանթի պատուիրակութիւնը, եւ միայն Հոկտ. 11-ին Սրբեան եկաւ Լըկրանը՝ պատուիրակութեան բոլոր անդամներու հետ: Անոր պատուիրակութիւնը բաղկացած էր 47 հոգիէ, որոնց մէջ էին Սահակ Տէր Գարբիէլեանը, Աշոտ Յովհաննէսեանը: Պատուիրակութիւնը ընդունուեցաւ մեծ պատիւով: Յաջորդ օր սկսան բանակցութիւնները Լըկրանի և Շանթի միջև:

Հոկտ. 13-ին Լըկրանը ներկայացուց շարք մը պահանջներ, որոնցմէ գլխաւորներն էին. 1) Հրամարիլ Սեւրի դաշնագրէն, 2) Թոյլ տալ Խորհրդային զօրքերուն՝ իրենց ռազմամթերքով անցնիլ Հայաստանի երկաթուղիներով եւ խճուղիներով, միանալու համար Մուսթաֆա Քէմալի զօրքերուն՝ դաշնակիցներուն դէմ կռուելու նպատակով, 3) օահմանավէճը Հայաստանի եւ հարեաններու միջեւ լուծել Խորհրդ. Ռուսաստանի միջնորդութեամբ:

Հայաստանի պատուիրակութիւնը վճռականապէս մերժեց ընդունիլ առաջին կէտը, իսկ միւս բոլոր կէտերու վերաբերմամբ կայացաւ համաձայնութիւն եւ կազմուեցաւ դաշնագրի նախագիծը, որով 1) Խորհրդ. Ռուսաստանը կը ճանչնար Հայաստանի անկախութիւնը եւ ներքին անձեռնմխելիութիւնը. Հայաստանի մէջ պիտի մտնէր եւ Զանգեզուրը, իսկ Ղարապաղի եւ Նախիջևանի վիճակը պիտի որոշուէր իրաւարարութեամբ. 2) Խորհ. Ռուսաստանը իսկոյն պէտք է միջամտէր կասեցնելու համար պատերազմը Հայաստանի եւ Թուրքիայի միջեւ. 1914 թ. սահմանի վրայ պէտք է ստեղծուէր չէզոք գօտի եւ հայ-թրքական սահմանավէճը լուծուէր Խորհր. Ռուսաստանի բարեկամական միջամտութեամբ 3) Հայաստանը կը համաձայնէր թոյլ տալ անցընելու իր ճանապարհներով ռուսական զօրքերը. Հայաստանի վրայով դէպի Թուրքիա փոխադրուելիք զէնքի 300/օր պէտք է մնար Հայաստանի մէջ իրեւ ինքնապաշտպանութեան միջոց. 4) Հայաստանը կ'ընդունէր Խոր. Ռուսաստանի միջնորդութիւնը իր եւ հարեւաններու հողային վէճերը լուծելու համար. 5) Խորհրդ. Ռուսաստանը պէտք է

վճարէր Հայաստանին երկու եւ կէս միլիոն ռուպլի, պէտք է բարձար նաւթային ճանապարհը, տար երկրագործական գործիքներ, յանձնէր Մոսկուայի մէջ գտնուող Էջմիածնական գոյքերը, գիւրիւթիւններ տար Ռուսաստանի քանի մը կեղբոններուն մէջ հաւաքուած հայ գրենական եւ գեղարուեստական երկերը Հայաստան փոխադրելու, արտօնէր եւ աջակցէր հայ գաղթականներու վերագործին եւլն. 1

Համաձայնութիւնը երկուստեք կայացաւ, և Լըկրանը մեկնեցաւ Պարսո՝ ստանալու համար Մոսկուայի վերջնական հուանութիւնը, որմէ վերջ պիտի վերագառնար Երեւան, ուր եւ պիտի ստորագրուէր քարեկամութեան և խաղաղութեան գաշնագիրը Խորհրդ. Ռուսաստանի եւ Հայաստանի միջեւ: Լըկրանի մեկնումէն յետոյ, Մոսկուա այլեւս չիօսեցաւ գաշնագրի մասին, մինչև Հայաստանի խորհրդայնացումը:

ԼԵՌՆԱՅԻՆ ՂԱՐԱԿԱՂԸ ԵՒ Խ. ՀԱՅԱՍՏԱՆ

Առաջին անգամ, Ազրպէյջանի անդրանիկ Յեզկոմը, ստորագրութեամբ իր նախագահ՝ Նարիմանովի, 1920-ին հանդիսաւորապէս կը խոստանայ հայ ժողովուրդին՝ լեռնային Ղարապաղը կցել Հայաստանի:

Երկրորդ անգամ, Զանգեզուրի Ղալալուզ գիւղը, 1921 Մայիս 12-ին, Խ. Հայաստանի պաշտօնական բանագնացները՝ Արտաշէս Կարինեան և ռուսական կարմիր բանակի ներկայացուցիչ Վ. Մելնիկով — գրաւորապէս հետեւեալը յայտնեցին Լեռնահայաստանի կառավարութեան ներկայացուցիչներուն (Գ. Տէր Մինասեան, Բժ. Մինաս Մինասեան և Լ. Միքայէլեան):

«Զանգեզուրը և լեռնային Ղարապաղը, որպէս Հայաստանի անքակտելի մասեր, պիտի մտնեն մրա մէջ»^{*)}:

Իսկ աւելի ուշ, Խ. Հայաստանի պաշտօնական կառավարութիւնը հետեւեալ երկու ակտերով վերջնապէս կը նուիրագործէր — անչուշտ գիտութեամբ Մոսկուայի — Զանգեզուրի և լեռնային Ղարապաղի կցումը Հայաստանի:

Առաջին ակտին մէջ, հրատարակուած 1921 Յունիս 12-ին երեւան, ըսուած է.

^{*)} Ա. Արեւիկուհի — «Հայաստանի Խ. իշխանութեան բնոյք» (մէկ փաստաթուղթ) 1926, Գահիրէ, էջ 25:

յերը ետ մղեցին թուրքեզերման առաջարկը, որով ինքնավարութիւն կը խոստանային հայերուն, պայմանաւ որ վերջինները միացեալ օժանդակութիւն ցոյց տային Կերմանիոյ և Թուրքիոյ ընդդէմ Իսլամականներուն նաեւ անոր համար, որ առանց հայերու կողմէ Ռուսիոյ ցոյց արուած օժանդակութեան, թուրքերը պիտի նուաճէին սուսական կողմասը և միանային Կովկասի և Անդրկասպեան ջկ միլիոն կամ աւելի թուրանացիներուն: Թուրքերու այս յաջողութիւնը պիտի պարտաւորեցնէր Ռուսիան որ աւսարեզերման ճակատէն զօրաբաժիններ փոխադրէր Կովկաս, այսպէսով պատեհութիւն պիտի արուէր գերմանացիներուն որ իրենց ոյժերը Ֆրանսայի դէմ կեդրոնացնէին:

Հայերու հաւատարմութիւնը Իսլամականներու դատին՝ մէկ միլիոն կեանք արժեց իրենց:

Բ. — Փոն Լուսէնտորֆ իր զրքին մէջ կ'ըսէ թէ գլխաւոր ազդակը որ պատճառեց գերմանական արեւմուտքի րանակի խորտակումը, վառելանիւթի պակասն էր, որովհետեւ թուրքերը չըկրցան առենին գրաւել Պաքուն: Պէտք է յիշել որ Ռուսիոյ կովկասեան րանակը 1917 Ինկո. լքեց ճակատը և հեռացաւ, որ թուրքերն ու թաթարները կը կռուէին հայերուն դէմ, որոնք միայն մնային հաւատարիմ դաշնակից և ընկերակից պետութիւններուն, և որ թուրքերը չկրցան Պաքու հասնիլ մինչեւ 1918 Սեպտեմբեր, այսինքն Ռուսիոյ կազմալուծումէն ութ ամիս յետոյ: Ամերիկացիները պէտք է կանգ առնեն վայրկեան մը և խորհին թէ ինչ կ'ըլլար պատեհազմին ելքը կամ տեւողութիւնը արեւմուտքի մէջ, եթէ թուրքերը ութ ամիս աւելի առաջ հասնէին Պաքու. և անոնք աւելի կանուխ պիտի հասնէին, եթէ հայերը չդիմադրէին անոնց:

Կ. — Զօրավար Ալէնպին ըսած է, որ 1918 Սեպտեմբերին, Պաղեստինի ճակատին վրայ, թուրքերուն վրայ իր տարած յազմանակին մէջ, հոյ կամաւոր գունդերն էին որ առաջնորդող դեր կատարեցին: Զօր. Փոն Սանսէրս Սիւրիոյ իրքական ճակատի խորտակումը կը վերագրէ այն իրողութեան, որ թուրքերը՝ հակառակ իր հրամանին և խրատին, երկու զօրաբաժին զրկած էին Կովկաս, ուր անոնք կռուեցան հայերուն դէմ:

Կ. — Ամերիկայի, ինչպէս նաեւ Մեծն Բրիտանիոյ և Ֆրանսայի ակներեւ պարտականութիւնն է օգնել ուժառայաւ հայ ժողովուրդին, որ ինքզինքը պաշտպանէ, որովհետեւ հայերը օգնեցին մեզի, որ պատերազմը չահինք:

Ե. — Ամերիկան իրրեւ մասնաւոր մէկ ունդամը ընկերակցութեան մը, կազմուած դաշնակից և աջակից պետութիւններէ,

անխուսափելի պարտականութիւնը ունի իր բաժինը բերելու՝ լը-
րացնելու համար այն նպատակը, որուն համար վերև յիշուած
ընկերակցութիւնը կազմուեցաւ: Հայաստանի ազատագրութիւնը
զլխաւոր նպատակներէն մէկն է այդ ընկերակցութեան:

Մեծն Բրիտանիոյ և Ֆրանսոյի բարեկամներուն համար դառն
յուստիաբութեան ազդիւր մըն է այն իրողութիւնը, թէ անոնք՝
որ գերման միլիթարիսթներէն յարձակում կրեցին, թերացան
գործադրելու իրենց բացորոշ և կրկնակի յայտարարութիւններն ու
խոստումները, թէ Հայաստանի ազատագրութիւնը իրենց առաջին
գործերէն մէկը պիտի ըլլայ. մինչդեռ այժմ ջանքեր կ'ըլլան Հա-
յաստանը բաժնելու իրրեւ պատերազմական աւար: Մենք չմտանք
այս պատերազմին մէջ հնարաւորութիւն տալու մեր դաշնակից
կամ աջակից պետութիւններէն որեւէ մէկուն որ ինքզինքը շա-
հախնդրորէն մեծցնէ ի գին հպատակ ազգի մը որ մեր դատին ճշ-
մարիտ և հաւատարիմ մնաց մինչեւ վերջը: Ամերիկայի բացորոշ
պարտականութիւնն է ըսել Մեծն Բրիտանիոյ և Ֆրանսոյի, մեր
ապագայ բարեկամական յարաբերութիւններու սիրոյն, թէ Ամե-
րիկա երբեք մասնակից պիտի չըլլայ անոնց կողմէ Հայաստանի
հողամասերուն յափշտակման որեւէ ակտի: Ես կը խորհիմ թէ Ա-
մերիկայի պարտականութիւնը Հայաստանի հանդէպ ոչ թէ անոր
հանդէպ ունեցած իր պատասխանատուութեան բաժինէն խուսա-
փիլ կամ ուրիշ ուսերու վրայ նետել է, այլ հսկել որ Հայաստա-
նին արոււին և ապահովուին անոր արդար իրաւունքները: Մենք
չենք կրնար նկատի ունենալ Համաձայնական պետութիւններու կար-
ծեցեալ իրաւունքները Հայաստանի մէջ, իրաւունքներ՝ որ ձեռք
ձղուած են հին սխտեմի համաձայն, որովհետեւ մեր պատերազմին
մէջ մտնելով միջազգային նոր յարաբերութիւն մը ստեղծուած
է, և եթէ մենք որեւէ չափով կամ որեւէ ձեւի տակ պիտի երաշ-
խաւորենք աշխարհի խաղաղութիւնը, այն ատեն պէտք է պըն-
դենք թէ Հայաստանի իրաւունքներուն նախապատուութիւն
պէտք է տալ, քան դադանի դաշնագրութիւններու պայմաններուն,
որոնցմով մեծ պետութիւններէն ոմանք կ'ուզեն Հայաստանը կո-
ղոպտել: Հետեւողականութիւնը պիտի չըլլայ յազմական պետու-
թիւններուն համար ընել այն ինչ, որ Ֆրանսիա փորձեց ընել և
այդ պատճառով դաւաճապարտուեցաւ:

Յարգօնք կը խնդրեմ ձեր Ծնթայանձնախումբէն, որ Միացեալ
Նահանգներուն յանձնարարէ սունելու հետեւեալ քայլերը:

Ա.— Որ Միացեալ Նահանգներու Մերակոյտը որոշում մը անցը-
նէ, հրահանգելով նախագահը որ ճանչնայ Հայկական Հանրապետու-
թիւնը իրրեւ իրաւական կառավարութիւնը Հայաստանի:

Բ.— Որ Ամերիկան անմիջապէս ուսեօս գրկէ Հոյաստանի քաղաքացի բնակչութեան համար. ինչպէս նաեւ ուսեօս, ուղղմանիւթ և այլ պիտոյքներ Հայաստանի մէջ հայերէ բազկացած 30 հազարնոց բանակի մը համար:

Գ.— Որ Միացեալ Նահանգներու կառավարութիւնը որոշուի թիւն տայ այս երկրին մէջ բնակող հայերուն, որ կամաւորներ հաւաքեն (որոնց թիւը կրնայ 10 հազար ըլլայ), նաեւ հնարաւորութիւն տայ Հայաստանի կառավարութեան՝ Պոլսոյ և Պուլկարիոյ շրջաններէն կամաւոր ստանալու (ուր կ'ըսուի թէ 10 հազարի չափ պատրաստ մարդ կայ) և որ Ամերիկան օգնէ, որպէսզի այս կամաւորական ոյժերը կազմակերպուին և փոխադրուին Հայաստան:

Դ.— Որ Միացեալ Նահանգներու Մերակոյնը որոշուի մը անցընէ ի նպաստ Հայաստանի անկախութեան, բազկացած Ռուսաստանի և Թրքահայաստանի եօթը նահանգներէն և Կիլիկիոյէն, և ի նպաստ հայերուն՝ թուրքերէն համապատասխան տուգանք առնելու:

ՃԷՅՄՍ ՈՒ. ՃԷՐԱՐՏ

(Պերլինի նախկին ամերիկ. դեսպտն)

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՃԱՆԱՉՄԱՆ ԱՌԹԻԻ ԱՆԳԼԻՈՑ ՆԵՐԿԱՅԱՑՈՒՑՉԻՆ ՃԱՌԸ ԵՐԵՒԱՆԻ ՄԷՋ

Հայաստանի անկախութեան ճանաչման առթիւ կառավարութիւնը 1920 Յունուար 28ին երեկոյեան ճաշկերոյթ մը տուաւ Երեւանի քաղաքային ինքնավարութեան դահլիճին մէջ: Ներկայ էին պարլամենտի նախագահութիւնն ու անդամները, բոլոր նախարարները, Անգլիոյ, Ամերիկայի, Կամաւորական Բանակի, Պարկաստանի, Վրաստանի և Ազրբէճանի ներկայացուցիչները, քաղաքագլուխն ու վարչութեան անդամները և բազմաթիւ հիւրեր:

Առաջին անգամ խօսեցաւ պարլամենտի փոխ-նախագահ Ա. Սահակեան, ապա խօսեցան նախարարապետ Ա. Պատիսեան, պարլամենտի փոխ-նախագահ Լ. Շանթ և մեծ պետութիւններու ներկայացուցիչները:

Անգլիոյ ներկայացուցիչ Պ. Կրէյսի, ողջունելով Հայաստանի անկախութիւնը, ըսաւ.

«Հարիւր տարիներ ձեր ազգը պայքարած է, և այսօր ձեր պայքարը յազթանակով է սրակուեր: Այժմ դուք մեծ ազգերու ընտանիքին մէջ կը մտնէք: Պէտք կա՞յ արդեօք ըսելու, որ ձեր պատմութիւնը աւելի հին է, քան եւրոպական ժողովուրդներէն շատերունը, և որ ձեր նախնեաց պատմութիւնով դուք կարող էք հպարտ լինել: Այս քաղաքի մէջ, ուր մենք կը տօնենք, ապրեր է նոյր: Ձեր քաղաքը աշխարհիս ամենազեղեցիկ սարերէն մէկին՝ Արարատի ստուերին մէջ է: Երկար տարիներ մենք նայեր ենք Մայր Հայաստանի պատկերին, որ կ'ողբար իր աւերակ ու քանդուած քաղաքներուն վրայ: Թոյլ տուէք որ այսօր այդ պատկերի տեղ դրուի նոր պատկեր մը, նորաշէն Հայաստանի, որ կառուցուած կը լինի եղբայրութեան, խաղաղութեան և ազատութեան վրայ: Ազատութիւն Հայաստանի զաւակներուն, որոնք կ'ապրին Հայաստանի մէջ, առանց ցեղի և դաւանանքի խարուստեան: Այո՛, Թոյլ տուէք մեզ շինել նոր իսկական տուն մը: Իմ վերջին խօսքովս ես կը ցանկանայի շնորհաւորել Ամենայն Հայոց Գեորգ Կաթողիկոսի Վեհափառութիւնը, որ գլուխն է ամենահին և ամենասուրբ քրիստոնէական եկեղեցուն:»

«Շատերը Անգլիոյ, Սկոտլանտի, Իրլանդայի և մեր մեծ գաղութներու մէջ այսօր կ'ուրախանան ձեզ հետ, և այնպիսի անձնաւորութիւններ, որպիսիք են Լորտ Պրայս, Կլատըսթոն, Անիւրին Վիլիեմս և վերապատուելի Հարոլդ Բիկըսդըն, որոնք աշխատեր են ձեզ համար եւ գրեր են ձեր պատմութիւնը ոսկի գրերով, կ'ուրախանան ձեզ հետ միասին:»

«Այս վայրկեանին ցոյց տուէք ձեր անվհատ ճիգերով՝ ձեր ժողովուրդի շահերու համար և ձեր եղբայրական գործակցութեամբ Վրաստանի և Ատրքէճանի հետ, որոնք արդէն 14 օրէ ճանաչուեր են, որ ցանկութիւն ունիք արգարութեամբ և անաչառութեամբ կառավարելու և սրտանց գործակցելու Վրաստանի և Ատրքէջանի հետ: Ձեր նշանաբանը թող ըլլայ՝ միացած ապրիլ: Կեցցէ՛ Հայաստանը, կեցցէ իր ժողովուրդը, կեցցե՛ն բնակիչ և կառավարութիւնը:»

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԴԻՒԱՆԱԳԻՏԱԿԱՆ ՆԵՐԿԱՅԱՑՈՒՑԻԶՆԵՐ ԱՐՏԱՍԱՀՄԱՆԻ ՄԷՋ

Փարիզ.— Հ. Հ. Պատուիրակութիւն, նախագահ՝ Ա. Ահարոնեան, փոխ-նախագահ՝ Ա. Խատիսեան, ընդհ. քարտուղար՝ Ա. Հաւնըմեան, քարա. Յ. Քոչարեան: Փարիզի հիւպատոս՝ Մ. Ղազարեան, Մարտէյլի հիւպատոս՝ Թիւրպեան:

Վաշինկթըն.— Գ. Փաստրմաճեան, խորհրդական՝ Վ. Գարտաշեան:

Լոնտոն.— Զօրավար Բագրատունի, խորհրդ. Բաֆֆի, Ժ. Միսաքեան:

Հոսթ.— Մ. Վարանդեան, քարտուղար՝ Ա. Սարեան:

Թոքիօ.— Տիկ. Տիանա Աբգար:

Գերլիմ.— Ծ. Գրինֆիլդ, խորհրդ. Լ. Նազարեանց (Գերլինի դեսպանութեան մաս կը կազմէին Աւստրիա, Լեհաստան, Հունգարիա և Չեխոսլովաքիա):

Հարաւ Ռուսաստան.— Յ. Սաղաթէլեան:

Սիպերիա.— Գոլչակի կառավարութեան մօտ՝ Գրիգոր Զամոյեան:

Թեհրան.— Իշխան Յ. Արղութեան:

Թիֆլիս.— Ա. Զամալեան, Լ. Եւանգուլեան, Տ. Բէզզադեան:

Գաքու.— Տ. Բէզզադեան, Մ. Յարութիւնեան:

Կ. Գոլիս.— Ֆ. Թահթաճեան, հիւպատոս՝ Մ. Էլպիղաթեան:

Աթէճք.— Տ. Չայեան, հիւպատոս՝ Յ. Կլըճեան:

Գուքրէշ.— Հիւպատոս Խնդիրեան:

Գառիբէ.— Խ. Զօհրապ:

ԹՈՒՐԿԻՈՅ ԱԶԳԱՅԻՆ ՈՒԽՏԸ

1919ի սկիզբները Տամատ Ֆերիտ փաշայի դահլիճին կողմէ Անատոլու զրկուած էր Մուսթաֆա Քէմալ փաշան, իբրև ընդհ. քննիչ Գ.րդ զօրաբանակի: Քանի մը ամիսներ վերջ, թուրք ազգայնական շարժման պետի հանգամանքով, ան հրապարակ եկաւ ու նախագահեց 1919 Յուլիս 23ին էրզրումի քոնկրէին: Օդոստ. Դին, քոնկրէն հետեւեալ յայտարարութիւնը հրատարակեց.

60Դ. 1.— Տրապիզոնի վիլայէթը, Ճանիկի սանճաքը, նոյնպէս էրզրումի, Սվազի, Տիարպէքիբի, Մամուրէթ իւլ. Ազիզի, Վա-

նի, Պիթլիտի վիլայէթները և այս տարածութեան վրայ գտնուած բոլոր գաւառները, իրենց ամբողջութեան մէջ, կը կազմեն պլոք մը, զոր ոչ մէկ համագիշ կամ երեւակայական պատրուակ չի կըրնար անջատել օսմ. կայսրութենէն կամ անդամահատել զայն:

ՅՕԴ. 3.— Հողային ամէն գրաւում, նոյնպէս ամէն միջամբտութիւն, պիտի նկատուին փորձեր, որոնք նպատակ ունին հաստատելու յունական կամ հայկական կազմակերպութիւն մը, որով ընդունուած է պաշտպանութեան և դիմադրութեան սկզբունքը: Պիտի չթոյլատրուի որ քրիստոնեայ տարրերը ձեռք բերեն առանձնաշնորհումներ, որոնք բնոյթն ունենան հարուածելու քաղաքական վեհապետութիւնը և ընկերային հաւասարակչութիւնը:

ՅՕԴ. 5.— Ամբողջովին կը յարգենք օսմ. կայսրութեան օրէնքներով տրուած իրաւունքները ոչ մահմէտականներուն, որոնց հետ երկար տարիներ ապրած ենք նոյն հայրենիքին մէջ:

ՅՕԴ. 6.— Քոնկրէն միաձայնութեամբ կուգայ հաստատելու հիմնական սկզբունքը մեր կրօնքին, մեր ազգային աւանդութիւններուն և մեր օրէնքներուն ոգիին վերաբերմամբ ոչ մահմէտական անձերու պատկանող գոյքին, պատուին ու գոյութեան պահպանումին:

ՅՕԴ. 7.— Կը պահանջենք որ որոշում մը տրուի մեզի հանդէպ որ պատշաճ ըլլայ իրաւունքին և տրդարութեան, որ յարգէ մեր պատմական, ցեղային և կրօնական իրաւունքները և արգիլէ իրականացումը ամէն փորձի որ հակառակ նպատակ ունի. թող լքուի մտածումը՝ անդամահատելու մեր այն շրջանները, որոնք մեր սահմաններուն մէջ կը գտնուէին զինադադարի կնքումի թրւակայանին, այսինքն՝ 1918 Հոկտ. 30ին, և որոնք բնակուած են մահմէտական մեծամասնութեամբ մը և որոնց մէջ անտեսական և ճարտարութեստական գերակշռութիւնը կը պատկանի մահմէտականներուն:

* Երկրորդ քոնկրէ մը գումարուեցաւ Արվազ, Մուսթաֆա Քէմալի կողմէ, 1918 Օգոստոսի վերջը: Սեպտ. 1ին հետեւեալ հետազիրը զրկուեցաւ Սուլթանին.

Հեռագրի 3րդ յօդը.— «Ենկարելի է որ մեր վիլայէթներէ բըթամատ մը հող յատկացուի Հայաստանի և կամ ուրիշ պետութեան մը: Երդումով յանձն առած ենք և խստօրէն վճռած ենք երբեք զէնքերը վար չընել, որքան ատեն որ պիտի չարունակուի օտար գրաւումը կամ վարչութիւնը շրջանի մը— ըլլայ ամենէն յետամնաց հողամասը մեր նախնիքներուն— որ կը գտնուի Մուսուլի հիւս. մասէն մինեւ Ալեքսանտրէթի ծոցը երկարող գիծին հարաւը:

Հեռագրի 4րդ յօդը.— Եթէ եւրոպական պետութիւնները իս-

կապէս ունին իրենց քարոզած մարդասիրական զգացումները և եթէ կը մերժեն թոյլատրել անարդար ու անօգուտ արիւնահեղութիւն մը, պարտաւոր են ապահովութիւն տալ՝ թէ սկզբունքով կ'ընդունին վերեւ մեր պարզած պահանջները, և իրականապէս հաստատելու համար այս ապահովութիւնը՝ պէտք է անմիջապէս հեռացնեն իրենց զօրամասերը մեզի պատկանող հողերէն, ինչպէս Ատանայէն, Իզմիրէն և Ն.:

* Ի վերջոյ, 1920 Յունւ. 28ին, քուէարկուեցաւ «Ազգային Ուխտը» 4. Պոլսոյ խորհրդարանին կողմէ, որ նոյն ատեն վերջ տուաւ իր նիստերուն:

Ազգային Ուխտի բովանդակութիւնը հետեւեալն է (1).

ՕՍՏՄԱՆԵԱՆ ԽՈՐՀՐԴԱՐԱՆԻ ԱՆԴԱՄՆԵՐԸ կը հաստատեն թէ կայսրութեան անկախութիւնը և ազգին ապագան կրնան ապահովուիլ, նկատի առնելով հետագայ սկզբունքները, որոնք կը պարունակեն ընդունելի զոհողութիւններու առաւելագոյնը, որպէսզի ձեռք բերուի արդար և տեւական խաղաղութիւն, և թէ այս սկզբունքներէն դուրս անկարելի է պահպանել օսմանեան համայնքին վեհապետութիւնը և գոյութիւնը.

1.— Տեղական բնակչութեանց ազատ քուէարկութիւնով պիտի որոշուի ճակատագիրը Օսմանեան կայսրութեան այն հողամասերուն, որոնք միայն արաբ մեծամասնութեամբ բնակուած են և որոնք 1918 չօկտ. 30ին զինադադարի կնքումին թշնամի բանակներու դրաման տակ կը գտնուէին: Այն հողամասերը որոնք զինադադարով որոշուած սահմանազօժէն ներս կամ դուրս կը գտնուէին, որոնք բնակուած են մեծամասնութեամբ օսմանցի մահմէտականներով, միացած կրօնքով, ցեղով և ազգային ձգտումներով, տողորուած փոխադարձ վերաբերումով և զոհաբերութեան զգացումներով, յարգալից դէպի իրենց ազգային ու ընկերային նպատակները և տեղական պայմանները՝ կը կազմեն ամբողջութիւն մը, որ չի կրնար ենթարկուիլ որեւէ անդամահատութեան, ո՛չ փաստական և ոչ իրաւական:

2.— Ինչ կը վերաբերի երեք օանջաքներուն (Կարս, Արտահան և Պաթում) որոնց բնակչութիւնը իր ազատագրման պահուն

(1) Թուրքիոյ «Ազգ. Ուխտը» քարտուած է Ա. Արեղեանի Wirtschafspolitische Rundschau der Preussischen Jahrbucher, 1922 Դեկտ. Ի քիւէն, և լոյս քնայած է «Հայրենիք» Ամսագրի 1923 թիւ 11ի մէջ: Մեկ ցիպոս ունեցած Ա. Մանեսլըսամի «La Société des Nations et les Puissances devant le problème Arménien» (էջ 126), որ ամբողջապէս է, մինչդեռ առաջինի մէջ որոշ պարբերութիւններ կը պակսին. ահա քո բերութիւնը աղբիւրէն յառաջ կուգայ և ոչ թէ քարտուանիցէն:

հանրաքուէով արտայայտուած է ի նպատակ մայր հայրենիքին հետ միութեան, համաձայն ենք որ ի հարկին կատարուի նոր ազատ հանրաքուէ մը:

3. — Արեւմտեան Թրակիոյ իրաւական վիճակին որոշումը և, որ թուրք հաշտութեան հետ կապուած խնդիր մըն է դարձած, նմանապէս ընակչութեան ազատ ձայնատուութեան համաձայն պէտք է կարգադրուի:

4. — Մահմէտականներու խալիֆայութեան աթոռանիտ, սուլթանի և օսմանեան կառավարութեան մայրաքաղաք Կ. Պոլսոյ ապահովութիւնը, ինչպէս նաև ապահովութիւնը Մարմարա ծովին պէտք է պաշտպանուին ամէն վտանգի դէմ: Այն պարագային միայն, երբ այս հիմնական սկզբունքը պահպանուի, կարելի պիտի ըլլայ մեր և միւս շահագրգռուող պետութիւններու հետ համաձայնաբար որոշում մը տալ, Սեւ ծովի և Միջերկրականի նեղուցներուն բացումին համաշխարհային առեւտուրին և հաղորդակցութեանց առջեւ:

5. — Մեր կողմէ պիտի ձանչցուին և ապահովուին փոքրամասնութեանց իրաւունքները այնպէս, ինչպէս որ յիշատակուած են Դաշնակից պետութեանց՝ իրենց թշնամիներուն և կարգ մը գործակիցներուն հետ կնքած դաշնագիրներուն մէջ, պայմանով որ մահմէտական փոքրամասնութիւնները միեւնոյն իրաւունքները վայելեն հարեան պետութեանց մէջ:

6. — Մեր կեանքին և գոյութեան հիմնական պայմանն են՝ անկախութիւնը և կատարեալ ազատութիւնը, որպէսզի հնարաւոր դառնայ մեր ազգային և տնտեսական բարգաւաճումը, նոյնպէս գործերու ղեկավարութիւնը կանոնաւոր և արդիական վարչութեամբ մը և ապահովելու մեր յառաջգիմութիւնը ուրիշ երկիրներու օրինակով: Այս հիման վրայ մենք դէմ ենք որեւէ սահմանափակումի որ խոչընդոտ կը հանդիսանայ մեր քաղաքական, դատական ու ելեւմտական զարգացման:

Մեր պարտքերու կանոնաւորման պայմանները, որոնք պիտի հաստատուին, ներհակ պէտք չեն ըլլալ այս սկզբունքներուն:

ՀԱՅ-ԹՐՔԱԿԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԸ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԲԱՆԱԿԻ ՈՅԺԸ

Հայաստանի կառավարութեան կողմէ, 1920 Նոյեմբեր 18-ին, Ա. Խատիսեանը զրկուեցաւ դաշնակից ներկայացուցիչներուն ժողովութիւն խնդրելու և իր հետ տարաւ զինուորական նախաքարի կողմած հետեւեալ տեղեկագիրը.

«Հայաստանը ունի չորս ճակատ, բոլորն էլ պատերազմական վիճակում՝ Կարս-Ալեքսանդրապոլի, Սուրմալուի, Նախիջևանի և Դիլիջան-Ղաղախի:

Ինչպէս են բաժանուած դրանց մէջ Հայաստանի զինուորական ուժերը: Կարս-Ալեքսանդրապոլի ճակատում կանգնած են հետեւեալ զօրամասերը. խօսքը վերաբերում է կանոնաւոր զօրքերին և, յատկապէս, հետիոտն զօրքերին: Այդպէս են՝ առաջին գունդը (Մազմանեան)—1500 սուին, 4-րդ գունդը (Միրիմանեան)—2000 սուին, 5-րդ գունդը (Շաղուբաղեան)—700 սուին, 6-րդ գնդի մի բատալիոն—700 սուին, 7-րդ գնդի մի բատալիոն (Իշխանեան-Գնդունի)—800 սուին և 8-րդ գունդը (Տիգր. Բաղդասարեան)—1500 սուին, ընդամէնը՝ 7,200 սուին: Բացի դրանից կան նաև Սմբատի խմբերը:

Սուրմալուի ճակատում (Դրօի մօտ)՝ կան 9-րդ գունդը—2000 սուին, 8-րդ գունդը (1 բատալիոն) 1000 սուին և 7-րդ գունդը (1 բատալիոն) 700 սուին, Ղարաբաղի տաւանձին զօրամասը (Կուռո) 800 սուին, ընդամէնը՝ 4500 սուին և փոքրիկ եզրիդական զօրամաս:

Նախիջևանի ուղղութեամբ կանգնած են՝ 3-րդ գունդը—2000 սուին, 2-րդ գունդը (երկու բատալիոն)—1000 սուին, ընդամէնը՝ 3000 սուին:

Դիլիջան-Ղաղախի ճակատում գտնուում է 6-րդ գունդը (Մանիկի)—2000 սուին:

Այս թւերի մէջ չեն մտնում հեծելազօրքը, հրետանին և յատուկ նպատակ ունեցող մասերը, ինչպէս սուպետրները և հեռագրական ջոկատները:

Այսպիսով, բոլոր չորս ուղղութիւնների վրայ մենք ունենք ընդամէնը 16,700 սուին, բացի գրանից, Զանգեզուրում գտնուում է 800 սուին, ուրեմն, վերոյիշեալի հետ՝ 17,500 սուին:

Երեւանում պահեստում մնում է 10-րդ գունդը (Հայապետեանի)—1500 սուին, ընդամէնը, ուրեմն, 19,000 սուին:

Ընդունելով և միւս տեսակի զէնքերը՝ 6000 հոգի, ուրեմն

գործող բանակում կանոնաւոր մարտական ուժեր կան 25,000 հոգի:

Աւելացնելով դրանց վրայ նաև թիկունքում ծառայողներին, բեռնակիրներին, կառապաններին, սպայակոյտը, առողջապահական սպասուորներին—ընդհանուր թուի 30 տոկոսը, կը ստանանք բանակի ամբողջ կազմը 34,000 հոգի, խմբերի հետ միասին—մօտ 40,000 հոգի:

Կանոնաւոր թիւըքական ուժեր կարօ—Ալեքսանդրապոլ ուղղութեան վրայ պէտք է ընդունել 4 դիվիզիա, իւրաքանչիւրի մէջ 3000 հոգի, ընդամէնը 12000: Սուրմալուի ուղղութեան վըրայ 1 թիւըքական դիվիզիա—3000 հոգի, որը սպառնում է Երեւանին: Նախիջևանի ուղղութեամբ՝ բոլշէիկեան ուժեր մօտ 2000 հոգի: Եւ Ղազախ-Դիրիջանի ուղղութեամբ՝ ազրբէջանցիք և բոլշէիկները: Այդ կանոնաւոր զօրքերի թիւը պէտք է, ընդհանուր առմամբ, հաշուել 20,000 սուին:

Եթէ դրանց աւելացնենք ոչ-կանոնաւոր ժողովրդական ուժերը, քրդերին և թշնամի զինուած ազգաբնակութիւնը, այդ դէպքում թշնամու ուժերի թիւը պէտք է որոշել բոլոր չարօ ուղղութիւնների վրայ ոչ պակաս 30,000 հոգուց: Ահա մրցակից կողմերի անկողմնակալ թուահամարը:

Սրա հետ միաժամանակ պէտք է ի նկատի աւնենալ Հայաստանի մեկուսացած դրութիւնը, նաւթից, նաւահանգստից դուրի վիճելը, արտաքին աշխարհից կտրուած լինելը (որովհետև ամբողջ հազորդակցութիւնը վրաստանի և Եւրոպայի հետ կախուած է մազից—երկաթուղային գծից, որը շուտով կտրուեց): Թնդանութի ուժմերի պաշարը վերջանում է: Տրտերը աւելի սաստկանում են: Հայաստանը շղթայուում է երկաթէ օղակով: Գրաւուած և վտանգի ենթարկուած շրջաններից ազգաբնակութիւնը հաւաքուում է Հայաստանի սրտի մէջը:

ԹՐԻԱԿԱՆ ԲԱՆԱԿԻ ՈՅԺԸ (*)

Իսկ ի՞նչ ոյժ ունէին թիւըքերը, Հայաստանի դէմ պատերազմը սկսելիս: Համաձայն Հայաստանի սպարապետի սպայակոյտի հետախուզական բաժնի Յուլիո Տ անգեկութեան՝ թուըքական բանակը Հայաստանի սահմանի վրայ հետևեալ կերպով էր գտաւորուած. 15-րդ կորպուս՝ հրամանատար Քեաղիմ Կարաբեքիբ փաշա: Էրզրումում գտնուում էր 17րդ գունդը և Յրգ դիւի-

(*) Ս. Վրացեան, «Հ. Հանրապետութիւն», էջ 427:

գիւայի սպայակոյտը—հրամանատար՝ Ռուշդի բէյ. Հասան Ղալա-
յում գանուում էր 28-րդ գնդի կենտրոնը և չորս լեռնային թըն-
գանօթ. Թորթուում 28րդ գնդի երկու գումարտակ. Բորդու-
սում 28րդ գնդի մէկ գումարտակ և 20րդ գնդի մասեր. Խոր-
սանում 12րդ գիւղիայի սպայակոյտը—հրամանատար Խալիբ
բէյ. Ձիւինում 34րդ գունդը. Քեոփրիքէոյում՝ 35 րդ գունդը-
Ալաշկերտում՝ 36րդ գունդը: Օլթիի ուղղութեամբ շարժուում էր
Խալիբ բէյի երրորդ գիւղիան—7, 8 և 11րդ գնդերը: Տրապի-
զանի և Էրզրումի միջեւ նկատուած էին 31րդ գիւղիայի մասե-
րը: 11րդ գիւղիայի կենտրոնը, ինչպէս և 18րդ գունդը՝ Բայա-
ղէտում. 32րդ գունդը՝ Վանում. 30րդ գունդը՝ Բայաղէտ-Արչա-
յում: Բացի այդ Մերդննկի շրջանում կային 1200 հոգի անկա-
նոն կուռուղներ. Օլթիում՝ 350 ժանդարմներ. Օլթիից դէպի հիւ-
սիս՝ 1500 հոգինոց չէթա. Հասան-Ղալայում՝ 1600 կամաւորներ-
Տրապիզոնում՝ 300 ժանդարմներ. Հաղիտանում՝ յազ կամաւորներ:
«Թան»ի զինուորական թղթակցի ասելով, 1920 թ. ամառ-
ուայ վերջը, արեւելեան նահանգներում թիւրքերն ունէին 3րդ,
13րդ և 15րդ կորպուսները ընդամէնը՝ 50,000 հետեակ, 2,600
այրուձի և 306 հին ձեւի թնդանօթ: Ուրիշ զինուորական հեղի-
նակութիւններ Հայաստանի դէմ գործող թուրք բանակը ցոյց է-
ին տալիս՝ 3րդ, 9րդ, 11րդ, 12րդ և խաւն գիւղիաները, երկու
աշիրէթական գնդեր, մի բրիգադ այրուձի, այսպէս կոչուած ա-
զրբէջանեան ձիաւոր հարկերակը, թրքական և քրտական հրոսա-
խմբեր և այլն: Կանոնաւոր զօրքերի թիւը հասնում էր 28,000ի,
որից 3,000-ը ձիաւոր: Չօրքը պարենաւորուած էր շատ լաւ, ու-
նէր առատ ուտղամթերք, տաք հագուստ, որ ստանում էր յա-
լացիներից, Ֆրանսացիներից և Խորհ. Ռուսաստանից:

ՓՈՒՍՆԱԿՈՒԱԾ ՅՈՒՇԱԳՐԵՐ

(ԵՐԵՒԱՆԻ ԵՒ ԷՆԿԻՒՐԻԻ ԿԱՌԱՎԱՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐՈՒՆ ՄԻՋԵԻ)

Քէմալական շարժումը հետզհետէ զօրացաւ, շնորհիւ օտար պե-
տութիւններու աջակցութեան: Յունաստանի ներքին քաղաքա-
կան կեանքին մէջ եղած պառակտումները, ընտրութիւններու մէջ
Վենիզելոսի պարտութիւնը տռիթ հանգիստացան որպէսզի քէմա-
լական բանակը աւելի ազատօրէն շարժի արեւելեան սահմաննե-
ներուն վրայ: Մանաւանդ այդ օրերուն էնկիւլըրի կողակարու-

Թիւնը ջերմ պաշտպանութիւնը կը վայելէր Խ. Միութեան. հաճախութեամբ ժրջանաւորութիւնն էր ի վնաս կողկասեան շանրապետութիւններուն, հարթուած էին վիճելի խնդիրները էնկիւրիի և Մոսկուայի միջև:

Հայաստանի կառավարութեան կողմէ Մայիսեան շարժումը ճնշուելէ վերջ, հաշուեյարդարի ենթարկուեցան նոյնպէս ներքին թաթարակոտ ապստամբութիւնները: Էնկիւրիի կառավարութեան հետ այս առիթով փոխանակուեցան հեռեկալ յուշագրերը:

Երևամ. Հ. Համրապետութեամ արտաքին գործոց մախարարութեամ

Հայաստանի կառավարութեան հիմնումից ի վեր մեր կառավարութիւնը նրա հետ պահպանել է բարեկամական յարաբերութիւններ և այդ շարունակել է իրեն համար վարքագիծ ընտրել: Նա այդ գործով էլ ցոյց է տուել հակառակ ձեր շարունակական յարձակումներին: Ձեր գրաւման տակ եզոզ հողամասերում գանձուող, բայց իր ինքնուրոյնութիւնը որոշող և Միլլի Շուրա կազմող իսլամ ազգաբնակիչութեան դէմ միշտ կրկնուող յարձակումների և ջարդերի ձեր քաղաքականութեան հանդէպ մեր կառավարութիւնը բաւականացել է միայն բարեկամական ծանուցադրերով:

Մի քանի օրից ի վեր Օլթիի իսլամ ժողովրդի հանդէպ ձեր կանոնաւոր զօրամասերի կողմից շարունակուող պատերազմական գործողութիւնների մասին մեր արեւելեան ճակատի Ն. Գ. հրամանատար փոսչայի կողմից երեք օր առաջ ձեր զինուորական ուժերի հրամանատարութեան տրուած բարեկամական ծանուցագիրը պատերազմական գործողութիւնները անմիջապէս դադարեցնելու մասին մինչեւ այժմ առանց պատասխանի է մնացել և, ընդհակառակն, երէկուանից ի վեր Օլթիի վրայ յարձակումը աւելի շատացած ու սաստկացած է: Մեր ազգը իր ամբողջ ուժով փափաքում է բարեկամական յարաբերութիւններ պահել հոյ ցեղի հետ, հայկական շահերը թիւրքականի հետ անհամապատասխան չեն, ընդհակառակը, կարելի է համաձայնեցնել և աւելի սերտ դարձնել: Եթէ դուք անկողմնակալօրէն դատէք, կը յուսամ թէ դուք եւս կը հաստատէք, որ ձեր բռնած ընթացքը չի համապատասխանում ձեր ազգային իսկական շահերին:

Համոզուած ենք, որ անգլիացիները մշտապէս իրար հետ ապրելու ստիպուած երկու հարեւան ցեղերը արեւնհեղութեան մղելով են զբողուած: Մենք ձեր կառավարութեան և ազգի համար բոլորովին վնասակար կը գտնենք, որ ձեր ազգը անգլիացիների ձեռքը խաղալիկ դառնալով՝ մեր կառավարութեան դէմ թշնամութեան ձեռնարկէ:

Ձեր պատգամաւորութիւնը Մտեկուայում ուսւս սովէտական կառավարութեան հետ բանակցութիւններ է վարում. մենք էլ ուսւս սովէտական իշխանութեան հետ քաղաքական յարաբերութիւնների ձեւնարկած լինելով՝ խաղաղօրէն պատերազմին վերջ տալու կ'աշխատենք միասնաբար, ուստի ձեր յարձակումը բացարձակապէս զարմանալի և ցաւալի մի երեւոյթ է:

Յարձակումների շարունակութեան ամբողջ պատուտանատուութիւնը թողնելով հայկական կառավարութեան վրայ՝ այս անգամ էլ թիւրք ողբային կառավարութեան արտաքին գործերի կոմիտարի հանգամանքով ես խնդրում եմ Ձեր գերազանցութիւնից տալ հարկ եղած անմիջական հրամանները ձեր զօրամասերին՝ վերջ դնելու համար թշնամական գործողութիւններին:

Սպասելով ձեր պատասխանին՝ խնդրում եմ ընդունել խորին յարգանացս հաւաստիքը:

24 Յուլիսի 338

1920

Թիւրք Մեծ Ազգային ժողովի

Արտաքին գործերի կոմիտար Բէքիր Սամի

Անգրեւ. Թիւրք Ազգային Մեծ ժողովի արտաքին գործերի վէքի մեծ Բէքիր Սամիին:

Հայաստանի հանրապետութիւնը իր հիմնուելու օրից իսկ ձգտել է և այժմ էլ ձգտում է ստեղծել բարի դրացիական փոխարարաբերութիւններ իր հարեւանների հետ և խաղաղ համակիցութիւն տեղական բոլոր ժողովուրդների միջեւ: Հայաստանում լոյս տալ մահմէտական բնակչութիւնը միշտ օգտուել է և օգտւում է ներկայիս ևս պետութեան միւս քաղաքացիների համահաւասար իրաւունքներից: Սոյն հաւատարիմ քաղաքացիների կեանքն ու գոյքը միշտ պաշտպանւում են Հայաստանի կառավարութեան կողմից ամէն տեսակ շարմիտ փորձերի, ինչպէս նաեւ աւազակային յարձակումների դէմ, որոնք մեծ մասամբ կատարւում էին դրախտ եկած աւազակային և խռովարար մուսուլման խմբերի կողմից: Սրանք առաջ էին բերում խռովութիւն և անիշխանութիւն տեղական մուսուլման ազգաբնակչութեան խաղաղ կեանքի մէջ:

Հայ գործերի վերջին ուղղական գործողութիւնները Օլթիի շրջանում նպատակ ունէին ազատելու հայկական հողամասը անիշխանական տարրերից են երբեք ուղղուած չէին մահմէտական խաղաղ ազգաբնակչութեան դէմ: Օլթիի շրջանի վարչութիւնը այժմ նշանակուած է նոյն շրջանի մուսուլմաններից:

Հայ ազգը ի վաղուց անտի հիգ է թուփում անկեղծօրէն մէկ-գլի թողնել այս մասը անցեալը և ստեղծել բարի դրացիական յարաբերութիւններ Թիւրքիայի հետ: Հայաստանի և Թիւրքիայի միջեւ բարի դրացիական փոխարարաբերութիւնների վերահաստատ-

տուժը ամբողջովին կախուած է թիւրք ղեկավարների ընթացքից, որոնք պէտք է մի անգամ ընդ միշտ ճանաչեն հայ ազգի իրաւունքները ամբողջական Հայաստանի սահմանների վերաբերմամբ եւ վերջ գնեն Հայաստանի Հանրապետութեան սահմաններում իրենց ագէնտների գործունէութիւններին:

Ձեր Մեծ Ազգային համաժողովը Անգարայում հաստատեց Տաճկաստանի հայկական վիլայէթներում Հայաստանի անկախութեան իրաւունքը, և եթէ զրանով թիւրք ազգը ճանաչում է լիովին Հայաստանի օրինաւոր իրաւունքները յիշեալ սահմաններում, ապա ուրեմն հայ ազգը կ'ունենայ հիմք թիւրքիոյ և Հայաստանի միջեւ կանոնաւոր փոխյարաբերութիւններ հաստատելու: Քարաւազար Տէր-Յակոբեան. 30 Յունւ. 1920 թ. 3:

ԷՍԿԻՐԻՒ

36—8—7.

Երեւամ, Հայաստանի Հանրապետութեամ
Արտաքիմ Գործերի Ոսխարարութեամ.

Պատիւ ունեմ պատասխանել ձեր 30 Յունիս գրութեան, որով պատասխանուում էր իմ 24—6—36 գրութեան:

Հակառակ Արեւելիկան րանակի հրամանատար Քեազիմ Կարաբէքիր փաշայի և մեր կողմից արուած ազդարարութեան՝ կասեցընել Օլթիի շրջանում ո՛չ մի օրինաւոր հիմունքով արուած յարձակումները եւ յետ կանչել իրենց տեղերը ձեր զօրամասերը, յիշեալ մասերը դեռ չեն պարպուած և նոյնիսկ 2 Յուլիոսի 36 թ. նորից մի յարձակում է տեղի ունեցել:

Թէ Ձեր և թէ Ձեր զօրքերի հլամանատարի պատասխանների մէջ՝ տեղի ունեցած յարձակումները չհերքելով հանդերձ՝ առում է, որ շարժումները տեղի են ունեցել մուսուլման ազգաբնակչութեան խնդրանօք, և որ այդ ազգաբնակչութեան գէժ ո՛չ մի բռնութիւն ու հալածանք գործ չի գրուել, որ օսմանեան սահմանի դէմ ո՛չ մի յարձակում չի եղել, որով գոյութիւն ունեցող յարաբերութիւնները չեն խանգարուել: Ինչպէս Ձեզ էլ անձանօթ չէ, երկու կառավարութեանց միջեւ գոյութիւն ունեցող յարաբերութիւնների հիմք են ծառայում Հայկական Հանրապետութեան պաշտօնապէս ճանաչած Բրետ-Լիտովակի գաշնագիրը և նրա լրացուցելի՝ Բաթումի գաշնագիրը, որը լիազօրութիւն ունեցող պատուիրակների կողմից ստորագրուած, երկու կառավարութեանց կողմից ընդունուած և հաստատուած է:

Օլթիի շրջանն եւս յիշեալ գաշնագրի տրամադրութիւններով

հաստատուած երեք նախնական մէջ լինելով՝ համաձայն ժողովրդի ազատ կերպով կատարուած հանրաքուէին՝ օսմանեան պետութեան բայտրմակ օտացուածքն է կազմուած:

Յիշեալ շրջաններում որեւէ պատճառով օսմանեան պաշտօնեաների կամ զինուորական ուժերի ժամանակաւորապէս չգտնուելը օսմանեան իշխանութեան այն տեղերից ո՛չ փաստօրէն եւ ո՛չ էլ իրաւականօրէն վերացնելու պատճառ չի կարող լինել:

Այն ժամանակ, երբ օպասուում էր իրաւունքի և արդարութեան սկզբունքների համաձայն և խաղաղ կերպով լուծել Բաթումի դաշնագրի ամբողջական տրամադրութիւններից ծագող վէճերը, եթէ այդպիսիներ կան — հայկական զօրամասերի կողմից Օլթիի շրջանի վրայ կատարուած յարձակումներով՝ մեր կողմից շարունակութիւնը ցանկալի եղող բարեկամական և հարեւանական յարաբերութիւնների՝ բացէ ի բաց խանգարուած են և միաժամանակ մեր բացարձակ իրաւունքի դէմ ոսնձգութիւն են արուում:

Ինչ վերաբերում է Օլթիի մուսուլման ազգաբնակչութեան հրաւերին և պահանջին, այդ էլ կատարուած յարձակումն օրինականացնելու համար արդարացի մի փաստ չէ. եթէ նոյնիսկ ընդունուի, որ յիշեալ ազգաբնակչութիւնը այդպիսի մի դիմում կատարած է, այն ժամանակ այդ դիմումը նրա վրայ յանցանքի մշտական պատասխանատուութիւնը կը հրաւիրէ:

Ինչպէս որ առաջին դրութեամբ էլ յայտնել եմ, մեր կառավարութիւնը և թիւրք ազգը հայ կառավարութեան և հայ ժողովրդին թշնամի չեն եւ ցանկանում են գտնել մի կապ փոխադարձ շահերը ապահովելու համար: Եթէ իմ տեսակէտները Հայաստանի կառավարութեան կողմից անկողմնակալ և շրջահայեաց կերպով քննուեն, կը յուսամ, որ իմ յայտնած դիտողութիւնների անկեղծութեան եւ իմ ազգի ձեր ազգի հանդէպ ռննեցած բարեկամական զգացմունքներին հաւատ պիտի ընծայուի:

Վերջապէս, կրկին խնդրում եմ ժամ առաջ ձեր զօրամասերը յետ քաշել, և հիմնուելով մեր երկուսի միջեւ գոյութիւն ունեցող փոստական և իրաւական տեսակէտով գործադրութեան մէջ եղող Բաթումի դաշնագրին՝ բողոքում եմ կատարուած շարժումների դէմ եւ պատասխանատու եմ գտնում մուսուլման ազգաբնակչութեան կրած շեշտներին պատճառ եղողներին:

Սպասելով մեր փոխադարձ շահերին համապատասխանող մի պատասխանի՝ խնդրում եմ ընդունէք իմ յարգանացս հաւաստիքը, էֆէնդիմ:

Թիւրք Մեծ Ազգային Ժողովի Արտաքին
Գործերի Կոմիտար, Բէքիր Սամի:

«Ամբօրա. Քուրք Ազգային Մեծ Ժողովի Արտաքին Գործերի վերջի մեծ. Բէքիր Սամիրի».

Առանց շօշափելու հարցի բնականոն կողմը այն անսակէտից, որ Բրեստ-Լիտովսկի և Բաթումի դաշնագրերը կնքուած են սուլթանի կողմարուութեան կողմից, որը ձեր կողմարուութիւնը չի ճանաչում, պատիւ ունիմ պատասխանելու ձեր 8 Յուլիո 36 թ. գրութեան:

Ինչպէս Բրեստ-Լիտովսկի դաշնագիրը, որի մէջ Հայաստանը ոչ մի մասնակցութիւն չէ ունեցած և ոչ էլ ստորագրած է, նմանապէս Բաթումի դաշնագիրը, որ երկու կողմերի պարլամենտներից չէ հաստատուած, ո՛չ մի իրաւական ոյժ չեն կարող ունենալ Հայաստանի համար:

Այն հանգամանքը, որ դուք իբր հիմք էք ընդունում Բրեստ-Լիտովսկի և Բաթումի դաշնագրերը, որոնք հիմնովին չեն ճանաչում կենսունակ Հայաստանի գոյութիւնը, ի մեծ ցաւ զրկում է մեզ ձեր հետ համաձայնութեան զայու ամէն յոյսից, քանի դուք շարունակէք ղեկավարուել գերման կայսերական և սուլթանական իմպերիալիստական, հակայեղափոխական կողմարուութեան ձրգտումների վրայ հիմնուած այդ դաշնագրերի տրամագրութիւններով, որոնք ժխտում են կողմարուութեան և միջազգային յարաբերութիւնների մէջ ազգերի ինքնորոշման, իրաւունքի և արդարութեան սկզբունքները:

Անկեղծաբար ձգտելով ստեղծել բարի հարեւանական յարաբերութիւններ թուրք և միւս ազգերի հետ, հայ ազգը այդ յարաբերութիւնների իրական հիմք և անհրաժեշտ նախապայման է համարում, որ երկու կողմերն էլ ճանաչեն շահագրգռուած ազգերի պատմական, ազգագրական ու անտեսական իրաւունքները:

Յենուած իւրաքանչիւր ազգի այս օրինաւոր իրաւունքների վրայ՝ հայ ազգը, բնականաբար, չի կարող հրաժարուել Տաճկաստանի հայկական նահանգների վրայ ունեցած իր անվիճելի իրաւունքներից, որոնց սահմանները, համաձայն դաշնակից պետութեանց կողմից այժմո Տաճկաստանին յանձնուած հաշտութեան դաշնագրին, պիտի որոշուեն գերագոյն իրաւախոհի՝ Ամերիկայի Միացեալ Նահանգների նախագահի կողմից:

Յիշեալ դաշնագիրը ստորագրող Հայաստանը մտադիր է ճշգորէն հաւատարիմ մնալ գերագոյն հաշտարարի որոշման, սպասելով դրան՝ նա մտադիր չէ քայլեր անել նախկին ռուս-տաճկական սահմանները անցնելու համար: Նամանաւանդ, նա իրաւունք ունի յուսալ, որ Տաճկաստանը պիտի չմիջամտի այն հարցերին, ու

րանք վերաբերում են Հայաստանի ներքին գործերին և այս ան-
տակէտից ձեր պահանջը Օլիթի շրջանը, որ կազմում է Հայաստա-
նի Հանրապետութեան անվիճելի մասը, հայկական զօրամասերից
մտքեր լու մասին և յիշեալ շրջանում ձեր ասկետրների յարձակո-
ղական շարժումները բոլորովին անըմբռնելի և անթօյլատրելի են :

Հաւատարիմ իր խաղաղասիրութեան՝ հայ ազգը պատրաստ է
երկարացնել բարեկամութեան ձեռք սմէն տէն ազգին, որը՝ իր
կողմից՝ ճանաչում է լիովին նրա պատմական, ազգազրական, պե-
տական օրինական իրաւունքները, և ուրիշ ազգերի նրա հանդէպ
ունեցած վերաբերումից կախուած է հայ ազգի վերաբերումը դէ-
պի այդ վերջիններէ :

Ընդունեցէ՛ք յարգանսցս հաւատարիքը :

Արաաքին Գործերի Բարտուղար՝ Տէր Յակօբեան :

28 Յուլիս 1919 թ. No. 4515» :

*
*
*

Հայաստանի և Թուրքիոյ միջեւ զինական բախումները շա-
րունակողական, միւս կողմէն կարմիր բանակը Հայաստանի արի-
ւելիան սահմաններուն վրայ յարձակումներ կատարեց : Թրքական
բանակը Սեպտ. 10ին սկսաւ գործողութիւններու, իսկ Սեպտ. 23-
ին, առանց պատերազմի յայտարարութեան, անցաւ ընդհանուր յար-
ձակման Հայաստանի դէմ :

Սեպտ. 30ին Հայաստանի կառավարութիւնը զինուորական
վիճակ յայտարարեց : Մինչեւ 35 տարեկանները զէնքի տակ ա-
ռաւ : Խիստ օրէնքներ սահմանուեցան դասալիքներուն դէմ : Հայ-
կական բանակը փոստօրէն կռուի մէջ էր բոլոր սահմաններուն
վրայ, իսկ պոլշեհիկները աշխատանք տարին նսեւ ներքնապէս
բարոյալքելու բանակը և ժողովուրդը :

Բուն կռիւնք տեղի ունեցան Սարրզամիշի և Սուրմալուի
ճակատներուն վրայ : Վերջինը կրցաւ միշտ դիմադրել, բայց
թուրքերը յաջողութիւններ ունեցան Կարսի ճակատին վրայ և
քաղաքը գրաւեցին Հոկտ. 30ին : Հայաստանի Խորհրդարանին Նո-
յեմ. 11ի արտակարգ նիստին մէջ վարչապետ Հ. Օհանջանեան,
զէպքերու պատմականը ընելէ վերջ, յայտնեց թէ Նոյեմ 13-ին
զինադադարի համար դիմում կատարուած է Էնկիւրի և զուգա-
գիպութեամբ Էնկիւրիի կառավարութիւնը եւս մէկ օր առաջ բա-
նակցութիւններու համար դիմում կատարած է, բայց ան ուշ
ստացուած է : Վարչապետ Հ. Օհանջանեան Խորհրդարանին հաղոր-
դեց փոխանակուած յուշագրերը :

Հայկական Համրապետութեամ Արտարիմ Գործերի պ. Նախարարի՞

Երևամ

Այժմ, երբ լիակատար յաղթութիւնը գտլիս է պահելու մեր արեւելեան բանակի ջանքերը, Տաճկաստանի Ազգային Մեծ Փողովըն ուզում է կրկնել հայ ժողովրդին արդէն առաջները իր արած խաղաղութեան առաջարկը և նորից հաւաստիացնել, որ նա չի ձգտել անցեալում ոչնչացնել Հայաստանը, խլել նրանից իր անկախութիւնը կամ վտանգել որեւէ կերպով նրա իրաւունքները, սակայն, մենք կարծում ենք, որ պարտաւոր ենք պահանջել Հայաստանի կառավարութիւնից, որ նա նոյնպէս վարուի մեզ հետ և դադարի Արեւելքում բրիտանական իմպերիալիզմի խոնարհ գործիքը լինելուց: Մենք համոզուած ենք, որ թուրք և հայ ժողովուրդների իրարու դէմ վարած երկարատե արիւնահեղ կռիւնները՝ մինչև 1918 թուականը՝ գլխաւոր պատճառ են ունեցել յաւակնութիւնները ցարիզմի, որը ձգտում էր տարածել իր իշխանութիւնը Արեւելեան Անատոլիայի վրայ: Ծարական ըէժիմի տապալումը առաջ բերեց հանգստութեան շրջան, շնորհիւ այն սառնարիւնութեան, որ ռուսական զօրքերի հեռանալուց յետոյ, Տաճկաստանը կարողացաւ պահել հայկական հրոսախմբերի կատարած սոսկալի ջարդերի հանդէպ:

Խաղաղութիւնը, որ մենք այնքան ջանքերով վերականգնեցինք, նորից խախտուեց, երբ իմպերիալիստ Անգլիան յաղթանակելով՝ կամեցաւ պահել Միջագետքը և ձեռք դնել Պարսկաստանի ու Բագուի նաւթաշատ շրջանի վրայ:

Ցարիզմին ծառայելուց յետոյ, Հայաստանն այս անգամ Անգլիայի նպատակներին ծառայեց և մեր դէմ բաց արեց նոր դարաշրջան թշնամութեան, որ շարունակուած է դեռ եւս ի մեծ շահ Լոնդոնի Ֆրանսիստների Թիւրք ժողովուրդը, որ գրեթէ միայնակ պաշտպանուած է արեւելքը արեւմուտքի կապիտալիստների ընչաքաղցութեան դէմ, չէր կարող թոյլ տալ հայերին անընդհատ դաւադրել նրա կեանքի դէմ և նրա արեւելեան գաւառների վրայ յարձակումով վտրձել ձեռք երկարացնելու Միջագետքի և Պարսկաստանի բրիտանական բանակներին՝ փճացնելու համար ընդմիջտ դժբախտ Ասիայում դեռ եւս մնացած մի քիչ ազատութիւնը եւ անկախութիւնը:

Այս նկատումները և հայ զինուորների անընդհատ յարձակումներն էին, որ մեզ պարտաւորեցրին եռանդուն կերպով շարժուել

ձեր երկրի դէմ, բայց ցանկանալով արիւնահեղութեան վերջ տալու համար սրեւիցէ առիթը ձեռքից չփախցնել խնդրում ենք Երեւանի կառավարութիւնից այս յայտագիրը նկատել որպէս խաղաղութեան վերջնական առաջարկ Թիւրքիոյ Մեծ Ազգային ժողովի կառավարութեան կողմից: Որպէսզի հաշտութիւնը կայանայ, բաւական է, որ Հայաստանը մեզ իրական երաշխիք տայ, թէ այսուհետեւ նա մեր դէմ որեւիցէ յարձակողական զաղտփար չի սընուցանելու և դադարում է Արեւելքում Անգլիոյի կապիտալիստներին առաջապահը լինելուց: Մենք պարտաւոր ենք հայ ժողովրդին միեւնոյն տեսակ սպառնովութիւններ տալ և խնդրում ենք այս ժառանգանմիջապէս սկսել խաղաղութեան բանակցութիւններ: Յուսալով, որ մեր չափաւորութիւնը և մեր խաղաղասիրական զգացումները կատարելապէս պիտի գնահատուեն, խնդրում եմ, պ. նախարար, ընդունել ամենաբարձր յարգանքներին հաւատարմութիւնը:

Արտաքին գործերի ժողովրդական կոմիտար՝ Ահմէդ Մուխար

Այս գրութիւնը գրուելուց մէկ օր յետոյ, այսինքն՝ Նոյեմբ. 3ին Հայաստանի կառավարութիւնը Անգորա է ուղղել հետեւեալ դիմումը:

Տաճկաստանի Ազգային Մեծ ժողովի կառավարութեանը Անգորայում

3 Նոյեմբ. 1920 թ.

Տաճկի և հայ ժողոտուրդների բազմադարեան հարեւան լինելը, Տաճկաստանի և Հայաստանի հանրապետութեանց սահմանների ընդհանրութիւնը անպայման պահանջում են այդ պետութիւնների մէջ խաղաղ յարաբերութիւններ, որոնց համար հիմք պիտի ծառայեն փոխադարձ յարգանքը և իւրաքանչիւր երկրի կենսական շահերը: Իր բոլոր հարեւանների հետ Հայաստանը ձգտում է այդպիսի յարաբերութիւնների և բոլորի հետ էլ գտնուում է խաղաղ յարաբերութիւնների մէջ:

Հայաստանի կառավարութեան և ժողովրդին յայտնի է Ազգային Մեծ ժողովի յայտարարութիւններից, որ և տաճկի ժողովուրդը, և Ազգային Մեծ ժողովը ընդունելով ժողովուրդների ինքնորոշման սկզբունքները՝ միւս քաղաքակիրթ ժողովուրդների հետ ճանաչել են Հայաստանի շանրապետութեան խաղաղ և անկախ գոյութեան իրաւունքը: Այդ բոլորն այժի սուսջ ունենալով՝ Հայաստանի ժողովրդի և կառավարութեան համար միանգամայն անհասկանալի և անսպասելի է ձեր զօրքերի առաջխաղա-

ցումը դէպի Հայաստանի սահմանները, առանց բացատրելու պատճառները և նպատակները, նամանաւանդ, ձեր կատեգորիկ յայտարարութիւնից յետոյ— չանցնել օտմանեան պետութեան սահմանները: Իրրեւ առաջխաղացման արդիւնք կատարուեմ է անօգուտ արիւնհեղութիւն:

Ստեղծուած բախումը խաղաղ ճանապարհով լուծելու ցանկութեամբ, Հայաստանի կառավարութիւնը դեռ Հոկտ. 8ին իր լիազօրի միջոցով Պոլսում աշխատել է ձեզ մօտիկ տաճկական շրջաններում իմանալ սկսած արշաւանքի պատճառները և գտնել փոխադարձ համաձայնութեան ուղի: Այժմ նոյն զգացումներից դրդուած՝ Հայաստանի կառավարութիւնն անմիջապէս դիմում է Ազգային Մեծ Ժողովին՝ զայլ փոխադարձ համաձայնութեան և հասկացողութեան ուղիի վրայ:

Համոզուած լինելով, որ այդպիսի ճանապարհը կարող է և պիտի գտնուի, Հայաստանի կառավարութիւնը խնդրում է ձեր կառավարութեանը, նշանակել մեր և ձեր ներկայացուցիչների տեսակցութեան տեղն ու ժամանակը, որոնք կարող պիտի լինեն պարզել ընդհարումների պատճառները և գտնել խաղաղ համաձայնութեան ուղիները:

Արտաքին գործերի նախարար՝ Հ. Օհանջանեան

Առաջնորդուելով միեւնոյն ոգով ու տեսակէտներով՝ հայկական բանակի հրամանատարութիւնը Նոյեմբ. 5-ին զինադադարի առաջարկ է արել: Այդ առթիւ տաճկական բանակի հրամանատար կարաբեքիր փաշան գրում է մեզ հետեւեալը.

6 Նոյեմբ. 1920 թ.

Ալեքսանդրապոլի հայ բամակի հրամանատարի՞

Հայաստանի Հանրապետութեան կառավարութեան Անգորայի Մեծ Ժողովի կառավարութեան ուղղած հեռագիրը և արիւնհեղութիւնից խուսափելու համար գործողութիւնների դադարեցնելու մասին ձեր գրութիւնը այսօր 6 Նոյեմբ. 1920 թ. ժամը 9-ին ստացայ: Կառավարութեանս ուղղուած հեռագիրը Անգորա հաղորդեցի. ի հարկէ, ստանալիք պատասխանը ձեզ կը հաղորդեմ:

Ինչպէս որ մինչեւ այժմ հայ բանակին գրած հեռագիրներիցս հասկացուում է, փոփոքելով արիւնհեղութիւնից խուսափել՝ մինչեւ այդ պատասխանի ստացումը, գործողութիւնները դադարեցնելու ձեր առաջարկը ընդունում եմ: Որպէտզի դօրամատերս ա-

պահով յինն, որ առաջարկը իրական է և անկեղծ, և որպէսզի հաշտութեան պայմանների բանակցութեան ժամանակ մեր զօրքի հետքը տպահովուի, փոխադարձաբար հետեւեալ պայմանների ձեր կողմից ընդունելը և գործադրելը կ'առաջարկեմ.

1. Սյմ Արփաչայի արեւմուտքը գտնուող հայ զօրամասերը Ալեքսանդրապոլը մաքրելով՝ Արփաչայից առնուազն 15 քիլոմետր գէպի արեւելք պէտք է քաշուեն:

2. Ալեքսանդրապոլ քաղաքը պիտի չգրաւուի, միայն թէ բերդը և կայարանը մեր կողմից զինուորական գրաւման տակ պէտք է առնուեն. Ալեքսանդրապոլում հանրային ապահովութիւնը, կարգի պահպանութեան տակ գտնուելը Ալեքսադրապոլի բռնակցութեան պէտք է յանձնուի:

3. Նկատի ունենալով, որ Ալեքսանդրապոլը մեծ նշանակութիւն ունի որպէս Թիֆլիս-Երեւան երկաթուղիի միացման կէտ, Ալեքսանդրապոլի շուրջը տաս քիլոմետր տարածութեամբ շրջանը թիւրք բանակի վտտահութեան համար՝ զօրամասերի կողմից գրաւելուն արգելք չլինել:

4. Զինադադարի տեւողութեան միջոցին, թիւրքական բանակի զօրքերի վրայ ոչ մի կողմից և ոչ մի պատրուակի տակ յարձակում չանել և կրակ չբանալ:

5. Վերեւի յողուածները վաղը (7 Նոյեմբ. 1920 թ.) կէսօրից յետոյ մինչև ժամը 5-ը ամբողջապէս գործադրել և Արփաչայի արեւմուտքը գտնուած հողամասերը և Ալեքսանդրապոլը յիշուած օրը կէսօրից առաջ մինչև ժամը 10 ը ամբողջապէս պարակել:

Եթէ այս պայմանները չընդունուեն, և 7 Նոյեմբ. 1920 թ. կէսօրից առաջ մինչև ժամը 8 ը համաձայնութեան պատասխան չտրուի, պատրաստ պիտի լինեմ զինուորական գործողութիւնները շարունակելու, և սրանից առաջ եկած նիւթական և բարոյական պատասխանատուութիւնը, իբրև հայոց բանակի հրամանատարի, ձեզ պիտի պատկանի: Յայտնելով այս՝ կը մատուցանեմ յարգանքներս:

Արեւելեան բանակի ընդհանուր հրամանատար՝

Յէրիդ Ջեզիմ Կարաբեքիր

Սոյն գրութեան մէջ առաջարկուած պայմանները կառավարութեան կողմից ընդունուեցին և նշանակուած ժամին գործադրուեցին, որից յետոյ հարկ համարեցինք Անգորայի կառավարութեան ուղարկելու հետեւեալ գրութիւնը.

Արտաքիժ գործերի ժողովրդական կոմիսար Աժմէտ Մուխտարիժ

8 Նոյ., 1920 թ.

Հայաստանի Հանրապետութեան կառավարութիւնը հաճոյքով ստացաւ սոյն Նոյեմբեր ամսի 2ի յայտագիրը, որով առաջարկուում է պաշտօնապէս սկսել խաղաղութեան բանակցութիւնները: Այս առաջարկն եկաւ հաստատելու իմ կառավարութեան կարծիքը, որ ինքն իսկ, ձեր առաջարկը ստանալուց առաջ, սոյն ամսի 3ի իր յայտագրում յայտարարել է, թէ անհրաժեշտ է կնքել տնտեսական համաձայնութիւն, որ հիմնուած լինի երկու պետութիւնների փոխադարձ յարգանքի վրայ:

Այժմ տեղեկացած լինելով, որ ձեր կառավարութիւնը լիովին բաժանում է նրա կարծիքը՝ հանրապետութեան կառավարութիւնը պատրաստ է փութացնել իր պատուիրակութիւնը, որի անդամներն արդէն նշանակուել են, սկսելու համար խաղաղութեան բանակցութիւնները: Նկատի առնելով, որ իմ կառավարութիւնը տալիս է մասնաւոր կարեւորութիւն թուրք և հայկական առաջիկայ կոնֆերանսին, նա փափաքում է, որ բանակցութիւններ տեղի ունենան Ալեքսանդրապոլում, որպէս մի այնպիսի տեղ, որի հետ որքան ձեզ, նոյնքան և մեզ համար դիւրին է կանոնաւորապէս հեռագրական հաղորդակցութիւն ունենալ: Առիթից օգտուելով՝ իմ կառավարութիւնը վստահացնում է ձեզ, որ կատարելապէս համաձայն է կնքելու Թիւրքիոյ Ազգային Մեծ ժողովի կառավարութեան հետ մի այնպիսի տեսական խաղաղութիւն, որ համապատասխան է երկու երկիրների կենսական կարիքներին, ապահովեցնէ Հայաստանի Հանրապետութեան կուլտուրական և արդիւնաբերական զարգացումը և կարողանայ ստեղծել փոխադարձ և սերտ բարեկամութեան մի հող՝ ծառայելու համար խաղաղութեան գործին Արեւելքում յօգուտ մեր երկու ժողովուրդների: Իմ կառավարութիւնը իր պարտականութիւնն է համարում ընդգծել այստեղ այն իրողութիւնը, որ նա միշտ գերադասել է և գերադասում է իր ժողովրդի բարեկեցութիւնը և իր պետութեան շահերը, ինչպէս նաև իր դարաւոր դրացիների, որոնց մէջ և Թիւրքիայի հետ հաստատուն և տեսական բարեկամութեանց յարաբերութիւն հաստատելը, որ նա բնաւ չէ ծառայել ցարիզմի շահերին և սչ էլ որևիցէ իմպերիալիզմի: Այժմ Թիւրքիայից է կախուած նոյն տեսակետն իրապէս և գործնականապէս ընդունել՝ մշակելու համար մեզ հետ զրուած հարցերի համապատասխան մի համաձայնութիւն:

Հայաստանի կառավարութիւնը չի ղեկավարւում անցողական պայմաններով և ոչ օրուայ փոփոխական մթնոլորտով, այլ միայն բուն ցանկութեամբ՝ ստեղծելու Տաճկաստանի հետ կայուն յարաբերութիւններ հաստատելու մի հող՝ մնալով հանդերձ կենսունակ մի պետութիւն:

Սպասելով ձեր անմիջական պատասխանին և ոգևորւած բուն ցանկութեամբ լուծելու հնարաւոր չափով շուտ և կատարելապէս վաղուց հասունացած հայ-թիւրքական յարաբերութիւնների հարցը, խնդրում եմ, պ. կոմիտար, ընդունել ամենաբարձր յարգանքներն հաւաստիքը:

Արտաքին գործերի նախարար՝ Է. Օհանջանեան

Այսպիսով, կործեա, բանակցութիւնները յաջող ընթացք էին տանում և հաշտութեան հնարաւորութիւնը կարելի դառնում: Սակայն, Նոյեմբեր 9ին ստացանք մի նոր գիմում, որի բովանդակութիւնը հետեւեալն է.

8 Նոյ., 1920 թ.

Հայկական քառակի որամամատարութեամբ, Ռայկական
կառավարութեամբ

Հաշտութիւն խնդրելու առթիւ ուղարկած նոտան և ռազմական գործողութիւնները կանգնեցնելու մասին արած դիմումը Անգլո-թրայի իմ կառավարութեան յայտնելով, մինչև պատասխան ստացուելը աւելորդ արիւն չթափելու համար, փոխադարձաբար առաջարկուած պայմանները (7 Նոյեմբեր 1920 թ.) ձեր բանակի կողմից գործադրուելուց անմիջապէս յետոյ, ռազմական գործողութիւնները գաղարեցրի: Այս անգամ իմ կառավարութեան կողմից առաջարկուած ղինադադարի պայմանները ստորև նոյնութեամբ արտագրում եմ: Սոյն պայմանը ամբողջապէս գործադրելով՝ իսկոյն հաշտութեան պատուիրակներին Ալեքսանդրապոլ ուղարկուելը գործադրելով՝ յայտնում եմ յարգանքներս: Յէրիդ Քեաղիմ Կարաբեքի:

Ղինադադարի պայմանները: Առայժմ 24 ժամուայ ընթացքում Ալեքսանդրապոլում ըլլորովին գործածելի վիճակում 2000 արուստահարուած հրացան, սարքով և կենդանիներով միտաին 20 հատ ծանր և 40 հատ թեթև գնդացիր, երեք մարտկոյ թնդանօթ, 4000 ջորի, 1000 սնդուկ հրացանային ռազմամթերք, 6000 թընդանօթի ռումբ, երկու շոգեմեքենայ և 50 վագոն պիտի յանձ-

նուսի մեզ: Կանոնաւոր և անկանոն հայկական զինուորական ուժերը Արփաչայի ընթացք— Ալազեազ կայարան, Կիրմիլի-Կոլիջան, Նալբանդ կայարան—Վարանցովկա գծից արեւելք պիտի ետքաշուեն, այս գծից արեւմուտք գտնուող երկաթուղագիծը չքանդուած և անմնաս պիտի թողնուի:

Երկրորդ՝ առ առաւելն 3 օրուայ ընթացքում դարձեալ կանոնաւոր և անկանոն հայկական զինուած ուժերը Սուբմալու-Արաքս կայարան—Կիզիլչի, Արէթ-Ալազեազ լերան լանջը—Տանուգերմազ—Նովո-Միխայլովկա—Լոուիքենդ-Շերմուտ Եալանդազ գծից արեւելք պիտի քաշուեն:

Երրորդ՝ զինադադարի կնքումից անմիջապէս յետոյ Սանահին կայարանի և Ալեքսանդրապոլի միջև գծի վրայ ամէն տեսակ սաղմական պիտոյքների փոխադրութիւնը պիտի կանգ առնի: Այս փոխադրութիւնները ստուգելու համար Սանահին կայարանը և Ղարաքիլիսէ մէկ-մէկ յանձնախմբեր պիտի ուղարկուեն և հայկական կառավարութիւնը վերոյիշեալ յանձնախմբերի անձեռնմխելութիւնը և Ալեքսանդրապոլի շրջանում նրանց արեւելեան ճակատի հրամանատարութեան հետ կանոնաւորապէս և ապահովապէս կապ ունենալը պիտի ապահովի:

Չորրորդ՝ մինչև զինադադարի 3րդ օրը, երկոյնիան երկու կողմի պատուիրակները հաշտութեան բանակցութիւնները սկսելու համար Ալեքսանդրապոլ պիտի գտնուեն և այս ժամանակի ընթացքում, եթէ առաջին և երկրորդ պայմանների բովանդակութիւնը իրագործուած է, իսկոյն հաշտութեան բանակցութիւնները պիտի սկսուեն:

Հինգերորդ՝ զինադադարի ժամանակի ընթացքում մեր զորամասերը Ալեքսանդրապոլի շրջանում, առաջին պայմանում յիշուած Արփաչայի ընթացք-Նալբանդ-կայարան Վարանցովկա գծից արեւելեան կողմը և միւս շրջաններում իրենց գտնուած գծից առաջ չպիտի անցնեն:

Վեցերորդ՝ զինադադարի կնքումից անմիջապէս յետոյ երկու կողմից թշնամական գործողութիւններին վերջ պիտի դրուի:

Սոյն զինադադարի պայմանները Ալեքսանդրապոլի շրջանում գտնուող հայկական առաջաւոր մասերին յանձնելու ժամից գործադրութեան մէջ են մտնում և պայմանաժամը, ի վերջոյ, եթէ կարիք զգացուի, երկարաձգելու պայմանով՝ եօթը օր է: №. 2378. Իսկականի հետ ճիշդ է:

Քեազիմ Կարաբեքիւ

Ուրեմն, զինադադարի առաջին պայմանները մեր կողմից ընդունուելուց և իրազործուելուց յետոյ հակառակորդն առաջարկում է բոլորովին նոր պայմաններ, այս անգամ աւելի խիստ. ընդունել գրանց՝ նշանակում է Հայաստանի հողի կէսից աւելին զիջել թշնամուռն, բռնակը զինաթափ անել, ի հարկէ, առանց ևւրաշխիք ունենալու, որ մի քանի ժամ յետոյ նոր առաջարկներ չեն տրուի:

Կառավարութիւնը որոշեց մերժել նոր առաջարկները՝ պնդելով զինադադարի նախկին պայմանների վրայ: Նոյ. 10ին հետեւեալ գրութիւնն ուղարկեց Անգորա.

10 նոյեմբեր 1920 թ.

Նկատի ունենալով ձեր 2 նոյ. գրութեան խաղաղասէր ոգին՝ մեր հրամանատարութիւնն ընդունել է և ի կատար ածել ամտոյս Յի առաջարկած ձեր զինադադարի պայմանները: Համաձայն ձեր այդ նամակի և 8 նոյեմ. ձեր նստայի բովանդակութեան, որով դուք առաջարկում էք խաղաղութեան պայմաններ և որոնց մենք սկզբունքով համաձայն ենք, ինչպէս նաև ըստ ձեր կառավարութեան արած առաջարկի, մենք արդէն նշանակել ենք մեր պատուիրակութիւնը: Նա պատրաստ է Ալեքսանդրապոլ մեկնելու՝ մշակելու ձեր ներկայացուցիչների հետ պայմաններ և կնքելու խաղաղութիւն:

Նկատի ունենալով այդ սկզբունքային համաձայնութիւնը և այն, որ մենք պատրաստ ենք անցնել խաղաղութեան բանակցութիւններին, որ զինադադարի պայմանները առաջարկել էք դուք ամսիս Յին ձեր ԾՃԿ գրութեամբ, ինչպէս այնպիսի պայմաններ, որոնք տալիս են ձեզ բոլոր անհրաժեշտ երաշխիքներն ազատօրէն առաջ տանելու բանակցութիւնները կոնֆերանսի ընթացքում, իմ կառավարութիւնը դատում է, որ իր անկեղծօրէն հետապնդած նըպատակը, որի համար մեր պատուիրակութիւնները հաւաքուելու են Ալեքսանդրապոլում, զինադադարի նոր պայմաններ չի պահանջում: Մենք սպասում ենք կոնֆերանսի բացման թուականի մուտին ձեր պատասխանին:

Արտաքին գործոց նախարար՝ Հ. Օհանջանեան

Նոյն օրը Քեաղիմ Կարաբեքիր փաշայից ստացանք հետեւեալ գրութիւնը.

10 Նոյեմբեր, 1920 թ.

Հայաութեան բանակցութիւնները սկսելու համար իմ կառավարութեան առաջարկած զինադադարի պայմանները և Ալեքսանդրապոլում գտնուող հայկական զօրքերի հրամանատարի արիւնքափելու մասին արած դիմումին ի փոխարէն առաջարկած պայմանները Հայաստանի Հանրապետութեան արտաքին գործերի նախարարութիւնը միժեանց հետ չպիտի չփոթէ: Իմ բանակը Ալեքսանդրապոլի վրայ յարձակելու պատրաստ մի վիճակի մէջ էր, երբ ձեր կառավարութեան հաշտութիւն խնդրելու և զօրավար Սիլիկեանի գործողութիւնները դադարեցնելու համար արած առաջարկը ստացայ և այն իմ կառավարութեան յայտնելով՝ միտժամանակ իմ ռազմական դրութիւնը ապահովելու համար Ալեքսանդրապոլը դատարկելով հայկական ուժերի մինչև որոշ գէծ յետքաշուելը զօրավար Սիլիկեանի առաջարկած էի:

Ընդունուած այս առաջարկը զինադադարի պայման կարծել և իմ կառավարութեան 8 Նոյ. 1920 թ. իմ միջոցով պաշտօնապէս հաղորդած բուն զինադադարի պայմանները որպէս մի նոր զինադադար ընդունել և նկատել, Երևանի կառավարութեան իրական հաշտութեան ցանկութեան մասին մեզ կասկածեցնում է:

Իմ կառավարութեան մէջ եղած անկեղծութիւնը զեռ հայկական կառավարութեան կողմից հաշտութիւն խնդրելու դիմումից առաջ հաշտութիւն առաջարկելու փաստով ապացուցուած է: Իմ կառավարութիւնը երկու կողմի շահերը ապահովող իրական մի հաշտութիւն կնքելու վերջնական կերպով որոշում տուած լինելով՝ 8 Նոյ. 1920 թ. զինադադարի պայմանները առաջարկած է: Որովհետեւ այդ պայմանները տրուած պայմանաժամի ընթացքում ձեր կառավարութեան կողմից չեն ընդունուել և գործադրուել և այդպիսով ննարաւորութիւն չի եղել երկու կողմից պատուիրակներին Ալեքսանդրապոլում հաշտութեան բանակցութիւնները ըսկսելու, ցաւ ի սրտի ռազմական գործողութիւնների վերսկսելը յայտնելով, հաղորդում եմ յարգանքներս՝

Քեազիմ Կարաբեքիբ

Ի պատասխան այս գրութեան Հայաստանի կառավարութիւնը Բեազիմ Կարաբեքիբ փաշային ուղարկեց մէկ թուղթ, հետևեալ լուրերով:

Խորին ցաւով իմ կառավարութիւնը տեղեկացաւ, որ իր անկեղծ ձգտումը—երկու հարեան ժողովուրդներին՝ Տաճկաստանի, Հայաստանի միջև հետագայ արիւնհեղութեան վերջ դնել, որի համար նա ընդաւնեց և կատարեց սոյն Նոյ. 6ին առաջադրած զինադադարի ձեր պայմանները—ըստ երեւոյթին կարելոյն չափ չէ գնահատուած ձեր գերազանցութեան կողմից: Իմ կառավարութիւնը չի կարող չցաւել նաև այն բանի համար, որ ձեր կողմից վերակառուած են ուղղմական գործողութիւնները նախ քան ձեր կառավարութիւնից մեր վերջին առաջարկի պատասխանի ստացումը:

Իր կողմից ստիպուած լինելով ձեռք առնել համապատասխան միջոցներ՝ իմ կառավարութիւնը չի կորցնում իր յոյսը, որ ձեր կառավարութիւնը ընդառաջ գնալով Հայաստանի Հանրապետութեան կառավարութեան խաղաղասիրական ձգտումներին՝ նրա հետ բանակցելու ժամանակ կը գտնէ այնպիսի հիմունքներ, որոնք ընդունելի կը լինեն միաժամանակ երկու կողմերի շահերի և պատուոյ համար:

Սպասելով ձեր կառավարութեան պատասխանին՝ մնամ յարգանքներով արտաքին գործոց նախարար՝ Լ. Օհանջանեան

Այսպիսով, ուրեմն, զինադադարի բանակցութիւններն անյուշող ելք ունեցան, որի հետևանքով և վերակառուեցին ուղղմական գործողութիւնները: Երէկ, Նոյ. 10ին, մենք ստացանք Անգորայի կառավարութիւնից մէկ նոր հեռագիր՝ գրուած Նոյ. 7ին: Շատ հետաքրքրական է այդ հեռագիրը, որովհետև նա դնում է մեր առջև Անգորայի կառավարութեան առաջարկած սոյն պայմանները, որոնք պիտի հաշտութեան հիմք ծառայեն: Ահա նրա բովանդակութիւնը.

8 Նոյ. 1920 թ. Անգորա

Հայկական Համրապետութեամ արտաքին գործերի մախարարութեամ
Երևամ.

Թիւրքիոյ Ազգային Մեծ ժողովը, նոյն օրուայ մէջ, ստացաւ ամսիս 3ին ձեր հաշտութեան առաջարկը (որը՝ իմչպէս երևում է, ճամպապարհիմ խաչածեւած է Նոյեմբեր 1-իմ մեր արած Ռաշտութեամ առաջարկիմ), և մեր արեւելեան ճակատի հրամանատարի թշնամութեանց ժամանակաւոր դադարի պայմանները ձեր զօրամասերի

կազմից ընդունուելու լուրը: Այս առթիւ պատիւ ունեմ հաղորդելու ձեզ հաշտութեան համար մեր հետեւեալ պայմանները:

1. Հոյ-թիւրքական սահմանների հարցը վիճակագրական և հանրաքուէի պարզ հարց է լինելու. համաձայն նախագահ վիլհելմի և բոլշևիկների հռչակած ինքնորոշման սկզբունքների, բոլոր վիճելի շրջանների ազգաբնակչութիւնները պիտի հրաւիրուեն որոշելու իրենց քաղաքական սպառանքները: Նրանք կարող են առանց որեւէ մէկից կախում ունենալու, վճռել իրենց անկախ պետութեան կազմը և կամ յայտնել, թէ երկու երկիրներից ո՛րին են կցուում: Ձեր ժողովուրդի կատարեալ ազատութիւնը ապահովելու համար մենք ընդունում ենք, որ վիճելի շրջանների պահպանութիւնը լինի, մինչ այդ, մեր երկրների ժանդարմական մասերով: Այդ հանրաքուէն լինելու է, ի հարկէ, որքան կարելի է շուտ: Անգորայի կառավարութիւնը անկեղծ և խոր համոզմունք ունի, որ այս ձևի լուծումը բուն արդարութիւնն է և համապատասխան բոլոր մարդկութեան շահերին, որով նաև հայ և թիւրք ժողովուրդների, սրտնք ապրում են վիճելի հողամասերում: Սակայն զժբախտարար, մենք կարծում ենք, որ արևմուտքի իմպերիալիստներին, մանաւանդ Անգլիային հաճելի լինելու համար Երևանի կառավարութիւնը տրամադիր է այլ ձևի լուծման, որը մեծ վերաւորանք է հասցնում Ափրիկէի և Ասիայի ժողովուրդների հանդէպ Արևմուտքի պաշտպանների կողմից քարոզուած և ի գործ դրուած քաղաքական վարդապետութիւններին:

2. Թիւրքիան յանձն է առնում իր տրամադրութեան սակեղած բոլոր միջոցները տալ իր հարեւաններին, որպէսզի նրանք կարողանան կատարեալ անկախութեան և սպահովութեան մէջ զարգանալ:

3. Մենք մեր միջոցներով կ'օգնենք Հայաստանի պարենուորման և երկրի մէջ տնտեսական բնականոն դրութեան վերահաստատման:

4. Երկու կողմերը յանձն կ'առնեն ազատ անցք տալ իրենց երկաթուղիներով եւ հաղորդակցութեան բոլոր ճանապարհներով միւս կողմին պատկանող անձերին և ապրանքներին եւ արգելք չեն յարուցանելու միւս կողմի և ծովի, ինչպէս նաև այլ ուրիշ երկրների միջև եղած թրանզիտի դէմ:

5. Թիւրքիան յանձն է առնում վերաբնակեցնել իրենց օջախներում համաշխարհային պատերազմի պատճառով իրենց հողամասերից զաղթած հայերին և տալ նրանց ամենաքաղաքակրթուած երկրներում ազգային փոքրամասնութեանց տրուած ամենալայն իրաւունքները:

6. Թիւրքիան պահանջում է, որ Հայաստանը տայ իր ապահովութեան համար պէտք եղած երաշխիքները: Մեր պատուիրակները սպասում են ձեր բանակցողներին Սլեքսանդրապոլում. վերջիններս պէտք է սեննան իրենց հետ բանակցելու և հաշտութիւն ստորագրելու պէտք եղած լիազօրութիւնը:

7. Հաշտութեան բանակցութեանց ընթացքում թշնամութիւնները դադարեցնելու զինազաղարի պայմանները ձեզ կը հազորդուեն մեր տրեւիւեան ճակատի հրամանատարի կողմից:

Արաքին գործոց ժողովրդակ. կամիսար՝ ԱՄՆԳ Մուխար

∴

Խորհրդարանի նիստին մէջ, կացութեան մասին պատգամաւորներու արտայայտութեանէն վերջ, ընդունուեցաւ հետեւեալ բանաձեւը, երեք ձայնի վերապահութեամբ.

Վսելով կառավարութեան հազորդագրութիւնը և հաւանութիւն տալով նրա վարած քաղաքականութեանը՝ խորհրդարանը հրահանգում է լարել բոլոր ոյժերը՝ ապահովելու համար երկրի պաշտպանութեան գործը: Միաժամանակ յանձնարարում է խորհրդարանի նախագահութեանը՝ կոչ անել ժողովուրդին:

Ճակատի վրայ կարելի չեղաւ կանգնեցնել թշնամի յառաջխաղացումը: Հայաստանի կառավարութեան դիմումին վրայ կնքուեցաւ նոր զինազաղար և Նոյեմ. 23ին թուրքերուն յանձնուեցաւ անոնց պահանջածը: Հայաստանի կառավարութիւնը նոյն տան գիմեց Մոսկուայի միջնորդութեան: Չիչերինը գրական պատասխան տուաւ և իր կողմէն նշանակեց Բուղու Մգլվանին մասնակցելու համար հայ-թրքական բանակցութիւններուն, Իսկ Թիֆլիս զրկուեցաւ Ա. Խոտիսեանը՝ դիմելու համար դաշնակից ներկայացուցիչներուն: Վերջիններէն միայն Շնգլիոյ ներկայացուցիչ Ստոքը որոշ պատասխան տուաւ Յորէյն Օֆիսին կողմէ. Անգլիան ոչինչով չի կրնար օգնել, հայերուն կը մնայ երկու չարեաց փոքրագոյնը՝ հաշտուիլ Խորհրդ. Ռուսաստանի հետ:

Նոյեմ. 23ին խորհրդարանին մէջ վարչապետ Հ. Օհանջոնեան զանլիճի հրաժարականը ներկայացուց, ընելով հետեւեալ յայտարարութիւնը.

Վայաստանի խորհրդարանի յարգելի պատգամաւորներ, խորհրդարանի վերջին նիստից յետոյ անցել է 10—12 օր: Այդ մասնակամիջոցում մեր կեանքում այնպիսի մեծ փոփոխութիւններ են առաջ եկել, որ կառավարութիւնը նորից դիմում է խորհրդա-

րանին: Յաղթող թշնամին մեզ առաջարկել էր զինադադարի այն-
պիսի պայմաններ, որոնք անհնար էր ընդունել, և կալւը շարու-
նակուեց: Հետագայ դրութիւնը, որ օտեղծուեց ռազմաճակատում,
ցոյց տուեց, որ արիւնհեղութիւնն անիմաստ է: Եւ մենք օտի-
պուած եզանք ընդունել զինադադարի պայմանները և անցնել
հաշտութեան բանակցութիւններին: Ամսիս 18ին իրազործուեցին
զինադադարի պայմանները: Վազն երեկոյեան Ալեքսանդրապո-
լում հաշտութեան բանակցութիւնները սկսուելու են պաշտօնա-
պէս:

Կառավարութիւնն առանց սպասելու խորհրդարանի նիստին,
ընտրել և ուղարկել է հաշտութեան պատուիրակութիւն հետեւ-
եալ կազմով. նախագահ՝ Ալ. Խատիսեան, անդամներ՝ Աբր. Գիւլ-
խանդանեան և Ստ. Ղորղանեան. որպէս խորհրդականներ մեկնել
են խորհրդարանի անդամներ՝ Լ. Զարաֆեան և Վ. Մինախորեան
և մի շարք մասնագէտներ: Պատուիրակութիւնն Ալեքսանդրապոլ
մեկնեց երէկ գիշեր, ուր թշնամու պատուիրակները սպասում են
նրանց: Թէ ի՞նչ վախճան կ'ունենայ, դժուար է ասել:

Անցեալ անգամ ես այստեղ կարգացի մեր և հակառակորդի
միջեւ փոխանակուած գրութիւնները, որոնց մէջ հոգատարու-
թեան պայմանները կային ընդհանուր գծերով: Այժմ քսցուում է
նոր շրջան, քաղաքական ուժերի նոր սիտուացիա, և որպէսզի
Հայաստանի խորհրդարանը ազատ լինի ինքն իր վերաբերմունքը
ցոյց տալու, իմ կառավարութիւնը ներկայացրեց իր հրամարա-
կանը՝ ի նկատի ունենալով հանրապետութեան շահերը:

Դաւիթի հրաժարականը ընդունուել է վերջ, նոր վարչապետ
ընտրուեցաւ Սիմոն Վրացեանը, որը իր գահիճը կազմեց հետեւ-
եալներէն. վարչապետ և արտ. նախարար՝ Ս. Վրացեան, զինուո-
րական նախարար՝ Դրաստամատ Կանայեան, Ֆինանսների՝ Համ-
բարձում Տէրտէրեան, արդարադատութեան՝ Արշամ Խոնդկարեան,
գիւղատնտեսութեան, պետական գոյքերի և աշխատանքի՝ Արշակ
Յովհաննիսեան, հանրային կրթութեան և արուեստի՝ Վահան Մի-
նախորեան, ներքին, խնամատարութեան և հաղորդակցութեան
նախարարութիւնները ազատ էին և պիտի կառավարուէին փոխա-
նորդաբար:

Նոյեմ. 23ին Ալեքսանդրապոլ մեկնած էր Հայաստանի հաշ-
տարար պատուիրակութիւնը: Օր մը վերջ հոն գնաց նաև Բ.
Մզիւանին, որ Լըզիրանի հետ եկած էր Երևան խորհրդակցելու
համար կառավարութեան հետ իր ընելիքներու մասին: Թուրքերը
մերժեցին ընդունել Մզիւանի միջնորդութիւնը:

Հաշտութեան բանակցութիւնները սկսան Նոյեմ. 25ին: Իբրև

նախապայման, հայերը յայտարարեցին որ իրենք կը հրաժարուեն Սեւրի դաշնագրէն: Քանի մը օրուան բանակցութիւններէն վերջ, Դեկտ. 2ի առաւօտեան, Քեազիմ Դարապէճիւրը վերջնագրի ձեւով ներկայացուց դաշնագրի պայմանները:

Նոյեմ. 29ին, Ղազարի ճակատը, հայ պուլշեւիկները Ազրպէյճանի օգնութեամբ մտած էին իջեւան. իսկ Նոյեմ. 30ին Լըկրանը հայ կառավարութեան ներկայացուց վերջնագիր, որով կը պահանջէր խորհրդայնացնել Հայաստանը: Կառավարութիւնը ստիպուած տեղի տուաւ: Խորհրդարանի Ֆրակցիայի որոշման վրայ, կառավարութիւնը բանակցութեան մտաւ Լըկրանի հետ, և Դեկտ. 2ին ստորագրուեցաւ Դրօ-Լըկրան համաձայնութիւնը:

ԱԼԵՔՍԱՆԴՐԱՊՈԼԻ ԴԱՇՆԱԳԻՐ

1920 Դեկտ. 2ի գիշերը Ալեքսանդրապոլի մէջ դաշնագիրը ստորագրուած, է Հայաստանի կողմէ՝ Ա. Խատիսեան, Ա. Փիւլիսանդանեան, Վ. Մինախորեան, Թուրքիոյ կողմէ՝ Քեազիմ Կարաբեքիւր փաշա, Հիւսէյին պէյ (Երզրումի երեսփոխան) և Տրապիզոնի երեսփոխանը: Նոյն օրը Հայաստանի մէջ խորհրդային իշխանութիւն յայտարարուած ըլլալով (Դրօ-Լըկրան համաձայնութիւնը) երկու պետութիւններն ալ հրատարակութեան տուած չեն Ալեքսանդրապոլի դաշնագիրը: Դաշնագրի բնագիրը կը մնայ Երևանի կառավարութեան մօտ:

Պերլինի Արևել. Լեզոններու Սեմինարի թրքաբանութեան ուսուցչապետ Տոքթ. Գ. Եշկէ (G. Yaschke) յիշեալ հաստատութեան 1932ի տեղեկագիրներուն մէջ հրատարակած է Ալեքսանդրապոլի դաշնագիրը, իմք ունենալով Ֆրանսերէն, թուրքերէն և ռուսերէն թերթերու մէջ լոյս տեսած կարգ մը գրութիւններ եւ պատուիրակութեան նախագահ Ա. Խատիսեանի մէկ գրուածքը՝ լոյս տեսած Revue des Etudes Arm. IV հատորի մէջ (1924) էջ 43: Իսկ Ս. Վրացեանի «Հայաստանի Հանրապետութիւն» (էջ 437) գրքին մէջ, տրուած են Ա. Խատիսեանի կողմէ հետագային գրի առնուած այդ պայմանները:

1. Թիւրքիայի Ազգային Մեծ Ժողովը պարտաւորուած է ճանաչել Հայաստանի անկախութիւնը հետեւեալ սահմաններում:

Ախալքալաքի գաւառի հարաւային մասից Ուչ-Քափալար սարը, գէղի հարաւ մինչև Բաշ-Շորագեալ, մինչև Արփաչայ—Արփա-

չայի հոսանքը մինչև նրա խառնուրդը Արաքսի հետ, Արաքս գետի հոսանքը մինչև Արաքս կայարանը, այստեղից դէպի Մարտիրոս մինչև Չայքէնդ գիւղը:

2. Կարսի նահանգը և Սուրմալուն համարուում են վիճելի մինչև երեք տարի, որի ընթացքում Հայոց կառավարութիւնը կարող է յայտարարել հանրաքուէ, որոշելու համար վերջնական բախտը այդ նահանգների: Հանրաքուէի ժամանակ պէտք է մտնէ այնտեղ խառն հայ-թիւրքական ժանդարմէրիա:

3. Հայերը հրաժարուում են Սեվրի դաշնագրից, յետ են կանչում բոլոր այն կոմիտէները և ներկայացուցիչները, որոնք գոյութիւն ունին Եւրոպայում, չեն պահում Հայաստանի դաշնակիցների ո՛չ մի ներկայացուցիչ, մինչև որ Թիւրքիան հաշտութեան դաշն չկնքէ նրանց հետ:

4. Հայաստանը իրաւունք ունի պահելու զօրարանակ ոչ ակելի, քան 1,500 սուխն և դրան համապատասխան քանակով ըսպաներ, նաև անհրաժեշտ քանակութեամբ ժանդարմէրիա: Երկիրը պաշտպանելու համար կարող են լինել ամբոցներ, որոնք կարող են զինուել միայն պաշտպանողական ծանր թնդանօթներով: Վերացւում է պարտադիր զօրահաւաքը:

5. Հայաստանի վրայ յարձակման դէպքում Թիւրքիան պաշտպանուում է հայոց կառավարութեան պահանջմամբ և աջակցում է Հայաստանին գործով:

6. Թիւրքիան և Հայաստանը փոխադարձաբար օգնում են ազատ թրանզիտից, ինչպէս երկաթուղիներով, այնպէս և բոլոր ճանապարհներով:

7. Երկու կողմերն էլ չեն վճարում պատերազմական ծախսեր:

8. Պայմանները կնքուելուց յետոյ սկսում են աշխատել երկաթուղիները, վերադառնում են քաղաքացիական մասի գերիները, իսկ երբ սկսում են աշխատանքները Հայաստանի և Թիւրքիայի միջև սահմանները որոշելու, վերադառնում են բոլոր ռազմագերիները:

9. Հայաստանի կապած բոլոր պայմանները Թիւրքիայի դէմ համարուում են անվաւեր:

10. Բոլոր գաղթականները կարող են վերադառնալ իրենց տեղերը մի տարուայ ընթացքում՝ օգտուելով բոլոր քաղաքացիական իրաւունքներից՝ բացի այն գաղթականներից, որոնք զինուում գիմադրութիւն են ցոյց տուել իրենց կառավարութեան դէմ:

11. Հայերը Թիւրքիայում և Թիւրքերը Հայաստանում վայելում են հաւասար քաղաքացիական իրաւունքներ:

12. — Դիւանագիտական, ինչպէս և Նիւպատոսական յարաբերութիւնները, նոյնպէս և քաղաքացիական: ազատ երթևեկութիւնը երկու երկիրներէ միջև սկսուած են դաշնագիրը ստորագրելուց յետոյ որից յետոյ վերականուած են փոստային և հեռագրական հազորգահցութիւնները Քիւրքիայի և Հայաստանի միջև:

13. Շարժը և Նախիջևանը ժամանակաւորապէս օժտուած են ինքնավարութեամբ՝ զանուելով Քիւրքիայի հովանաւորութեան տակ, մինչև որոշուի նրանց բախար:

14. — Այս դաշնագիրը պէտք է ենթարկուի վաւերացման Հայաստանի խորհրդարանի և Անգորայի Ազգային Մեծ ժողովի կողմից մի ամսուայ ընթացքում:

15. — Քիւրքիան պարտաւորուած է Հայաստանի գրաւուած հողամասերը դատարկել, երբ Հայաստանը կը սկսի զօրացրուած, և վերջնականապէս կը դատարկէ, երբ հայկական զօրքի թիւը կը հասնի պայմաններում որոշուած չափին»:

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԽՈՐՀՐԴԱՅՆԱՑՈՒՄԸ

Համաձայնութիւն Ռուսաստանի ընկերվարական Ֆետերատիվ խորհրդային ընկերվարական հանրապետութեան միջև՝ Հայաստանի անկախութեան ճանաչման մասին, 2 Դեկտ. 1920):

Այս բացատրութեամբ հրատարակուած է Ռամաձայնութիւնը Մասկուայի արտաքին գործոց ժողովրդական կոմիտարիատի կողմէ, յոյս տեսած զաշնագրերու ժողովածուին սէջ, III պրակ, Մասկուա 1922, №. 79, էջ 13—15):

1920 թ. Դեկտեմբեր 2ին մէկ կողմից ընկեր Լըկրանը՝ Ռ. Ս. Յ. Ս. Լ. ի իրազօր ներկայացուցիչը, Ռուսաստանի խորհրդային կառավարութեան անունով, իսկ միւս կողմից ընկ. Դրօ և Լ. Տէրտէրեան Հայաստանի Հանրապետութեան կառավարութեան անունով համաձայնութիւն կայացրին հետեւեալի մասին.

1. Հայաստանը յայտարարուած է ամկախ ըմկերվարական Ռամապետութիւն:

2. Մինչև Հայաստանի խորհուրդների Համագումարի գումարումը կ'սկսուած է ժամանակաւոր Ռազմա-Յեղափոխական կոմիտէ, որին փոխանցուած է ամբողջ իշխանութիւնը Հայաստանում:

3. Ռուսաստանի խորհրդային կառավարութիւնը ճանաչում է իբրև Հայաստանի Ընկերվարական Խորհրդային Հանրապետու-

Թեան սերիտորիայի անվիճելի մասեր—Երեանի նահանգը, նրա կազմի մէջ մտնող բոլոր գաւառներով միասին, Կարսի նահանգի մէկ մասը, որ պիտի ապահովէ զայն զինուորական տեսակէտից, տէր լինելով Երկաթուղագծին, Ջաջուր կայարանից—Արաքս կայարանը, Գանձակի նահանգի Ջանգեղուրի գաւառը, նայն նահանգի Ղազախի գաւառի մէկ մասը—Օգոստոս 10ի համաձայնութեան ստեմտններում^(*) և Թիֆլիսի նահանգի այն մասերը, որոնք գտնուում էին Հայաստանի տիրապետութեան տակ մինչև 8 Սեպտ. 1920 թ.

4. Հայաստանի բանակի հրամանատարութեան կազմը չէ ենթարկուում որևէ պատասխանատուութեան՝ բանակի շարքերում կատարուած գործողութեանց համար, մինչև խորհրդային իշխանութեան հռչակումը Հայաստանում:

5. Դաշնակցութեան կուսակցութեան և Հայաստանի միւս ընկերվարական կուսակցութեանց անդամները չեն ենթարկուի որևէ հալածանքի՝ այդ կուսակցութեանց պատկոնելու պատճառով:

6. Ռազմա-Յեղափոխական կոմիտէի մէջ մտնում են՝ հինգ անդամ կոմունիստական կուսակցութեան կողմից նշանակովի և ևրկու անդամ ձախակողմեան դաշնակցականների խմբակից, կոմունիստների կուսակցութեան հետ համաձայնութեան զայով:

7. Ռուսաստանի խորհրդային կառավարութիւնը միջոցներ է ձեռք առնում անմիջապէս կեդրոնայնելու զինուորական ոյժեր, որոնք անհրաժեշտ են Հայաստանի Ընկերվարական Խորհրդային Հանրապետութեան անկախութիւնը պաշտպանելու համար:

8.— Այտ համաձայնութիւնը ստորագրուելուց յետոյ, Հայաստանի Հանրապետութեան կառավարութիւնը քաշուում է իշխանութիւնից: Իշխանութիւնը ժամանակաւորապէս, մինչև յեղկոմիտէի ժամանումը, անցնում է զինուորական հրամանատարութեան, որի գլուխն է անցնում ընկ. Դրոն. Ռ. Ս. Ֆ. Ս. Զ.ի կողմից Հայաստանի զինուորական հրամանատարութեան կից կոմիսար է նշանակուում ընկ. Սիլինը:

Պատրաստուած է երկու օրինակներով:

Լիազօր Յերկայացուցիչ Ռ. Ս. Ֆ. Ս. Զ.ի
(ստորագրեց) Լըկրան

Հայաստանի Հանրապետութեան կառավարութեան լիազօրու-
թեամբ (ստորագրեցին) Դրո, Տէրաէրան

(*) 1920, Օգոստոս 10ին Խ. Ռուսաստանի ներկայացուցիչ Լըկրանի և Հ. Հանրապետութեան ներկայացուցիչներ Ջամալեանի և Բարալեանի միջև կնքուած ճամաձայնութիւնը:

Դ Ա Շ Ն Ա Գ Ի Ր
ՌՈՒՍԱՍՏԱՆԻ ԵՒ ԹՈՒՐԻՒՌՈՅ ՄԻՋԵՒ
 (Ստորագրուած Մոսկովա 1921 Մարտ 16/ին)

Ռ. Ս. Ֆ. Խ. և Թուրքիոյ Ազգ. Մեծ Ժողովի կառավարութիւնները, մեկնելով ժողովուրդներու եզրայրութեան և ազգերու ինքնորոշման իրաւունքի սկզբունքներէն, ընդգծելով երկու ժողովուրդներու կողմէ իմփերիալիզմի դէմ մղուող պայքարի մէջ իրենց համերաշխութիւնը, ինչպէս նաև այն փաստը, որ ստեղծուած իւրաքանչիւր զժուարութիւն երկու ժողովուրդներէն որևէ մէկուն համար կը վատթարացնէ ժիւտին վիճակը, և միանգամայն ոգևորուած երկու կողմերու փոխադարձ շահերուն վրայ հիմնուած մշտատև սրտագին փոխյարաբերութեան և անքակտելի բարեկամութիւն հաստատելու ցանկութեամբ, վճռեցին կնքել բարեկամութեան և եղբայրութեան պայմանագիր և նշանակեցին այդ բանին համար իբրև լիազօր իրենց կողմէ... Կէորգիյ Չիչերին և Ջէլալէտտին Կորիսմազով (Կեդր. գործգ. կօմիտէի). Նուսուֆ Քէմալ պէյ նախր. հանր. տնտեսթ., Ռիզա Նուր պէյ լուսաւոր. նախարար., Ալի Ֆուատ փաշա:

807. Ա.

Պայմանագիր կողմերէն իւրաքանչիւրը համաձայն է չճանչնալ հաշտութեան պայմանագրեր կամ միջազգ. այլ ակտեր, որոնք բունի ոյժով կը պարտադրուին պայմանագիր կողմերէն որևէ մէկուն: Ռ. Ս. Ֆ. Խ. Հ.ի կառւ.ը համաձայն է չճանչնալ Թուրքիոյ վերաբերեալ ոչ մէկ միջզգ. աքթ որ ընդունուած չէ Թուրքիոյ կառվ. յետն կողմէ, յանձին անոր այժմեան ազգ. մեծ ժողովի:

Թուրքիա ըսելով՝ ներկայ պայմանագրի մէջ պէտք է հասկնալ այն հոգերը, որոնք յիշատակուած են 1330 (1920) Յունվ. 28ի թրքական Ազգ. Ուխտի մէջ մշտկուած և յայտարարուած Պոլսոյ մէջ, Օսմ. Երեսփ. ժողովին կողմէ և հաղորդուած մամուլին և մեծ պետութիւններուն:

Թուրքիոյ հիւս.-արևելեան սահմանը կ'որոշուի այն գծով, որ սկսելով Սև ծովի եզերքը գտնուած Սարի գիւղէն՝ կ'անցնի Խէզիս-Սթա լեռան վրայէն և Շավչէթ սարի ու Ղաննըտաղի ջրբաբաժանի գծով, այնուհետև կը հետևի Արտահանի և Սանճաք ներու վարչական սահմանով և ապա՝ Արփաչայի և Արաքս գետե-

ցու հասանքով մինչև ներքին Գարատու զետի բերանը (սահմանի մանրամասն նկարագրութիւնը և ասոր վերաբերեալ հարցերը ճշգրտած են առաջին յաւելուածի (Ա. և Բ.) և անոր կցուած ու երկու պայմանագիր կողմերէն օտորագրուած քարտէսի վրայ:

ՅՕԴ. Բ.

Թուրքիա կը համաձայնի զիջիլ Վրաստանի՝ զերիջխանութիւնը Պաթում նաւահանգիստի, քաղաքի և օոյն պայմանագրի մէջ յիշատակուած սահմանէն դէպի հիւսիս տարածուող և Պաթումի շրջանին մէկ մասը կազմող հողամասին վրայ, պատանով սակայն, որ

Ա) Այս յօդուածին մէջ ցոյց տրուած շրջաններու ազդարնակութիւնը օգտուի լայն տեղական վարչական ինքնավարութենէ, որ պիտի ապահովէ ամէն մէկ համայնքի մշակութային և կրօնական իրաւունքները, և ազդարնակութեանը տրուի իրաւունք հաստատելու հողային այնպիսի օրէնք, որպիսին կը համապատասխանէ անոր ցանկութիւններուն:

Բ) Թուրքիոյ տրուած ըլլայ Պաթումի նաւահանգիստի միջոցով դէպի Թուրքիա կամ Թուրքիայէն դուրս ուղարկուելիք ապրանքներու ազատ թրանզիտ՝ առանց մաքսի, առանց որևէ արգելքի և առանց որևէ տուրքի, տալով Թուրքիոյ իրաւունք օգտուելու Պաթումի նաւահանգիստէն առանց որևէ յատուկ վճարումի:

ՅՕԴ. Գ.

Երկու պայմանագիր կողմերը համաձայն են որ Նախիջևանի շրջանը ներկայ պայմանագրի Ա. յօդ.ի (Բ.) մէջ ցոյց տրուած սահմաններուն մէջ կազմէ ինքնավար հողամաս Ատրպէճանի հովանաւորութեան տակ, պայմանով որ Ատրպէճանը չզիջի իր թեարկուութիւնը որևէ երրորդ պետութեան: (Կը ճշդէ սահմանները):

ՅՕԴ. Դ.

Երկու պայմանագիր կողմերը, մասնանշելով Արևելքի ժողովուրդներու ազգային ազատագրական շարժման և Ռուսաստանի աշխատաւորութեան նոր ընկերային կարգերու անունով մղած պայքարի շիտուքը, հանդիսաւոր կերպով կ'ընդունին այդ ժողովուրդներու իրաւունքը՝ ըլլալու ազատ ու անկախ, ինչպէս նաև ընդունելու վարչաձև մը համաձայն իրենց ցանկութեան:

807. Ե.

Ապահովելու համար նեղուցներու բացումը և բոլոր ժողովուրդներու առևտրական ազատ հազորդակցութիւնը նեղուցներէն, երկու պայմանադիր կողմերը կը համաձայնին յանձնել Սեծովի և նեղուցներու միջազգ. կանոնադրութեան մշակումը յատուկ խորհրդաժողովի, կազմուած ծովեզերեայ երկիրներու ներկայացուցիչներէն, պայմանաւ որ խորհրդաժողովի տուած որոշումները չվտանգեն Քուրքիոյ ամբողջական գերիշխանութիւնը, ինչպէս նաև չվտանգեն Քուրքիոյ եւ անոր մայրաքաղաքի՝ Պուսոյ ապահովութիւնը:

807. Զ.

Երկու պայմանադիր կողմերը կ'ընդունին, որ մինչև այժմ երկու երկիրներու միջև կնքուած բոլոր պայմանագրերը չեն համապատասխաներ երկու կողմի շահերուն: Ուստի անոնք համաձայն են համարել այդ պայմանագրերը չեղեալ և ուժէ զուրկ:

Ռուսաստանի Սօցիալիստական Ծեռերաթիւ Խորհրդ. Հանրապետութեան կառավարութիւնը կը յայտարարէ ի մասնաւորի, որ ինքը կը համարէ Քուրքիան ազատ դէպի ինքը (Ռուսաստանը), նախորդ ցարական կառավարութեան և Քուրքիոյ միջև կնքուած միջազգային դաշնագիրներէն բխող դրամական եւ այլ պարտաւորութիւններէն:

807. Է.

Ռուսաստանի Սօցիալիստական Ծեռերաթիւ Խորհրդ. Հանրապետութեան կառվ.ը, ընդունելով որ քափիթիւլաոթոններու բեժիմը անհամապատասխան է որեւէ երկրի ազատ զարգացման, ինչպէս նաև այդ երկրի ամբողջ գերիշխանութեան իրականացման, կը համարէ չեղեալ և ուժէ զուրկ բոլոր այն գործողութիւններն ու իրուուընքները, որոնք որեւէ անձնութիւմ ումիմ քափիթիւլաոթոններու բէժիմին հետ:

807. Ը

Երկու պայմանադիր կողմերը համաձայն են թոյլ չտալու կազմութիւնը կամ գոյութիւնը իրենց հողամասի վրայ այնպիսի կազմակերպութիւններու և խմբակցութիւններու, որոնք հակառակ կողմին ամբողջ երկրին կամ անոր մէկ մասին կառավարութեան:

գերը խաղալու հաւակնութիւնը ունին, ինչպէս նաեւ գոյութիւնը այնպիսի խմբակցութիւններու, որոնք նպատակ ունին պայքարի միւս պետութիւններու դէմ: Ռուսաստանն ու Թուրքիան երկուստեք յանձնառու կ'ըլլան նաեւ Կովկասի Աորհրդ. Հանրապետութիւններուն համար:

Ընդունուած կը համարուի այն դրութիւնը, որ այս յօդուածի մէջ յիշատակուած Թրքական հողամաս ըսելով՝ պէտք է հասկնալ այն հողերը, որոնք կը գտնուին Թուրքիոյ Ազգ. Մեծ Ժողովի կառավարութեան զինուորական և քաղաքացիական վարչութեան տակ:

Ռուսաստանի կողմէ ստորագրած են արտ. գործ. կոմիսար Զիչերին և Կենտ. Գործադիր Կ.ի անդամ Ջէլալէդդին Կորլամազով, իսկ Թուրքիոյ կողմէ՝ ժողով. տնտեսական գործավար Իւսուֆ Քէմալ պէյ, Տօքթ. Րիզա Նուր պէյ, Ալի Ֆուստ փաշա:

ԱՌԵԻՏՐԱԿԱՆ ԴԱՇՆԱԳԻՐ

ԻՈՐՀԴ. ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ, ՎՐԱՍՏԱՆԻ ԵՒ ԱԶՐԲԵՋԱՆԻ

Մ Ի Զ Ե Ի

1. Որպէսզի բոլոր արտաքին շուկաներում նպատակայարմար կերպով կազմակերպուի ապրանքների փոխանակումը և աէալիզացիայի ենթարկուեն հանրութեան բոլոր աղբիւրները, Վրաստանի Հայաստանի և Ազրբէջանի սօցիալիստական հանրապետութիւնները հաստատում են արտաքին առեւտրի համար միաւորուած մի մարմին, որը կոչւում է Վրաստանի, Հայաստանի և Ազրբէջանի Միութեան արտաքին առեւտրի համար. Միութեան կեդրոնն է Թիֆլիսը:

2. Միութեան բոլոր դործերը ղեկավարելու եւ կառավարելու համար պայմանաւորուող Հանրապետութիւնների յատուկ որոշումով ընտրում է միասնական վարչութիւն:

3. Պայմանաւորուող հանրապետութիւնների միջեւ բոլոր փոխարարերութիւնները արտաքին առեւտրի հարցերի վերաբերեալ, որոնք են՝ արտահանութիւն, ներմուծում, վալիւտային ֆօնդ եւլ. որոշում են յատուկ պայմանագրով:

Բազու, Յունիս 2ին 1921 թ. ստորագրեցին՝

Վրաստանի յեղկոմի նախագահ՝ Ֆ. Մախարաձէ

Ազրբէջանի ժողվրդկ. կոմիսարների նախագահ՝ Նարիմանով

Հայաստանի յեղկոմի նախագահ՝ Ա. Մեասնիկեան

«Կարմիր Աստղ» (7 Յունիս)

ԿՈՎԿԱՍԵԱՆ ՉՈՐՄ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹԻՒՆՆԵՐՈՒ ՀԱՄԱԶԱՅՆՈՒԹԻՒՆԸ (1921 Յունիս 10, Փարիզ)

Հայաստանի Հանր. Գաղութրակուսութեան կողմէ Ա. Ահարոնեան, Ատրպէճանի՝ Ա. Մ. Թօփչիպաչէֆ, Իււսիս. Կովկասի՝ Ա. Մ. Չէրմօէֆ, Վրաստանի՝ Ա. Չիսենկելի Փարիզի մէջ, 1921 Յունիս 10ին կնքած են համաձայնութիւն մը, ինը յօդուածներէ բաղկացած, ուրկէ կ'առնենք կարեւոր մասերը.

Գ.— Գարտադիր իրաւարարութիւմ.— Կովկասեան հանրապետութիւնները կը վճռեն յետ այսու պարտագիր իրաւարարութեամբ լուծել իրենց միջև ծագած և ծագելիք բոլոր անհամաձայնութիւններն ու վէճերը, և առաջին պատեհութեամբ սահմանային վէճերը:

Դ.— Արտաքիմ քաղաքականութիւմ. «Կովկասեան հանրապետութիւնները պիտի հրաժարին միջազգային բնոյթ կրող որեւէ յանձնառութենէ, գործողութենէ, կամ համաձայնութենէ, որ կրնայ վնասել ընդհանրապէս զինակցութեան և կամ թէ անոր անդամներէն մէկուն, և արտաքիմ քաղաքականութեան մէջ անոնք պիտի օժանդակեն զինակցութեան զաշնագրով միացած կովկասեան պետութեանց զանազան գործողութեանց միութեան և համակարգութեան»:

Ե.— Գաշտպանողական զիմակցութիւմ. Կովկասի ժողովուրդներու իւրաքանչիւրին անկախութիւնը սերտօրէն կապուած նկատելով կովկասեան միւս ժողովուրդներու անկախութեան, յիշեալ հանրապետութիւնները, իրենցմէ իւրաքանչիւրը և ամէնքը միասին, արտաքիմ նախարարականներու զէմ պաշտպանելու նպատակով զինուորական պաշտպանողական զինակցութիւն մը կը կնքեն:

Զ.— Մարսայիմ Միութիւմ.

Է.— Վերոյիշեալ սկզբունքներու համաձայն, զինակցային յարաբերութիւններ հաստատելով, Կովկասեան Հանրապետութիւնները իրենց կատարեալ անկախութեան և իրենց հողերու անբռնաբարելիութեան հիման վրայ, տագորտած են բարեկամական և բարի դրացնութեան յարաբերութիւններ հաստատելու անկեղծ փափոքով՝ դրացի պետութեանց, այսինքն Ռուսիոյ, Թուրքիոյ և Գարսկաստանի հետ: Միևնոյն ատեն Հայաստանի, Ատրպէճանի, Հիւսիս-Կովկասի և Վրաստանի Հանրապետութեանց ներկայացուցիչները կը յայտարարեն թէ այս Հանրապետութիւնները պատրաստ են, Ռուսիոյ հետ իրենց յարաբերութեանց կարգադրութեան

միջոցին, արդար գոհացում տուրու այն տնտեսական շահերուն, զորոսան պիտի կրնար ունենալ Կովկասի մէջ: Պարսկաստանի շահերն ալ, Թրանզիթով Եւրոպայի առևտուրին հետ ազերս ունենալով, պիտի պաշպանուին: Միևս կողմէն, ոչ նուազ կարեւորութիւն ընծայելով բարեկամական և բարի դրացնութեան յարաբերութեանց հաստատման Թուրքիոյ հետ, Կովկասեան Հանրապետութիւնները պիտի ջանան դիւանագիտական ընդհանուր գործողութիւն մը կատարել հողային եւ բարեկամական աւարագ սահմանազօում մը ընելու նպատակով Թուրքիոյ և Հայաստանի միջև»:

ԿԱՐՍԻ ԴԱՇՆԱԳԻՐԸ

Բարեկամութեան դաշնագիր մէկ կողմից՝ Է. Ը. Խ. Հ., Ա. Ը. Խ. Է. և Վ. Ը. Խ. Է. և միևս կողմից Թուրքիոյ միջև, կընքուած Ռ. Ը. Դ. Խ. Է. մասնակցութեամբ, 1921 թ. Հոկտեմբեր 13ին կարտուած:

Հայաստանի, Ատրէջանի և Վրաստանի ընկերվարական խորհրդային Հանրապետութեանց կառավարութիւնները մէկ կողմից և Թուրքիոյ Ազգային Մեծ Ժողովի կառավարութիւնը միևս կողմից, ազգութիւնների եզրայրութեան և ժողովուրդների ինքնորոշման իրաւունքը յարգելով, իրենց միջև մշտական սրտագին փոխյարաբերութիւններ և անընդհատուող անկեղծ բարեկամութիւն հաստատելու ցանկութեամբ ոգեւորուած, որ հիմնուած է երկու կողմերի փոխադարձ շահերի վրայ, — որոչեցին, Ռուսաստանի ընկերվարական դաշնակցային խորհրդային հանրապետութեան մասնակցութեամբ, կընքել բարեկամութեան դաշն և այս նպատակով իրենց լիազօրներ նշանակեցին. —

Հայաստանի ընկ. խորհ. հանրապետութեան կառավարութիւնը՝ արտ. գործ. ժող. կոմիսար Աքրամազ Մուսաբեկով և ներքին գործոց կոմիսար Գողոս Մակիմցեանիմ:

Ատրէջանի խորհ. հանր. կառավարութիւնը՝ պետկ. վերահսկ. ժող. կոմիսար Շախտախտիմսկիմ:

Վրաստանի ընկ. խորհ. հանրապետութեան կառավարութիւնը՝ ռադմա-ծով. ժող. կոմիսար Շավա Էլիավայիմ և արտ. գործ. ժող. կոմիսար Ալեքսանդր Սվամիծէիմ:

Թուրքիոյ Ազգ. Մեծ Ժողովի կառավարութիւնը՝ Ազգ. Մեծ Ժողովի անդամ և արեւել. ճակատի հրամանատար Քեազիմ Կարա-

բէքիրիմ, Ազգ. Մեծ ժողովի անդամ Վելի բէյիմ, հանրային աշխատանքների պետական քարտուղարի նախկին օգնական Մուխթար բէյիմ, Թուրքիոյ լիազօր ներկայացուցիչին Ազրբէյանում՝ Մէմտու Շէվրէթ բէյիմ:

Ռուսաստանի ընկ. խորհ. դաշն. հանրապետութեան կառավարութիւնը՝ իր լիազօր ներկայացուցիչին Լատվիայում ծակով Գամէցկիիմ:

Որոնք փոխանակելուց յետոյ օրինական ճանաչուած լիազօրութիւնները, համաձայնութեան եկան հետեւեալի մասին.

ՅՕԴ. 1.— Թուրքիոյ Ազգ. Մեծ ժողովի կառավարութիւնը և Հայաստանի, Ազրբէյանի ու Վրաստանի ընկ. խորհ. հանրապետութեանց կառավարութիւնները համարում են վերացուած և ոյժ չներկայացնող այլևս այն դաշնագրերը, որոնք կնքուել են իրենց վեհապետական իրաւունքները կիրառող պետութիւնների միջև այն տերիտորիայի վրայ, որ ներկայիս մտնում է պայմանադիր կողմերի տերիտորիաների մէջ և այն դաշնագրերը, որոնք կնքուել են երրորդ պետութեանց միջև՝ Անդրկովկասեան Հանրապետութիւններին վերաբերեալ:

Հաստատուած է համարուած, որ ներկայ յօդուածը կիրառելի չէ 1921 Մարտ 16ին Մոսկուայում կնքուած ռուս-տաճկական դաշնագրի վերաբերմամբ:

ՅՕԴ. 2.— Պայմանադիր կողմերը համաձայնում են՝ չճանաչել որևէ և հաշտութեան դաշնագիր կամ այլ կարգի միջազգային ակտ, որը ընդունուելու համար նրանցից մէկն ու մէկը ուժով հարկադրուած պէտք է լինէր: Ըստ այսմ՝ Հայաստանի, Ազրբէյանի և Վրաստանի ընկերվ. խորհ. Հանրապետութեանց կառավարութիւնները համաձայնութիւն են տալիս չճանաչել որևէ միջազգային ակտ, որ վերաբերում է Թուրքիոյ, րայց որ չէ ճանաչուած Տաճկաստանի ազգային կառավարութեան կողմից, որ այժմ ներկայացուած է Ազգային Մեծ ժողովով:

(Թուրքիա գաղափարի տակ, ներկայ դաշնագրի մէջ, հասկացուած են այն տերիտորիաները, որոնք մտած են Թուրքիոյ Ազգային Ուխտի մէջ 1920 Յունուար 8ին (1336) և որ մշակուել ու հռչակուել են օսմանեան պատգամաւորական խորհրդարանի կողմից Կ. Պոլսում եւ տեղեկացուել մամուլին և բոլոր պետութիւններին):

Իր կողմից Տաճկաստանի Ազգ. Մեծ ժողովի կառավարութիւնը համաձայնում է չճանաչել որևէ միջազգային ակտ, որ չէ ճանաչուած Հայաստանի, Ազրբէյանի, Վրաստանի Խորհուրդների կողմից ներկայացուող համապատասխան կառավարութիւնների կողմից:

ՅՕԴ. 4.— Թուրքիոյ հիւսիս-արեւելիկան սահմանը (համաձայն սուս ընդհ. սպայակոյտի քարտէսի՝ չափանիշ 1/21,000—5 վերտո 1 մասնաչափի մէջ) որոշուում է այն գծով, որ սկսուում է Սեւ ծովի եզերքը գտնուող Սարնի գիւղի մօտ, անցնում է Խեախ-Մթա վերան վրայով, Շավշէթ լեւան ջրբաժան գիծը, Քանին-դազ լեռը, այդ սահմանը յետոյ հետեւում է Արաւհանի եւ Կարոի սանձակների նախկին վարչական սահմաններին, Չայ (Արփաչայ) եւ Արաքս գետերի հովտով, ներքին Կարոայ գետի գետաբերանը (սահմանների մանրամասն նկարագրութիւնը, ինչպէս եւ նրանց վերաբերեալ հարցերը որոշուած են 1րդ եւ 2րդ յաւելուածներով եւ զաշնագրին կցուած քարտէսի վրայ, ստորագրուած պայմանագիր երկու կողմերից) :

Իսչնագրի եւ քարտէսի միջեւ տարաձայնութիւն լինելու պարագային վճռական նշանակութիւն տրուում է բնագրին :

Մանրամասն որոշումը և պետական սահմանը անցկացնելը իրականութեան մէջ, ինչպէս նաև սահմանային նշաններ դնելը, կատարուում է խառն յանձնաժողովի ձեռքով, անդամների հաւասար թուով, պայմանագիր կողմերի և Ռուսիոյ ներկայացուցչի մասնակցութեամբ :

ՅՕԴ. 5.— Թուրքիոյ կառավարութիւնը և խորհրդային Հայաստանի ու Ադրբէյջանի կառավարութիւնները համաձայնում են որ նախիջեւանի շրջանը այն սահմաններում, որ որոշուած են այս գաշնագրի 3րդ յաւելուածի մէջ, կազմում է ինքնավար տերիտորիա՝ Ադրբէյջանի հովանաւորութեան տակ(1) :

∴

Միւս յօդուածները կը վերաբերին Վրաստանին և կամ կը շօշափեն ընդհանուր խնդիրներու Գուտանք անոնց համառօտ բովանդակութիւնը :

Յօդ. 6րդով «Տաճկաստանը համաձայնում է Վրաստանին զիջել Բաթումի և շրջակայքի վեհապետութիւնը», ապահովելով իրեն համար ազատ թրանզիտ ամէն տեսակ ապրանքների համար և առանց որեւէ վճարի Բաթումի նաւահանգիստից օդաուելու իրաւունք :

Յօդ. 7 և 8 կը վերաբերին Տաճկաստանի և Վրաստանի սահ-

(1) Այս յօդուածն հաճուած է Մոսկուայի դաւիճիմ մէջ եղող սա պարբերութիւնը. «Այն պայմանով որ Ազրբէյջանը այդ նովանաւորութիւնը չզիջի որեւէ երբեք պետութեան» :

մանակից ընակիչներուն տեղափոխութեան, ինչպէս նաև քոչի-
համար դիւրութիւններ տալու խնդրին :

Յօդ. 9ը կը վերաբերի Նեղուցներու խնդրին :

Յօդ. 10ով պայմանադիր կողմերը կը պարտաւորուին իրենց
հողամասերուն վրայ թոյլ չտալ այնպիսի կազմակերպութիւններ,
որոնք կը ձգտին Վիւս երկրի կառավարութիւնը ձեռք բերու-
լունն :

Յօդ. 11ով կը ճանչցուի երկու կողմերու հպատակներու քա-
ղաքացիական իրաւունքը :

Յօդ. 12ով կողմերը կը համաձայնին կիրառել իրարու վերա-
բերմամբ ճամնից աւելի նպաստաւորուածի սկզբունքը :

Յօդ. 13ով կցուած հողամասերու ընակիչները կը ստանան
հետաւայլու իրաւունք, տանելով իրենց հետ սեփական գոյքերը :

Յօդ. 14—19 կը վերաբերին գաղթականական, ընդհանուր
ներման, պատերազմական գերիներու, հազորակացութեանց մի-
ջոցներու, առեւտրական, հիւպատոսարաններու խնդիրներուն :

Յօդ. 20ի տրամադրութեամբ դաշնագրի վաւերացումը նշա-
նակուած է Երեւանի մէջ, հնարաւորութեան չփ կարճ ժամա-
նակով :

..

Յաւելուած 1ի մէջ նշանակուած են սահմաններու մանրամաս-
նութիւնները: Կուտանք Հայաստանի վերաբերեալը (սկիզբը դը-
րուած է Թուրքիոյ և Վրաստանի սահմաններու նկարագրութիւ-
նը)... Ուչ-Քափայար (9.783), 9065 գագաթը, ուր թողնում է
Սրտահանի շրջանի նախկին սահմանը և անցնում է Թոյ-աղ-Բարա-
(9,73 կամ 9.963) լեռան վրայով, — 8.828 կամ 8.827—7.602, այդ
տեղից ուղիղ գծով դէպի 7.518 գագաթը — անցնելով Իրիչ գիւ-
ղից գէպի արեւելք, այնուհետեւ հիզիլտաշ (7.434) կամ 7.440 և
կամ 7.490) լեռան մօտ Նոր Կիզիլտաշ գիւղը. այդ տեղից այն-
գետի ուղղութեամբ, որ հոսում է Նոր Կիզիլտաշի միջով մինչև
Նրա թեքումը, որ գտնուում է Կարամէմէտից դէպի հիւսիս արեւ-
մուտք, հետեւում է ջրբաժան գծի ուղղութեամբ և դուրս է դա-
լիս Ջամուչլու-չայ գետի մօտ, որ գտնուում է Դելավէր, Մեծ Ղմիլ
և Թիքնիս գիւղերից արեւելքը Վարդանլու և Բաշ-Շորագեալ գիւ-
ղերի միջով, հետեւելով յիշեալ գետի ընթացքին, դուրս է գալիս
Արիդ-չայ գետի մօտ, հիւսիսայդի Կալալիից հիւսիս, այնտեղից
չարունակ անցնելով Արփաչայ գետի մօտ, անցնում է Երասի
գետահովտով մինչև Ուրմիս գետը, ուր վերջանում է սահմանը
Հայաստանի և սկսում է սահմանը Ազրբէջանի հետ և անցնում է

Երասխ գետտնովիանով մինչև ներքին Կուրա-Սու գետի նրա մէջ թափուելը, ուր վերջանում է սահմանը Ազրբէջանի հետ:

Ըստ ինքնեան հասկնալի է, որ սահմանն անցնում է վերոյիշեալ բարձունքների ջրաբաժան գծերով:

Յաւելուած 2. «Նկատի ունենալով որ սահմանագիծը անցնում է Արփաչայ և Երասխ գետերի հովիտներով, ինչպէս որ այդ ցոյց է տրուած յաւել. 1ի մէջ, Տաճկաստանի Ազգային Մեծ Ժողովի կառավարութիւնը պարտաւորում է յետ առնել միայն պահակների գիծը 8 վերստ տարածութեան վրայ Ալեքսանդրապոլ-Երեւան երկաթուղագծից Արփաչայի շրջանում, և 4 վերստ էլ վերոյիշեալ գծից՝ Երեւանի շրջանում:

Այն գծերը, որոնք սահմանաւորում են վերոյիշեալ շրջանները, ցոյց են տրուած ստորեւ («Արփաչայի գօտի» և «Երասխի գօտի» վերնագրերի տակ առաջ են բերուած դրանք):

Յաւելուած 3ը կը կրէ «Նախիջեւանի տերիտորիան» վերնագիրը, ուր եւ առաջ են բերուած սահմաններու մանրամասնութիւնները:

* * *

Հ. Հ. Պատուիրակութիւնը 1921 Նոյեմ. 3 թուակիր յիշատակագիր մը ուղղած է Սեւրի դաշնագիրը ստորագրող բոլոր պետութեանց արտաքին գործերու նախարարներուն՝ անոնց ուշադրութեան յանձնելով Կորսի մէջ Հոկտ. 13ին ստորագրուած դաշնագիրը և ընելով իր բոլոր վերապահումները այն զիջումներուն մասին, զորս այդ դաշնագիրը կարող է առաջ բերել Սեւրի դաշնագրով և միջազգային յանձնառութեանց ուժով Հայաստանի ճանչցուած իրաւունքներուն մէջ:

ՖՐԱՆՔԵՒԹՈՒՐԻ ՀԱՄԱՁԱՅՆՈՒԹԻՒՆ

(1921 ՀՈԿՏ. 20ԻՆ ԷՆԿԻՒՐԻԻ ՄԷՋ, ՖՐԱՆՍՍԱՅԻ ԿՈՂՄԷ

ՍՏՈՐԱԳՐԱՄ Է Գ. ՖՐԱՆՔԼԻՆ ՊՈՒՅԵՈՆ)

607. Ա. — Անմիջական դադարում թշնամութիւններու, անմիջական և փոխադարձ արձակում բանտարկուած բոլոր անձերու, ֆրանսացի կամ թուրք, որոնք ալ ըլլան անոնց բանտարկութեան կամ ձերբակալութեան տեղն ու թուականը:

607. Գ. Ութհորդ յողուածով որոշուած գիծին հիւտիւն և

հարաւէն փոխադարձաբար քաշուիլ առ առաւելն երկու ամսուան ժամանակամիջոցի մը մէջ, սկսելով Նոյ. 4էն:

ՅՕԴ. Զ. — Ազգ. Ուխտով ճանչցուած փոքրամասնութեանց իրաւունքները պիտի հաստատուին էնկիւրիի կառավարութեան կողմէ, հակառակորդներու և իրենց կարգ մը դաշնակիցներու միջեւ այս մասին կնքուած պայմանագրութեան միւնսթըն հիման վրայ:

ՅՕԴ. Է. — Ալեքսանտրէթի մասին՝ ըստ Լոնսոնի համաձայնութեան Փ.րդ հատուածին որ հետեւեալն է. «Յրանսական կառավարութիւնը մասնաւոր վարչաձեւ մը պիտի հաստատէ Ալեքսանտրէթի շրջանին համար, ուր բնակչութիւնները խառն հանգամանք ունին: Ան յանձնառու կ'ըլլայ թուրք ցեղի բնակիչներուն տալ ամէն զիւրութիւն, իրենց մշակոյթի զարգացումին և թուրք լեզուի գործածութեան, որ հոն պաշտօնական հանգամանք պիտի ունենայ համահաւասար արարեքէնին և Ֆրանսերէնին:

ՅՕԴ. Ը. — Պողոտատի գիծը մինչև Նիսիպին, Զօգան պէյէն սկսելով, կայանները կը մնան թուրք հողամաս, ինչպէս նաև Նիսիպինէն մինչև Տիգրիս երկարող երկաթուղիի յարդարուած ճամբան, ձէզլիբէ Իպն Օմարի հին ճամբան, կը մնայ թրքական, բայց օգտագործելի երկու կողմին ալ հաւասարապէս: Նիսիպին և ձէզլիբէ պիտի ըլլան թրքական:

ԱԶԳԱՅԻՆ ՕՃԱԽԻ ԾՐԱԳԻՐԸ

Ազգերու Դաշնակցութեան երկրորդ ընդհանուր ժողովը հայկական հարցի շուրջ երեք որոշումներ տուաւ (1921 Մեպտ 21ին) .

1. — Նկատելով, որ առաջին ընդհանուր ժողովը, 1920 Նոյեմբեր 18ին, Խորհուրդին վստահեցաւ Հայաստանի ապագան պաշտպանելու հօգը .

Որ՝ Խորհուրդը 1921 Փետր. 25ին, գնահատելով հանդերձ թէ առ այժմ կացութիւնը Փոքր Ասիոյ մէջ անկարելի կը դարձնէր որեւէ գործողութիւն, Քարաուղարութեան պարտականութիւն տուաւ հետեւելու Հայաստանի դէպքերուն, նպատակ ունենալով հետագային նոր որոշումներ առնելու Խորհուրդին կողմէ .

Որ՝ այս ժամանակամիջոցին Խորհուրդը առաջարկեց՝ նկատի առնել Սեւրի դաշնագրի վերաքննութեան պահուն, հայերու համար Ազգային Օճախի մը ստեղծումը .

Նմանապէս, նկատի առնելով վերահաս հաւանականութիւնը՝

խաղաղութեան դաշնագրի մը թուրքիոյ և զաշնակից պետու-
թիւններու միջև, մօտաւոր թուականի մը, —

Ընդհանուր ժողովը թախանձանօք կը հրաւիրէ Խորհուրդը՝
պնդելու Գերագոյն Խորհուրդին մօտ դաշնագրին մէջ միջոցներ
ձեռք առնելու անհրաժեշտութեան մասին, պահպանելու համար
Հայաստանի տպագրան և, մասնաւորապէս, հայերուն տալու Ազ-
գային Օճախ մը, բոլորովին անկախ օսմանեան տիրապետութե-
նէն։

Լորտ Ռոպերտ Սեսիլի կողմէ առաջարկուած այս բանաձեւը
միաձայնութեամբ ընդունուեցաւ, բացի Յրանսայի պատուիրակ
պ. Լէոն Պուրժուայի վերապահութենէն, որով իրաւասութեան
խնդիր մը կը յարուցանէր։

Քուէարկուեցաւ նոյնպէս

2) «Պոլսոյ մէջ ստեղծելու Ազգ. Դաշնակցութեան յանձնա-
խումբ մը, որ պարտականութիւն պիտի ունենայ, Յրանսայի, Սե-
ծըն Բրիտանիոյ և Իտալիոյ բարձր. քոմիտէներու աջակցու-
թեամբ, հաստատելու խառն կոմիտէ մը, կիներու և մանուկներու
վերադարձի առաքելութեամբ զբաղելու»։

3) Սովի հետեւանքով Ռուսաստանի կողմ օգնութիւնը տա-
րածելու Վովիէթական Ռուսաստանի նախկին բոլոր զաւառնե-
րուն մէջ, աւանց մոռնալու Հայաստանի, Վրաստանի և Ազրպէյ-
ճանի հանրապետութիւնները»։

Ազգերու Դաշնակցութեան Է.բդ. ընդհանուր ժողովը որ զու-
մարուեցաւ 1922 Սեպտ. ամիսին, Լօզանի Խորհրդաժողովէն քա-
նի մը ամիս առաջ, զբաղեցաւ, ինչպէս իր նախորդները, հայկա-
կան հարցով։ 10րդ նիստին, 18 Սեպտ.ին, Լորտ Ռոպերտ Սեսիլ
ներկայացուց հետեւեալ բանաձեւը.

«Ընդհանուր ժողովը կ'արձանագրէ երախտագիտութեամբ,
Խորհուրդի որոշումները Հայաստանի մասին և կը յայտարարէ՝ թէ
իր կարծիքով, Թուրքիոյ հետ որեւէ հաշտութեան համար, էական
պայմաններէն է՝ հայերուն տալ Ազգային Օճախ մը։ Ընդհանուր
ժողովը կը հրաւիրէ Խորհուրդը՝ այս մասին անհրաժեշտ նկատած
իր բոլոր միջոցները ձեռք առնել»։

Ընդհանուր ժողովի Երդ. Յանձնաժողովը, որուն յղուեցաւ
Լորտ Ռոպերտ Սեսիլի ծրագիր որոշումը, համամիտ գտնուեցաւ
ասոր խորքին, բայց ձեւին մէջ մեղմութիւն մը մտցուց, առա-
ջարկելով հետեւեալ խմբագրութեամբ.

«Խորհրդաժողովը կ'արձանագրէ երախտագիտութեամբ Խոր-
հուրդի որոշումները Հայաստանի մասին և քաղաքացի կը յայտնէ որ
Թուրքիոյ հետ, խաղաղութեան բանակցութիւններու ընթացքին,

անտես չառնեն անհրաժեշտութիւնը կազմելու հայերուն համար Ազգային Օճախ մը: Ընդհանուր ժողովը կը հրաւիրէ Խորհուրդը ձեռք առնել բոլոր միջոցները, որոնք օգտակար կը նկատէ այս մասին:

Ազգ. Դաշնակցութեան Գ. րդ. խորհրդաժողովը միաձայնութեամբ քուէարկեց Յրդ. յանձնաժողովի այս ծրագիրը:

ԼՈՁԱՆԻ ԴԱՇՆԱԳԻՐԸ

18 Հոկտ. 1922ին, Շ. Հ. Պատուիրակութեան նախագահ Ա. Ահարոնեան յուշագրով մը դիմեց Ֆրանսայի, Սեմն Բրիտանիոյ և Իտալիոյ կառավարութիւններուն, յայտնելով՝ «Հայաստանի Հանրապետութեան պահանջը մասնակցելու՝ արեւելիան գործերու համար դումարուելիք յառաջիկայ ընդհանուր ժողովին, ինչ ձեւով որ պետութիւնները զայն աւելի յարմար նկատեն»: «Այս առթիւ թոյլ տուէք ինձ յիշեցնելու՝ — կ'ըսէ Ա. Ահարոնեան — թէ Սեւրի դաշնագրի 88րդ յօդուածով Դաշնակից Պետութիւնները յայտարարած էին որ կը ճանչնան Հայաստանը իբրև ազատ և անկախ պետութիւն մը և վերջապէս Հայաստան իր անկախ պետութեան մը հանգամանքով ատորագրած էր Սեւրի դաշնագիրը ու նաև առանձին դաշնագիր մը գլխաւոր դաշնակից պետութիւններուն հետ փոքրամասնութիւններու պաշտպանութեան ժամին: Քաղաքական դէպքերը որոնց այդ շրջանէն ի վեր թարր դարձաւ Հայաստան, անշուշտ որևէ փոփոխութիւն չմտցուցին իր անկախ պետութեան մը միջազգային Սթաթիւին»:

Պետութիւնները իրենց տուած պատասխանին մէջ, անգամ մը եւս ճանչցան Հայաստանի Հանրապետութիւնը «Պետութիւն մը որուն անկախութիւնը իրաւապէս ճանչցուած էր»: Սակայն կարելի չնկատեցին ոչոք տալ Հայաստանի առաջարկութեան մասնակցելու խորհրդաժողովին և իրենց մերժումը հիմնեցին «Հայաստանի հանրապետութեան ընդունած խորհրդային վարչաձեւին»: Միև կողմէ կը յայտնէին թէ Խորհրդաժողովը պիտի զիմէր Փարիզի Ազգային Պատուիրակութեան, երբ անհրաժեշտ նկատուէր լսել հայկական կարծիքը:

Հայկական երկու Պատուիրակութիւնները կողմն գացին եւ 1922 Նոյեմբեր 15ին Խորհրդաժողովին յուշագրով մը ներկայացուցին ազգային պահանջները: Յուշագիրը երեք լուծումներ կ'առաջարկէր հայկական հարցին:

Ա) Հայկական Ազգային Օճախ մը ստեղծել, ծովային ելք մը անոր ապահովելով :

Բ) Եթէ այդ լուծումը ընդունելի չըլլար, վերադառնալ 1920ի լուծումին, Երևանի Հանրապետութեան կցելով Թրքահայաստանէն մաս մը :

Գ) Իբրև երրորդ լուծում մը, նկատի առնել Կիլիկիոյ մէկ շրջանին մէջ ստեղծելու Ազգային Օճախ մը :

Ազգերու Դաշնակցութեան ենթայանձնախումբին կողմէ հայ պատուիրակները պ. պ. Ա. Ահարոնեան եւ Գ. Նորատուհեան լսուեցան անպաշտօն կերպով : Ենթայանձնախումբի թուրք պատուիրակ Րիզա Նուր պէյ կտրուկ կերպով մերժեց պաշտօնական ունկնդրութիւնը ո՛չ իբրև թրքական հպատակ եւ ոչ ալ իբրև պատուիրակ Երևանի, որու հետ—կը յայտարարէր—Թուրքիա դաշնագրով կարգադրած էր երկու երկիրներու առկախ խնդիրները :

Իսկ խորհրդաժողովի նիստին մէջ Ըսմէթ փաշա եւ Րիզա Նուր, չուզեցին լսել ոչ հայկական հարցի եւ ոչ ալ փոքրամասնութիւններու պաշապանութեան մասին որևէ առաջարկութիւն : Ըսմէթ փաշա յայտարարեց. «Ստիպուած է նկատելու թէ Հայկական Օճախի մը կազմութիւնը պիտի ըլլայ նոր փորձ մը Թուրքիոյ անդամաստութեան : Արդ, ապօրինութիւնը եւ անկարելիութիւնը նման փորձերու աւելին ըլլալով ցոյց տրուած է : Թուրքիա, ոչ իր արեւելեան նահանգներուն եւ ոչ ալ Կիլիկիոյ մէջ չունի մասնաշափ մը հող որ չպարունակէ թրքական մեծամասնութիւն մը եւ որ կարելի ըլլայ սեւէ կերպով անջատել մայր հայրենիքէն » :

Լոզանի դաշնագիրը կնքուեցաւ 1923 Յունիս 24ին, գոհացում տրուելով Թուրքիոյ Ազգային Ուխտի բոլոր պահանջներուն : Հայկական հարցը սեւէ յիշատակութիւն չունեցաւ հոն : Իսկ փոքրամասնութիւններու վերաբերմամբ, դաշնագրին մէջ ընդունուեցաւ հետեւեալ յօդուածը .

60Գ. 43.— Թուրք կառավարութիւնը կ'ընդունի միջոցներ ձեռք առնել, ինչ կը վերաբերի ոչ մահմէտական փոքրամասնութիւններուն ընտանեկան կամ անձնական սթաթիստիկան, թոյլ տալու այս հարցերուն կարգադրութիւնը, համաձայն այս փոքրամասնութիւններու սովորութիւններուն :

Այս տրամադրութիւնները պիտի մշակուին մասնաւորապէս կազմուած յանձնախումբերու կողմէ, ուր հաւասար թիւով ներկայացուցիչներ պիտի ունենան թրքական կառավարութիւնը և ամէն մէկ փոքրամասնութիւն : Տարակարծութեան պարագային,

Թրքական կառավարութիւնը և Ազգերու Դաշնակցութեան Խորհուրդը համաձայնաբար պիտի նշանակեն գերիրաւարար մը, ընտրուած եւրոպացի իրաւագէտներէն :

Թուրք կառավարութիւնը յանձն կ'առնէ ամէն պաշտպանութիւն տալու եկեղեցիներու, սինակոկներու, գերեզմանատուներու և վերոյիշեալ փոքրամասնութիւններուն ուրիշ կրօնական հաստատութիւններուն : Ամէն տեսակ դիւրութիւններ և թոյլատուութիւններ պիտի տրուին բարեպաշտական հիմնարկութիւններուն և կրօնական ու բարեսիրական հաստատութիւններուն, որոնք կը վերաբերին Թուրքիոյ մէջ այժմ գոյութիւն ունեցող նոյն փոքրամասնութիւններուն, ու թուրք կառավարութիւնը պիտի չմերժէ, կրօնական և բարեսիրական նոր հաստատութիւններու համար, անհրաժեշտ որեւէ դիւրութիւն որ երաշխաւորուած է այս ձևեր սուրիշ անհատական հաստատութիւններուն» :

1923 Օգոստ. 13ի Ն. Ն. Պատուիրակութիւնը բողոքագիր մը սեղանից Լոզանի Դաշնագրին դէմ, որ «կնքուած է այնպէս, որ կարծես հայերը բնաւ գոյութիւն ունեցած չըլլային» :

Գ Ա Ղ Թ Ա Կ Ա Ն Ա Կ Ա Ն Խ Ն Դ Ի Բ

Ազգերու Դաշնակցութեան հինգերորդ ժողովը 1923 Սեպտ. 25ին զբաղեցաւ հայ փախստականներու խնդրով, որ ներկայացողուած էր Յունաստանի ներկայացուցիչին կողմէ ու նախապէս քննուած էր հինգերորդ յանձնաժողովին մէջ : Զեկուցարարն էր 'Ը Պրուքէրը (Պելճիքա) ժողովը քուէարկեց հետեւեալ բանաձևեր.

«Ժողովը նկատի ունենալով առաջին, երկրորդ և երրորդ ժողովներու, ինչպէս նաեւ Խորհուրդի ընդունած բանաձևերը ի նպաստ հայերու, կամենալով ցոյց առլ իր համակրանքը այդ դժբախտ ժողովուրդին, ուսումնասիրելով բանաձևուած առաջարկութիւնները՝ հայ փախստականները հովկոսի մէջ և ուրիշ շրջաններու մէջ տեղաւորելու մասին, գտնելով, ամէն պարագայի, վաղա՛հաս այդ առաջարկութեան աւթիւ որեւէ կարծիք յայտնելը, միեւնև որ անոնք խորունկ և անկողմնակալ քննութեան առարկայ չըլլան, կը հրաւիրէ Միջազգային Աշխատանքի Պիւրոն, համադրութեամբ Տոքթ. Նանսէնի հետ, քննութիւն կատարել, որ նպատակ պիտի ուննայ պարզելու թէ արդեօք հնարաւոր է մեծ քանակութեամբ հայեր տեղաւորել կողկոսի և ուրիշ վայրեր» :

բու մէջ : Այս նպատակով փախստականներու 1925ի պիւտճէն աւելցնել 50,000 Քրանքով : Ի նկատի ունենալով , որ այս որոշումով Ազգ. Դաշնակցութեան անդամները որոշ պարտաւորութիւն չեն ստանձներ այս խնդրի մասին որեւէ ծրագիր գործադրելու համար, ժողովը բացի այդ կը յայտարարէ, սպասելով մինչեւ որ հնարաւոր դառնայ Հայկական Ազգ. Օճախի ստեղծումը, անհրաժեշտ է, որ փախստականներուն տրամադրուի ամէն միջոց ստանալու աշխատանք, պաշտօններ և լն., որպէսզի ոնոնց հնարաւորութիւն տրուի պահպանելու իրենց ազգային գոյութիւնը :

**ՆՈՒՒՐԱՏՈՒՈՒԹԵԱՆ ԱՌԱՋԱՐԿՈՒԹԻՒՆ ՄԸ՝
ՊԱՏԵՐԱՋՄԷՆ ՅԱՌԱՋ ԵԿԱՄ ՀԱՅՎԱԿԱՆ ՀԱՐՑԵՐՈՒՆ
ՎԵՐՁՆԱԿԱՆ ՀԱՇՈՒԵՑԱՐԴԱՐԻՆ ՀԱՄԱՐ**

1924 Սեպտեմբեր

Պարոն Վարչապետին,

Բրիտանական կառավարութիւնը հրահրուեցաւ Ազգերու Դաշնակցութեան Ընդհ. Պարտադարութեան կողմէ, 1924 Մարտ 23 թուականով, իր օգնութիւնը բերելու հայ ժողովուրդին :

Կ'ուզէինք չիմնաւորել այն պատճառները, որոնց հետեւանքով, ըստ մեր կարծիքին, պէտք է նիւթական կարեւոր օգնութիւն մը յատկացնել Ազգ. Դաշնակցութեան կողմէ ընդունուած ծրագրի (1923 Սեպտ.)՝ կովկասի մէջ զետեղելու Յունաստանի և Պալքաններու մէջ մնացող օսմանցի հայերը :

1. Հայերը ազատագրուելու խոստումներով քաջալերուեցան, աշակցելու պատերազմի ըմթացքիմ Դաշնակիցներում դատիմ և այս պատճառով տառապեցան ողբերգութեամբ :

Հետեւեալը մէջբերում մըն է՝ Արաաքին Գործերու Նախարարութեան օգնական քարտուղարին կողմէ, 1918 Հոկտ. 3ին, Վիքթօր Պրայսին գրուած նամակէ մը .

«1914ի աշնան, թուրքերը պատուիրակներ զրկեցին օսմանցի հայերու ազգային Բոնկրէին որ հրչրումի մէջ տեղի կ'ունենար, ու ինքնավարութիւն առաջարկեցին, եթէ ուզէին Թուրքիոյ կողքին գործօն մասնակցութիւն մը բերել պատերազմին : Հայերը պատասխանեցին՝ թէ իբրեւ օսմանեան քաղաքացիներ պիտի կուտարէին իրենց պարտականութիւնը, բայց իբրեւ ուղղութիւն պի-

տի չկրնային աշխատել Թուրքիոյ և իր գաշնակիցներուն դասին համար :

«Մասամբ այս քաջարի մերժումին հետեւանքով, օսմանցի հայերը սիթեմաթիկ կերպով ջարդուեցան Թուրք կառավարութեան կողմէ : Բնակչութեան երկու-երրորդը, 700 հազարէ աւելի, այրեր, կիներ ու մանուկներ, բնաջնջուեցան պաղարիւնութեամբ, ամենէն բարբարոսական մեթոտներով :

Պատերազմի սկիզբէն ի վեր, հայ ժողովուրդին կէսը որ կը գտնուէր Ռուսաստանի վեհապետութեան ներքեւ, կազմակերպեց կամաւորական ոյժեր, որոնք իրենց հերոս պետին՝ Անդրանիկի հրամանատարութեան ներքեւ, ենթարկուեցան կովկասեան արշաւանքին ամենէն մեծ կռիւներու բախումին :

«Ռուսական բանակի քայքայումէն վերջ, 1917ի տարուան վերջը, հայկական այս ոյժերը մինակնին պոհեցին կովկասեան ճակատը և հինգ ամիսներ ձախողեցուցին թրքական յառաջխաղացումը, այլէսով մեծ ծառայութիւն մը մատուցին Արիւմեանքի անգլիական բանակին» :

Լորտ Պրայսի Կապոյտ Գիրքը որ կը նկարագրէ օսմանցի հայերու տառապանքը և կտրուտը, լոյս տեսած 1916ին «Հայերու հանդէպ վերաբերմունք Օսմանեան Կայսրութեան մէջ» անունով, մեծապէս ծառայեց 1916—17 Դաշնակիցներու քարոզչութեան և մեծ ազդեցութիւն ունեցաւ ամերիկեան հանրային կարծիքին և նախագահ Ուիլսոնի վերջին որոշման վրայ՝ մասնակցելու պատերազմին :

2. Գտերազմի ըմթացքիմ և զիմադադարէմ ի վեր, դաշմակից և զործակից պետութիւններու պատկամող պետական մարդիկ, բազմաթիւ առիթներով յամծմ առած եմ ապահովելու հայ ազգի ազատութիւնը և ամկախութիւնը :

Արգարեւ, հայերուն խոստացուեցաւ .

ա) Հայկական Պետութիւն մը 1920ին .

1920 Օգոստ. 10ին, ընդունուեցաւ իր ստորագրութիւնը դընելու Սեւրի դաշնագրին : Հայաստանի սահմաններու մասին նախագահ Ուիլսոնի որոշումը (դաշնագրով յանձնուած էր անոր իրաւարարութեան) յայտարարուեցաւ 1920 Նոյեմ. 22ին : Այս որոշումով որ երբե՛ք զործագրութեան չգրուեցաւ, Հայաստան կը ստանար Էրզրումի, Տրապիզոնի, Վանի, Պիթլիսի թրքական վիլայեթներէն կէսէն քիչ մը աւելին : Սեւրի դաշնագիրը չգործադրուեցաւ :

բ) Ազգային Օճախ մը 1921ին .

Ազգերու Դաշնակցութեան երկրորդ համագումարը, 1921

Սեպտ.ին, զբաղեցաւ հայկական հարցով և ընդունեց հետեւեալ ուրոշումը.

«Նկատի ունենալով... որ Գերագոյն Խորհուրդը առաջարկեց Աւերի դաշնագրի վերաքննութեան ատեն ի նկատի առնել հայերու համար ազգային օճախի մը ստեղծումը. ասկէ զատ նկատելով անմիջական հաւանականութիւնը Թուրքիոյ և Դաշնակից պետութիւններու միջև խաղաղութեան դաշնագրի մը, Համագումարը ստիպուաբար կը հրաւերէ Խորհուրդը պնդելու Գերագոյն Խորհուրդին մօտ՝ դաշնագրին մէջ միջոցներ ձեռք առնել ապահովելու համար Հայաստանի ապագան և մասնաւորապէս հայերուն աւելու ազգային օճախ մը, բոլորովին անկախ օսմանեան տիրութեանէն»:

Բայց այս երկու ծրագիրները լքուեցան Լոզանի մէջ 1922—23ին: 1922 Նոյեմբերին, Դաշնակից Պետութիւններու, Յունաստանի և Թուրքիոյ միջև խորհրդաժողով մը գումարուեցաւ Լոզան, վիճարանելու համար խաղաղութեան պայմանները. Դաշնակիցներու կողմէ Լորտ Քրըզըն, հոն առաջարկուեցին մը ըրաւ՝ ի նպատակ հայերուն Ազգային Օճախի մը ստեղծումին և, խօսելով հայկական հարցի մասին, յայտարարեց թէ «ան աշխարհի մեծագոյն գայթակցութիւններէն էր»: Թուրքերը մերժեցին քննելու այս առաջարկութիւնը, ու լքուեցաւ Օճախի հարցը.

4. — Թրքական կառավարութեամ կողմէ 1916ին Գերլիմ պահ ղըրուած 5 միլիոն ոսկի սփերլիմը (Թրքական ոսկեղրամ), զիմադարարէմ վերջ դաշմակիցներու կողմէ զբաւուած, ժեծ մասով (եւ հաւանաբար ամբողջովիմ) հայկական ղրամ էր:

1915ին հայերու բռնադատեալ անզահանութենէն վերջ, դրամատուններու մէջ անոնց հաշիւները, ընթացիկ հաշիւները և պահեստները կառավարական հրամանով փոխադրուեցան Կ. Պոլսոյ Պետական Գանձարկղը: Ծնորիւ ատոր, Թուրքերը կարողացան 5 միլիոն ոսկի ղրկել Գերլիմ Բայխապանքին, ի փոխարէն նոր դրամներու շրջաբերութեան:

5. — Գաղթականներու արդի պայմանները ամկայում և ամօթալի եմ ու կը կազմեմ մախատիմք մը արեւմտեամ պետութիւններում համար:

Օսմանցի հայերու մնացորդը այժմ ցրուած է Մերձաւոր եւ Միջին Արեւելքի մէջ, առանց երգիքի, առանց կենսամիջոցներու, առանց զետեղումի հեռանկարին: 115 հազարէն աւելի գաղթականներ առժամեայ ապաստան մը գտած են Յունաստան, մօտ 25 հազար Պուլկարիա են: Մեծ թիւ մը կը գտնուի Սիւրիա, Գաղեստան, Եգիպտոս ևն:

Ամէն կողմ գրուած, անոնք կը խնդրեն գետեզուիլ առաջին աւիթով հողամասի մը վրայ, ուր կարողանային աշխատիլ և շահիլ իրենց կեանքը, առանց հանրային գութին բռն դառնալու: Կը խնդրեն չնկատուիլ իբրև Երարխաներ եւ կը յուսան ստանալ քաղաքացիական հանգամանք մը որ իրենց թոյլ տար զբաղելու իրենց գործերով:

Ազգ. Դաշնակցութեան Խորհուրդին հելլէն պատուիրակը (1924 Յունիս 12ին) յայտարարեց թէ հելլէն կառավարութիւնը կը բաղձայ Յունաստանէն անմիջական պարպումը հայ գաղթականներուն, անոնց աջակցելու համար տեղի և դրամի չզոյւթեան հետեւանքով: Անոնց փոխադրութեան համար կը տրամադրուէր 60 հազար սթերլինի օգնութիւն մը:

Կէտի մը վրայ յամառեցան թուրքերը, որոշած ըլլալով վտարել բոլոր քրիստոնեաները: Հետեւաբար, այս բնակչութիւնը քանի որ չի կրնար վերադառնալ Թուրքիա, անհրաժեշտ է զայն զեւեղել ուրիշ հողերու վրայ ու կանոնաւորել անոր քաղաքացիական դրութիւնը: Ո՞ր ապաստանը տալ անոր:

Ի՞նչ կարելի է՝ ըմել:

Ինստիտուտի ցաւով կ'ընդունինք թէ ներկայիս մեզի համար անկարելի է Հայաստանի հանդէպ մեր ունեցած յանձնառութիւնները կատարել. որովհետեւ այդ յանձնառութիւնները մեզ կը հարկադրեն քաղաքական և հողային նոր կարգադրութիւններու, որոնք այժմ երբեք ի վիճակի չենք գործադրելու: Բայց մեզի կը մնայ նոր կերպ մը մեր պատասխանատուութիւնը ծածկելու եւ բարեօրէն կառավարելու համար Թուրքիոյ գրուած հայերէն միացեալներուն յուսահատ ճակատագիրը: Անկասկած անոնց զեւեղումին համար յարմարագոյն հողամասը պիտի ըլլայ ուսուսական Հայաստանը, ուր տեղ ունենալու կառավարութիւնը իրենց կ'ապահովէ դիւրութիւններ: 1923 Միպատ.ին Ազգ. Դաշնակցութեան Խորհուրդը ընդունեց Կովկասի հայկական խորհրդային փոքր հանրապետութեան մէջ 50 հազար հայ գաղթականներու զեւեղման ծրագիրը: Եւրոպայի հայ զեկականները կ'ընդունին այդ ծրագիրը:

Խորհուրդը որոշեց իր անդամներուն կոչ մը ուղղել, յանձն առնելու այս ծրագրին նիւթականը հողալու և Խորհուրդը պիտի օգնէ անոր գործադրութեան իր տեքնիկ կազմակերպութիւններու միջոցով: Այս որոշումը յանձնուեցաւ Ազգ. Դաշնակցութեան 54 անդամներուն, իրենցմէ խնդրելով վերև յիշուած օգնութիւնը:

Ռուսաստան Հայաստանի մէջ զեւեղման ծրագիրը:

Նման ձեռնարկի մը ծրագիրները և զնահատուները արդէն

պատրաստ են և կը պահանջեն մօտաւորապէս մէկ միլիոն սթերլինի ծախք մը :

Ազգ. Դաշնակցութեան անդամները հրաւիրուած են իրենք իօք արձանագրելու և դիւրացնելու Ազգային կոմիտէի մը ստեղծումը, նպատակ ունենալով կազմակերպել հանրային արձանագրութիւններ, իրենց պատկան երկիրներու մամուլին աջակցութեամբ և մարդասիրական կազմակերպութիւններու և Ելեւմտական, ճարտարարուեստական մեծ հաստատութիւններու միջոցով :

Այսպէս, Ֆրանսայի մէջ, կառավարութիւնը մեծ նուէրով մը արձանագրութիւնը բանալէն վերջ, ազգային կոմիտէի մը կազմութեան մասնակցեցում, ձերականոյտի արտաքին գործերու յանձնախումբին նախագահ պ. Սելվի նախագահութեան ներքե, նման յանձնախումբ մը կազմուած է պ. Մուսոլինիի համամտութեամբ, նախկին վարչապետ ձերակուտական պ. Լուծաթթիի նախագահութեան տակ : Նոյնպէս Պելճիքայի մէջ ազգային կոմիտէ մը կազմուած է կառավարութեան արտօնութեամբ : Եւծն Քրիտանիոյ մէջ կառավարութիւնը նշանակեց հայկական կոմիտէն (Լորա Մէյրս Ֆընտը), բայց ան ոչինչ չարձանագրեց : Անգլիոյ բախտաւոր հայերը արդէն տուած կամ խոստացած են մօտաւորապէս 14 հազար սթերլին :

Մեր կարծիքով, Մեծն Քրիտանիոյ պարտականութիւնն է այս ծրագրին տալ էական օգնութիւն մը :

Քանի որ հայերը բարոյապէս իրաւունք ունին փոխարինութեան մը՝ իրենց նկատմամբ չգործադրուած յանձնառութիւններուն համար, կը բազմանք մեր կարծիքն յայտնել՝ թէ բրիտանական կառավարութիւնը պէտք է անմիջապէս կարեւոր նուիրատուութիւն մը ընէ :

Մանուանդ պէտք է նկատի առնել որ այս ծրագիրը

1. — Չունի քաղաքական որեէ նշանակութիւն.

2. — Եւ նպատակ ունի հայերու հանդէպ՝ Դաշնակիցներուն ունեցած պատասխանատուութեան վերջնական հաշուեյարդարը կատարել :

(Ստորագրուած)

Է. Է. Ասքուիթ

Սթամբուլ, 9 յուլիս

• •

Որեւէ արդիւնք չառուած վերեւի կողմ, Նոյնպէս Ազգ. Դաշնակցութեան կողմէ Տոքթ. Նանսէնի պատրաստած ծրագրին, որ պէտքի Հայաստանի ճակիճներու չորացման և հայ գաղթականներու փոխադրութեան համար միջազգային փոխառութիւն մը կընթուի, պետութիւններու կողմէ հետեւանք չարուեցաւ :

ԱՆԴՐԿՈՎԿԱՍԵԱՆ ՖԵԴԵՐԱՑԻԱ

Անդրկովկասի երեք հանրապետութիւններու իրաւական գոյութիւնը, խորհրդային վարչաձեւին ներքեւ, ենթարկուեցաւ զանազան փոփոխութիւններու:

1922 Մարտ 11—12ի՞ կազմակերպուեցաւ ՖՍՍՐԶ (Ֆեդերատիւ Սոիւզ Սոցիալիստական Սովետական Բեպուբլիկաների Զակակազիայի — Անդրկովկասի Ընկերվար Խորհրդային Հանրապետութեանց Դաշնակցային Միութիւն):

— • —

1922 Դեկտ. 13ին վերածուեցաւ ԶՍՖՍՐԻ (Զակավկազսկիա Սոցիալիստիչեսկիա Ֆեդերատիւնիա Սովետսկիա Բեպուբլիկի— Անդրկովկասեան Ընկերվար Դաշնակցային Խորհրդային Հանրապետութիւններ*):

ԿՈՎԿԱՍԵԱՆ ՀԱՄԱԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԵԱՆ ՈՒԽՏԸ (1934 ՅՈՒԼԻՍ 14)

«Ազրբէջանի, Հիւսիսային Կովկասի և Վրաստանի Ազգային Գեներոնները,

— Նկատելով, որ ազգերի լիակատար զարգացումը հնարաւոր է միայն կատարեալ անկախութեան պայմաններում,

— Հաւատացած, որ այս նպատակին հասնել կարելի է միայն Կովկասի բոլոր ուժերի միացումով մէկ ընդհանուր սահմանի մէջ,

— Համոզուած, որ կովկասեան ազգերի կենսական շահերի ապահովութիւնը պահանջում է հաստատել նրանց արտաքին քաղաքականութեան և ազգային պաշտպանութեան ընդհանուր ղեկավարութիւն,

— Վստահ, որ նման միութեան միջոցով Կովկասի իւրաքանչիւր ազգ կը գտնէ իրական երաշխիք իր վեհապետութեան, որ հարկաւոր է մտաւոր և նիւթական ուժերի լիակատար զարգացման համար,

— Հաստատ համոզուած, որ Կովկասեան Հանրապետութիւն

*) Բորեան — «Արմենիա», հ. ք., էջ 334:

ների Միութեան հիմքերն ընդունելով՝ իրենք վայելում են իրենց բոլոր հայրենակիցների՝ հաւանութիւնը,

— Միաձայնութեամբ հաստատելով, որ Համադաշնակցութիւնը, իբրև կովկասեան պետութիւնների քաղաքական մի ձեւ, նախորոշուած է երկրի աշխարհագրական և անտեսական միութեամբ, Յայտարարում են կովկասեան Համադաշնակցութեան հետեւեալ հիմքերը.

1.— Կովկասեան Համադաշնակցութիւնը, ամբողջապէս երաշխաւորելով Հանրապետութիւններից աժէն մէկի ազգային բնոյթն ու վեհապետութիւնը, արտաքին աշխարհում գործելու է յանուն բոլոր Հանրապետութիւնների, իբրև բարձրագոյն կարգի միջազգային մի միութիւն: Համադաշնակցութիւնը կ'ունենայ քաղաքական և մաքսային մէկ ընդհանուր սահման:

2. Համադաշնակից Հանրապետութիւնների արտաքին քաղաքականութիւնը ղեկավարուելու է Համադաշնակցութեան ձեռնհաս մարմինների կողմից:

3.— Համադաշնակցութեան սահմանների պաշտպանութիւնը պիտի վստահուի Համադաշնակցութեան բանակին, որ բովանդակելու է Համադաշնակից Հանրապետութիւնների բանակները՝ մէկ հրամանատարութեան ներքոյ, հնթակայ Համադաշնակցութեան ղեկավար մարմիններին:

4.— Համադաշնակից Հանրապետութիւնների միջև ծագելիք ամէն տարակարծութիւն, եթէ ուղղակի միջոցներով չկարգադրուի, պէտք է ենթարկուի պարտադիր իրաւարարութեան և կամ Համադաշնակցութեան Բարձրագոյն Դատարանին: Համադաշնակից Հանրապետութիւնները պարտաւորուում են առանց սուարկութեան ընդունել և գործադրել նրանց բոլոր որոշումները:

5. Մասնագէտների մի յանձնախումբը ամենակարճ ժամանակում պիտի ձեռնարկէ կովկասի Համադաշնակցութեան Սահմանադրութեան նախագծի մշակման՝ հաշուի առնելով վերեւ ձեւակերպուած սկզբունքները. այս նախագիծը հիմք պիտի ծառայէ իւրաքանչիւր Հանրապետութեան առաջին սահմանադիր ժողովի աշխատանքների:

6. Այս ուխտի մէջ մի տեղ վերապահուած է Հայաստանի Հանրապետութեան:

Կնքուած Բրիւսէլում, 14 Յուլիոյ, 1934

Ի դիմաց Ազրբէջանի

Մ. Է. Ռասուլ-Ջադէ	Ալի Մարզամ Բ. Քոփչիբաշի
Ազրբէջանի Ազգային Խորհրդի	Ազրբէջանի Հանրապետութեան
նախկին նախագահ	Պատուիրակութեան նախագահ
եւ Ազրբէջանի Ազգային Կենտրոնի	և Խորհրդարանի
նախագահ	նախկին նախագահ

Ի դիմաց Հիւսիսային Կովկասի

Գիրէյ Սուճը, Իբրահիմ Ջուլիք, Քաուսուլթամ Շարֆամ

Ի դիմաց Վրաստանի

Նոյ Ժորդանիա	Ա. Ջիւնկելի
Վրաց Հանրապետութեան	Վրաստանի նախկին ղեկայան
նախկին նախագահ	Ճրանսայուժ
եւ Վրաստանի Ազգային	
Կենտրոնի նախագահ	

ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ՄԻՈՒԹԵԱՆ ՍԱՀՄԱՆԱԴՐՈՒԹԻՒՆԸ
(1936 ՆՈՅԵՄԲԵՐ 25)

80Դ. 13.— Խորհրդային Ընկերվարական Հանրապետութիւններու Միութիւնը կը ներկայացնէ կամաւոր համաձայնութեան եւ իրաւունքներու հաւասարութեան վրայ հաստատուած միութիւնը հետեւեալ ընկերվարական խորհրդային հանրապետութիւններու.

| Ռուսաստանի Ընկերվարական Դաշնակցային Խորհրդային Հանրապետութիւն, Ուկրայնա, Գելոուսիա, Ազրբէջան, Վրաստան, Հայաստան, Թուրքմէնիա, Ուզբէկիա, Տաճիկիստան, Քաղաքստան և Կիրկիզիա:

80Դ. 17.— Միութեան իւրաքանչիւր հանրապետութեան իրաւունք կը տրուի ազատօրէն դուրս գալու և՛ Միութենէն:

80Դ. 24.— Ազրբէջանի խորհրդային հանրապետութեան մէջ կը ժաննն նախիջեւանեան խորհրդային ընկերվարական հանրապետութիւնը և լեռնային Ղարաբաղի ինքնավար շրջանը:

ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ԵՒ ԹՈՒՐԻՐԻ ԴԱՇՆԱԳՐԵՐ

Խորհրդային Հայաստանի հետ կնքուած .

1) Հոկտ. 13, 1921 թ., Կարսի դաշնագիր.

2. Յուլիս 9, 1922 թ. Թիֆլիսում ստորագրուած հիւպատոսական դաշնագիր և երկաթուղային համաձայնութիւն: Դրանք ստորագրուած են նաև Խ. Աղրբէջանի կողմից:

Խորհ. Ղրաստամ ստորագրել է Թիւրքիոյ հետ.

1) 1921 թ. Հոկտ. 13ի Կարսի դաշնագիրը:

2) 1922 թ. Մարտ 20ի Թիֆլիսի Վահմանային համաձայնագիրը:

3) 1922 թ. Մարտ 23ի «Բոչի համաձայնագիրը» (Թիֆլիս):

4) 1922 թ. Յուլ. 9ի հիւպատոսական դաշնագիրը և երկաթուղային համաձայնագիրը (Թիֆլիս):

Խորհրդային Ռուսաստանի հետ Թիւրքիան ստորագրել է.

1) 1921 թ. Մարտ 21ի Մոսկուայի բարեկամութեան և եզրադրութեան դաշնագիրը (մանրամասն աղբիւրներ):

2) 1921 թ. Մարտ 28ի Մոսկուայի համաձայնագիրը՝ պատերազմական գերիների փոխանակման մասին:

3) 1921 թ. Հոկտ. 13ի Կարսի դաշնագիրը:

4) 1922 թ. Յուլ. 9ի հիւպատոսական դաշնագիրը և երկաթուղային համաձայնագիրը (Թիֆլիս):

Խորհրդային Միութեան հետ Թիւրքիան ստորագրել է ամենից շատ դաշնագիրներ և համաձայնութիւններ, թուով 23:

1. 1923 թ. Օգոստ. 14, Հոմ, «Նեղուցների համաձայնագիր»:

2) 1924 թ. Փետր. 7, Անգորա, «Հիւպատոսական ժամանակաւոր համաձայնագիր»:

3) 1925 թ. Դեկտ. 17, Փարիզ, «Չէզոքութեան դաշնագիր»:

4) 1926 թ. Փետր. 25, Անգորա, «Սուեւտրական ժամանակաւոր համաձայնագիր»:

5) 1926 թ. Մայիս 31, Մոսկուա, «Յաւելուած արձանագրութիւն», 1ին կէտի մասին:

6) 1926 թ. Յունիս 29, Ստամբուլ, «Յաւելուած-արձանագրութիւն», 3րդ կէտի մասին:

7) 1926 թ. Սեպտ. 9, Թիֆլիս, «Արձանագրութեան վերջ, սահմանորոշման մասին»:

8) 1927 թ. Յունուար 8, Կարա, «Համաձայնագիր սահմանափակման շրջի մասին»:

9) 1927 թ. Մարտ 11, Անգորա, «Առեւտրական և նաւարկութեան դաշնագիր»:

10) 1928 թ. Մայիս 17, Անգորա, «Երկարաձգման արձանագրութիւն» Խորհրդային Վրաստանի (կէտ 3.) մասին:

11) 1928 թ. Օգոստ. 6, Անգորա, «Քոչի իրաւունքի մասին համաձայնագիր»:

12) 1928 թ. Օգոստ. 6, Անգորա, «Համաձայնագիր սահմանային երթեւեկութեան մասին»:

13) 1928 թ. Օգոստ. 6, Անգորա, «Համաձայնագիր սահմանային փոքրիկ դիպուածներին մասին»:

14) 1928 թ. Օգոստ. 6, Անգորա, «Համաձայնագիր անասունների ժանտախտի մասին, Խորհ. Վրաստանի և Թուրքիոյ պաշտպանութեան համար (նախապէս ստորագրուած՝ 28 Յունուար 1927, Բաթում)»:

15) 1928 թ. Դեկտ. 23, Անգորա, «Յաւելուած արձանագրութիւն» 1928 թ. Յուլ. 9ին Թիֆլիսում կնքուած դաշնագրի շարքը (Խորհրդ. Ռուսի, Խորհրդ. Հայաստանի, Խ. Վրաստանի և Խ. Ազրբէջանի հետ):

16) 1929 թ. Դեկտ. 17, Անգորա, «Երկարաձգման արձանագրութիւն» (Գարախան) Յրդ կէտի մասին:

17) 1930 թ. Հոկտ. 19 Անգորա, «Առեւտրական ժամանակաւոր համաձայնագիր»:

18) 1930 թ. Նոյ. 25—Դեկտ. 25, Անգորա, «Համաձայնագիր պատերազմական նաւերի այցելութեան մասին»:

19) 1931 թ. Մարտ 7, Անգորա, «Արձանագրութիւն ծովային սպառազինման մասին»:

20) 1931 թ. Մարտ 16, Մոսկուա, «Առեւտրական և նաւարկութեան դաշնագիր»:

21) 1931 թ. Հոկտ. 30, Անգորա, «Երկարաձգման արձանագրութիւն» (Լիսվինով), Յրդ, 16րդ և 19րդ կէտերի մասին:

22) 1933 թ. Սեպտ. 30, Անգորա, «Ապրանքների փոխանակութեան և հաշուակցութեան համաձայնագիր»:

23) 1934 թ. Յունուար 21, Անգորա, «Վարկային համաձայնագիր»:

Կցինք նաև երկու ուրիշ վաւերաթղթեր, որ ստորագրուած են Թիւրքիոյ և Խորհ. Ուկրայնայի միջև.

1) 1921 թ. Սեպտ. 17, Մոսկուա, «Համաձայնութիւն» պատերազմական և քաղաքացիական գերիների հայրենիք վերադարձընելու մասին:

2) 1922 թ. Յունուար 2, Անգորա, «Բարեկամական դաշնագիր»:

Աւելորդ չէ թերեւս այստեղ թուել և այն դաշնագիրները, որ նոր թիւրքիան կնքել է իր և մեր մի սուրիշ հարեւանի՝ Պարսկաստանի հետ: Հետազօտութեանց համար այդ դաշնագիրների ծանօթութեան կարեւորութիւնը ևս ակնեքե է:

1) 1926 թ. Ապրիլ 22, Թեհրան, Վարեկամութեան և ապահովութեան դաշնագիր:

2) 1926 թ. Մայիս (°), Անգորա, «Առեւտրական ժամ. համաձայնագիր»:

3) 1928 թ. Յունիս 15, Թեհրան, «Էրացուցիչ արձանագրութիւն» 1ին կէտի շուրջը:

4) 1929 թ. Ապրիլ 9, Անգորա, «Համաձայնութիւն սահմանների ապահովութեան մասին»:

5) 1932 թ. Յունուար 23, Թեհրան, «Համաձայնագիր սահմանների նշման մասին»:

6) 1932 թ. Յունուար 23, Թեհրան, «Իրաւարարութեան և էրաւախոտութեան դաշնագիր»:

7) 1932 թ. Նոյեմբ. 5, Անգորա, «Բարեկամութեան դաշնագիր»:

8) 1932 թ. Նոյեմբ. 5, Անգորա, «Դաշնագիր ապահովութեան և անտեսական գործակցութեան մասին»:

Թուենք նաև Աֆղամիստանի հետ թիւրքիոյ ստորագրած դաշնագիրները.

1) 1921 թ. Մարտ 1, Մոսկուա, «Եղբայրութեան դաշնագիր»:

2) 1922 թ. Հոկտ. 4, Թարսուլ, «Լուսսարանման համաձայնագիր» 1ին կէտի մասին:

3) 1928 թ. Մայիս 25, Անգորա, «Դաշնագիր՝ եղբայրութեան և գործակցութեան շուրջը»:

4) 1931 թ. Սեպտ. (°), Անգորա, «Համաձայնութիւն առաջնագոյն նպատակորման մասին՝ բնակութիւն հաստատելու համար»:

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԵՒ ՀԱՅ ԳԱՂՈՒԹՆԵՐՈՒ Մ Ա Ր Դ Ա Հ Ա Մ Ա Ր Ը

Թուրքիոյ մէջ առաջին անգամ, 1845ին, Սուլթան Մէհմեթ Գ-րոյ, մարդահամարի փորձ մը կատարուած է: Հայերու թիւը հոն ցոյց տրուած է 2,5000,000. որուն 400 հազարը կ. Պոլսոյ ու Եւրոպական Թուրքիոյ, իսկ մնացեալը Հայաստանի և Փոքր Ասիոյ մէջ:

Երկրորդ մարդահամարը կատարուած է 1872ին, թէեւ քառորդ դար վերջը, բայց հայոց թիւը աւելի պակաս ցոյց կը տրուէր. 2,300,000, որուն 400 հազարը Եւրոպական և մնացեալը Ասիական Թուրքիոյ մէջ: Երկու մարդահամարներն ալ թերի կը նկատուին:

1878ին, Պերլինի դաշնագրին նախօրէին, Ներսէս Պատրիարքի նախաձեռնութեամբ, վիճակագրութիւն մը պատրաստուեցաւ որ զուտ ազգային ձեռնարկ մըն էր, և վեց պետութիւններուն տրուած յիշատակագրին կցուեցաւ: Էրզրումի, Վանի, Մուշի, Տիարպեքիի և Խարբերդի նահանգներուն մէջ բնակչութեան թիւը հետեւեալ կերպով ցոյց կը տրուէր.

Հայեր	1.330.000
Թուրքեր	530.000
Քիւրդեր	120.000
Չանազաններ	<u>82.000</u> = 2.062.000

Ամբողջ Թուրքիոյ մէջ հայերու թիւը պ. Ուպիչինի, հիմ ընդունելով 1845ին կատարուած մարդահամարը 2.000.000 կը հանէ, որուն 400 հազարը Պոլսոյ և Պալքանեան թերակղզիին, իսկ մնացեալը Ասիոյ մէջ: Ընդհանուր մարդահամարը նկատուած է թերի և Հայկ. Պատուիրակութիւնը 3 միլիոն ցոյց կուտայ հայերու թիւը ամբողջ երկրին մէջ:

* *

1880ին, Էրզրումի անգլիական հիւպատոս մէյճըր Տրոտտերը առաջին լուրջ փորձը ըրած է: Այդ թուականին թուրք կառավարութիւնը հրատարակեց պաշտօնական տեղեկութիւններ, որոնցմէ կ'երևի որ Փոքր Ասիոյ 9 վիլայէթներուն մէջ (Էրզրում, Տիարպեքի, Պիթլիս, Վան, Մամուրէթ-իւլ-Ազիզ, Սըվազ, Տրապիզոն, Հալէպ և Ատանա) ազգաբնակչութեան քանակը հետեւեալ պատկերը կը ներկայացնէ.

Մահմէտականներ	3.619.625	օ/օին 78ը
Քրիստոնեաներ	726.750	օ/օին 16ը
Ուրիշ քրիստոնեաներ	283.000	օ/օին 6ը
	<u>4.629.375</u>	<u>100</u>

Տրոտներ կը քննէ այդ թիւերը, նոր տեղեկութիւններ կը հաւաքէ և կուգայ այն եզրակացութեան, որ ճիշդ չեն անոնք, թուորին վրայ ալ պէտք է աւելցնել օ/օին 25, որով կ'ըլլայ.

Մահմէտականներ	4.453.250
Հայեր	838.125
Ուրիշ քրիստոնեաներ	632.750
	<u>5.924.125</u>

* *

1881ին Համիտի կառավարութեան կողմէ վեց նահանգներուն համար վիճակագրութիւն մը պատրաստուեցաւ, հայերը փոքրամասնութիւն ցոյց տրուելով բոլոր նահանգներուն մէջ. Պերլինի Գաշնագրին 61րդ յօդուածին գործադրութիւնը խնդրական դարձնելու համար:

Ասոր իբրև պատասխան՝ 1882ին Ներսէս Պատրիարք Հայաստան ուղարկելով Գարեգին Վրդ. Սրուանձտեանցը, (յետոյ Եպիսկոպոս), Արիստակէս Վրդ. Տեւկանցը և Վահան Վրդ. Տէր Մինասեանը, որոնք պատրաստեցին հայերու մարդահամարը վեց նահանգներուն մէջ, հետեւեալ կերպով.

Վանի նահանգ	400.000	Կարին	280.000
Քաղէչ	250.000	Խարբերդ	270.000
Տիարպէքիր	150.000	Սեբաստիա	280.000
		<u>Ընդհ. գումար</u>	<u>1.630.000</u>

* *

1891—94 Վիտալ Քինէ հրատարակեց «La Turquie d'Asie» չորս մեծադիր հատորներէ բաղկացած աշխատասիրութիւն մը, ուր ներկայացուած մարդահամարը հիմնուած է կառավարական կամ պաշտօնական մարմիններու տուած տեղեկութիւններուն վրայ և վեց նահանգներու հայերուն թիւը այսպէս կը սահմանէ.

	Մահմէտական	Հայ
Կարինի նահանգ	500.782	134.949
Բաղէշ	254.000	131.390
Վան	995.782	346.339
Սերաստիա	452.214	63.827
Սարբերդ	404.946	69.718
Տիարպէքիւր	337.644	79.129
	<hr/> 2.945.368	<hr/> 825.352

Իսկ հայերու ընդհանուր թիւը (3.093.779) հետեւեալ կերպով ցոյց կուտայ.

Ասիական Թուրքիա	1.113.779
Եւրոպակն .	250.000
Կովկաս և Ռուսիա	1.500.000
Պարսկաստան	150.000
Ուրիշ երկիրներ	60.000
	<hr/> 3.093.779

••

Հայասէր գիտնական Շանգրի հայերու ընդհանուր թիւը կը ներկայացնէ 4.5—5 միլիոն, հիմ ունենալով Մակար Զմշկեանի 1895ի Փողովորդական Տարեցոյցի հետեւեալ բաժանումը.

Թրքահայաստան	1.765.000	Անդրկովկաս	1.380.000
Եւրոպկ. Թուրքիա	297.000	Պարսկաստան	174.000
Միջագետք	12.000	Հնդկաստան	48.000
Կիլիկիա	244.000	Հունգ. և Պուլկ.	14.500
Եգիպտոս	9.200	Ամերիկա	12.750
Փոքր Ասիա	689.000	Ջանազան երկ-ներ	9.200
Եւրոպկ. Ռուսիա և Սիպերիա	185.000	Ընդհ. գումար	<hr/> 4.845.550

••

H. F. B. Linch, անգլիացի հմուտ երկրախոյզ-երկրաբան, 18-93—1894 և երկրորդ անգամ 1898ին կատարած ճամբորդութեան զեռն զերջ, 1901ին իր հրատարակած «Արմենիա» երկնատուր գիրքին մէջ հինգ նահանգներու բնակչութեան թիւը ցոյց կուտայ-

	Մահճական	Հայ
Վանի նահանգ (առանց Հէքքեարի)	52.229	75.644
Քաղէչի » (առանց Սղերդի)	145.454	97.184
Կարինի »	428.495	106.768
Խարբերդի » (առանց Մալաթիոյ)	182.000	93.000
Տիարպէքիւրի » (միասին Բալու գաւառ)	45.580	15.150
	<u>853.758</u>	<u>387.746</u>

Սոյն 853.758 մահճական բնակչութիւնը կը բաղկանայ 442.946 թուրքերէ և 410.812 քիւրտերէ:

Լինչ բոլոր հայերուն թիւը կը ներկայացնէ հետեւեալ կերպով.

Քրքական և Ռուսական Հայաստան	906.984
Կովկաս և Անգրիովկաս	450.000
Ատրախան և Պեսարապիա	75.000
Ասիական թուրքիա	751.500
Եւրոպական թուրքիա	186.000
Ատրպատական	28.900
Նոր-Ջուղա և շրջակայք	14.110
Պուլկարիա	5.010
Ռումանիա	8.070
Աւստրիա	1.230
	<u>2.427.394</u>

* * *

Ե. Թոփչեան 1909ին Քիֆլիս հրատարակուած «Երիտասարդ թուրքիան և Հայերը» գրքին մէջ (էջ 222) կը ներկայացնէ եւրոպացի զանազան անձնաւորութիւններու տուած թիւերը 9 վիլայէթներու մէջ (Էրզրում, Տիարպէքիւր, Պիթլիս, Վան, Խարբերդ, Սըվազ, Տրապիզոն, Հալէպ և Ատանա) ապրող հայերու.

Ըստ Տրոստի (անգլիացի)	780.650
» Բօլէն ժեկմենի	1.330.000
» Քինէի (Ֆրանսացի)	838.000
» Զելենովի (ռուս)	913.375
» Զուպանի (գերմանացի)	921.000
» Վամբերիի	1.131.125
» Լինչի (անգլիացի)	1.058.484

1909ին, ռուսահայ հեղինակ Ա. Դօ «Վանի, Պիթլիտի և էրզրումի վիլայեթները» հեղինակութեան մէջ, երեք նահանգներու բնակիչները կը ներկայացնէ.

	Մահմէտական	Հայ
Վանի նահանգ	241.000	103.000
Բաղէշի »	254.000	154.000
Կարինի »	500.000	160.000
	<u>995.000</u>	<u>417.000</u>

* *

1912ին Մաղաքիա Արք. Օրմանեան իր «Հայ Եկեղեցի» քննական ուսումնասիրութեան մէջ, հայերուն ընդհանուր մարդահամարը կը բաժնէ հետեւեալ կերպով.

Հայադաւանք	3.469.000
Կաթոլիկք	136.400
Բողոքականք	49.050 = 3.654.450

* *

1913ին, Պոլսոյ Պատրիարքարանին կողմէ պատրաստուած մարդահամարը հայաբնակ վեց նահանգներուն մասին.

Մահմէտականներ

Թուրքեր	666.000
Քիւրդեր	424.000
Ուրիշ մահմէտական ցեղեր	<u>88.000</u> = 1.178.000

Քրիստոնեաներ

Հայեր	1.018.000
Նեստորականներ	123.000
Յոյներ	<u>42.000</u> = 1.183.000

Այլ կրօնքի բնակիչներ.

Գըզըլպաշ	140.000
Զազա	77.000
Գուամար այլ կրօնքի	<u>37.000</u> = 254.000

Համագումար բնակիչ 2.615.000

Վեց նահանգներուն ընդհանուր բնակչութեան մէջ հայերը օ/օ ին 39ը կը կազմեն:

Ծանօթ.— Վերեւի գլուխներէն մէկ մասը քաղուած է Ա. Պիպեռեանի կողմէ 1913ին Կ. Պոլիս հրատարակուած գրքոյկէն:

**ԲԱՂԴՍՏԱԿԱՆ ՎԻՃԱԿԱԳՐՈՒԹԻՒՆ
ՀԱՅ ԲՆԱԿՉՈՒԹԵԱՆ ՕՍԹ ԿԱՅՄՐՈՒԹԵԱՆ ՄԷՋ**

ՏԵՂԱՀԱՆՈՒԹԵՆԷ ԱՌԱՋ ԵՒ ՎԵՐՋ

(Պատրաստուած 1 Ապրիլ 1921ին. Թէոդիկի Տարեցոյց 1922)

Պատերզմ. առաջ

ՍԸ ԼԱՋ	55.000	
Թոքաթ	30.000	
Ամասիա	30.000	
Շ. Գարահիսար	40.000	
Կիւրին	28.000	
Տիվրիկ	24.000	
Տարէնաէ	18.000	= 225.000
ԷՐՋՐՈՒՄ	78.000	
Էրզինճեան	25.000	
Պայպուրա	1.000	
Բասեն	10.000	
Դերջան	12.000	
Գէմաթ	7.000	
Գղի	20.000	
Խնուս	21.000	
Սպիր	3.000	
Պայպղիա	20.000	= 215.000
Մ. ԱՋԻՋ		
Խարբերդ	65.000	
Ակն	34.000	
Արաբկիր	29.000	
Չմշկածագ	17.000	
Չարսանճագ	23.000	
Մալաթիա	36.000	= 204.000
ՏԻԱՐՊԷՔԻՐ	60.000	
Բալու	20.000	
Արղընի	12.000	
Ջնքուշ	13.000	
Մարտին	19.000	= 124.000
Պիթլիս	40.000	
Խիզան	28.500	
	68.500	= 768.000

◆ Երազրեալ 68.500 = 768.000

ՄՈՒՇ 80.000
 Պուլանըդ 19.000
 Սղերդ 18.000
 Մանաղկերտ 10.000
 Կիւնէ 2.500 = 198.000

ՎԱՆ 90.000
 Լիւ-Կասուց 13.000
 Արճէշ 10.000
 Արճաւաղ 10.090
 Ազրակ
 Հէքիարի 12.000
 Ազթամար 62.000 = 197.000

ԿԻԼԻԿԻԱ

Աան., Մերսին,
 Քարս., Տէօրթ-
 Եօլ և Օսմանիէ 79.000
 Սիս 18.000
 Հանըն 21.000
 Իսկնս. Պէյլան 18.000
 Մարաշ 28.000
 Ջէյթսուն 28.000
 Ֆրնուզ 13.000 = 205.000

ՏՐԱՊԻՋՈՆ

Տրապիզոն 35.000
 Սամս. (ձանիկ) 30.000 = 65.000

ԿՈՍՏԱՆ. ՊՈԼԻՍ

Կ. Պուլիս 150.000 150.000
 Նիկոմիդիա 72.400 72.500
 Էսիքնէ 7.500
 Ռոսս., Տարսն. 20.000 27.500

ՊՐՈՒՍԱ 35.000
 Պիլէնիք 18.000
 Պանարմա 9.000
 Պալըքէսիր 6.000

Քէօթանիա և Ա.Ֆ. Գ.	10 000 =	78.000
Իջմիւր	10.000 =	11.000
Գասաթէմոննի	10.000 =	10.000
Էնկիւիւրի	22.500	
Կեսարիա	47.500	
Նօզկատ	45.000 =	115.000
		<u>189.700</u>
Գոնիա	25.000 =	25.000
Երուսաղէմ	2.000	
Եաֆա	500 =	2.500
Պէյրութ	600	600
Պաղտատ	1.000	—
Պաքուպա	—	1.000
Պասարա	400	400
Մոսուլ	800	800
Դամասկոս	400	400
ՀԱԼԷՊ	12.000	
Քիլիս	12.000	
Ուրֆա	33.000	
Այնթապ	30.000	
Անտիոք	12.000 =	99.000
		<u>2.026.700</u>

Գատերգմէն վերջ

ՍԸՎԱԶ	12.000	Ատանա, Մերսին,	
Թոքատ	1.800	Թարսուս, Տէօրթ	
Ամասիա	2.000	Նօլ և Օսմանիէ	150.000
Շ. Գարահիսար	1.000	Սիս	15.000
	<u>16.800</u>	Հաճըն	500
ԷրջրՈՒՄ	1.500	Իսկինո. Պէյլան	2.000
Մ.Ա.ՋիՒԶ	35.000	Մարաշ	10.000
ՏԻԱՐՊԷՔԻՐ	3.000	Ջէյթուն	5.000
ՎԱՆ	500		<u>182.000</u>
	<u>40.000</u>	Տրապիզոն	10.000

Սամա. (ճանիկ)	5.000	Փոնիա	10.000
	15.000	Երուսաղէմ	2.000
Կ. Պոլիս	150.000	Եաֆա	500
Նիկոմիդիա	20.000	Պէյրուք	1.000
Ռոմա., Տարսնւլ.	7.000		<u>13.500</u>
	177.000	Պաղտաս	1.000
ՊՐՈՒՍԱ	11.000	Պաքուպա	15.000
Պիլէճիք	4.500		<u>16.000</u>
Պալքէտիր	5.800	Պասրա	400
Քէթառիա, Աֆ. Գ.	7.000	Մուսուլ	800
	28.300	Դամասկոս	400
Իջմիր	11.000	ՀԱԼԷՊ, Քիլիս	7.000
Փասթէմունի	8.000	Ուրֆա	9.000
	19.000	Այնթապ	52.000
Էնկիտիրի	2.500	Անախոք	5.000
Կեսարիա	4.000		<u>74.600</u>
Եօզկաս	3.000		<u><u>592.002</u></u>
	9.500		

Քուրքիոյ Ոռոյ բժժակչութեան վերապրողներու թիւը

Վերապրողներ	592.200
Միջագետք որբեր գերութեան մէջ	5.800
Անտառլու մնացած	58.000
Հայկ. նահանգներէն Կովկաս ապաստանած	400.000
	<u>1.056.000</u>

Վ Ե Ց Վ Ի Լ Ա Ց Է Թ Ն Ե Ր Ո Ւ Բ Ն Ա Կ Ջ Ո Ւ Թ Ի Ի Ն Ը 1912 - Ի Ն

(Հէքիարի նահանգը միասին առնուած չէ)

Մասնատակամներ	Էրզում	Վառ	Գիթլիս	Խարբերդ	Տիարպէթի	Սլավազ	Գումար	Ըստ կրօնքի
Թուրքեր	240.000	47.200	40.000	102.000	45.000	192.000	666.000	
Չերքեզներ	7.000	10.000	—	—	—	45.000	62.000	
Պարսիկներ	13.000	—	—	—	—	—	13.000	
Լազեր	10.000	—	—	—	—	—	10.000	
Գնչուներ	—	3.000	—	—	—	—	3.000	
Քիւրդեր, նստակեաց	35.000	32.000	35.000	75.000	30.000	35.000	242.000	
Քիւրդեր, Թափառաշրջիկ	40.000	40.000	42.000	20.000	25.000	15.000	182.000	= 1.178.000
Ջրիստոնեամեր								
Հայեր	215.000	185.000	180.000	168.000	105.000	165.000	1.018.000	
Նեստորականներ	—	—	—	—	—	—	—	
Թաղաբաններ	—	18.000	15.000	5.000	60.000	25.000	123.000	
Քաղաքացիներ	—	—	—	—	—	—	—	
Յոյներ	12.000	—	—	—	—	30.000	42.000	= 1.183.000
Ջամազամ կրօնքներ								
Գըզլուաչներ	25.000	—	8.000	80.000	27.000	—	140.000	
Չազաներ	30.000	—	47.000	—	—	—	77.000	
Եզիաիներ, Չարիկցիներ	3.000	25.000	5.000	—	4.000	—	37.000	= 254.000
	<u>630.000</u>	<u>350.000</u>	<u>382.000</u>	<u>450.000</u>	<u>296.000</u>	<u>507.000</u>	<u>254.000</u>	<u>= 2.615.000</u>

(*) Այս ցուցակները լոյս տեսած են Հայս. Հանրապ. Պատմութեան կողմէ 1922-ից Փարիզ հրատարակուած «L'Arménie et la question Arménienne» հատորի մէջ:

**ԵՕԹԸ ՎԻԼԱՅԷԹՆԵՐՈՒ ԵՒ ԿԻԼԻԿԻՈՅ
ԲՆԱԿԶՈՒԹԻՒՆԸ 1914 ԻՆ**

	ԵՕԹԸ ՎԻԼԱՅԷԹՈՅԵՐ (Միասին չեն Տիգրիսի հարավը և Եգիպտոսի արևմուտքը)	Կիլիկիա (Ասանայի, Մարաշի, Գողանի և ձեպէլ- Պէրէիքի նահանգները)	Գուճար	Հաս կրօնքի
Ջրիստոյնեացիներ				
Հայեր	1.198.000	205.000	1.403.000	
Յոյներ	242.000	40.000	282.000	
Նեոտորակոյններ, Յակորեաններ, Քաղղէացիներ և Եւրոպացիներ	124.000	41.000	165.000	= 1.850.000
Մասնատակաւորներ				
Թուրքեր	865.000	78.000	943.000	
Քիւրդեր	424.000	58.000	482.000	
Հազեր, Չիւքիզներ, Արապներ, Պարսներ	190.000	20.000	210.000	= 1.635.000
Չամազաժ կրօնքներ				
Գղղղալ, Եգիպտացիներ, Յէլլաններ և լն.	255.000	48.000	303.000	= 303.000
	<u>3.298.000</u>	<u>490.000</u>	<u>3.788.000</u>	<u>3.788.000</u>

**ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ՀԱՅ ԲՆԱԿԶՈՒԹԻՒՆԸ
ԹՈՒՐԻԲԻՈՅ ՄԷՋ 1914-ԻՆ.**

Թրքահայաստանի մէջ	1.403.000
Ասիական Թուրքիոյ միւս մասերուն մէջ	440.000
Կ. Պոլսոյ և Եւրոպ. Թուրքիոյ մէջ	183.000
	<u>2.026.000</u>

ԱՆԴՐԿՈՎ ԿԱՍԸ ԱՌԱՆՑ ՏԱԳՐՍԱՆԻ ԵՒ ՍԵՒ ԾՈՎԻ ՆԱՀԱՆԳԻՆ (1)

Նախաձեռնող, գաւառներ, քաղաքային կենտրոններ	Տարածություն քառ. քիլոմետր	Հայեր	Մահի տարածություն	Վրացիներ	Զամազամ
Երզնկայի նահանգ	38.289	411.747	116.562	642.636	302.363
Բուքարայի »	19.776	4.605	281	993.412	36.113
Գանձակի »	41.529	418.859	797.593	1.030	57.649
Պաքուի »	36.572	120.087	934.616	9.004	217.798
Երեւանի »	24.748	669.871	410.149	374	34.104
Կարսի »	17.569	123.170	158.804	4.231	118.100
Պաթումի »	6.540	15.182	16.079	78.839	12.721
Առախուձի շրջանակ	6.179	20.743	2.799	50.383	135.746
Զաքարթալայի »	3.737	2.530	85.336	4.664	368
	194.939	1.785.794	2.522.219 (2)	1.784.573 (3)	914.962 (4)

Ընդհ. բնակչու թիւն = 7.005.348

(1) Համաձայն 1915-ի եւ 1917-ի պատճի. ամսանկերու.

(2) 2.303 000 Ագրայի շրջանի, բարձր, գաւառային, բարձր, գաւառային, բարձր, գաւառային, բարձր, գաւառային, 117 000 հիւս. հովտային լեռնային-ներ, 102 000 հիւս. հովտային լեռնային շրջաններ.

(3) Ռուս 139.000-ը վրացի մահաբերներ.

(4) Ռուս 452.000-ը ռուսներ, 50.000-ը արեւմտեցիներ, 47.000-ը հիւս. հովտային լեռնային, 57.000-ը ելիսիներ, 40.000-ը զինուոր, 66.000-ը հրեաներ:

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹԵԱՆ ԲՆԱԿԶՈՒԹԻՒՆԸ

Շրջամակերը	Ցարածուցիւմը քառկ. քիւմ.	Հայեր	Բ.աթար., Թուրք., թիւրքմ., գարիխ., Ռիւս. լեռնակամուր,	Քիւրդեր	Վրացիներ	Յոյժ., ռուս., Չամազամ	Եզիպիներ
Կարսի նահանգը, առանց			պարսիկներ				
Արտասանի հիւս. շրջանին	15,000	122,056	73,321	44,867	4,095	49,292	36,465
Ախլքալակ	2,550	82,775	8,308	904	7,428	7,759	Գնչուներ
Պորչալու (մաս մը)	5,200	64,000	9,600	—	1,150	20,570	23,504
Ղաղախ (»)	3,400	61,000	9,000	—	—	1,929	
Պանձակ (»)	4,000	52,000	16,500	—	—	8,200	
Ճիվանչիր (»)	3,700	22,000	17,000	—	—	—	
Շուշի (»)	2,300	98,000	30,000	—	—	—	
Պարեակին (»)	450	22,000	—	—	—	—	
Ջանգեղուր (»)	6,000	100,000	50,000	—	—	—	Եզիպիներ
Երեւանի նահանգ	24,750	669,871	373,841	36,508	—	21,854	12,624
	<u>67,350</u>	<u>1,293,702</u>	<u>587,570</u>	<u>82,279</u>	<u>12,673</u>	<u>109,534</u>	<u>72,593</u>
		կամ	կամ	կամ	կամ	կամ	կամ
		1,294,000	588,000	82,000	13,000	110,000	73,000
		օ/օ ին 60	օ/օ ին 27.2	օ/օ ին 3.8	օ/օ ին 0.6	օ/օ ին 5	օ/օ ին 3.4

ԱՄԲՈՂՋ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԲՆԱԿՉՈՒԹԻՒՆԸ 1914-ԻՆ

	Թուրքիոյ Ռայեր	Կովկասի Ռայեր	Հնդկ. գումար	Հաս կրօմքի
Քրիստոնեաներ				
Հայեր	1,403,000	1,296,000	2,699,000	3,211,000
Յայներ, ռուսեր, Նեոտորականներ	447,000	65,000	512,000	
Մանկտակամներ				
Թուրքեր	943,000	61,000	1,005,000	
Թաթարներ	—	537,000	537,000	
Գիւրգեր, թիւրքմէն.	482,000	75,000	556,000	
Լազեր, չերքեզներ, արաբներ և լն.	210,000	—	210,000	2,308,000
Ջամաման կրօնքներ				
Գրչլպաչներ, զազաներ եղիախներ և լն.	303,000	38,000	341,000	341,000
	<u>3,788,000</u>	<u>2,072,000</u>	<u> </u>	<u>5,760,000</u>

ԱՄԲՈՂՋ ՀԱՅ ԲՆԱԿՉՈՒԹԻՒՆԸ 1914 ԻՆ

Հայաստանի մէջ			
Թրքահայաստան	1,403,000	=	
Կովկասեան Հայաստան	1,296,000	=	2,699,000
Հայաստանի սահմանակից շրջան. մէջ			
Ասիական Թուրքիոյ միւս շրջանները	440,000		
Կովկասի	508,000		
Գարսկաստան	140,000	=	1,088,000
Նոսաւոր շրջաններու մէջ			
Կ. Գոլիս և Նւրոպկ. Թուրքիա	183,000		
Ռուսիա և հիւս. Կովկաս	250,000		
Նւրոպա, Նգիպտոս և Հնդկաստան	120,000		
Ամերիկա	130,000	=	683,000
	Հնդկ. գումար		4,470,000

ԹՐԲԱՀԱՅԵՐՈՒ ԹԻԻԸ 1922 ՆՈՅՆՄԲԵՐԻՆ

(Թուրքիոյ մէջ գտնուած հայերու վերաբերեալ թիւերը կազմուած են 1921-ին Կ. Պոլսոյ բրիտանական դեսպանատան և Ամերիկ. Նպաստամատոյցի գործակալներուն հաւաքած տեղեկու-թեանց հիման վրայ) :

1. Կ. Պոլիս 148,998

2. Վիլայէթներու մէջ

Էնկիւրի	13,254	
Գոնիա	9,994	
Գասթեմունի	5,542	
Սըվազ	14,458	
Տրապիզոն	19,927	
Տիգրանակերտ	3,000	
Խարբերդ	35,000	
Վան	500	
Պիթիզ	13,000	
Էրզրում	1,500	
Կիլիկիա (Մարաշ, Այնթապ, Գիլիս և շն.	15,000	=

131,175

3. Քէմալական բանակի թիկունքի սպասարկու-թեան և կեդրոնական բանակատեղիներու մէջ գտնուող 18-էն մինչեւ 45 տարեկան հայերու թիւը անկարելի է ստուգել :

4. 1914էն մինչեւ 1921 արտաստիման ապաստանած թրքահայերը.

1. Սիւրիա (Կիլիկիայէն գողթած)	75,000
2. Պաղեստին	3,000
3. Միջագետք	6,000
4. Ռուսաստան	
Երեւանի Հանրպ.	200,000 =
Վրաստան	40,000
Հիւս. Կովկաս	60,000 =
	<u>360,000</u>

5. Պարկաստան, Ամերիկա և այլուր ապաստանածներ

20,000 = 464.000

6. 1922 Սեպտ. և Հոկտ. ամիսներու գէպքերուն հետեւանքով, արտասահման ապաստանածներուն մատաւոր թիւը.

Արեւմտ. Թրակիա, Մակեդ.	30,000	
Աելանիկ	5,000	
Քիոս և Միտիլիի	7,000	
Կրետէ	2,000	
Սամոս	1,000	
Աթէնք և Բիրէա	15,000	
Պուլկարիա	10,000	
Ալճեր, Թունուզ, Եգիպտ.	1,500	
Յրանսա	1,350	
Իտալիա	850	
	<u>73,700</u>	= 817,873

ՀԱՅԵՐՈՒ ԹԻԻԸ ԱՄԲՈՂԶ ԱՇԽԱՐՀԻ ՎՐԱՅ

1922 ՆՈՅԵՄԲԵՐԻՆ

1. Թուրքիա		
Պոլիս	150,000	
Փոքր Ասիա	131,000	= 281,000
2. Ռուսիա		
Երևանի հանրապետ.	1,200,000	
Վրաստան	400,000	
Ազրպէյճան	340,000	
Անդրկասպեան երկիրներ	30,000	
Ռուսիոյ այլ շրջանները	225,000	= 2,195,000
3. Սիւրիա, Պաղեստ., Միջագ.	104,000	
Եգիպտոս, Սուտան, Հապեշ.	28,000	
Հնդկս., Ճափա և Աւստրլ.	12,000	
Պարսկաստան	50,000	= 194,000
4. Յունաստան, Կիպրոս	79,000	
Պուլկարիա	46,000	
Ռուսմանիա, Թրանսիլվանիա և Պետտրապիա	43,000	
Եւրպ. երկրներ (Ֆրնս., Անգլ., Իտալ., Գերմ., Պելճիգա և ին.)	38,000	= 206,000
5. Հիւս. Ամեր. (Մ. Ն. և Գան.)	125,000	
Հարաւ. Ամերիկա	3,000	= 128,000 = 3,004,000

ԱՐԴԻ ՀԱՅԱՍՏԱՆ

Արդի Հայաստանի հողամասը, անցած մէկ դարու ընթացքին, հետեւեալ բնակչութիւնը ունեցած է (Սորհրդային Հայաստանի բնակչութիւնը. Չ. Կորկոտեան, Երեւան, 1932) .

Թուական	Բնակչութիւն	Աճամ տարեկամ տոկոսը
1831	161.747	—
1873	496.140	2.6
1886	635.833	1.9
1897	797.853	2.1
1914	1.014.255	1.4
1919	961.677	1.1
1922	782.052	6.5
1926	881.290	3.0
1931	1.050.633	3.8

Գաղով առանձին ազգութիւններու, Չ. Կորկոտեան կուտայ հետեւեալ թիւերը .

Թուական	Հայ	Թրքական խումբ	Այլք	Գումար
1831	110.671	50.274	802	161.747
1873	329.166	132.125	34.749	496.140
1886	430.865	160.963	44.005	635.833
1897	510.855	240.323	46.675	797.853

ՀԱՅԱՍՏԱՆ. ՎՐԱՍՏԱՆ ԵՒ ԱԶԳՊԷՑՃԱՆ

(ՀՍՏ 1926 եւ 1939ի վիճակագրութեան)

Համաձայն համամիութենական վերջին երկու վիճակագրութեանց տուեալներու — 17 Դեկտ. 1926 և 17 Յունիւ. 1939 — Անդրկովկասեան երեք երկիրներու՝ Հայաստանի, Վրաստանի և Ադրպէյճանի քաղաքաբնակ և գիւղաբնակ ազգաբնակչութիւնը հետեւեալ պատկերը կը ներկայացնէ .

1926 Դեկտ. 17իժ	Քաղաքարժակ	Գիւղարժակ	Գումար
ՀԱՅԱՍՏԱՆ	167.098	714.192	881.290
Վրաստան	594.221	2.083.012	2.677.233
Ազրպէյճան	649.557	1.664.187	2.313.744
1939 Յուլի. 17իժ	Քաղաքարժակ	Գիւղարժակ	Գումար
ՀԱՅԱՍՏԱՆ	366.416	915.183	1.281.591
Վրաստան	1.066.560	2.475.729	3.542.289
Ազրպէյճան	1.160.723	2.049.004	3.209.727

Հայաստանի աճի տոկոսը ամենէն բարձրն է թէ Անդրկովկասի և թէ ամբողջ Խ. Միութեան մէջ: Վերջին 12 տարուան ընթացքին պատկերը հետեւեալն է.

Եւրոպա	1000ին 8.7
Խ. Միութիւն	» 15.9
Վրաստան	» 32.3
Ազրպէյճան	» 38.7
ՀԱՅԱՍՏԱՆ	» 45.4 աճում ունեցեր է:

Իսկ տարեկան միջին աճը, բաղադատարար քանի մը գլխաւոր երկիրներու.

Ֆրանսա	օ/օին 0.8	Հիւս. Ամերիկա	օ/օին 0.67
Մեծն Բրիտանիա	» 0.36	Խ. Միութիւն	» 1.23
Գերմանիա	» 0.62	ՀԱՅԱՍՏԱՆ	» 3.8

ԱՆԴՐԿՈՎԿԱՍԻ ԳԼԽԱՒՈՐ ՔԱՂԱՔՆԵՐՈՒ ԲՆԱԿԶՈՒԹԵԱՆ ԱՃԸ

	1926ին	1939ին	Ցանկում
Բազու	453.333	809.347	187 օ/օ
Թիֆլիս	294.044	519.175	176.6 »
Երեւան	64.613	200.031	309.6 »
Գանձակ	57.393	98.743	172.1 »
Քաթում	48.474	70.807	146.1 »
Լենինսկան	42.313	67.707	160. »

Անդրկովկասեան քաղաքներէն ամենաբարձր աճեցումը ունեցած է Երեւանը:

Հայաստան ունի, ըստ 1939ի վիճակագրութեան, 1.281.591 բնակիչ: Իսկ ամբողջ Խ. Միութեան մէջ, վիճակագրութեան ընթացքին, իրենց մայրենի լեզուն հայերէնը, արձանագրած են 2.154.889 բնակիչ, ինչ որ պէտք է նկատել նուազագոյն թիւը:

ԱՆԴՐԿՈՎԿԱՍԻ ԺՈՂՈՎՈՒՐԴՆԵՐԸ ԸՍՏ ԻՐԵՆՑ ԶԲԱՂՈՒՄՆԵՐՈՒՆ

Անդրկովկասի ժողովուրդները, համաձայն իրենց զբաղումին, կը ներկայացնեն հետեւեալ պատկերը, ըստ 1941ի մարդահամարին (Քաղուած Պուքրէշի «Արագ»-էն. Գէորգ Ղազարեանի զետախօսութիւնը 1½ Սեպտ. 1941)։

Առ հարիւր =	ձայեր	Վրացիներ	Քաթարներ
Գիւղատնտեսութիւն	71.27	82.47	81.66
Արդիւնաբերութիւն	10.58	4.36	4.70
Առեւտուր	8.48	3.77	5.60
Վարձու աշխատանք	4.12	3.30	4.00
Ազատ ասպարէզ	2.42	2.41	2.04
Պետական պաշտօններ	2.24	2.94	1.18
Զանազան	1.00	0.75	0.84

Գալով Անդրկովկասի քաղաքային բնակչութեան պատկերին, ան կը ներկայացնէ հետեւեալը.

Հայ	21.4 առ հարիւր
Քաթար	10.6 »
Վրացի	9.3 »

ՀԱՅՅԵՐՈՒ ԹԻԻԸ ԱՇԽԱՐՀԻ ՎՐԱՑ

Խ. Միւլթիւն	2.154.889
Սիւրիա, Լիբանան	175.000
Հիւս. Ամերիկա	150.000
Թուրքիա (Պոլիս 65.000, գոււառներ 35.000)	100.000
Պարսկաստան	80.000
Ֆրանսա	70.000
Ռումանիա	30.000
Յունաստան	33.000
Պուլկարիա	25.000
Եգիպտոս և Սուտան	30.000
Հարաւային Ամերիկա	30.000
Իրաք	10.000
Անգլիա, Պելճիքա, Գերմանիա, Հունգարիա	
Իտալիա, Լեհաստան	5000
Պաղեստին և Անդրյոյրդանան	6000

Կիպրոս	4000
Հնդկաստան (անդլ. եւ հոլանդական)	2000
Մանչուրիա	1000
Եթովպիա	1000

Ընդհ. գումար

2.906.889

Հ Ա Յ Դ Ա Տ Ը

(ԱՂԲԻԻՐՆԵՐ*)

ԲԱՐԵՆՈՐՈԳՈՒՄՆԵՐՈՒ ՇՐՋԱՆԸ

Միք. Վարամդեամ՝ Հայկական Շարժման Նախագահութիւնը, 2 հատոր, Ժընևեւ, 1913, էջ 320+288.

Միք. Վարամդեամ՝ Լ. Յ. Դ. Պատմութիւնը, Փարիզ, 1932, էջ 510.

Լէօ՝ Հայոց Հարցի Վաւերագրերը, Թիֆլիզ, 1915, էջ 404.

Սարուխամ՝ Հայկական Խնդիրն և Ազգ. Սահմանադրութիւնը Թիւրքիայում, 1912 Թիֆլիզ, էջ 480+105.

Քր. Միրայէլեամ՝ Յեղափոխականի մտքեր, Մատեն. Դրօշակ.

Միմաս Զերազ՝ Հայկական Խնդիրը, Վենետիկ, 1917, էջ 30.

Փրոֆ. Կ. Թումայեամ՝ Պատմութիւն Արևելի. Խնդրոյ, 2 հատոր, Լոնտոն.

Ատոմ (Յ. Շահրիկեան)՝ Բարենորոգումներու հարցը, Կ. Պոլիս, 1914.

Բ. Իշխանեամ՝ Տաճկանայ Խնդիրը և Միջագգ. Դիպլոմատիան, Թիֆլիս, 1907.

— Գերմանիայի և Թիւրքիայի տնտեսական յարաբերութիւնները, Թիֆլիս, 1915.

— Հայ վրայական յարաբերութիւնների պրոբլեմը, Թիֆլիս, 1914.

Մաղաքիա արք. Օրմամեամ՝ Ազգապատում, 3 հատոր, Կ. Պոլիս, Երուսաղէմ.

Բ. Յ. Գուշակեամ՝ Խրիմեան Հայրիկ, Փարիզ, 1925, էջ 227.

Հայկ Աճէմեամ՝ Խրիմեան Հայրիկ, Թաւրիզ, 1927.

* Հայ Դատի ծանօթացման եւ ուսումնասիրութեան համար, կուսանք ազբիւրեւրու այս ցանկը, բաժնելով զայն գլխաւոր չորս բաժաններու:

Մ. Փորթուզալեան՝ (Քառասուն տարուան աշխատանքը), Կ. Գոլիտ, 1914.

Բաֆֆի՝ Տաճկահայք, (Հայոց Հարցը), Վիեննա, Մխիթարեան տպագր., 1913, էջ 183.

Ս. Վրացեան՝ Դիւան Հ. Յ. Դ-եան տպագր. «Հայրենիք», 1934, էջ 396.

Նդիշէ Թոփչեան՝ Երիտասարդ Թուրքիան և հայերը, Թիֆլիզ, 1909.

Յակոբ Շահպագ՝ Քուրդօնայ պատմութիւն, Կ. Գոլիտ, 1911, էջ 1913.

Գ. Գիւզալեան՝ Հայ քաղաքական մտքի զարգացումը, Փարիզ, 1927.

— Գատմական խնդիրներ, Պէյրուսթ, 1937, էջ 158.

Ատեմազրուծիւմը Կ. Պոլսոյ Ազգ. Երեսփ. Ժողովին, տպագր. Կ. Գոլիտ.

Վ. Զարդարեան՝ Յիշատակարան, 5 մեծադիր հատորներ, Կ. Գոլիտ, Գահիրէ.

Ա. Գիւլեանովանեան՝ Ազգային շարժումների գրգռպատճառները ԺԹ. դարում, Փարիզ, էջ 32.

Ա. Թերզիպաշեան՝ Նուպար, Փարիզ, 1940.

Մ. Սերրբեան՝ Հայկական հարցը և անոր փուլերը, տպագր. «Ազգակ», Պէյրուսթ, 1937, էջ 209.

Հ. Ա. Ղազիկեան՝ Հայկական մատենագիտութիւն և հանրագիտարան հայ կեանքի, Ա. հատոր (Ա.—Մ.) 1909—1912, էջ 2078, Վենետիկ.

Ցուցակ Հայագիտական հրատարակութեանց յեւրոպա (1896—1910), հաւաքեց՝ հ. Պետրոս Ֆէրնանտես, Վիեննա, 1919, էջ 273.

Ներոպակամ հայկական հրատարակութիւնք՝ հ. Գ. Գալէմքէրեան, «Հանդէս Ամսօրեայ» ի 1888էն մինչև 1897 տարիներուն մէջ.

Մմբատ Բիրատ՝ Արեւելեան խնդիր.

Ա. Ալպոյանեան՝ Մինաս Չերազ, իր կեանքը և գործը, Գահիրէ, 1927.

— Գրիգոր Զօհրապ՝ իր կեանքը և գործը, Կ. Գոլիտ, 1919.

— Գատմութիւն Հայ Կեսարիոյ, Գահիրէ, 1937.

Մատեմշ. «Նրօշակ»՝ Ներոպացիների կարծիքը հայկական դատի մասին, Ժընև, 1907.

Հայ Ուս. Միութիւն՝ Հայկ. Հարցը Խաղաղութեան Ժողովին առջև.

Էդ. Ցոխ՝ Արեւել. խնդիրը և հայկ. հարցը, թարգմ. Ն. Սըր-մաքէշլսանլեան, 1913, Կ. Գոլիտ.

Բերմշտայմ՝ Հայկ. տանջանքները և ներուպան, Ժընև.

Գ. Բրեստսկէ՝ Հայաստանը և Ներոպան, Ժընև, 1907, էջ 16.

Դեսպան Ճերարտի պատմածմերը, Կ. Պոլիս, 1919.

Դեսպան Մորկըմթաուի յիշատակմերը, Կ. Պոլիս, 1919.

Ա. Մամուլչտամ Օամ. կայսրութեան ճակատագիրը, Կ. Պոլիս.

Տորթ. Լիփսիուս՝ Գաղանի տեղեկագիր, Կ. Պոլիս, 1919 էջ, 315.

Լ. տը Քոմթամսոմ՝ Հայկական հարցին վերջին փուլերը.

«ԴՐՕՇԱԿ» ամսաթերթի մէջ, ժընեւ.

Լորտ Սալսբիւրիի ճառը, 1896 թիւ 5.

Եւրոպի. համաձայնութիւն (բարենորոգմ. ծրագիր) 1897 թիւ 3.

Կապոյտ գիրք, 1898, թիւ 4.

Յայտագիր՝ Բերլինի դաշնագիրը ստորագրող պետութիւններին՝ Հ. Յ. Դեան կողմէ, 1899 թիւ 2.

Լահէի Խաղաղութեան Վեհաժողովին առթիւ, 1899 թիւ 4, 1906 թիւ 39.

Հայկ. հարցը Ֆրանսայի մէջ, 1900 թիւ 8—10, 1901 թիւ 8, 1904 թիւ 7—9, 1912 թիւ 1—2.

Հայկ հարցը Անգլիայի մէջ, 1898 թիւ 5, 1899 թիւ 4, 1901 թիւ 7, 1905 թիւ 4.

Հայկ. հարցը Գերմանիոյ մէջ, 1898 թիւ 7, 1902 թիւ 3—6, 1903 թիւ 3.

Հայկ. հարցը Իտալիոյ մէջ, 1903 թիւ 4, 1906 թիւ 4.

Հայկ. հարցը (Որիմեանի տեղեկագիրը), 1906 թիւ 6—10.

Հայկ. հարցը միջպարլամենտական ժողովին առջև, 1906 թ. 8.

Հայկ. հարցը Խաղաղութեան կոնգրէի առջև 1906 թիւ 10.

Հայկ. հարցը և Հասպայի խաղաղութեան կոնգրէսը, 1907 թ. 5.

Բարենորոգումներու ծրագիր յանուն Հ. Յ. Դեան ներկայացուած 1901 Սեպտ. 13ին Դէլիասէին, 1912 թիւ 7—8.

Թուրք կառավարութեան դիմումները Դաշնակցութեան հետ բանակցելու, 1899 թիւ 4, 5.

Յայտագիր Յամանեան կայսրութեան ընդդիմագիր տարրերի, 1908 թիւ 1.

Ռուսաստանի յեզպոխութիւնը և հայկ. խնդիրը, 1907 թիւ 4.

Դաշնակցութեան դատը, 1912 թիւ 3, 1913 թիւ 2—3.

Քրտական հարցը, 1898 թիւ 6, 1901 թ. 4, 5, 1916 թ. 6.

«ԱՋԱՏԱՄԱՐՏ» օրաթերթի մէջ (Կ. Պոլիս (1909—1914).

Իթթիհատ և Հ. Յ. Դ. համաձայնագիրը, 1909 Օգոստ. 24.

Իթթիհատ և Հ. Յ. Դ. համաձայնութեան շուրջ՝ Ռ. Դարբինեան 1910 Սեպտ. 23—29.

Արեւելեան Անատոլիոյ երկաթուղային գծերը՝ Գ. Փասարմանեան, 1910 Սեպտ. 10.

Պատրիարքարաններու առանձնաշնորհումները և ներքին նախարար Թալէաթ պէյի յայտարարութիւնները, 1909 Հոկտ. 12.

Անգլիոյ և Ռուսիոյ ճրշակցութիւնը՝ Ս. Մինասեան, 1912 Ապրիլ 25.

Հ. Յ. Գ. բողոքը Իթթիհատին, 1912 Մայիս 3.

Օսմ. քաղաքացիներին՝ Հ. Յ. Գ. Արեւմտ. Բիւրօ, 1912 Յուլիս 31.

Հ. Յ. Գ. և իր քաղաքականութիւնը Թուրքիոյ մէջ՝ Ռ. Դարբինեան, 1911 Յունւ. 9, 13, 15, 20, 25.

Օսմ. Երեսփ. Ժողովին մէջ (Սիոնիզմը և Վարդգէսը) 1911 Մայիս 4.

Հայ երեսփոխաններու յիշատակագիրը Արեւել. նահանգներու անդորրութեան մասին, 1911 Դեկտ. 19.

Հայ Պատուիրակութեան ընտրութիւնը կաթողիկոսի կողմէ, 1913 Փետր. 1.

Ազգապատկան կալուածներու գրաման զէմ հայւնոյն պատրիարքարաններու համերաշխութիւնը, 1912 Ապրիլ 10.

Մայիտեան յիշատակագիրը (1880) Հոյաստանի բարենորոգմանց համար, 1912 Դեկտ. 27էն 1913 Յունւ. 2.

Հայկ. Հարցը և Ռուսաստան, 1913 Յունուար 3, 5, 10, 17, Մարտ 12, Ապրիլ 27, Մայիս 25, 29, Յունիս 10, 17, 21, 22, 27, Յուլիս 8, Օգոստ. 9, 10, 13, 22, Սեպտ. 26, Նոյեմբեր 7, Դեկտ. 2, 3, 23, 27, 28, 1914 Մարտ 13, Ապրիլ 28, Մայիս 13, Յուլիս 8, 12.

Հայկ. Հարցը եւ Անգլիա, 1913 Յունւ. 14, Մարտ 20, Մայիս 16, 17, 23, 30, Յունիս 2, 6, 10, 14, Յուլիս 4, Օգոստ. 7, 19, Սեպտ. 4, Դեկտ. 25, Հոկտ. 29, 1914 Յունւ. 25, Ապրիլ 22, Մայիս 14, Յունիս 21.

Հայկ. Բարցը և Տրամսա, 1912 Դեկտ. 28, 31, 1913 Յունուար 10, 17, Մարտ 12, Ապրիլ 18, Մայիս 25, Յունիս 13, Յուլիս 19, Օգոստ. 12, 22, Սեպտ. 7, 12, 23—24, 28, 30, Նոյեմ. 8, 11, Դեկտ. 5, 6, 26—26, 1914 Յունուար 20, Մայիս 16, Ապրիլ 28, 30.

Հայկ. Բարցը և Գերմանիա, 1912 Մարտ 20, Ապրիլ 17—18, Մայիս 1, 20, Դեկտ. 10, Յունիս 15, 18, 22, 28, 1913 Հոկտ. 24, Նոյեմ. 7, 8, Դեկտ. 2, 16, 1914 Մարտ 11, Ապրիլ 23, Յունիս 24, 25.

Հայկ. բարեմորդումները եւ Թուրքերը, 1912 Դեկտ. 24, 1913 Մայիս 13, 21, 28, Յունիս 6, 22, Յուլիս 4, 8, 13, 15, Օգոստ. 15, 26, Սեպտ. 10, Հոկտ. 1, 8, 17, Նոյեմ. 5, 7, 15, 28, 29, 30, Դեկտ. 6, 16, 17, 27, 1914, Յունուար 13, Փետր. 1, 11, Ապրիլ 11, Մայիս 6, 26, Յունիս 3, 27.

ՀԱՅՐԵՆԻՔ ամսագրի մէջ (Պոսթըն) .

Իրազեկ՝ Հայաստանի անկախութեան ջատագովը **Յ. Շահա-միրեան**, 1927 թիւ 7—10, 1928 թիւ 3—4.

Ս. Թորգոսեան՝ Իսրայէլ Օրին ըստ Կրօնինսկիի և Հասլէյի, 1936 թիւ 11.

Ռ. Բերբերեան՝ Երկու դարերի շէմբին, 1939—1940.

Տարագիր՝ Անկախութեան գաղափարը **Հ. Յ. Դ. Կիմնադիրներ**ի մասնութեան մէջ, 1939 թիւ 11.

Մ. Տերպետեան՝ Իսլամը և հայերը, 1932 թիւ 11, 12, 1, 2, 1933 թիւ 6, 12.

Մ. Վարանդեան՝ Մարդ մը (Պրեանսէ), 1923 թիւ 6—11.

» » Լեպսիուս, 1926, թիւ 12.

» » Հուցյատի և պատմական զուգակշիռ մը, 1927 թիւ 9—10.

— Ֆրանսայի վագրը, 1930, թիւ 3.

— Վիքտոր Կերար 1932 թիւ 5.

— այսատան յիսուն տարի առաջ, 1927 թիւ 11, 1928 թիւ 9—10.

Գ. Ղսզարեան՝ Հայկ. հարցի պատմական փուլերը, 1928, թիւ 8—10 և 1.

Ե. Տէր Ամբրէասեան՝ Հայերու պատասխանատուութեան խնդիրը և ներսէս վարժապետեան, 1938, թիւ 9.

Ս. Վրացեան՝ Պատմական հարիւրամեակը, 1928, թիւ 1, 2.

Ա. Գրիլիսեմզամեան՝ Պերլինի վեհաժողովէն յետոյ, 1938, թիւ 2.

Մազովոյի յուշերէն՝ Հայկ. բարենորոգումները, 1928, թիւ 5.

Ա. Խամդկարեան՝ Տարտական Ռուսաստանը և Կովկասահայրու-թիւնը, 1930, թիւ 5, 6.

Վարանցի-Դաշկովի նամակները Ձարին, 1929 թ. 7.

Ա. Խատիսեան՝ Գաղաքապետի մը յուշերը, 1932—33.

Ռ. Լեոնեան՝ Մեծ աղէտի նախօրէին, 1927, թիւ 4, 5, 7, 2, 1928, թիւ 8.

Արմէն Գարօ՝ Վերջին տեսակցութիւնը Քալէաթ փաշայի հետ, 1922, թիւ 2

ՎէՄ, հանդէս, Փարիզ

Ա. Մամուլէյտամ՝ Ռուսաստանի քաղաքականութիւնը Քիւր-քիայում, հատոր Թ—ԺԱ.

Ա. Կեսար՝ Հայկական հարցը 19րդ դարուն, հատոր ԻԴ.

Բժ. Մ. Զսլեան՝ 80-ական և 90-ական թուականները, հատոր Ա.

Վաթմ Փափազեան՝ Հայկ. բարենորոգումները, հատոր Ա—Դ.

Ա. Արեղեան՝ Միջազգային դաշնագրեր Հայաստանի մասին, հատոր ԺԸ—ԻԴ. ԺԳ.

Ալեան՝ Ինչու՞ միացանք Իթթիհատի հետ, հատոր Գ.

ԵՒՐՈՊԱԿԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ ՆՐՋԱՆԸ

Կ. Սասունի՝ Տաճկա-Հայաստանը ուսուսկան տիրապետութեան տակ (1914—1918), Պոսթըն, 1927.

« Ապրիլեան եղեռնը քննական ակնոցով, Փարիզ, 1931.

Բուրէժ՝ Բրքական կնճիւղը, Գահիրէ, 1924 տպգր. «Յուսարեր».

Ջարեւանդ՝ Կրնա՞նք հաշտուիլ թուրքին հետ, Պոսթըն.

« Միացեալ Անկախ Թուրանիա, 1926 էջ 228.

Թալէաթ փաշայի դատավարութիւնը (Հայ դատի մասին վկայութիւններ), տպգր. Վիէննա.

Վ. Միրաքեմը՝ Հայկական ջարդերու փաստաթղթերը, Կ. Պոսթըն, 19 9.

Թէոդիկ՝ Յուշարձան, Կ. Պոլիս.

Աշոտ Յսփառմէսեամ՝ Հայաստանի աւատոնմիան և Անտանտան, Երևան, 1926.

Լոյս ժորճի հուշակաւոր ճառը և հայկ. խնդիրը, Կ. Պոլիս 1919.

Հայկ. Հարցը Խաղաղութեան ժողովին առջեւ, Պոսթըն

ՀԱՅՐԵՆՆԻՔ ամսագիրի մէջ, Պոսթըն.

Ջոր. Ղորղանեամ՝ Հայերու մասնակցութիւնը կովկասեան ուղղմանակատին վրայ, 1927, թիւ 10—12, 1, 2, 1928, թիւ 3—6.

Վ. Միմախորեամ Բաթումի խորհրդաժողովը 1936—թ. 5—7.

Մ. Սասունեամ՝ Բրեսա Լիտովակ, 1927, թիւ 11.

Վ. Միմախորեամ՝ Պատերազմը և մանր ազգերը, 1937, թիւ 4—6.

ՎԷՄ, հանդէս Փարիզ.

Տորթ. Վահրամ Թորգոմեամ՝ Յուշատետրէս, թիւ ԺԴ—ԻԴ.

Ջ. Աւալով՝ Բաթումի խորհրդաժողովը, թիւ Դ—Ջ.

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹԵԱՆ ՆՐՋԱՆԸ

Ս. Վրացեամ՝ Հայաստանի Հանրապետութիւն, Փարիզ, 1928.

Ա. Խատիսեամ՝ Հայաստանի Հանրապետութեան ծագումն ու զարգացումը, Աթէնք. 1930, տպգր. «Նոր Օր».

Լեւոն Շամթ՝ Մեր Անկախութիւնը, Պոսթըն, 1925 տպգր. «Հայրենիք», էջ 306.

Վ. Նաւասարդեամ՝ Հայաստանի Անկախութիւնը, Գահիրէ, տպգր. «Յուսարեր».

» Իաշնակցութեան քաղաքական ուղին «

Օլ. Պոլտուիժ՝ Վեց բանտ և երկու յեղափոխութիւն, Թրքմ.

Շ. Ստեփանեան, Աղեքսանդրիա.

Ա. Ալլոյանեամ՝ Անկախ Հայաստան (Ամեն. Տարեցոյց 1921).

ՀԱՅՐԵՆԻՔ ամսագրի մէջ, Գոսթըն.

- Մ. Վարամզեամ՝ Ռ. Մաքսոնալա և Կովկասեան խնդիրներ, 1927, թիւ 10. 12 1929, թիւ 11
- Ա. Զամալեամ՝ Հայ-Վրացական կնճիւղ, 1928, թիւ 6 — 12, 1929, թիւ 1—6.
- « « Արիւնոտ տասնամեակը, 1928, թիւ 4.
- Յրթ. Յ. Խաչատուրեամ՝ Ամերիկ. Ջինս. Առաքելութիւնը Հայաստան, 1941, թիւ 4—9.
- Յ. Ամատումի՝ Հայերու իրաւական դրութիւնը զինադադարէն յետոյ, 1941, թիւ 10.
- « Մեր յարաբերութիւնները դաշնակիցներու հետ, 1941, թիւ 7.
- ՎէՄ-ի մէջ.
- Ջօր. Ղորղամբամ՝ Հայաստանի Հանրապետութիւնը և պետութիւնները, հատոր Դ—Ջ.
- Հայաստանի խորհրդարանի արձանագրութիւնները, հատոր Զ-Ժ
- Հայ-Հայկական բանակցութիւնները, հատոր ԺԵ—ԻԱ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԽՈՐՀՐԴԱՅՆԱՅՈՒՄԷՆ ՎԵՐՋ

- Ռուբէժ՝ Սթալինեան սահմանադրութիւնը և Հ. Յ. Դ.ը, Գահիրէ, 1936, էջ 88.
- Դ. Անանում՝ Ռուսահայերի հասարակական զարգացումը, 3 հատոր, Երեւան-Վենետիկ.
- Քր. Գոմար՝ Հայ խնդիրը, 1927.
- Զաւէժ Կորկոտեամ՝ Խորհրդային Հայաստանի ազգաբնակչութիւնը (1831—1931), հրակ. Մելքոնեան Ֆոնտի, Երեւան.
- Ա. Արջարումի՝ Հայաստանի խորհրդ. իշխանութեան բնոյթը (մէկ փաստաթուղթ), Գահիրէ, 1926.
- Յ. Քալազմումի՝ Դաշնակցութիւնը անելիք չունի, 1923 Վիեննա.
- « « Ռուսիա՝ թէ Թուրքիա, Գուքրէշ, 1924, էջ 60.
- Ս. Վրացեամ՝ Խարխափումներ, Գոսթըն, 1924.
- Ռ. Դարբինեամ՝ Մեր պատասխանը Յ. Քալազմումիին, ապգր. «Հայրենիք», 1923.
- « « Բոլշեւիզմը և Հայաստան, 1920, Երեւան, Բ. ապգր. Իզմիր 1922.
- Ջ. Նաւասարդեամ՝ Հ. Յ. Դ. անելիքը, մատեն. «Յուս.», 1924.
- « « Դաշնակցութեան Վիկվիտացիան», 1924.
- « « Ի՞նչ չէր և ի՞նչ չպիտի լինի մեր ուղին.
- « « Խորհրդ. քաղաքականութիւնը հայկական հարցում, Փարիզ, 1938.
- Բրաքայի Ուս. Միութիւն՝ Փետր. 18, Բրաքա.

Ա. Գարտիզեամ՝ Հայ եկեղեցւոյ տաղնապը և անոր պատասխանատուները, Պոսթըն, 1936.

Ա. Ալպոյանեան՝ Անկախ Հայաստան (Ամեն. Տարեցոյց 1922).

Գարեգիծ Լեւոնեամ՝ Հայ պարբերական մամուլը, սկիզբէն մինչև մեր օրերը, 1934, Երեւան.

ԴԲՕՇԱԿ, ամսաթերթի մէջ, Փարիզ.

Գոյքար Լոզանի դաշնագրութեան դէմ՝ Մ. Օղանեան, 1926, թիւ 258—259.

Լոզանի դաշնագիրը և Չեսաըր-Ստանտարտ՝ Շահան, 1927, թիւ 261—262.

Հ. Յ. Գեան և Յ. Իշխանութեան միջև համաձայնութեան փորձեր, 1928, թիւ 279—280.

Ռուբէժի ուսումնասիրութիւնները Հայաստանի վիճելի հողամասերու մասին, 1925, թիւ 245—247, 1926, թիւ 249—259, 1927 թիւ 269.

Ռուսանգլիական հակամարտութիւնը Արեւելքում՝ Ա. Արեղեան, 1926, թիւ 258—260, 1927, թիւ 270—273.

Հ. Հանրապետութեան դիմումը Սղգ. Դաշնակցութեան (Ա. Ահարոնեան), 1932, թիւ 322.

Քրդական հարցը, 1925, թիւ 243—249, 1926, թիւ 250—252, 1928, թիւ 273—291, 1930, թիւ 299—308, 1931, թիւ 306.

ՀԱՅԲՆԵԻՔ ամսագիրի մէջ, Պոսթըն.

Ա. Արեղեան՝ Դաշնագրեր, 1923, թիւ 7, 11.

Ա. Ահարոնեամ՝ Մեր օրերը, 1927, թիւ 12.

— Զեկոյց Միջազգ. կոնսուլին, 1933, թիւ 2.

Ռուբէժ՝ Կովկասեան Միութիւնը, 1937, թիւ 5.

Ա. Արեղեան Մենք և մեր հարեւանները, 1924, թիւ 6—12, 1926, թիւ 10—12, 1927, թիւ 2, 1928, թիւ 4—12, 1929, թիւ 2—10.

Կ. Սասունի՝ Ռուսական օրիանտալիստ, 1929 թիւ 4.

Վ. Միմախորեամ՝ Միջազգ. յեղափոխութիւնը և հայերը, 1933, թիւ 9—11.

Ա. Զամալեամ՝ Յ. Քաջազնունի և Հ. Յ. Դ.ը, 1924, թիւ 9—3.

Վ. Նաւասարդեամ՝ Ո՛ւր է գաղտնիքը (Խ. Միութեան նոր սահմանադրութիւնը), 1937, թիւ 4.

— Հայ անկախութեան գաղափարը, 1924, թիւ 4.

— Հայ Դատը, 1936, թիւ 3.

Ռ. Դարբինեամ՝ Հայ քաղաք. մտքի զեղերումներ, 1922, թիւ 1, 2, 1923, թիւ 3—12.

ՎԷՄ

Մեր հարեւանների մօտ, հատոր Դ.

Կովկասեան համադաշնակցութեան ուխտը, հատոր Ժ—ԺԱ.

Յ Ա Ն Կ Ն Ի Ի Թ Ե Ր Ո Ւ

Էջ

1. Ներածութիւն	3
2. Ֆրանս-Պարսկական դաշինք (1807 Մայիս 4)	7
3. Կիւլիստանի դաշնագիր (1813 Հոկտ. 12)	7
4. Թիւրքմենչայի դաշնագիր (1828 Փետր. 10/12)	8
5. Ադրիանուպոլիսի դաշնագիր (1829 Մեյսոս. 2/14)	8
6. Սան-Սթեֆանոյի դաշնագիր (1878 Փետր. 19)	9
7. Անգլեւառու համաձայնութիւն (1878 Մայիս 18/30)	9
8. Պաշտպ. դաշնակցութիւն Անգլիոյ և Թուրքիոյ միջև	10
9. Քաղաւածներ Պերլինի Վեհաժողովի արձանագրութիւններէն	11
10. Պերլինի դաշնագիր (1878 Յուլիս 1/13)	14
11. Ատենախօսութիւն Ներսէս Արք. Պատրիարքի Կ. Պոլսոյ	15
12. Փարիզի դաշնագիրը և Բարենորոգումները (1856 Մարտ 30)	27
13. Մանուցագիր Պերլինի դաշնագրութեան զործադրութեան և Ապիսին փաշայի պատասխանը	29
14. Եւրոպական վեց մեծ աւերութեանց զեկսպանաց Բ. Դրան մատուցած հաւաքական ծանուցագիրը (1880 Սեպտ. 7)	33
15. Բ. Դրան 1880 Հոկտ. 3 թուականաւ ծանուցագիրը	41
16. Յիշատակագիր Ֆրանսայի, Ռուսաստանի և Անգլիայի դեսպանների Կ. Պոլսում Հայաստանի ընթացիկ մասին	43
17. Բ. Դրան պատասխանը Ֆրանսայի, Ռուսիայի, Անգլիայի դեսպաններուն կողմէ մատուցուած Հայկական Բարենորոգումների ծրագրին (1895 Յունիս 3)	61
18. Բանաւոր ծանուցագիր քրիստ., դադիական և ուղտական դեսպանատանց կողմէ Բ. Դրան (1895 Հոկտ. 24)	62
19. Յայտագիր Օսմ. Կայսրութեան ընդդիմադիր տարրերու Քոնկրէին (1907 Դեկտ. 27-29)	64
20. Քաղաւածներ Քոնկրէի որոշումներէն	69
21. Համագործակցութիւն Իթիլիհատ-Թէրազզրի և Հ. Յ. Դեան	71
22. Հայկ. Բարենորոգումներ, Ռուս-Թրքական համաձայնութիւն	72
23. Դերմանեթաւրք զինակցութիւն (1914 Օգոստ. 6)	77
24. Ռուսիոյ, Անգլիոյ և Ֆրանսայի միջև համաձայնութիւն	78
25. Ռուս Ժամանակաւոր Կառավարութեան կարգադրութիւնը Թրքահայաստանի մասին (1917 Ապրիլ 25)	79
26. Բանաձեւ ազգային հարցի մասին (Սորբոնըզնիքու համա- ուղտական համագումարը 1917 Յունիս 20)	79
27. Ռուսաստան՝ ազգային հարցի մասին	80
28. Հայերու մասնակցութիւնը պատերազմին	81

29. Անդրկովկասեան Կոմիտէ (Օգակոմ — 1917 Մարտ 9)	82
30. Անդրկովկասեան Աէյմը և Տրոպիզոնի բանակցութիւնները	83
31. Խորհրդային Ռուսաստան՝ ազգութիւններու իրաւունքներու մասին (1917 Նոյեմ. 2/15)	92
32. Բրեստ-Լիտովսկի զինադադարը (1917 Դեկտ. 2/15)	93
33. Խորհրդային Միութեան հրովարտողը Հայաստանի մասին (1917 Դեկտ. 30)	93
34. Նախագահ Ուիլսոնի 14 կէտերը (1918 Յունւ. 8)	95
35. Բրեստ-Լիտովսկի դաշնագիրը (1918 Մարտ 3/17)	95
36. Լրացուցիչ դաշնագիր Բրեստ-Լիտովսկի (1918 Մարտ 3)	96
37. Պատժումի Խորհրդաժողովը (1918 Մայիս 11)	97
38. Անդրկովկասեան Պատուիրակութեան ուղղուած թրքական վերջնագիրը (1918 Մայիս 26)	99
39. Ակտ Վրաստանի անկախութեան (1918 Մայիս 26)	101
40. Հայաստանի անկախութեան յայտարարութիւնը (1918 Մայիս 28)	103
41. Գերմանիա և Վրաստան (նախնական համաձայնութիւն)	104
42. Տաճկաստան և Վրաստան (հաշտութեան և բարեկամութեան դաշն. 1918 Յունիս 4)	105
43. Տաճկաստան և Վրաստան (լրացուցիչ դաշնագիր)	107
44. Պատժումի դաշնագիր (հայկ. թրքական 1918 Յունիս 4)	108
45. Հայաստանի Խորհուրդը	110
46. Կարա, Արասան, Բաթում, Բաքու (Զիչերինի յայտագիրը)	114
47. Մուտրոսի զինադադարը	117
48. Խ. Ռուսաստանը չեզեւալ կը յայտարարէ Բրեստ-Լիտովսկի դաշնագիրը	118
49. Խ. Ռուսիա չեզեւալ կը յայտարարէ Վրաստանի անկախ.	118
50. Անգլիպարսկական համաձայնութիւն	119
51. Հայ պատուիրակութեան յիշատակագիրը վեհաժողովին	120
52. Հայ-վրացական սահմանավէճը և համաձայնութիւններ	121
53. Հայաստանի և Վրաստանի հանրապետութիւնների ապրանքների ազատ շրջանառութեան մասին դաշնագիր	124
54. Հայաստանի և Վրաստանի իրաւոր. դաշնագիր	124
55. Միացեալ և Անկախ Հայաստան (1919 Մայիս 28)	125
56. Հայաստանի անկախութեան ճանաչումը	132
57. Հայաստան և Տնիկիների կառավարութիւնը	133
58. Հայաստան և Պանոս	133
59. Հայաստանի և Ազրպէյճանի բանակցութիւնները	134
60. Հայեւքիւրտ համաձայնութիւն	139
61. Պոլշեկիեան տպատմութեան ճնշումը	140
62. Հայաստանի հոգատարութիւնը	143

63. Զօրվ. Հարպըրտի տեղեկագիրը	145.
64. Նախագահ Ուիլսոնի պատգամագիրը	152.
65. Սեւրի դաշնագիրը	158
66. Սեւրի դաշնագրի գործադրութիւնը	163
67. Հայաստանի և Մոսկուայի միջև բանակցութիւններ	168.
68. Լեւոնային Ղարաբաղը և Խ. Հայաստան	172
69. Դեսպան Ճերարտի յիշատակագիրը Հայաստանի մասին	173
70. Անգլիոյ ներկայացուցիչի ճառը Երեւանի մէջ	176.
71. Հայաստանի դիւանագիտկ. ներկաներ արտասահմանի մէջ	178
72. Թուրքիոյ Ազգային Ուխտը	178
73. Հայ-թրքական պատերազմը — հայկ. բանակի ոյժը	182
74. Թրքական բանակի ոյժը	183
75. Փոխանակուած յուշագրեր Երեւանի և Էնկիւրթի միջև	184
76. Ալեքսանդրապոլի զինադադարի պայմանները	194
77. Ալեքսանդրապոլի երկրորդ զինադադարի պայմանները	196
78. Ալեքսանդրապոլի հաշտութեան պայմանները	201
79. Ալեքսանդրապոլի դաշնագիրը	204
80. Հայաստանի խորհրդայնացում (Գրօ-Լըկրան համաձայնութիւն)	206
81. Դաշնագիր Ռուսաստանի և Թուրքիոյ միջև (Մոսկուա 1921 Մարտ 16)	208
82. Առեւտ. դաշն. Խ. Հայաստանի, Վրաստ. Ի. և Ազրբէյջ. Ի միջև	211
83. Կովկասեան չորս հանրապետութիւններու համաձայնուածութիւնը (Փարիզ, 1921 Յունիս 10)	213
84. Կարսի դաշնագիր (1921 Հոկտ. 13)	213
85. Ֆրանքեթուրք համաձայնութիւն (1921 Հոկտ. 20)	217
86. Ազգային Օճախի ծրագիրը	218
87. Լօզանի դաշնագիրը (1923 Յուլիս 24)	220
88. Գաղթականական խնդիրը	222
89. Նուիրատուութեան առաջարկութիւն մը	223
90. Անդրկովկասեան Ֆեդերացիա (1922 Մարտ 11—12)	228
91. Կովկասեան համաձայնութեան ուխտը (1934 Յուլիս 14)	228
92. Խորհրդ. Միութեան Սահմանադրութիւնը (1936 Նոյ. 25)	230
93. Խորհրդային Միութեան և Թուրքիոյ միջև դաշնագրեր	231
94. Մարդահամար	234
95. Հայ դատի ազդիւրներ	253
96. Ցանկ նիւթերու	261
97. Ցանկ օտար ազդիւրներու	

ԴԱՇՆԱԳՐԵՐՈՒ ԵՒ ՎԱԻԵՐԱԳՐԵՐՈՒ ԱՂԲԻՒՐՆԵՐ

Վերելի ցանկին մէջ յիշուած դաշնագրերը և վաւերագրերը ըստ իրենց հետեւեալ աղբիւրներէն.

Թիւ 2—4, 6, 22, 23, 26—26, 31—32, 34—36, 39, 41—43, 46—50, 93 գլուխները— Ա. Արեղեամ՝ Միջազգային Դաշնագրեր— ՎէՄ (Թիւ ԺԸ. Ի. ԻԱ. ԻԻ. ԺԳ.):

Թիւ 7—11, 13—18, գլուխները— Լեօ՝ Հայոց Հարգի վաւերագրերը, Թիֆլիս, 1915:

Թիւ 25, 29, 30, 37—38, 40, 45, 51—55, 59, 61, 67, 73—80 գլուխները— Ս Վրացեամ՝ Հայաստանի Հանրապետութիւն, Փարիզ, 1926:

Թիւ 56, 62, 66, 72, 86—89 գլուխները— Մամուլը շտամ՝ «La Société des Nations et les Puissances devant le Problème Arménien», Փարիզ, 1926:

Թիւ 24 գլուխը— Ժամ Բիշոմ՝ «Le partage du Proche-Orient», Փարիզ, 1938:

Թիւ 12 գլուխը— Սարուխամ՝ Հայկ. Խնդիրը և Ազգ. Սահմանադրութիւնը, Թիֆլիս, 1912:

Թիւ 33, 90 գլուխները— Բ. Բորեամ՝ Հայաստան, Մոսկուա, 1929:

Թիւ 19, 20 գլուխները— Մատեմաշար «Դրօշակ», մ.բնև, 1907:

Թիւ 21 գլուխը՝ «Ազատամարտ», 4. Պոլիս, 1909, Օգոստ. 24 Աւագ. 6:

Թիւ 65 գլուխը— «Ճակատամարտ», 4. Պոլիս, 1920, Յունիս 1—18, Թիւ 81 գլուխը (1921 Մայիս 26, Յունիս 2), Թիւ 83 գլուխը (1921 Յունիս 12):

Թիւ 70 գլուխը— «Յուսաբեր», (1920 Փետր. 17) Թիւ 69, (1919 Դեկտ. 16):

Թիւ 63, 64 գլուխները— «Հայրենիք» Ամսագիր (1941 Թիւ 6, 7), Թիւ 84 (1923 Թիւ 7):

Թիւ 91 գլուխը— ՎէՄ (1934 հատոր 2.):

Թիւ 92 գլուխը— Ռուբէն՝ Սթալինեան Սահմանադրութիւնը, Դահլիճ, 1936:

Վ Ե Ր Զ

ՀԱՅԱՍՏԱՆ ԸՍՏ ԴԱՇՆԱԳՐԵՐՈՒ

Ի ԱՅՈՒՏՐԱԿԱՆ ՆՇԱՆՆԵՐ

- ⊙ Մայրաքաղաք
- ⊛ Բերդառաքաղաք
- Բաղաք
- Գիւղաբնակավայր
- Երկաթուղի
- ++++ Սեւի Գաւառի սահմաններ
- 2. Հանրապետութեան 1920-ի սահմաններ
- ..... Արցախի Հայաստանի սահմաններ (Կարսի Գաւառագիւղ)
- ↔ Միջուկային արդի սահմաններ

Պ Ա Ր Ս Կ Ա Մ Տ Ա Ն